

PÅ STADENS YTA

INGRID MARTINS HOLMBERG

På stadens yta

Om historiseringen av Haga

MAKADAM FÖRLAG 2006

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG · STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

*Publiceringen av denna avhandling har möjliggjorts
genom bidrag från*

Berit Wallenbergs Stiftelse
Kungl. Gustav Adolfs Akademin för svensk folkkultur
Elna Bengtssons fond
Anna Norlanders kulturfond

*Kopiering eller annat mångfaldigande
kräver förlagets särskilda tillstånd.*

Avhandling för filosofie doktorsexamen
vid institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet,
med disputation den 1 juni 2006.

På stadens yta. Om historiseringen av Haga
© Ingrid Martins Holmberg och Makadam förlag 2006
© för illustrationer, se förteckning s. 384
Tryck Preses Nams, Riga 2006
ISBN 91-7061-023-1 | 978-91-7061-023-3

INNEHÅLL

<i>Förord</i>	9
I OMVÄRDERING AV HAGAS ANONYMA TRÄKÅKAR	11
<i>Introduktion</i>	11
<i>Problemställning</i>	13
<i>Syfte</i>	17
<i>Haga som undersökningsobjekt</i>	17
<i>Tidigare forskning</i>	22
Stadsrenässans 23 · Gentrifiering 28 · Platskonstruktion 34	
<i>Analytiska redskap och centrala begrepp</i>	36
Framträdandet 37 · Imaginära geografer 41 · Historisering 44	
<i>Tillvägagångssätt</i>	50
Avgränsningar 51 · Källmaterial 53 · Uppläggnings 55	
2 I SKUGGAN AV ”MONUMENTAL” OCH ”PITTORESK”	59
<i>Attraktionernas domäner i Göteborg</i>	61
Presentationslitteraturens tillkomst 61	
<i>Attraktionsgeografen: ambivalens och etablering</i>	64
<i>”Flera af arbetena motsäga hvarandra”: O. Carlén (1869) · Attraktionsgeografen 1859–1956: hundra år av trading · Attraktionsgeografins noder: makt och rekreation, nytt och gammalt · Haga som presentationslitteraturens marginal: A. Flygare (1953)</i>	
<i>Attraktionsgeografen: Hagas marginaliserade förflutna</i>	75
Haga och lokalthorik 76	
<i>”Man går ej dit för att lustvandra”: C. R. A. Fredberg (1919) · ”Väcka ett livligare intresse för resterna av gammal bebyggelse”: B. Harald</i>	

(1943) · "Där hamnstadens vildfrön fått spira fritt...": S. Schånberg
(1966/1983/1989)

Haga och stadshistorik 89

"Först under senare hälften av 1800-talet tillkom Haga": A. L. Romdahl
(1911) · "Mellan staden och Stigberget": jubileumsutställningspublika-
tionernas Haga (1923) · "Haga blev ett problembarn för Göteborg":
M. Kjellin (1971)

Variationer

115

"Östra Haga reguljärt": C. Lagerberg (1902) · "Vore skada om denna
stad helt skulle försvinna": E. Cornell (1963)

SAMMANFATTNING 121

3 I SKUGGAN AV "PAGAN" OCH "FÖRINDUSTRIELL" 123

Folkkulturens domäner 124

Huset som minnesobjekt 125

Från världsutställning via tableaux-vivants till Skansen · Bostadshu-
set · Industrinbyggnaden

Minnesgeografen och Hagas gamla hus 133

Region, centrum, periferi 134 · "Gamla hus" och "Haga" hos Göteborgs historiska museum 135

"Den moderna industrialiseringsprocessen under det senaste seklet": verk-
samshetsprogram 1964 · Göteborgs kulturhistoriskt värdefulla bebyggelse
1967 · "Haga" i historiska museets inventering 1967

Det pittoreskas legering med nostalgin 144

"Att öka kunskapen om och sammanhållningen kring hembygden":
Göteborgs hembygdsförbund (1950) · "Vi skola troget bevara den i vårt
minne": Gamla Hagapojkar (1950)

Variationer

150

Folkkulturen och den sociala skiktningens problematik · Stadsinvente-
ringar och bevarande av urbana bebyggelsemiljöer · "Det industrialistiska
sambället kräver sin Hazelius": G. Johansson (1949) · "Västra Haga-
skolan ett förnämligt arkitektoniskt kulturarv": E. Lindälv (1969) · Histo-
risk museum mellan "stämningsfulla miljöer" och "göteborgar'n i ett rum
och kök"

SAMMANFATTNING 167

4	I SKUGGAN AV ”FOLKHEM” OCH ”NOSTALGI”	169
	<i>Bostadspolitikens domäner</i>	170
	Arbetarbostadsfrågan 171	
	<i>Ett exemplariskt Haga</i>	
	Politiskt ansvar på drift 174 · Statlig bostadspolitik blir kommunal saneringspolitik 177	
	<i>Saneringsgeografins Haga 1860–1968</i>	179
	Normering av urban sociorumslighet 180	
	<i>Haga i bostadsutredningar 1860–1947 · ”Knappast några konflikter”: Bostadssociala utredningen (1947) · ”Hagabefolkningens egna åsikter och önskemål”: E. Karsten-Wiberg (1949) · ”Riv Haga”: Haga-Annedals hyresgästförening (1923)</i>	
	Haga, saneringsprogram och Göta Lejon 200	
	<i>Saneringsgeografins objekt</i>	
	”Gamla hus” och nostalgi inom saneringsgeografien 206	
	<i>”... att erfara psykiskt obehag i de äldre kvarterens dystra gator”: Bostadssociala utredningen och industrialismens folkliga bebyggelse · ”Små rara hus”: L. Campanello (1968)</i>	
	<i>Variationer</i>	212
	<i>”Att slå ihjäl Allépartiet är betydligt större våld än nöden kräver”: S. Branzell (1948) · ”Det berättigade i Hagabornas önskemål”: E. Karsten-Wiberg (1949) · ”Där det avvikande kan finna uttryck”: T. Bäckström (1967)</i>	
	SAMMANFATTNING 223	
5	”DET GAMLA FINA HAGA” SOM ARBETARSTADSDEL	225
	<i>Stadsintressets akademiska domäner</i>	226
	Arbetare, folk och klass som begrepp 226 · Akademiska kunskapsprojekt 228	
	<i>Konstvetenskap och Svensk Stad · Etnologi, stadsdelstudier och livsform · Konsthögskolans arkitekturskola och ”användningsplaner” · - Chalmers arkitektursektion, Centrum för byggnadskultur och Haga · - Arbetarbostad och träbebyggelse som särskilt forskningsobjekt</i>	

”Det gamla fina Haga” som förhandlingsnod i stadsplaneringen	246
Positioneringsspjälkning 1967–1972	247
”Hela Haga” i Historiska museets utredning 1972	
Vändningar och skärpta positioneringar 1973– 1977	253
· Byggnadsminnesutredning 1978 och förhand- lingar fram till 1984	256
<i>Bevarandegeografins ”det gamla fina Haga”</i>	260
En genuin arbetarstadsdel etableras	260
En genuin arbe- tarstadsdel tar form	262
<i>Den mantalsskrivne arbetaren i låga trähus i det inre av Haga ·</i> <i>Landshövdingehus · Västra Skansgatan/Dicksonska stiftelsen · Mot en</i> <i>sekelskiftesestetik</i>	
Historiseringens skuggor	284
<i>Funktionalistisk bebyggelse · Stenhus, gytter och verksamheter</i>	
<i>Variationer</i>	293
”Tillsammans kan vi rädda Haga”: Hagagruppen (1973) · ”Våra egentliga syften äro att försöka få bevara”: Gamla Hagapojkar (1981)	
SAMMANFATTNING	305

6 HISTORISERING OCH URBAN OMVÄRDERING 307

SUMMARY IN ENGLISH	317
NOTER	324
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	364
BILDFÖRTECKNING	384
BILAGEFÖRTECKNING	385
BILAGOR	386

Förord

UNDER AVHANDLINGSARBETETS GÅNG har jag i allt högre grad kommit att förstå att en avhandling är ett styckverk – den ursprungliga frågan förskjuts och förskjuts igen, och varje svar reser nya frågor. Man minns inte längre riktigt var det började och man vet inte om man har nått det mål man en gång hade... Men att den ursprungliga nyfikenheten över huvud taget kom till existens, att nyfikenheten sedan bearbetades till frågor och att nyfikenheten till sist fick den akademiska avhandlingens form, har jag min omgivning att tacka.

Mina handledare. Professor Bengt O.H. Johansson, huvudhandledare, som kom in i avhandlingsarbetets tidiga fas och som sedan dess outtröttligt handlett med ett inspirerande engagemang för avhandlingsämnet och generöst bidragit med bred och djup sakkunskap. Genom att aldrig visa misstroende ens inför de allra mest skissartade av texter, har handledningstillfällena alltid varit uppslagsrika och lett framåt. Professor Åsa Boholm, biträdande handledare, som genom trolleri omvandlade avhandlingsidén till ett HSFR-projekt och som därefter följt avhandlingsarbetet med oförställt intresse och värdefulla synpunkter. Fil. dr Michael Landzelius, biträdande handledare, som med vetenskaplig perspektivrikedom, teoretisk skicklighet och personligt engagemang har bjudit avhandlingsskrivandet den nödvändiga brottning som krävs för att arbetet skall syresättas. Just därigenom har tron på projektidén återerövrats gång på gång. *Min examinerare.* Professor Ola Wetterberg, som identifierade något utvecklingsbart i de frågor som jag ställde i min examensuppsats, som sedan dess konsekvent har uppmuntrat mina fortsatta textmödor, inte lämnat mig någon ro med intresserade frågor, och som därutöver räddat

avhandlingsprojektet från haveri i en kritisk stund. Jag är skyldig er fyra det största av tack.

Tack också till: slutseminarieopponent professor Mats Franzén för engagerad kritisk läsning som fick mig att precisera problemställningen; till fil.dr Martin Gren, professor Eric Clark, professor Solveig Schulz, fil.kand. Eva Löfgren, fil.kand. Ylva Blank, professor Ola Wetterberg, tekn.lic. Einar Hansson och fil.mag. Stine Hvalsum, för läsning och kloka kommentarer till vissa avsnitt; till fil.kand. Gunnar Almevik, fil.dr Gabriella Olshammar och det övriga seminariet för många, långa diskussioner (om högt och lågt); ett alldeles särskilt tack till fil.mag. Kent Åberg för ovärderlig oförtröttlig hjälp med att hitta litteratur, uppgifter och annat väsentligt; till kollegor vid Kulturvård i Göteborg och Mariestad för uppmuntran i mot- och medgång; till tekn.lic. Gunilla Enhörning, tekn.lic. Einar Hansson, fil.kand. Marianne Ohlander, professor Solveig Schulz och professor Lars Ågren för att ha ställt material till mitt förfogande; till fil.dr Annika Alzén, professor Hans Bjur, fil.kand. Ylva Blank, personal vid Stadsmuseet, Göteborg; kulturmiljöenheten vid Länsstyrelsen Västra Götaland samt Arkitekturmuseet, Regionarkivet Västra Götaland, A-sektionens bibliotek (CTH), Universitetsbiblioteket (GU) och Stadsbiblioteket Göteborg för hjälp med sakuppgifter; till mina studenter för inspiration i slutfasen; till fil.mag. Stine Hvalsum för att vara min ständiga PT i konsten att vara doktorand, och överleva det; till Per, *sine quo non*, den person utan vilken avhandlingen hade blivit vare sig tänkt, eller skriven.

Eftersom jag i det längsta var övertygad om att avhandlingen skulle publiceras som pdf-fil, måste ett stort tack riktas till redaktör Karina Klok, Makadam förlag, som fick mig att tänka om, ta nya tag och ge istället texten bokens form. Förslag och synpunkter har varit som skraddade för mitt projekt och uppenbarat ett gediget intresse, förenat med sinne för eleganta lösningar.

Tack till: *Kungliga Vetenskaps- och Vitterhetssambället i Göteborg*, *HSFR*, *Humanistiska fakulteten* och *Adlerbertska stipendiefonden* för finansiering av avhandlingsarbetet; till *Berit Wallenbergs Stiftelse*, *Kungl. Gustav Adolfs Akademin för svensk folkkultur*, *Elna Bengtssons fond* och *Göteborgs Stadsmuseum* för bidrag till tryckningen; till *Margaretha Biörnstads fond*, *Kungliga och Hvitfeldtska Stipendiefonden*, *Paul och Marie Berghaus fond*, *Elna Bengtsson fond*, *Knut och Alice Wallenbergs fond*, *Adlerbertska forskningsfonden* för rese- och forskningsstipendier.

I Omvärdering av Hagas anonyma träkåkar

Introduktion

Any local community's historical past is a historically contested, rather than timelessly embedded social phenomenon.

(Michael Peter Smith 2001)

Stories about the past have power and bestow power.

(Leonie Sandercock 1998)

TV-serien *Albert och Herbert* utspelade sig i en gammal kåk på Skolgatan i Haga, Göteborg. Publiken kunde i avsnitt efter avsnitt, vecka efter vecka, år efter år (serien sändes i perioder mellan åren 1974 och 1984) följa ett gemytligt skrothandlardrama om de vardagliga bestyrens dråpligheter i en ruffig lägenhet.¹ Genom den mycket populära TV-serien blev den sanerings- och rivningshotade Hagabebyggelsen nationellt känd.² Samtidigt som det naturligtvis inte går att bestämma vilket konkret inflytande TV-programmet hade över Hagabebyggelsens öde, går det däremot att konstatera att programmet startade i just det skede då den politiska debatten om Hagas totalsanering gick in i en ny fas. Plötsligt hävdade allt fler människor att Haga behövde bevaras och att den slitna anonyma Hagabebyggelsen hade kulturhistoriska värden. Nu framstod plötsligt de sedan decennier planerade rivningarna som ett högst kontroversiellt scenario. De turer som följde på protesterna ledde så småningom till att Haga lyftes ur Göteborgs saneringsprogram. Ett 70-tal hus och ett 20-tal gårdsmiljöer av Hagas tidigare cirka 300 fastigheter kunde räddas och rustas upp,³ och idag anses Haga vara en gammal stadsdel med välbevarad bebyggelse.

Vad som hände under bevarandekampen var att det saneringsdömda slitna Haga framträdde som en helt annan plats än tidigare: en plats med en betydelsefull historia. Hagas numera konsoliderade ställning i Göteborgs stadshistoria kan alltså föras till 1970-talets kamp för att rädda Haga från den påbörjade totalsaneringen och planerade utplåningen av stadsdelen. Men detta förhållande gäller inte bara Haga. Konventionellt betraktas detta skede av 1900-talet som en begynnande *stadsrenässans* – ett nytt, uppvärderande förhållningssätt till staden, till stadsbebyggelsen och särskilt till gammal stadsbebyggelse.⁴ Stadsrenässansen som fenomen ställs då i kontrast till det rationalistiskt modernistiska förhållningssätt till staden som frambringade utbyggnad av cityfunktioner, trafikaneläggningar och inte minst sanering av äldre bostadsbebyggelse – det skede som ofta kallas *den stora rivningsvågen*. Hagas bevarande kan därmed sättas i en kontext av att städers äldre bebyggelse började ses som en resurs *i sig*, och inte enbart som en markyta att nyexploatera för rationellare ändamål.

Rent konkret kunde Hagabebyggelsen bevaras genom nya finansieringsmöjligheter för bevarande och ombyggnad. Detta innebar att denna typ av bebyggelsemiljö – det handlade till stor del om anonyma byggmästaruppförda träkåkar, industrialismens folkliga stadsbebyggelse⁵ – fick erkännande som byggnadsminnesobjekt. Vissa delar av Hagabebyggelsen passade in på Byggnadsminneslagens lydelse om att byggnaden ifråga skulle ”bevara egenarten hos gången tids byggnadsskick eller minnet av historiskt betydelsefull händelse” men också, och med hänsyn därtill, skulle vara att anse som ”synnerligen märklig”.

Hagas nya ”identitet” konstruerades genom en artikulering som tog fasta på Hagabebyggelsen såsom ”gammal”, men – och det är viktigt att påpeka – själva *omvärderingen* av bebyggelsen kan inte enbart knytas till bevarandeprojektet, utan den föregår och överskrider bevarandeprojektet på många sätt. Och det är denna generella omvärdering som avhandlingen fokuserar – att anonyma gamla kåkar, ordinär folklig stadsbebyggelse från industrisamhällets skede, plötsligt blev ”gammal och fin”.

”Gammal och fin” är en språklig utsaga och det är i denna form som omvärdering här skall studeras. Därför blir språkets roll central, och frågeställningen kommer att röra konceptuella aspekter av den fysiska och materiella verkligheten.⁶ Därmed blir urban omvärdering i denna avhandling avgränsad från frågor som exempelvis rör perceptuella aspekter av rumsliga egenskaper i ”gamla hus”, men också från frågor om exempelvis fastighetsmarknadsut-

veckling och reglering (ekonomisk-juridiska styrinstrument) och deras konsekvenser för omvärdering.

Undersökningarna utgår från en enda konkret plats – stadsdelen Haga i Göteborg – men placerar Haga i en långt mer vidsträckt (dock fortfarande främst nationell eller västerländsk) moralisk stadsgeografi⁷ i vilken bebyggelsen utgör en viktig nod för rumsliga föreställningar. I sådana föreställningar konstitueras sociorumsliga hierarkier som ytterst handlar om vad – och vem – som kan få framstå som ”fint” och ”fult”, ”bra” och ”dåligt”. Att dessa oppositioner på olika sätt länkas till ”gammalt” och ”nytt” är såväl utgångspunkt som frågeställning för denna avhandling: hur de dynamiska och föränderliga formerna för dessa länkningskonstruktioner konstruerar imaginära landskap. Haga betraktas här därför som en nod för vidare och principiella frågor om det förflutnas konstitutiva men föränderliga roll i kontinuerlig urban omvärdering – också bortom den s.k. stadsrenässansen.

Utifrån dessa undersökningar företas exkurser också in i sammanhang som visserligen överskrider platsen Haga, men som är av betydelse för en komplex förståelse av urban omvärdering av detta slag. För att sammanfatta hur *det fysiska rummet* diskursivt sammanlänkas med *det förflutna* i omvärderingsprocesser, används begreppet *historisering*. Undersökningarna avser att på så vis ringa in den ofta förbisedda frågan om det förflutnas roll i urbana omvärderingar över tid.

Problemställning

Avhandlingens problemställning gäller hur bebyggelsebevarande som fenomen står i relation till produktion av rumslig betydelse och mening i form av bebyggelse- och platshistoria. Därmed har denna avhandling inte sin början i ett intresse för Haga och Hagabevarandet *i sig*, utan i reflektioner över vilka diskursiva medel som kommer till användning i bevarande- och omvärderingsprocesser. Sådana frågor förde mig in i ett avhandlingsprojekt som i hög grad kom att handla om just Haga och som undersöker hur det förflutna framträder, fixeras och materialiseras i – och utöver – sammanhang för bebyggelsebevarande. Detta har lett till att frågor om Hagas sociorumsliga konstruktion i flera olika diskursiva sammanhang har satts i centrum för problemställningen.

Haga är en mycket väl känd plats. Att undersöka hur uppfattningar om Haga har skiftat över tid och i olika sammanhang – hur Haga omvärderats

– kan därför förefalla onödigt. Själva fenomenet ”plats” är en självklar del av våra liv – som ”plats” blir rummet hemtamt och identifierbart. Det medför emellertid också att platser blir *naturaliserade*, dvs. uppfattade som självklara och på förhand givna. Samtidigt är det uppenbart att rummets ”mening” är under ständig förhandling. Tydligast kanske detta märks genom ”urban branding” – idag en av de mest prioriterade frågorna för regionala utvecklingsprojekt – där enskilda platser men också hela städer hanteras som varumärken.⁸

Med begreppet ”plats” avses ofta ”rum med mening”, och det är så jag i det följande använder platsbegreppet – det inkluderar på en grundläggande nivå alltså alla de rumsliga skalor och former för meningsskapande (praktiker) genom vilka en ”plats” konstrueras. Att platser visserligen också konstrueras genom en mångfald icke-språkliga former för meningsskapande, gör emellertid inte frågan om själva den språkliga kommunikationen av deras mening till en sidoordnad angelägenhet. Omvärdering med avseende på det förflutna betydelse, kan inte förstås utan att de språkliga, diskursiva praktikerna beaktas. Så ingår t.ex. flera av de för Hagafrågan viktiga aktörerna i diskursiva praktiker med skriftliga dokument som viktigaste medel för maktutövning. Därför skall jag undersöka Hagas omvärdering i de olika sammanhang där Haga *artikuleras*.

Det är lätt att hitta formuleringar om vad Haga ”är”, och jag skall här använda två korta samtida texter för att illustrera tre generella komplikationer med identitetsbestämning av platser, vilka samtidigt utgör grunden till avhandlingens problemställning.

I *Nationalencyklopedin* kan man läsa följande korta text om Haga:

Haga, församling i Göteborgs stift, Göteborgs kommun, Västergötland (Göteborgs och Bohus län); 5 741 inv. (2004). H. är beläget mellan Skansen Kronan och Vallgraven. Området var tidigare en genuin arbetarstadsdel. Den gamla arbetarbebyggelsen har idag delvis ersatts med nyare bebyggelse.⁹

Haga företagarförening marknadsför istället Haga på följande sätt:

Mitt i centrala Göteborg, [...] ligger Haga, Göteborgs äldsta förstad. Haga är framför allt känt för sina gamla välbevarade byggnader, sin shopping, sina antikaffärer, marknader och caféer.¹⁰

För det första är det tydligt att frågan om vad Haga *är* blir besvarad genom referens till Hagas *förflutna*. Det handlar alltså om det förflutna som en mycket

central och konstitutiv del i den föreställningsvärld som definierar platser. Detta är visserligen ett generellt faktum, men de processer genom vilka det förflutna blir en del av platsens artikulerade mening är sällan uppmärksammade.

För det andra visar exemplen att Haga här framträder genom helt olika formuleringar av det förflutna – en skillnad som först kan verka försumbar, men som indikerar en aspekt av principiellt intresse. Skillnaden mellan formuleringarna ”genuin arbetarstadsdel” respektive ”äldsta förstad” visar att platsen, hur naturlig och självklar den än verkar, alltid är här kommit till i konkreta sammanhang där olika intressen, ambitioner och ställningstaganden avgör den specifika formuleringen.¹¹ Medan *Nationalencyklopedin* dels klargör vissa administrativa förhållanden, dels griper tillbaka på hur Haga konstruerades inom bevarandekampen på 1970-talet (och detta återkommer jag till), avser företagarföreningens formulering snarare att göra Haga till en tilltalande miljö för tidsfördriv och shopping (notera att man i texten konsekvent väljer att artikulera förhållanden som står i kontrast till moderna shoppingcentra). Denna platsens dynamik och mångtydighet är inte tillfällig utan i själva verket konstitutiv.¹²

Dessa citat kan, för det tredje, indirekt visa hur det finns grundläggande begränsningar för de sätt på vilka platser kan framträda: rum och händelse. Den specifika materiella form som givits rummet i ett visst skede, fortsätter också framöver att sätta gränser för hur rummet kan brukas. Denna den rumsliga formens kontinuitet är av såväl konnotativt som denotativt slag,¹³ vilket medför att det inte går att beskriva Haga i termer av, exempelvis, en galleria, en stallanläggning, eller ett sameläger. Exemplen visar på så vis att det går att ringa in rummets roll i platskonstruktioner.

Också de faktiska händelser som över tid har inträffat i rummet, ger förstås begränsningar för de sätt på vilka platsen kan framträda. Det är svårt att skriva exempelvis en emirernas, en de skånska statarnas, en Karl den Stores, eller en den norrländska landsbygdskonsumtionens Hagahistoria.

Möjligheterna är emellertid, dessa sociorumsliga begränsningar till trots, mycket större än vad man vanligen föreställer sig. Att Hagas förflutna rymmer en mycket skiftande och heterogen mängd sociala, politiska, kulturella förhållanden – som är *samtidigt* rumsliga och tidsliga – medför att det finns oanade valmöjligheter i skrivningen av platsens historia. Det är alltså vissa val som avgör vad berättelsen skall ta fasta på: är det barnens eller kvinnornas Hagahistoria som är viktigast? Arbetarnas eller borgarnas? Militärstrategi-

ernas eller bygghantverkets? Industriernas eller kägelbanornas? Stadsplanens eller gyttrets? Besökarens eller vardagsanvändarens? Gatubeläggningsen eller belyningsprojektens? Donationsfärens eller arbetstagarorganiseringens? Trasproletariatets eller de församlingsaktivitas? Utedassens eller de offentliga lokalernas? Emigranternas eller immigranternas? Flanörernas eller cykeltjuvarnas? Möjligheterna är många också ur dessa ganska konventionella perspektiv. Samtidigt kräver varje historia sådana val: ”History is never innocent; it is always ’history for’...”.¹⁴

Som jag ovan har diskuterat, står sociorumsliga konstruktioner av plats i relation till det förflutna, samtidigt som relationerna är komplexa.¹⁵ Dessa förhållanden är snarast av principiell karaktär för studiet av platsers meningskonstruktioner.¹⁶

Inom ramen för det som kallas bebyggelsehistoria, plats-, arkitektur- eller landskapshistoria (platskonstruktion på olika rumsliga skalor) är det inte ofta som historisk kunskap betraktas som problematisk. Inom dessa akademiska fält skrivs därför ofta stadslandskapets historia utan reflektion över att redan ”källorna” till det förflutna existerar på grundval av socioekonomiska maktstrukturer, inkludering och exkludering, kontroll och reglering. Därför blir varken ”plats” eller ”det historiska” betraktade som noder för maktutövning och förhandling.

En oreflekterad syn på ”det historiska” tar sig ofta uttryck i empiristiska försök att få det förflutna att framträda så som det *verkliga var*. Redan mina tidigaste undersökningar av Hagas omvärdering visade att Hagas förflutna framträdde på helt olika sätt i olika sammanhang.¹⁷ Samma oreflekterade förståelse av ”plats”, kan också ta sig uttryck i att förhållandet mellan *namnet* för en plats och platsens *utsträckning i rummet* ses som självklar. Tidigt visade det sig emellertid att så inte var fallet: ”Haga” var inte enkelt avgränsningsbart eftersom namnet hade skiftande innebörder och skiftande rumslig referens.

Det krävs alltså en annan utgångspunkt för en undersökning av Hagas omvärdering och framträdande som *olika* platser, och jag tar därför fasta på den på förhand omätligt stora valfrihet i konstruktionen av plats. Valfrihetens räckvidd i relation till omvärdering är därför ett tema för undersökningarna.

Med utgångspunkt i detta problemkomplex har följande överväganden gjorts. En undersökning av urban omvärdering behöver först och främst omfatta ett *längre tidsperspektiv* på platsens sociorumsliga konstruktion. Den behöver också ha en *vidare rumslig omfattning* än det som kan avskiljas för

namnet ”Haga”. Här blir därför det slags bebyggelse som funnits i Haga under hela den period som skall studeras – ordinär alldaglig stadsbebyggelse – viktig att uppmärksamma, också utanför Haga.

Dessutom behöver problemställningen undersökas i *olika slags* sammanhang där Haga artikuleras som ”plats” – men i viss mån också som ”icke-plats”. Någon på förhand gjord åtskillnad mellan mer populära och mer officiella (akademiska, institutionella, juridiska) sammanhang, eller mellan olika slags aktörer, har inte gjorts.¹⁸ Inte heller är det ett primärt mål att bestämma hur olika regleringar har påverkat platsens framträdande. Undersökningen fokuserar de artikulerade förhandlingar, fixeringar och förskjutningar som konstruerar Hagas innebörder och får Haga att framträda som olika platser i olika sammanhang. I sådana meningskonstruktioner utgörs polerna av ”fint”/”fult”, och ”bra”/”dåligt”, men här uppmärksammas särskilt hur rumsliga hierarkier också upprättas genom ”gammalt” och ”nytt”.

Syfte

Utifrån den problemställning som här skisserats är avhandlingens övergripande syfte att undersöka urban omvärdering, och för detta ändamål har ”det gamla fina Haga” valts som undersökningsobjekt. Syftet kan därmed preciseras i två frågor. Den första gäller hur ”Haga” respektive ”gamla hus” över huvud taget framträder. Den andra gäller de villkor under vilka ”Haga” och ”gamla hus” förskjuts och delvis sammansmälter till något nytt: ”det gamla fina Haga”. Att ställa frågor om urban omvärdering på detta vis aktualiserar dimensioner som vanligtvis inte beaktas, och ett delsyfte är därför att utveckla ett sätt att undersöka det förflutnas roll i urban omvärdering.

Haga som undersökningsobjekt

Valet av Haga som studieobjekt för avhandlingen motiveras av flera saker. Naturligtvis av det faktum att Haga har omvärderats. Därutöver av att Haga är en tillräckligt diskuterad plats för att kunna generera ett omfattande material. Till det kommer Hagas egen komplexitet och heterogenitet. Jag skall nedan fördjupa resonemangen om dessa tre förhållanden och på detta sätt samtidigt skissera vissa konturer av det nutida Haga. Det tidigare Haga kommer att

belysas i och genom de Hagapresentationer som behandlas i avhandlingen, däremot görs inom avhandlingen ingen egentlig självständig undersökning och beskrivning eller sammanställning av uppgifter om Haga som socialt och fysiskt rum. Snarare diskuteras de uppgifter som olika utsagor baserar sig på.

Det första förhållandet är själva det faktum att Haga så tydligt har omvärderats med avseende på dess position i Göteborg och Göteborgs historia. I alla tider har det funnits intressen som har fått vissa platser att framträda inom ramen för stadens historia, medan andra har befunnit sig utanför denna berättelse. Det handlar om marginaliseringar – dessa stadsrum har betraktats som mindre värdefulla, vilket också har kunnat medföra att de så småningom försvunnit. I liten utsträckning är det fakticiteter, såsom en viss bestämbar ålder, som är avgörande för utgången av en sådan selektionsprocess. Istället handlar det om hur fakticiteter (exempelvis ålder) paras ihop med ”fin” respektive ”ful” eller ”bra” respektive ”dålig”. Sådana värderingar kan antas ha avgörande inflytande över hur staden omvandlas: vilken bebyggelse och vilka platser som blir bevarade, och omvänt, vilken bebyggelse och vilka platser som anses möjliga att exploatera.¹⁹ Det är ett faktum att Hagas under lång tid obefintliga plats inom ramen för en stadshistoria fick avsevärda effekter: Haga var en obetydlig, marginaliserad, ”gammal och ful” stadsdel och kunde alltså placeras överst på listan över totalsaneringsområden. Haga omvärderades dock till en ”gammal och fin” stadsdel. Stadsdelen Hagas konkreta behandling över tid (markexploatering, byggande, ombyggnad, rivning, underhåll, avvaktan, bristande underhåll, men också bevarande) kan därför förväntas stå i relation till hur ”det gamla” har framträtt på skiftande sätt i olika platskonstruktioner för Haga.

Det finns ett par väl kända förhållanden kring Haga att utgå från för att precisera omvärderingens karaktär utan att för den skull föregripa undersökningarnas resultat. Hagas ursprung kan föras till 1600-talet – dvs. till samma sekel som grundandet av staden Göteborg. Placeringen utanför Göteborgs befästningsanläggning gör Haga till Göteborgs första egentliga förstad.²⁰ Under flera århundraden har Haga sedan också en placering utanför eller i marginalen av Göteborgs självbild, för att från 1980-talet inta en självklar plats inom ramen för densamma. Först i och med denna nya position etableras Hagas förflutna som betydelsefullt, men – och detta är centralt – det är en mycket komplex process som leder dit, och den omfattar varken hela det förflutna eller hela Haga.

Ett andra förhållande som gör Haga till ett lämpligt objekt har att göra

med det källmaterial som behövs för att genomföra en studie av urban omvärdering: Haga är både välkänt och välrepresenterat. Några exempel ur mitt källmaterial: Östra Haga utgjorde ett av fem nationella exempel på saneringsmogen bebyggelse i *Slutbetänkande för Bostadssociala utredningen* (SOU 1947:26). Haga hade emellertid redan tidigare figurerat i kommunala bostadsutredningar och stod som sagt överst på listan över de stadsområden som omfattades av staden Göteborgs saneringsprogram på 1960-talet. När väl protesterna mot den planerade saneringen av Haga började höras ordentligt under tidigt 1970-tal och kampen om Hagas bevarande satte fart, hade det halvkommunala saneringsbolaget Göta Lejons fastighetsinköp och rivningsinsatser redan sargat Hagabebyggelsen hårt och de många turerna har avsatt tydliga spår i det kommunala arkivmaterialet. Själva kampen om Haga hade därutöver många spektakulära inslag som följdes med stort massmedialt intresse och bevakades från framför allt saneringskritiskt håll: demonstrationer, fasadmålningar, marknader, bostadsvisningar, husockupationer (på 1970-talet) och ”husnallar” (under tidigt 1980-tal).²¹ De därpå följande, decennielånga, renoverings- och återuppbyggnadsarbetena gav Haga en alldeles självklara position i staden.

Inom ramen för Arkitekturmuseets första basutställning²² har Haga också tilldelats rollen som nationellt exempel på en ny stadsplaneringspolitisk inriktning:

Striden om Haga blev en vändpunkt i efterkrigstidens stadsplanering. Politiker beslöt på 1960-talet att arbetarstadsdelen Haga med anor från 1600-talet skulle totalsaneras. Man stödde sig på den funktionalistiska ideologin och stadsplanechefen Uno Åhréns förslag i Bostadsutredningen 1947. 1967–71 revs en fjärdedel av Haga. Resten av bebyggelsen fick förfalla. Men motståndet mot rivningarna växte. Befolkningen bildade 1970 ”Aktionsgruppen för Hagas bevarande och upprustande”. Arkitekter på Chalmers och forskare vid universitetet stödde protesterna. Göteborgs museinämnd utsåg Haga till kulturhistorisk miljö. Riksantikvarieämbetet klassade Haga som riksintresse. Haga kunde bara delvis räddas, men rivningsvägen fick en knäck.

Först de decennielånga saneringsplanerna och senare den decennielånga kampen mot saneringsplanerna, har alltså medfört att Haga sannolikt är ett av landets allra mest omskrivna stadsområden. Det innebär att det finns mycket källmaterial utifrån vilket Hagas omvärdering kan undersökas.

Det tredje förhållandet som har gjort Haga till ett intressant objekt för undersökning av omvärdering är att Haga är en komplex och heterogen plats. Jag skall i det följande göra en översiktlig beskrivning av det nuvarande Haga för att antyda denna komplexitet och heterogenitet. För framställningens syfte skall jag analytiskt göra åtskillnad mellan en materiell och en social aspekt.²³ Här ges också en kortfattad skiss av den fysiska komplexitetens art under skedet före saneringsprogrammet.

En materiell aspekt av Hagas heterogenitet består i en blandning av höga och låga hus och vad som ser ut som många små fastigheter, omväxlande trä-, sten- och putsfasader, rena bostadshus jämte sådana med både bostäder och affärslokaler, äldre byggnader från framför allt tiden före sekelskiftet och nyare byggnader från 1980-talet, 2- och 3-våningshus blandade med 5- och 6-våningshus. I vissa av rutnätsplanens kvarter blandas äldre och yngre bebyggelse, i andra är samtliga fastigheter relativt nybyggda, i åter andra är samtliga vad man kallar ”gamla”. Till det kommer institutionsbyggnader såsom skolor, förskolor, badhus, universitet. Av Hagas bostadslägenheter är 1/4 belägna i hus byggda före 1940 och 3/4 i hus byggda efter 1980.

Dagens Haga är en liten stadsdel med relativt samlad bebyggelse, visuellt infogad mellan mot norr Nya Allén och staden inom Vallgraven; mot öster Hagakyrkan och stadsdelen Vasastaden med sina stenhus från sent 1800-tal och den nybyggda Handelshögskolan; mot söder det branta skogsbevuxna Skansberget krönt med Skansen Kronan; mot väster Linnégatans stenhus från sent 1800-tal och 1980-tal. Utifrån Hagas gestalt kan man därför konstatera att Haga ligger omgivet av högre hus i stenmaterial på två sidor, på de övriga en allé och ett berg med skans. Byggnaderna vid Hagas ytterkanter är byggda i stenmaterial och till vissa delar betydligt högre än byggnaderna i Hagas mitt, vilket medför att ytterkanterna visuellt sett delvis hänger ihop med angränsande stadsdelars bebyggelse. Gränserna mot omgivande stadsdelar kan alltså visuellt sett inte betraktas som i alla stycken given.²⁴ På tre sidor löper emellertid avgränsande genomfartsvägar runt Haga. (Se bilaga 1.)

I nuvarande platskonstruktion för Haga är emellertid inte de yttre gränserna och själva ytterkanterna centrala, utan det är det inre av Haga som är betydelsefullt. Här löper Haga Nygata, numera Hagas viktigaste butiks- och promenadgata och ett flitigt använt stråk, tvärs genom Haga mellan Vasastaden och Linnéstaden.²⁵ Längs Haga Nygata står såväl 2- och 3-vånings trähus (vilka svarar mot den ”arbetaridentitet” som ovan nämnts) som högre tegelhus från det sena 1800-talet samt byggnader från 1980-talet med skiftande våningsantal.

Hagas sociala komplexitet kan beskrivas i termer av hur människor använder Haga. Boendestatistiken visar visserligen att Haga har lite drygt 4 000 invånare i 2 000 lägenheter och att det är en relativt homogen och socialt stabil befolkning.²⁶ Drygt 80 % av lägenheterna upplåts som hyresrätter och ägs av allmännyttan, medan resterade del utgörs av lägenheter i bostadsrättsföreningar, företrädesvis organiserade i HSB och Riksbyggen.²⁷

Däremot visar gatans sociala liv en blandning av långt fler och olikartade användanden: boende på väg till och från hemmet; genomkorsande gång- och cykeltrafik jämte viss bilism (vilket är tillåtet på en ”gårdsgata”); fikande studenter; turister och flanörer; butikskunder och besökare i offentliga inrättningar. Hagas butiks- och verksamhetsutbud har inte heller sin främsta anknytning till boendets närbehov (såsom t.ex. närlivsbutiker), utan blandningen består främst av caféer och restauranger med uteserveringar, småbutiker med inrednings- och presentutbud, butiker med chika designkläder, antik-, loppis- och hemslöjdsbutiker samt specialbutiker för livsåskådning eller gamla böcker. Återkommande marknader äger rum på den genomkorsande huvudgatan, Haga Nygata. I Haga finns också t.ex. cykelverkstad, fotvårdsmottagning och badhus jämte offentliga inrättningar såsom tre gruppboenden för intellektuellt och/eller fysiskt funktionshindrade, en fritidsgård samt äldreomsorg på Allégården (alla ligger under individ- och familjeomsorgen), en grundskola (Östra Hagaskolan), samt en stor förskola med sex avdelningar i Hagahuset (tidigare Västra Hagaskolan). Dessutom har Göteborgs universitet förlagt flera av Samhällsvetenskapliga fakultetens stora institutioner till Haga. Det gatuliv som dessa verksamheter och inrättningar genererar bidrar starkt till att Haga kan sägas ha en betydande social komplexitet där människor kan mötas över flera slags sociala gränser.

Utan att föregripa de undersökningar av Hagas framträdande som följer i avhandlingens kapitel 2, 3 och 4, behöver det här påpekas att det Haga som fanns *före* såväl sanerings- som bevarandeprojekt, var än mer påtagligt materiellt och socialt komplext. Före saneringen hyste Haga en betydligt mer småskalig ägostruktur med ett stort antal olika fastighetsägare. Denna ägostruktur medgav mycket varierade bebyggelseformer och bebyggelsetyper, men också (vilket var en nyckelfråga i saneringsdiskursen) hårt exploaterade tomter. (Se bilaga 2.) Förutom småstugor längs Skansberget och stiftelsefinansierade och välbyggda arbetarbostäder, fanns högexploaterade byggmästarägda fastigheter bebyggda t.ex. med 3-vånings landshövdingehus eller 2-vånings trähus med gårdshus, samt en inte oansenlig mängd höga 5-våningars stenhus. Men

den småskaliga ägostrukturen medförde också en stor variation vid förvaltningsåtgärder: nymålade staket bredvid flagnade, välhållna hus bredvid mindre välhållna. Det senare blev allt mer påtagligt: på grund av kommunens saneringsplaner – de första under 1930-talet – underlät många fastighetsägare att förbättra och underhålla sina hus. Den största underhållsbristen följde emellertid efter det kommunala saneringsprogrammet och det kommunala fastighetsbolaget Göta Lejons fastighetsinköp. En accelererande och allt mer grav ”förslumning” av Haga ägde rum.²⁸ Vad avser Hagas sociala komplexitet, behandlas den allteftersom den framträder i källmaterialet.

Tidigare forskning

Avhandlingens problemställning kring urban omvärdering av detta slag har inte behandlats inom något eget forskningsområde. Detta avsnitt utgör av den anledningen inte heller någon forskningsöversikt i den bemärkelsen att den redogör för kompletta eller redan upplöjda fält. De frågor jag har rest griper istället in i flera akademiska forskningsområden, och kan sägas befinna sig framför allt i skärningspunkten för två vetenskapliga diskussioner vilka tidigare förts åtskilda: *kulturarv* respektive *den postindustriella staden*. I den pågående diskussionen kring kulturarv²⁹ är på så vis skapandet, upprätthållandet och förskjutningarna av historia, ibland i termer av historiebruk,³⁰ i centrum. Kulturarvsforskning uppmärksammar visserligen hur föreställningar om det förflutna styr konstruktioner av historia, men rummets betydelse för kulturarvets former och praktiserande är i dessa sammanhang oftast en sidordnad aspekt.³¹ I den pågående diskussionen om den postindustriella staden påpekas ofta hur konstruktioner av plats (”sense of place”) har intensifierats och utgör en konstitutiv aspekt.³² Denna urbanforskning uppmärksammar visserligen hur det befintliga rummet reapproprieras – men ”det historiska” placeras i en liten och väl försluten ask utan att problematiseras. Sådana uppdelningar har Baker (2003) uppmärksammat som den konventionaliserade och institutionaliserade separeringen av tid från rum i studiet av landskap: avgränsningen av historieämnet från geografiämnet.

Istället för en disciplinär uppdelning utifrån dessa diskussioner, behandlar detta avsnitt under rubrikerna *Stadsrenässans* och *Gentrifiering* sådan forskning som varit betydelsefull för avhandlingens förståelse av det aktuella skedet och omvärderingsprocesser. Under en tredje rubrik, *Platskonstruktion*,

behandlas forskning som söker överskrida den ovan nämnda disciplinära gränsen mellan historia och geografi, och istället utgår från platsers sociorumsliga samkonstruktion.

Det behöver nämnas att någon nyare forskning om Hagas själva omvärdering egentligen inte föreligger. Äldre texter om Haga (före cirka 1985) utgör del av avhandlingens källmaterial. Några få forskare har undersökt vissa aspekter av Hagabevarandets konsekvenser och någon enstaka text har behandlat det historiska Haga.³³ Ett par hemsidor med äldre bilder på Haga har också publicerats under senare år, mest omfattande är *Gamla Masthugget* som i underavdelningen *Haga* har gjort det möjligt att ”traska omkring” i ett dåtida Haga.³⁴

Stadsrenässans

Att gamla städers attraktionskraft avsevärt har ökat sedan 1970-talet påstås ofta. Man talar om stadens renässans och hur gamla städer lockar med komplexitet, kontraster, mångfald och med sitt förflutna förpackat som platshistoria. Det handlar om staden som rekreativmiljö, men också om staden som boendemiljö: idag verkar vilka centrala bostadsfastigheter som helst kunna upprustas till eftersökta och dyra lägenheter med ”äldre charm”.³⁵ Raphael Samuels menar i *Theatres of Memory* att ”Old houses, formerly left to decay, are now prized as living links to the past” och identifierar olika slags ”retro”-estetik som den dominerande formen för hur bebyggelsen framträder som historisk.³⁶

Stadsrenässanskedet bestäms ofta som den s.k. postmodernistiska estetikens genombrott: en traditionens återkomst inom arkitekturen och samtidigt den modernistiska arkitekturens död.³⁷ Det handlar om ett gestaltungsideal där historiska referenser bildade det arkitektoniska symbolspråket, men där också variation och anpassning till ”det befintliga” utgjorde honnörssord och bärande gestaltungsprinciper. ”Postmodernism” som begrepp kan emellertid innebära skilda saker där frågan om postmodernism som estetik eller epok endast är en av flera.³⁸ I detta avsnitt avser jag att ringa in hur detta tidliga skede har förstått inom forskningen med avseende på det förflutnas nya betydelse i stadssammanhang, medan tillämpningen av begreppet ”postmodernism” lämnas åt sidan. Jag kommer också att diskutera några problem med Françoise Choays modell över urbanideologiska skiften i förhållande till mina syften.

På en sektorskonferens för kulturmiljövården år 2002 beskrev antikvarie Ingrid Sjöström det sena 1960-talet på följande vis:

Så kom de politiska omvälvningarna 1968, med opposition mot den äldre generationens värderingar. Rekordårens saneringar och hårdhänta ombyggnader, de våldsamma rivningarna i stadskärnorna och de nya förörternas storskaliga bebyggelse skakade om oss unga och gjorde oss medvetna både om de politiska processerna och om de värden som gick förlorade. Byalag och aktionsgrupper agerade mot myndigheter och makthavare. Akademikerna kom ut ur sina studerkammare och deltog i kampen. Studenterna och de yngre lärarna drev fram förändringar i universitetens studieplaner och kurslitteratur.³⁹

Kritiken mot sanering och rivningar tilltog och den var både mångrostad och månghövdad. Dess kärna bestod i frågan om arkitekturens funktionsbestämning. Funktionalismens projekt – att en gång för alla bestämma och låsa fast en tänkt funktion – innebar att byggnader som inte svarade mot ursprungsfunktionen kunde betraktas som förlegade och förbrukade. Denna uppfattning stod i motsättning till det faktum att byggnader *de facto* hade kapacitet att överleva alla sådana bestämmningar: det var istället i synnerhet just den gamla bebyggelsen som kunde anpassas, byggas om och renoveras. Argumenten för stadsförnyelse och rivningar av äldre bebyggelse föll därmed på att det var ett ekonomiskt, socialt och kulturellt resursslöseri att inte återanvända den.⁴⁰

Rivningarna var hänsynslösa mot människors livsvärldar.⁴¹ Det behövdes ett resurstänkande som inkluderade sociala och kulturella dimensioner. Arkitekt Boris Schönbeck (1994) menar att det nya intresset för stadsmiljön bars upp av en ny generation mer radikala akademiker – framför allt unga sociologer, etnologer, konstvetare och arkitekter som ifrågasatte den rådande stadsplaneringspolitiken.⁴² Kungstorgsockupationen och kampen om bevarandet av landshövdingehusen i Göteborg är konkreta exempel på en tydligt saneringsoppositionell hållning i Göteborg.⁴³ Ulf Stahre (1999) behandlar i sin avhandling i etnologi *Den alternativa staden* den centrala roll som Stockholms byalagsrörelse hade i kampen mot rivningarna i Stockholms innerstad: Almstriden och Mullvadsockupationen i Stockholm är två exempel. Mårten Dunér (2000) behandlar protesterna mot gatugenombrottet i Lund i sin licentiatavhandling i arkitektur *När man bevarade Lund: Bevarande och modernitet i 1970-talets stadsbyggnadsdebatt*. Solveig Schulz (1989) behandlar i sin avhandling i arkitektur *Med hänsyn till bostädernas värden: Ett arkitekturideal utvecklas och prövas vid ombyggnad – Göteborg 1968–1984* hur den lokala stadspolitiska diskussionen förändrades och hur bebyggelsevärden började

uppmärksammas inom byggande och planering. Victor Edman (1999) menar i sin avhandling i arkitektur *En svensk restaureringstradition: Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn* att förhållningssättet till det äldre byggnadsbeståndet i restaureringssammanhang under det tidiga 1970-talet blev ”helt inriktat på ett antikvariskt bevarande”.⁴⁴ Ola Wetterberg (1992) har i sin avhandling i arkitektur *Monument och miljö* jämfört detta skede runt 1970 med hur stadsplaneringen och kulturminnesvärden på 1910-talet gick mot en vidgad syn på staden och innefattade kulturella frågor i ett historiskt perspektiv – det utvecklades ett ”miljöintresse” som karaktäriseras av öppenhet och integration mellan olika frågeställningar. Det karaktäristiska för miljöintresset är emellertid att det integrerar estetiska, sociala och etiska värden, och inte avskiljer bevarande från nybildning eller ”det historiska monumentet” från sin omgivning.⁴⁵ Också inom arkitekturforskningen finns en liknande breddning under 1970-talet.⁴⁶

Saneringskritikens framväxt har behandlats av Klas Ramberg (2000) som beskriver den både som en klassfråga och som en generationsfråga. Under 1970-talet gled plötsligt åsikterna isär och sanering sågs inte längre som en godtagbar lösning på bostadsfrågan.⁴⁷ Ramberg länkar omvärderingen av innerstädernas bebyggelse till omvärderingen av förorterna: ”Det var först efter det att arbetarklassen hade flyttat ut till förorternas miljonprogram som omvärderingen av såväl förorterna som innerstäderna skedde. Slumstämpeln följde så att säga med arbetarna ut till miljonprogrammet.”⁴⁸ Samma skede har sociologerna Mats Franzén och Eva Sandstedt (1981) i avhandlingen *Grannskap och stadsplanering: om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige* diskuterat ur det omvända perspektivet, dvs. som en relation mellan hur förorten ofta skildrades som en särskild speciell livsform, i kontrast till de gamla stads- och bruksmiljöerna.⁴⁹ Innan motkritiken hade kommit igång, t.ex. genom de etnologiska förortsstudierna, var kritiken mot förorten hård och kunde formuleras i termer som jämställde förorten med det onda livet – den var en karikatyr av vad det kapitalistiska samhället frambringar.

Solveig Schulz (1989) har i sin ovan nämnda avhandling beskrivit debatten om stadsförnyelsen i Göteborg som en fråga om hur två perspektiv på den äldre bebyggelsen bröts mot varandra – det var en motsättning mellan bevararna och sanerarna. En av de centrala aspekterna av kontroverserna och argumentationen var hur den gamla bebyggelsen skulle värderas, och särskilt frågan om kulturhistoriska värden i bebyggelsen. Schulz diskuterar detta skifte och menar att det inte bara var ett uttryck för divergerande uppfattningar om

”det estetiska” och ”det kulturhistoriska” som sådant – utan att skiftet istället var ”starkt sammanvävt med uppfattningar om de sociala förhållandena som arkitekturen var ett uttryck för”.⁵⁰ Frågan om olika sociala gruppers betydelse för det moderna samhällets uppkomst och framväxt och om hur denna del av det förflutna skulle kunna representeras i planeringen var alltså sammanlänkade i kampen om bevarande i Göteborg vid denna tid. Schulz tar upp att en rad studentarbeten belyste gestaltningsmässiga och detaljmässiga kvalitéer hos äldre hus, vilka saknades i de nybyggda, och menar att frågan om kvalitéer hos äldre bebyggelse följde med också in i nästa skede, när själva gränssnittet för motsättningarna försköts från en rivningssituation till en ombyggnadssituation. Nu gällde det istället *vad* i byggnaden som skulle värnas vid ombyggnad.⁵¹ Schulz redogörelse, som till stora delar är självupplevd av författaren, utgör delar av min förförståelse av Hagafrågan, men bildar i detta sammanhang utgångspunkt för en fråga av annan art, en fråga som istället vill belysa de specifika kunskaps- och bildningsregler som styrde på vilka sätt stadsrummet framträdde.

Även om avhandlingens problemställning helt riktas mot svenska förhållanden, behöver det påpekas att fenomenet omvärdering i realiteten inte kan avgränsas till Sverige. Exempelvis förekom motstånd mot sanering och exploatering också i andra länder: Storbritanniens proteströrelse mot den brutala stadsplaneringen efter händelserna i Bath var relativt tidig, och i flera böcker ifrågasattes saneringarna.⁵² I Nederländerna förekom tidigt rivningsprotester, och i Frankrike var sociologen Henri Lefebvre inflytelserik genom både sitt författarskap, och genom mobilisering av konkret lokalt motstånd mot exploatering.

Bevarandefrågan och saneringsmotståndet under stadsrenässansskedet har alltså satts in i en kontext av brutala stadssaneringar, nya medborgerliga rörelser, politisk vänsterradikalitet, krav på nya vägar för medborgarinflytande, en upplösning av gränsen mellan akademisk kunskapsbildning och pågående samhällsbildning såsom stadsförnyelse och rivningsraseri. Sådana förskjutningar försiggick emellertid inte bara i detta skede, utan kan ses som upprepade legitimitetskriser i kölvattnet av en rationalistisk modernism. Ett slags vardagligt motstånd skulle därför kunna sägas vara ett element i moderniteten som sådan.

Kraftiga reaktioner på den stadspolitiska dagordningen för sanering hade förekommit redan tidigare, och detta visar en kontinuitet i kritiken av exploatering av stadsmiljöer. Några exempel på hur detta har uppmärksamrats:

Wetterberg har redan nämnts; Reza Kazemians (1991) avhandling i arkitektur *Urban renewal planning versus local values* visar de kraftiga protesterna mot Gröna gatan-saneringen i Göteborg under 1950-talet; Michael Landzelius avhandling i kulturvård *Dis[re]membering Spaces* (1999) visar hur exploatering, i detta fall under 1930-talet och av enskilda fastigheter, väckte starka känslor (se vidare nedan); Boris Schönbecks (1994) *Stad i förvandling* visar hur ställningstaganden kring bevarande/exploatering utgör en konstitutiv del av den moderna stadsplaneringen; Bengt O.H. Johanssons undersökning av rivningar i svenska städer under efterkrigstiden i boken *Den stora stadsomvandlingen* (1997) visar hur befintlig bebyggelse hanterades och betraktades som en resurs respektive en belastning i olika skeden, men Johansson har också i andra sammanhang gett flertaliga exempel på hur bevarandefrågan har följt det västerländska samhället från äldsta tid: från noteringar i Suetonius texter (100-talet e. Kr.) via Vespasianus, Hávamál, Alberti, Ruskin, Riegl, Morris till svenskar som Heidenstam med flera.⁵³

I sin avhandling om 1960- och 1970-talets alternativrörelse och dess förhållande till staden använde Ulf Stahre sig av Françoise Choays idealtypiseringsmodell över stadsplaneideologier. Jag skall här utifrån Stahre kort diskutera denna ofta använda modell.⁵⁴ Modellen avser att belysa relationen mellan bevarande och exploatering inom stadsplanering i modern tid och har av Stahre använts för att ringa in vari stadsrenässansens omvärdering bestod. Stahre menar att bevarandefrågans förändrade ställning medförde framträdandet av en ny, ”kulturalistisk”⁵⁵, urban planeringsideologi. Utan att ifrågasätta detta i sak, men för att visa hur en tillämpning av modellen skulle kunna begränsa och låsa mina iakttagelser vid en på förhand uppgjord tolkning, vill jag här utifrån Stahres bearbetning diskutera själva analysmodellen.

Stahre tar fasta på hur Choay delar upp stadsplaneideologierna i en ”reglerande” respektive en ”urbanistisk” stadsplaneideologi; i den senare urskiljs särskilt en ”humanistisk” och en ”rationalistisk” gren. Både den ”humanistiska” och den ”rationalistiska” ideologin har sina rötter i 1800-talets stadsexpansion och de stadsbyggnadsproblem som då uppstod. Det är vissa aspekter av den ”humanistiska” grenen som här skall fokuseras. Den humanistiska stadsplaneideologin definieras på följande vis: den ”accepterar mångfald, olikhet och disharmoni och ser världen som komplex och motsägelsefull” och innefattar ”det historiska perspektivet, har en sociologisk målsättning och inriktning mot estetik och miljöupplevelse”.⁵⁶ Det är denna ”humanistiska” stadsplaneideologi som under den svenska moderniseringsepoken under efter-

krigstid sägs ha fått träda tillbaka för den ”rationalistiska” grenen av den urbanistiska stadsplaneideologin.⁵⁷

Med Choays idealtyper kan en dynamisk relation mellan parallella stadsplaneideologier belysas. Modellen tecknar en lång rad av kritiska förhållningssätt till rationalistiska lösningar på uppkomna stadsproblem (alltsedan det sena 1800-talet), förhållningssätt som utgår från den befintliga stadens kvaliteter. Man kan därmed undvika att tala om historiska skeden i termer av ”brott”. Så långt kan modellen vara intressant att använda i relation till min problemställning. I en studie av *omvärdering* som sådan behöver emellertid en abstraherande modell som denna överskridas och lösas upp. På ett övergripande plan riskerar nämligen den kulturalistiska stadsplaneideologin att bli satt i ett motsatsförhållande till en rationellt modernistisk stadsplaneideologi, på ett sätt som gör det svårt att urskilja förhandlingar om det befintliga stadslandskapets mening och betydelse inom båda dessa motstående ideologier. Begreppsparets dikotomi kan medföra att iakttagelserna läses, så att särskiljande drag mellan dessa två idealtypiska ideologier förstoras och fixeras, medan mer komplexa positioner skymms. För denna avhandlings problemställning – med själva samkonstruktionen av tid och rum som utgångspunkt – kan inte uppmärksammandet av tidslighet placeras enbart inom den ena eller andra ideologin.

En andra aspekt är frågan om skiften. Medan Stahre sätter sin studie av stadsaktivism i relation till Choays modell och därigenom kan belysa hur stadsaktivismen innebar att en rationalistisk idélinje (stadsmodernismen) allt mer fick stå tillbaka för en humanistisk, vill jag istället hålla frågan om skiftets karaktär öppen. Stadsrenässansen kan i princip bygga vidare på den ideologiska grund som lagts redan tidigare och omfatta samma slags sociorumsliga uppfattning. Detta behöver vara en öppen fråga i undersökningen.

Gentrifiering

Idag omvandlas platser och rum i en ökande takt till varor. Platserns olika särskiljande karaktärsdrag görs om till konkurrensfördelar och kan till och med bli varumärken. Detta slags exploatering innebär oundvikligen också en sociorumslig förskjutning, där vissa individers och grupperns intressen kan komma att realiseras, samtidigt som andras marginaliseras. Inom denna process ringar begreppet gentrifiering (av engelskans *gentry*, lågadel) in hur en ekonomisk investering i fastigheter medför social och fysisk uppgradering.⁵⁸ Efter bevarandeprojektets fastighetsinvesteringar uppvisar Haga just en sådan social för-

skjutning och fysisk uppgradering av gentrifieringskaraktär. Detta förhållande är visserligen en nödvändig, men ändå inte okomplicerad, kontext till min problemställning kring Hagas omvärdering.

Ända sedan sociologen Ruth Glass under det tidiga 1960-talet deklarerade upptäckten av en ny urban process och kallade den ”gentrification” har gentrifierings*begreppets* ursprung sammanblandats med själva gentrifierings*fenomenets* ursprung. Glass identifierade i sina studier av 1960-talets Islington, London, en process som bröt med medelklassens förväntade flyttmönster (ut från staden till villaförorten) och som innebar att slitna flerfamiljshus i Londons arbetarkvarter renoverades och approprierades av medelklassen – istället för att förslummas enligt schablonmässiga förväntningar (förslumning som fenomen var också den process som den tidiga urbanforskningen hade fokuserat).⁵⁹

Att sociorumsliga förskjutningar av detta slag i själva verket har en långt vidare historia kan också den allra mest översiktliga urbanhistoriska tillbakablick ge vid handen.⁶⁰ Man kan alltså säga att *begreppet* gentrifiering kan dateras (genom Glass), medan *fenomenet* gentrifiering (sociorumsliga uppgraderingar) ännu inte har fått sin systematiska behandling, vare sig ur ett längre historiskt eller globalt perspektiv.

Forskningen om gentrifiering var oerhört produktiv under 1980- och 1990-talet, och idag är frågor kring *hur, varför* och *med vilka konsekvenser* tidigare förfallna innerstadsområden omvandlas till attraktiva livsmiljöer en stor och etablerad forskningsfråga inom västerländsk urbanforskning.⁶¹ Gentrifiering har även uppmärksamats i svenska sammanhang.⁶² Själva begreppets giltighet för svenska förhållanden diskuterades av sociologen Lawrence Teeland (1988) som i huvudsak menade att den svenska bostadsmarknadens brist på bostäder att äga (”owner-occupied housing”) inte gjorde gentrifiering till ett större hot för den svenska bostadsmarknaden. Kulturgeografen Lennart Tonell diskuterade vid ungefär samma tidpunkt förändringar i Stockholms innerstad i gentrifieringstermer.⁶³ Utifrån en mindre studie diskuterade jag själv i en *Tvärnsnitt*-artikel (1992) hur kulturella aspekter skulle behöva uppmärksammas som konstitutiva för gentrifiering, och samma år presenterade kulturgeografen Marie Nordfeldt en översikt över gentrifieringsforskningens olika inriktningar.⁶⁴ Eric Clarks avhandling i kulturgeografi (1987) prövade den av Neil Smith föreslagna Rent gap-teorin om mönster i fastighetsinvesteringar.⁶⁵ I senare studier har Clark vidgat problemställningen till att också innefatta de skiftande sociala och diskursiva förhållanden i vilka dessa fastighetsinves-

teringsmönster är en del.⁶⁶ Sociologen Mats Franzén har utifrån studier av Södermalms socioekonomiska förändringar över tid påpekat att begreppet gentrifiering inte rymmer den komplexitet som Södermalms sociokulturella förändringar uppvisar. Franzén kommer här till en i detta sammanhang viktig slutsats: att sociokulturella förändringsprocesser måste förstås som kontinuerliga.⁶⁷ Frågan om gentrifiering berörs också allmänt i många andra sammanhang och gentrifieringsbegreppet kan idag anses etablerat som förståelseform för vissa urbana processer i en svensk nationell kontext.

På vilket sätt kan då gentrifiering, som både fenomen och begrepp, vara relevant att relatera till Haga och urban omvärdering? Räcker det inte att konstatera att gentrifiering är en av Hagabevarandets effekter, vilket betyder att både fastighetsinvestering och en förskjutning i form av uppgradering av den sociala sammansättningen har ägt rum?⁶⁸ Jag skall här skissera hur frågan om gentrifiering påverkat avhandlingsarbetet.

Gentrifieringsforskningen bidrog med att uppmärksamma att bevarandentressen (ovan beskrivna i termer av stadsrenässans) stod i något slags relation till socioekonomiska rumsliga uppgraderingar. Gentrifieringsforskningen skiljde till en början inte ut sådana kulturella aspekter från ekonomiska. I t.ex. *American Heritage Dictionary* får gentrifiering följande definition: "[R]estoration of deteriorated urban property especially in working-class neighborhoods by the middle and upper-classes."⁶⁹ I sådana formuleringar blev därför bevarandentressen en oseparatorbar del av gentrifiering, och schablonmässigt utsågs detta till en gentrifieringsdrivande faktor. Michel Jager (1986) undersökte renoveringsambitioner och pietetsfulla förhållningssätt bland "den nya medelklassen" i Melbourne, Australien, och definierade detta som ett uttryck för en kollektiv klasskonstituering. David Ley utvecklar detta ytterligare: "If nostalgia provides a nexus for critique of the Fordist city, historic preservation offers a site for the cultural new class to redeem the ordinary in idealized form".⁷⁰ Inom kritisk gentrifieringsforskning blev approprieringen av äldre bebyggelse (pietetsfull renovering, "heritage societies") därmed en lika oproblematiserad praktik: ett utifrån kommande, medelklassbundet och gentrifieringsdrivande fenomen.⁷¹ Intressena för den befintliga bebyggelsen isolerades till en fråga om hur de inflyttande spelar ut sina intressen och frågan om "det gamlas" betydelse var därmed färdigdefinierad.⁷²

En sådan förståelse av gentrifiering och bevarandefrågor hör framför allt hemma i en nordamerikansk (i viss mån i en vidare anglosaxisk) kontext, och

det behöver därför påpekas att en sådan förståelse av bevarandentressen inte fullt ut är giltig i ett europeiskt sammanhang. Redan i början av 1970-talet fanns det en allvarlig diskussion om bevarandens sociala konsekvenser, vilket är tydligt i den doktrinutveckling som uttrycks av den s.k. Amsterdamdeklarationen, antagen vid Europeiska byggnadsvårdsårets avslutande kongress år 1975, och samma års Europarådsdeklaration *The European Charter of the Architectural Heritage*. Något senare antog UNESCO konventionen *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, ofta kallad *World Heritage Convention*. I dessa deklarationer anges behovet av ett integrerat perspektiv på bevarandefrågan, där visserligen förfall och exploatering av äldre bebyggelse skall motverkas och bevarande främjas, men där bevarande och restaurering måste ske i full medvetenhet om dess eventuella sociala konsekvenser. Här uppstod begreppet *integrated conservation* som ett begrepp för det förhållningssätt där såväl det sociala behovet av bevarande, som bevarandets sociorumsliga och därmed politiska konsekvenser, tydliggjordes. Det finns flera exempel på hur social utträngning aktivt har motverkats i bevarandeprojekt i äldre stadsbebyggelse, t.ex. i Bologna och i Plaka, Aten.⁷³

Gentrifiering som fenomen och forskningsfråga bidrog emellertid rent konkret till mitt projekt genom att belysa hur historiepraktiker inte är begränsade till de skiftande roller och möjligheter som de tilldelas i offentlig bevarandeplanering; det förflutna approprierades utan direktiv om bevarande.⁷⁴ Min problemställning kom också redan från början att ta sin riktning mot ett granskande förhållningssätt gentemot de minnespraktiker genom vilka Haga blev bevarat – bevarandentressen kunde medverka till exkludering och segregering (genererat av fastigheternas ekonomiska värdeökning och medföljande hyreshöjning, men också av inflyttarnas ”symboliska” kapital). Redan mina första undersökningar av approprieringen av Hagas äldre bebyggelse pekade emellertid åt ett annat håll: den var mer komplex än så. Exempelvis gick det inte att enkelt urskilja ekonomiska eller symboliska intressen/vinster hos en ”medelklass”, eller att urskilja de mer ”ursprungliga” brukarnas intressen från ”inflyttarnas” med avseende på vad som skulle ske med Haga.⁷⁵

Det blev emellertid en annan aspekt av gentrifieringsbegreppet som vållade mig mest bekymmer. Begreppet gentrifiering anger en *uppvärdering* (av ekonomiskt och sociokulturellt slag), och det är därför framför allt potenta aktörer på en fastighetsmarknad som tilldelas en central roll för att gentrifiering skall äga rum och platser skall bli gentrifierade. Utan potenta aktörer – ingen gentri-

fiering, annat än i termer av första fasen i ett klassiskt gentrifieringsförlopp: inflyttning av unga, lågavlönade akademiker, konstnärer eller studenter.⁷⁶ Den fullbordade gentrifieringsprocessen – fastighetsinvestering och social uppgradering – kan alltså äga rum först när ekonomiskt kraftfulla aktörer gör entré.⁷⁷ Det har ibland påpekats att en sådan förståelse underordnar – eller ibland till och med utesluter – de (kulturella) aspekter som förekommer, men som inte ensamma kan förklara processen. Gentrifieringsprocessers kulturella dimension framstår på så vis som ett relativt outforskat fält.⁷⁸

Men jag är här ute i delvis annat ärende: att uppmärksamma den begränsning som själva begreppet gentrifiering ger i förhållande till min problemställning. Gentrifiering avser endast en av flera möjliga värderingsförskjutningar, nämligen *uppvärdering*. Riskerna med att endast ringa in just dessa värderingsförskjutningar är av två slag. För det första att det skede som föregår gentrifiering betraktas som mer genuint eller ursprungligt. Denna aspekt har diskuterats t.ex. av urbanforskaren Michael P. Smith, med avseende på hur David Harveys och Sharon Zukins förståelse av modernisering i kapitalismens spår ställer ett ”abstrakt” kapital till svars för exploatering av ett lokalt ”autentiskt” kulturarv (stadsbebyggelse) och därigenom essentialiserar ”lokala” kulturer och platser.⁷⁹ Men risken är, för det andra, också att ett historielöst förhållningssätt uppstår gentemot värderingstransformationer med både upp- och nedvärderingar.⁸⁰

Man kan emellertid också betrakta denna fråga som en fråga om kontinuerliga kulturella processer av *appropriering*. Den kanadensiske sociologen Jon Caulfield menar utifrån ett längre tidsperspektiv att *approprieringen* av äldre urban bebyggelse överskrider det historiska skede som gentrifieringsforskningen vanligen fokuserar.⁸¹ Detta är också vad Eric Clark utifrån ett annat perspektiv kommer åt genom att avgränsa gentrifieringsbegreppet på ett annat sätt än ovan:

Gentrification is a process involving a change in the population of land-users such that the new users are of a higher socioeconomic status than the previous users, together with an associated change in the built environment through reinvestment in fixed capital. The greater the difference in socioeconomic status, the more noticeable the process, not least because the more powerful the new users are, the more marked will be concomitant change in the built environment. It does not matter where, and it does not matter when.⁸²

Här är de socioekonomiska förskjutningarna genom investering i fastigheter den centrala frågan. Gentrifiering kan därmed bestämmas som en kontinuerlig process inom en kapitalistisk ekonomi som kan innefatta såväl urbana som rurala sammanhang, och som varken är tidsmässigt bunden eller knuten till ett visst slags bebyggelse.⁸³ Istället kommer frågan om de kontinuerligt fortskridande, men historiskt specifika, sociorumsliga utträngningsmekanismerna i centrum, mekanismer vilka också är av diskursivt slag.⁸⁴ Stadsbebyggelsens attraktion och de sociogeografiska omflyttningarna överskrider i både tid och rum den konventionaliserade definition av gentrifiering som knyter den socioekonomiska omstruktureringen till just renoverings- och bevarandeaktiviteter kring äldre bostadsbebyggelse, innerstadsmiljö samt till ett postindustriellt och postmodernt skede.

I föreliggande avhandling är det därför särskilt två förhållanden i relation till gentrifieringsprocesser som behöver uppmärksammas. För det första de många skiften i platskonstruktion som har *föregått* just den uppvärdering som gentrifieringsforskningen identifierar för en plats och som gentrifieringsbegreppet definierar. Gentrifiering händer inte i ett vacuum, utan i ett stadsrum som redan består av platskonstruktioner: de rumsliga utsnitten är *redan* sociorumsligt konstruerade, och de kan också hysa *flera parallella och överlappande* platskonstruktioner. För de andra det faktum att de rumsligt långt mer vidsträckta imaginära geografier inom vilka plats konstrueras, lätt förbises. Genom att uppmärksamma platser som delar av imaginära geografier kan värderingsförändringar och gentrifiering förstås som sociorumsliga relationer mellan olika platser. Ett sådant relationellt perspektiv har blivit allt mer betydande inom internationell urbanforskning och jag vill här citera M.P. Smith, vars beskrivning av platskonstruktioners villkor koncist fångar dess grunddrag:

When understood as articulated moments among criss-crossing networks of social relations and understandings [...], places do not possess singular but multiple and contested identities. Place-making is shaped by conflict, difference and social negotiation among differently situated and at times antagonistically related social actors, some of whose networks are locally bound, others whose social relations and understandings span entire regions and transcend national boundaries.⁸⁵

Utifrån dessa överväganden räckte det inte för mig att enbart vidga förståelsen av gentrifieringsprocesser till att också omfatta ”det kulturella”. För att plats-

konstruktion *som sådan* skall få en central roll i en undersökning av omvärdering av gentrifieringskaraktär, handlar det inte bara om att identifiera *fler* aktörer – med exempel från Haga: institutionella reglerande aktörer såsom kulturmiljövården, proteströrelseengagemang i olika faser, enskilda debattörer och skribenter – och fastställa deras respektive inflytande över tid. Det handlar om att betrakta en platskonstruktion som ett objekt i sig självt.

Platskonstruktion

Jag har hittills behandlat forskning med anknytning till min problemställning om urban omvärdering som framför allt placerar frågorna om omvärdering i ett postindustriellt urbant skede (om än på skilda sätt och med olika utgångspunkter) och är relaterad till vissa specifika strukturella förskjutningar. Jag skall i detta avsnitt behandla några exempel på forskning om plats (bebyggelse, stadsdel, stad, region etc.) som visar hur sociorumslig samkonstruktion är konstitutiv, och på så vis kan belysa den kontinuerliga diskursiva och rumsliga tillblivelse som platser står under.

Det finns också forskning som visserligen berör just ”gamla hus” och de betydelser som kan knytas till dem, men som ändå inte berör min problemställning. Därför behandlas här inte närmare forskning om exempelvis bebyggelsens ålder i förhållande till urban attraktivitet,⁸⁶ forskning som mer indirekt berör frågor om boendepreferenser i förhållande till bebyggelsens ålder,⁸⁷ forskning som direkt eller indirekt utgår från äldre bebyggelses värden som essentiella,⁸⁸ samt arkitektur- och bebyggelsehistorisk forskning som inte uppmärksammar sociorumsliga maktrelationer.

Den forskning som nedan behandlas har flera beröringspunkter med avhandlingens Hagaundersökning.

Bebyggelsens diskursiva och rumsliga samkonstruktion är en forskningsfråga som behandlas redan av Bengt O.H. Johanssons licentiatavhandling i konstvetenskap (1965) där diskursiva konstruktioner i arkitekturdebatten sätts i relation till hur en arkitektgrupp skaffade sig dominans över smakbildning. Kulturgeografen Irene Molina (1989) har i sin avhandling *Stadens rasifiering: etnisk boendesegregation i folkhemmet* visat hur föreställningar om den Andre i termer av ”ras” har formats som ett geografiskt fenomen i svenskt stadsbyggande och stadspolitik genom samkonstruktion (och marginalisering) av rum och mänskliga subjekt. Sten O. Karlsson (1993) har i sin avhandling *Arbetarfamiljen och Det Nya Hemmet: om bostadshygienism och klasskul-*

tur i mellankrigstidens Göteborg visat hur socialhygieniska föreställningar går igen i diskurser kring arbetarbostadsfrågan och byggande, men också i realiseringar av konkreta stadsrum. Undersökningen visar hur just stadsdelen Kungsladugård i Göteborg både imaginärt och fysiskt konstruerades som en *ordningens* stadsdel i en moralisk stadsgeografi för Göteborg, men Karlsson har också i en artikel behandlat Göteborgs arbetarstadsdelars framväxt som kulturarv (med ett historiskt perspektiv på arbetarrörelse och modernitet, utifrån sociologen Pierre Bourdieus idé om ojämlig tillgång till ett ”symboliskt kapital”).⁸⁹ När det gäller överordnade men professionsförankrade föreställningar om stadslandskapet kan arkitekt Gärd Folkesdotters avhandling *Nyttans tjänare och skönhetsens riddare* (1987) om arkitekters förhållningssätt till ”nytta” och ”skönhet” 1947–74 nämnas, liksom även bebyggelseantikvarie Ola Wetterbergs avhandling *Monument och miljö* (1992) som undersöker polariseringar och förskjutningar mellan antikvarier och arkitekter i synen på bevarandevärden under det tidiga 1900-talet.

Bebyggelseantikvarie Gabriella Olshammar (2002) har visat hur ett utsnitt av stadslandskapet, Gustaf Dahlénsområdet i Göteborg, befinner sig i skärningspunkten för helt olika intressen, ekonomier, användanden och förväntningar, dvs. vilka ojämlika maktrelationer som upprätthåller denna plats.⁹⁰ Sociologen Mats Franzén fokuserar i flera arbeten lokala platser i skärningspunkten mellan praktiker och diskurser på olika rumsliga skalor.⁹¹ Liknande utgångspunkter har etnologerna Katarina Saltzman (2001) och Birgitta Svensson (1997). Stadslandskapsrepresentationers tidsrumsliga samtidigheter har undersökts av etnolog Lennart Zintchenko (2003), medan ekonomhistorikern Johan Samuelsson (2004) har undersökt offentlig historiereproduktion med avseende på hur olika former av narrationer placerar staden och dess invånare i tid och rum. Etnologen Kerstin Gunnemark (2006) har fokuserat det förflutnas betydelser i nuet i stadsdelen Kungsladugård, Göteborg.

Bebyggelseantikvarie Michael Landzelius behandlar frågor om bebyggelsens betydelser i en undersökning av sociorumslig samkonstruktion av modern arkitektur: närmare bestämt den omdiskuterade rådhusstillbyggnaden i Göteborg. I avhandlingen *Dis[re]membering Spaces* (1999) avtäcks hur uppfattningar om byggnaden konstituerades genom ett nätverk av diskursiva relationer som oundvikligen inbegrep en mångfald subjektspositioner, liksom flera andra byggnader och byggnadsprojekt inom Göteborg. Undersökningen lägger fast meningskonstruktioners geografiska och politiska beroende, och kan därigenom dekonstruera den etablerade men felaktiga arkitekturhisto-

riska förståelsen av rådhusstillbyggnaden, vilket visar på möjligheterna med en samtidigt källkritisk och teoretisk arkitektur- och receptionshistoria. Landzelius begrepp och relationella ansats för undersökning av rumslig och särskilt bebyggelserelaterad meningskonstruktion och meningsförändring har påverkat flera överväganden av teoretisk såväl som metodologisk art i mitt avhandlingsarbete.

Frederic Stouts (1999) arbete om hur bilder och illustrationer av industrisamhällets stad redan från början konstruerades i en specifik form – den illustrerade dagspressjournalistikens – belyser villkoren för hur industristaden och dess invånare framträdde, men också den dubbla process av presentation/konstruktion genom vilken stadens innebörder etablerades, förhandlades och förändrades. Bildgenren som Stout behandlar kom att få sitt viktigaste inflytande genom att bilderna så småningom kopplades till dels genreberättelser (”urban narratives” såsom ”den unge lantbons ankomst till storstaden”), dels fototekniken. På så vis skapades olika slags synteser av visuell och textuell representation. Översikten visar en i jämförelse med svenska förhållanden mycket tidig förekomst av bilder av industristaden, dvs. redan från 1820-talet i England och 1840-talet i USA. Thordis Arrhenius (2005) har i en studie av John Ruskins Venedigfoton gjort iakttagelser av relationer mellan den fotografiska bilden, resandet och konstruktionen av ”kultur arv”. I studien diskuteras hur bildens löfte om närhet kopplad till distansens fakticitet, kan utgöra en drivkraft i kulturarvsproduktion.⁹²

Den ovan anförda forskningen utgår från att platser och byggnader samkonstrueras rumsligt och socialt i olika diskursiva sammanhang och praktiker; att platsers betydelser och meningar är föränderliga och förhandlas i ojämlika maktrelationer; att dessa maktrelationer upprättar sociorumsliga hierarkier; att platsers betydelser och meningar utgör sammanlänknings av rum och kropp och kan permanenta sociala hierarkier över lång tid.

Analytiska redskap och centrala begrepp

I detta avsnitt skall den teoretiska referensramen preciseras. För att hantera den problemställning som ställts upp i tidigare avsnitt har jag valt att använda en poststrukturalistisk kontextorienterad teoretisk referensram. Härmed kommer verklighetens sociala konstruktion och epistemologiska strukturer i fokus. Ett sådant angreppssätt innebär, förutom fokus på maktrelatio-

ner och en kritisk hållning till föreställningen om självklar kunskap, också en antiessentialistisk syn på historisk och kulturell specificitet.⁹³

Forskning med poststrukturalistiska perspektiv finns idag brett företrädd inom de flesta samhälls- och humanvetenskapliga discipliner och har, även om den har utvecklats åt olika håll, i det närmaste oundvikligen sina utgångspunkter i Michel Foucaults *L'archéologie du savoir* (1969), utgiven på svenska tre år senare med titeln *Vetandets arkeologi*. Jag har valt att använda Foucaults på en gång mycket generella och distinkta begrepp för en ”vetandets arkeologi” så som de utvecklas i detta arbete.⁹⁴ I fortsättningen talar jag om den som ”arkeologin”. Jag kommer också att behandla begreppen ”imaginära geografer” och ”historisering”. Dessa begrepp står inte i motsats till Foucaults, utan utgör redskap med vilka jag avser att precisera hur tidsrumsliga aspekter av problemställningen kommer att hanteras i undersökningen.

Framträdandet

För Foucaults projekt att utveckla en ”vetandets arkeologi”, är *diskursiva praktiker* de sammanhang utan vilka inget vetande förekommer. Omvänt definieras också all diskursiv praktik genom det vetande den utformar.⁹⁵ Arkeologin syftar därmed till att identifiera betingelser som får vetandets *objekt* att bli till, dvs. att *framträda*. För vetandets arkeologi är objektet på så vis något som bara existerar under de villkor som råder då objektet framträder – utanför dessa positiva villkor har objektet ingen existens. Det går inte att komma åt något oberoende av dess diskursiva sammanhang. Arkeologins objekt har därmed ingen direkt empirisk referens, utan är istället sådant som ”vansinne” eller ”sexualitet”. Sådana objekt blir till genom olika praktiker, tekniker och rumsliga arrangemang, och diskurs skall här inte ges en snäv betydelse utan snarare en vid, en som omfattar olika former av meningsskapande – med språket som ett ofrånkomligt centralt sådant.⁹⁶ Foucaults exempel ”vansinne”, där kliniken som social institution och rumslig organisation sammanförs med psykiatrisk vetenskap, visar hur en begränsad förståelse av ”det diskursiva” undviks. Därför är ”händelsen” också en del av det diskursiva sammanhanget.

Det är alltså uppenbart att arkeologins projekt inte gäller frågor om *varför* ett objekt finns till, dvs. kausalitetsaspekter⁹⁷, utan det räcker med det faktum *att* ett objekt existerar. I detta avhandlingsprojekt utgör ”det gamla fina Haga” ett sådant objekt.

Foucault presenterar en hel uppsättning begrepp med inbördes relatio-

ner vilka tillsammans avser att kunna utmejsla de villkor under vilka något kan framträda som ”objekt”: det handlar om villkoren för objektets existens, objektets förändring samt objektets upphörande och försvinnande. Objektets själva existens kan heller inte särskiljas från de maktrelationer genom vilka det framträder. Det är vidare en mängd olika och separata diskurser som får objektet att framträda, och uppgiften för arkeologin är därför att söka efter och kartlägga de *regelbundenhetsfält* i vilka objektet framträder.⁹⁸

Vetandets arkeologi studerar *utsagor* om objektet – deras uppträdande, samexistens, succession och cirkulation⁹⁹ – men det är *utsagepraktiken* som ger villkoren och sammanhanget för objektets existens. Vad bestämmer då utsagan? Utsagan har en empirisk men samtidigt godtycklig gestalt: den är inte en språklig sats med en grammatiskt definierbar form. Den är snarast – och detta behöver understrykas – själva *platsen för händelsen* (i abstrakt mening). Detta medför att utsagan aldrig får betraktas som ett spår eller resultat av något annat.¹⁰⁰ Arkeologins analys av utsagor är inte heller tolkningar, utan analysen uppehåller sig vid vad det innebär för utsagorna att existera.¹⁰¹ För att ringa in detta, måste utsagorna därför betraktas i sin rena spridning, samtidigt som deras diskontinuitet måste iaktas.¹⁰² I diskussionen ovan om plats har jag använt ordet ”formulering” för att komma åt det som Foucault benämner utsaga – i fortsättningen kommer jag att övergå till Foucaults begrepp ”utsaga”.

Foucaults objekt kan alltså inte nås annat än genom studiet av utsagor: ”... en funktion [...] som får [möjliga strukturer och enheter] att framträda, med konkret innehåll i tid och rum”.¹⁰³ Det finns alltså inte någon utsaga ”i största allmänhet” utan utsagan är alltid ”knuten till ett utsagespel”, vars lag endast är ”vad som kan sägas”.¹⁰⁴ Utsagan står också i ett bestämt förhållande till ett subjekt: det finns alltid en utsagans ort och datum och den är alltid knuten till ett specifikt område.¹⁰⁵ Utsagan bestäms vidare av sin specifika relation till en sammansatt mängd av materiella institutioner. Utsagan är därför repeterbar och översättbar (den kan få en utsträckning över tid och förekomma i skilda sociorumsliga sammanhang med olika lydelse), och det är genom sina existensregler som utsagan får sin substans, sitt område. Andra existensregler ger andra utsagor. Man kan utifrån vetandets arkeologi alltså endast tala om det som framträder. Utsagorna behöver inte omfatta samma ord och syntax, utan enheten är belägen i informationsinnehållet och möjligheterna till dess nyttjande. De villkor som styr möjligheterna till nyttjande kallar Foucault för arkeologins *kunskaps- och bildningsregler*: kunskaps- och

bildningsreglerna är på så vis *principen* för [utsagornas] mångfald och spridning”.¹⁰⁶

Begreppet *diskurs* definierar de praktiska handlingar som systematiskt formar objekten, och målet för undersökningen är att kartlägga framställningen i sin konsistens – att låta den framstå i sin egen komplexitet.¹⁰⁷ Foucault utvecklar emellertid inte närmare hur utsaga och diskurs förhåller sig till varandra, men diskursen är det som frambringar utsagan – den är dess omedelbara praktiska kontext.

I denna avhandling har, som ovan redan nämnts, ett huvudsakligt objekt urskilts för undersökning av urban omvärdering: ”det fina gamla Haga”. Den centrala uppgiften är att förstå hur detta objekt har kommit till existens. För att kartlägga objektets tillkomstvillkor har undersökningen därför behövt omfatta också utsagor om ”Haga” och om ”gamla hus”, vilka alltså inte utgör objekt i Foucaults bemärkelse. Utsagor om ”Haga” och ”gamla hus” har en tidsmässigt långt mer utspridd förekomst än mitt objekt ”det gamla fina Haga”. På så vis både överskrider och omfattar de det foucauldianska objektet ”det gamla fina Haga”.

På grundval av hur ”Haga” och ”gamla hus” framträder (såväl var för sig som tillsammans) har regelbundenhetsfält kunnat bestämmas. Regelbundenhetsfälten utgör avhandlingens kapitelindelning för kapitel 2 till 4, och kapitel nummer 5 utgör det fullt utbildade objektet ”det gamla fina Haga”. Det är genom regelbundenhetsfältens dynamik (med avseende på hur ”Haga” och ”gamla hus” framträder) som objektet ”det gamla fina Haga” kan komma till existens.

Jag skall här gå vidare med begreppen *diskursiv formation*, *subjektspositioner* och *motsägelser*.¹⁰⁸ Arkeologins begrepp för utsagornas regelbundenhetssystem är *diskursiva formationer*, strikt talat ”grupper av utsagor” med ett alldeles särskilt slags förbindelser.¹⁰⁹ Det som håller en diskursiv formation samman är ”ett visst antal förbindelser och ömsesidiga beroenden” som visas genom begreppsbildningen.¹¹⁰ Dessa förbindelser och beroenden utgör utsagans förgrening: vissa utsagor är mer vida och allmänna, vissa mer specifika – ingen är dock inaktiv och det är inget mål i sig att bestämma hierarkin emellan allmänna och specifika utsagor. Det som avgör förbindelsernas karaktär är istället relationerna mellan styrande utsagor och metoder för klassifikation – dessa relationer bestämmer de variationer över tid som kan beskrivas i termer av trösklar: ny eller gammal ”fas”, förändring.¹¹¹ För arkeologin utgör inte ”epoken” (hur den än definieras) en basenhet, utan arkeologin ”söker

efter regler som är lika giltiga vid alla tidpunkter” inom den diskursiva formationen.¹¹² Den diskursiva formationen uppträder och förändras, men har inte någon relation till vare sig kronologiska indelningar eller till andra redan avgränsade områden. Den sträcker sig tvärs genom så skiftande områden som reflektion, berättelse, vetenskap, reglementen eller politiska beslut etc. i etablerandet och bibehållandet av regelbundenheter.¹¹³ Det upprepade och det kvardröjande är alltså lika problematiska som avbrottet.¹¹⁴

Att utforska de diskursiva formationerna är arkeologins huvuduppgift. Avhandlingens objekt – ”det gamla fina Haga” – skulle kunna beskrivas som en diskursiv formation. Men detta är inte avhandlingens huvudsakliga syfte, utan istället är det regelbundenhetsfälten för ”Haga” och ”gamla hus” som har kommit i fokus genom problemställningen kring *omvärdering*. Det kan redan här påpekas att ”Haga” och ”gamla hus” snarast framträder som element i marginalen av olika andra diskurser (eventuellt ”diskursiva formationer”) vilka jag alltså inte har för avsikt att bestämma.¹¹⁵

Stora delar av undersökningen av Haga som plats utgörs av material som inte kan föras till hur mitt objekt ”det gamla fina Haga” har konstruerats. Detta material är valt för att belysa frågan om urban omvärdering – hur Haga diskursivt inmutas, marginaliseras osv. Genom studiet av hur ”Haga” och ”gamla hus” framträder undersöks förutsättningarna för platskonstruktioners förändring mot ”det gamla fina Haga”.

För arkeologins projekt är det centralt att kartlägga *subjektspositioner* och deras regelbundenhetsfält. Det betyder att det inte handlar om att identifiera några ”aktörer” utan istället om att identifiera de subjektspositioner som får *samma objektskonstruktion* till följd. Objektskonstruktionen inom arkeologin består i den relation mellan styrande utsagor och metoder för klassifikation (de olika begrepp, nya begrepp och justeringar) vilka upprättas och upprätthålls av en subjektsposition.¹¹⁶ Subjektspositioner bestäms alltså inte av någon ”individens mentalitet” eller efter universella regler, utan *i själva* diskursen.¹¹⁷

Till sist något om vikten av att också ta fasta på *motsägelser*.¹¹⁸ Genom motsägelserna möjliggörs dynamik och förändring. I analyserna av mitt empiriska material har en grupp utsagor kunnat urskiljas vilka med Foucault kan beskrivas som ”omorganisering” och ”kritik”.¹¹⁹ Skillnaden mellan dem är att den förra, ”omorganisering”, inte sätter den diskursiva praktikens existens på spel. Inom ramen för dessa omorganiserande och kritiska utsagor har embryon till forskjutningar identifierats inom regelbundenhetsfälten.

Anledningen till att jag använder Foucaults arkeologi kan nu preciseras:

Foucaults begrepp gör det möjligt att ringa in *vad som har krävts* för att mitt objekt – det fina gamla Haga – skall bli till. Förutom regelbundenhetsfält är också glidningar och friktion i fokus. Dessa utgör instanser för ett nytt objekt – det är här, genom kritik och motsägelser, som ”det gamla fina Haga” kan bli till ur regelbundenhetsfälten för ”gamla hus” och ”Haga”.

Mitt objekt ”det gamla fina Haga” är en plats: i dess framträdande sammanlänkas tid och rum på specifika sätt, och det är detta sammanlänkande som utgör avhandlingens fokus. De kommande två avsnitten skall därför precisera hur de tidsrumsliga dimensionerna skall beaktas i undersökningarna av regelbundenhetsfälten.

Imaginära geografier

Hagas meningar och betydelser kan inte bestämmas genom, exempelvis, ett angivande av tillkomstförhållanden och ursprung. Platser är fångade och ohjälpligt insnärjda i subjektiva föreställningar om dem, föreställningar som skiljer sig åt mellan individer och grupper, som skär tvärs genom tid och rum, och som sammanbinder rumslighet och tidslighet. Mitt objekt, ”det gamla fina Haga”, utgör därför heller ingen tidsrumsligt färdigavgränsad enhet som kan bestämmas på förhand. Platserns meningar och betydelser behöver undersökas i de sammanhang där platser indelas, namnges och praktiseras – bortom på förhand givna skalor och tolkningsgrunder.¹²⁰ Detta medför att olika meningskonstruktioner beträffande samma rumsliga utsnitt, exempelvis ”Haga”, ger *olika platser*, och man kan på så vis tala om flera olika ”Hagor”. Det är tillblivelserna för dessa olika Hagor som jag undersöker.

Jag skall i denna avhandling anlägga ett långt tidsperspektiv på Hagas platskonstruktioner och behandla Hagas *kontinuerliga tillblivelse som olika platser* över hela det skede som är möjligt utifrån tillgängligt källmaterial. De skiftande sätt på vilka Haga har konstruerats över tid blir en central fråga, och fokuserar de olika indelningarna och avgränsningarna för ”Haga”. Samtidigt som detta fokuseras, avser jag inte att göra en fullständig undersökning av hur ”Haga” konstrueras och indelas i exempelvis samtliga kamerala material. Framför allt behandlas istället bearbetningar av sådana material, men i vissa fall (såsom beträffande de indelningar på grundval av vilka Hagas förflutna framträder) har materialet behandlats mer i detalj.

Sådana analyser (på olika nivåer) belyser föreställda relationer mellan Haga och andra tidsrumsligheter. Detta förhållande gör *imaginära geografier*

till ett centralt begrepp för avhandlingen. ”Imaginär” används här i betydelsen ”föreställd”, ”tänkt” (och alltså inte ”inbillad”, ”påhittad”). Begreppet ”geografi” betyder ordagrant ”jordskrivning” och betecknar rumsliga gränser, samband och relationer med viss utbredning i såväl själva rummets materialitet som i representationer (exempelvis på karta eller i text) och de indelningsgrunder på vilka dessa gjorts.¹²¹ Geografi är på så vis själva gränssnittet mellan de *fysiska strukturer* som skall representeras, och de skilda *sätt* på vilka de representeras. I *Nationalencyklopedin* anges detta genom de två innebörder som ordet geografi kan ha: 1) *jordytans varierande verklighet*, och 2) *beskrivningen och tolkningen av denna*. Inom forskningen markerar dessa två innebörder en skiljelinje av epistemologisk art. Innan jag går vidare med imaginära geografier kan en kort tillbakablick på forskning om rum och rumslighet därför vara relevant.

Det fanns länge en grundläggande konsensus inom samhällsvetenskaperna kring att forskningens mål och möjlighet var att uppnå *mimesis*:

... the belief that we should strive to produce as accurate a reflection of the world as possible.¹²²

Två olika men samtidigt epistemologiskt likartade arbetssätt kan föras dit. Dels det deskriptiva fältarbetet, som genom professionella observationer omvandlades till fackprosa och där den producerade kunskapen betraktas som neutralt redskap.¹²³ Dels en positivistiskt baserad metodologi som genom abstrakta och reducerande beskrivningar lämnade inget eller ringa utrymme åt kulturellt producerade skillnader (det som ofta betecknas med begreppet ”plats”). Förenklat uttryckt kan detta sägas ha haft sin grund i en hållning där inte (vetenskapliga och andra) beskrivningar och tolkningsmönster problematiseras, utan där dessa beskrivningar och tolkningsmönster betraktas som redskap för att komma åt en redan given verklighet.

Idag finns ett etablerat forskningsfält som utgår från att rumsliga föreställningar inte kan skiljas ut från den fysiska rumsliga verkligheten annat än analytiskt.¹²⁴ Föreställningar om rummet kan anses som konstitutiva därför att rummet framträder för oss genom olika former för representation: objektet sammansmälter med representationens praktiker och vi har alltså inte att göra med något slags *förmedling*, utan med en situation där själva representationen i sig själv *skapar* den verklighet som den presenterar. Derek Gregory menar att

The process of representation is constructive, not mimetic, that it results in 'something made', a 'fiction' in the original sense of the word.¹²⁵

Det finns därför heller ingen principiell skillnad mellan orden *representation* och *presentation* eller *konstruktion*. Redan kartan – den mest självklara rumsliga representationen – utgör resultatet av *urval* som gjorts av *någon* (ett subjekt) i en *konkret* (tidsrumslig, förkroppsligad) situation: "Mapping is necessarily situated, embodied, partial: like all other practices of representation".¹²⁶

Detta sätter frågan om makt – i termer av relationer mellan subjektspositioner – i centrum för problemställningen, och med denna utgångspunkt blir själva platskonstruktion som sådan ett centralt undersökningsområde. "Plats" blir resultatet av maktrelationer.¹²⁷ Det viktigaste redskapet för att avtäcka de historiskt specifika förhållanden som upprätthåller en viss föreställning om platser, utgörs därför av själva identifikationen av de *specifika sätt* på vilka de framträder.¹²⁸ Här blir begrepp såsom "kultur", "identitet", "historia" med mera, också problematiska – istället för att belysa samkonstruktioner av individer och grupper, platser och rum (såväl materiellt som diskursivt) förespeglar de homogena, stabila och naturliga förhållanden.

Imaginära geografier har uppmärksammats och undersökts beträffande olika genrer och sammanhang.¹²⁹ Därmed har frågan om representationers centrala plats för produktion och reproduktion av föreställningar om världens beskaffenhet och hierarkiska förhållanden mellan platser kunnat belysas.¹³⁰ Till sådana hierarkier hör en moralisk dimension: hur "fin" och "ful", "bra" och "dålig" upprättar hierarkier också mellan människor – hierarkier vilka uppträder sammansmälta med konventionaliserade och naturaliserade socio-rumsliga ordningar (såsom att "väst" anses stå över "öst", "nord" över "syd", "centrum" över "periferi" osv.). Detta förhållande har sin förlängning i socialt definierade, men likväl rumsliga, ordningar (såsom att "man" anses stå över "kvinna", "vit" över "färgad").

Imaginära geografier behöver därför också undersökas med avseende på hur just centra upprättas visavis periferier och marginaler, och hur moraliska aspekter (såsom bra och dåligt) också konstruerar sociala subjekt på samma villkor. Med avseende på min undersökning av regelbundenhetsfälten för "Haga" och "gamla hus" kommer därför regelbundenhetsfält, i Foucaults bemärkelse, att bestämmas utifrån de imaginära moraliska geografier som upprättas i mitt källmaterial. De rumsliga skalorna för regelbundenhetsfälten

kan inte bestämmas på förhand: det finns ur detta perspektiv inga överordnade regler för avgränsning av rummet som kan bestämmas utifrån termer såsom ”byggnad”, ”fastighet”, ”kvarter”, ”stadsdel”, ”stad”, ”region” osv. – föreställda hierarkiska sociorumsliga relationer kan upprättas på basis av helt andra gränssättningar.

Historisering

Varje utsaga om platser befinner sig i det ”nu” som utgör skarven mellan ett ”då” och ett ”vardande”. Jag har ovan utrett hur platser är fångade och ohjälpligt insnärjda i intersubjektiva föreställningar och hur sådana föreställningar upprättar relationer som skär tvärs genom rum och tid i *imaginära geografier*. Rumsliga föreställningar omfattar på så vis tidsligheten *som sådan*, och det är inte självklart vilket slags tidsdimension som dominerar. Den tidsdimension som avhandlingen fokuserar är *det förflutna* – det är just det förflutnas framträdande som konstitutiv del av platser som jag i avsnittet ”Problemställning” har tagit upp genom empiriska exempel beträffande Haga.

Vår moderna historieförståelse anses bygga på ett företräde för tid över rum, och i konventionaliserade och institutionaliserade kunskapsmässiga fack hålls dessa dimensioner sedan åtskilda.¹³¹ Att tid ges företräde över rum kan antas vara skäl till att minneskonstruktioner idag utgör ämne för problematisering, men minneskonstruktioners rumslighet utgör fortfarande mer sällan ämne för undersökning.¹³²

Jag skall här kort och allmänt diskutera det sociala minnets konstitution, för att sedan ta upp några exempel på hur minneskonstruktioners rumslighet behandlats utifrån ett maktperspektiv. Därefter förs frågan om det förflutnas del i platskonstruktion vidare fram till ett förslag om begreppsutveckling: *historisering*. Begreppet historisering har successivt vuxit fram i förhållande till problemställningen och bearbetningarna av mitt empiriska material, och utgör därför i sig en del av mitt resultat.

Förutsättning för alla de begrepp som används om tidslighet är själva minnet. Det är minnet som gör oss till sociala varelser och vi kan inte orientera oss utan minne om vad som har hänt och varit (just bara därför är demens ett handikapp). Minnet är emellertid inte bara personligt, en enskild och privat angelägenhet, utan på samma gång delat och förhandlat – man talar om det förflutnas plats i samtiden med det övergripande begreppet ”socialt minne”.¹³³

Paul Connerton (1989) menar att sociala minnesprocesser konstitueras

genom återkommande praktiker – ritualer och traditioner – men det sociala minnet utgör ändå ingen harmonisk eller neutral ”funktion” som ger alla lika tillgång till historia. Rätten till det förflutna i form av minne avgörs istället i ojämlika maktrelationer där vissa har företräden – och där sådana företräden tenderar att naturaliseras. Leonie Sandercocks formulering (1989), som inleder detta kapitel, anger en kumulativ men också konsoliderande kraft i det sociala minnet: ”Stories about the past have power and bestow power”.¹³⁴

Minnets kontinuerliga dynamik består vidare i både revision och revolution. John R. Gillis menar att: ”We are constantly revising our memories to suit our current identities.”¹³⁵ Det sociala minnet är på så vis en kontinuerlig och oavslutad process i vilken innebär ständigt står under revision och omförhandling. En mer revolutionär aspekt av minnets dynamik utgörs av omtolkningar av det förflutna: upprättandet av ett nytt, eller annorlunda, minne kan ifrågasätta rådande maktförhållanden. Aleksandr Nekrich och Mikhail Heller har påpekat just hur det sociala minnet utgör själva den resurs som gör att alternativa världar och motbilder kan upprättas: ”Memory makes us human. Without it people are turned into a formless mass that can be shaped into anything the controllers of the past desire”.¹³⁶ Det är alltså varken minnet eller det förflutna i sig, utan själva *formerna och innehållet* i det förflutnas framträdande som minne – som erbjuder en ofrånkomligt avgörande resurs för ett demokratiskt samhällsbyggande.

Dessa exempel visar hur det förflutna – sammanfattat i begreppet socialt minne – utgör en arena för såväl förhandling som handling. På samma vis utgör givetvis också framtiden en förväntningshorisont genom vilken nuet ges specifika innebörder och möjligheter, men i denna avhandling utgör detta faktum en (visserligen uppmärksammas, men ändå) sidoordnad aspekt av de sociorumsliga samtidigheter som skall undersökas – själva problemställningen kring ”det fina gamla Hagas” konstruktion riktar frågan just mot dåtid istället för framtid.

Det förflutna utgör kunskapsobjekt för ”historia”. Det förflutna kan sägas vara ”allt som hänt och varit”, och historia som vetenskap ”ett socialt betingat urval av det förra”.¹³⁷ I ett sådant perspektiv kan själva urvalet och förmedlingen problematiseras.¹³⁸ Genom förmedlingsvillkoren upprättas nödvändig legitimitet för vissa aspekter av det förflutna, man talar om ”det historiska” i termer av omdrivliga narrativa strukturer, ideologisk-politiska, genremässiga och disciplinbaserade former. I hög grad influerad av Foucault har t.ex. den amerikanske historikern Hayden White analyserat historiska

framställningar med perspektiv som liknar det som skisseras i denna avhandling.¹³⁹

Historia i denna bemärkelse är intimt relaterat till vissa kognitiva organisationsprinciper som etablerades i och genom moderniteten: klocktid och linjär tidsuppfattning, specifika ordningar, serier och typologiseringar. Dessa utgör ”det historiskas” existensvillkor. Den tyske historikern Reinhart Koselleck utreder i *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* de semantiska – språkligt betydelsebärande – resurserna för hur ”det historiska” har etablerats i olika skeden och sammanhang.¹⁴⁰ Specifikt för det moderna skedet är den linjära tidsmodalitetens dominans, och Koselleck menar att det är denna linjära tidsuppfattning som skapar den förväntningshorisont i vilken framtiden sätts i en särställning – framtiden förväntas vara radikalt annorlunda och kvalitativt bättre. Det är inom dessa modernitetens inre villkor som det förflutna framträder.

Gregory Ashworth och John E. Tunbridge reste tidigt nödvändiga frågor om hur det som i samtiden avskiljs som *kulturarv*¹⁴¹ frambringas och upprätthålls (såväl diskursivt som materiellt) genom politisk-ekonomiska intressen, bl.a. i form av urban turism, och på så vis undergräver de därmed varje kulturarvsförståelse som inte erkänner de oundvikliga ekonomiska, sociala och politiska dissonanser som kulturarvspraktiker skapar.¹⁴² Landzelius (2003) förslag att ersätta *begreppet* ”kulturarv” med ”disinheritance” – en kultur- och samhällsvetenskaplig praktik av ”commemorative dis[re]membering” utgår från samma förståelse men har långt mer genomgripande konsekvenser.¹⁴³ Ambitionen är att i grunden överge kulturarvsbegreppet och dess ideologiska fällor för att kunna uppmärksamma det förflutnas oundvikliga närvaro i nuet. Utgående från kulturarvsbegreppets principiella bedräglighet – där redan t.ex. ”arv” felaktigt anger att det finns ett rättmätigt och juridiskt giltigt ”övertagande” – avser en sådan praktik att belysa att allt s.k. kulturarv vid närmare undersökning är mångtydigt och oundvikligen relaterat till olika grupper osv., och därför kontroversiellt och konfliktfyllt. Det s.k. kulturarvet skall därför inte få trivialiseras och politiseras av särintressens strävan efter entydighet och identitet. Syftet med ”commemorative dis[re]membering” är istället att skapa andra former för hur det förflutna kan få framträda.

Sådana andra former kräver emellertid att den konventionella kulturarvsdiskursen överges¹⁴⁴, till förmån för en artikulering av långt mer grundläggande analyser av det förflutnas sociala mobilisering. Landzelius förslag att nå dit går genom ”uprooting” (rottryckning) av förgivettagna sociorumsliga

konstruktioner, liksom genom konstruktion av ”disinheritance assemblages” varigenom olika politiska anspråk på det förflutnas rumsligheter både kan angripas och undermineras. ”Disinheritance assemblages” utgör montage av sammansättningar av materiella element som är kulturellt, socialt och ekonomiskt länkade till varandra, men rumsligt utspridda och fragmenterade. Genom en sådan topologisk förskjutning, kan förrumsligade menings- och maktanspråk artikuleras i demokratiskt syfte.

Av detta projekt faller det ut allvarlig kritik mot hur det förflutna hantearas. Landzelius har både granskat den värde metafysik som kommer till uttryck i den offentliga kulturmiljövårdens nationalstatsbundna diskurs (1995), men också utifrån avhandlingen (1999) kunnat belysa hur sådana diskurser tenderar att petrifieras. Undersökningarna av Asplunds rådhus tillbyggnad i Göteborg visar hur föreställningar om arkitektur- och kulturhistoriska värden vilat på en felaktig arkitekturhistoria utan bebyggelsehistorisk förståelse, men belyser också konturerna till en s.k. urban rivalitet mellan Stockholm och Göteborg. Genom omfattande källmaterialanalys avvisas i avhandlingen den felaktiga bild som etablerats: att arkitekturverket var ”missförstått” i rikets andra stad på grund av en ”konservativ anda”. Denna förståelse av Asplunds rådhus tillbyggnad har sedan reflektionslöst anammats av bl.a. den offentliga kulturmiljövården. Undersökningen visar istället hur olika uppfattningar om och kriterier för modern arkitektur var länkade till individers positioner i olika skikt inom framför allt den dominerande klassen.

Dessa exempel kan visa hur offentliga kulturarvsmyndigheter främst ägnar sig åt bevarandet av etablerade kulturella *koder* beträffande hur objekt (eller en objektsamling) bör uppfattas.¹⁴⁵ Genom att godta traderade tolkningsmönster för olika objekt, sanktioneras och petrifieras dessa tolkningar – och de diskursiva effekter och maktförhållandena mellan subjektspositioner genom vilket objekten är producerade kan inte kritiseras. Det som kallas *bevarande* verksamhet av det förflutna blir istället en *produktion* av nya *historiska simulacra* – materiella effekter av de koder, ofta felaktiga eller otillräckliga, som tillämpas.

Ett exempel på vilka grundläggande konsekvenser en kodbevarande verksamhet har redan för hur själva objektet kan förstås, kan hämtas från Eva Löfgrens pågående avhandlingsarbete om ”tingshus”. Hon diskuterar hur tingspraktiken, liksom ”nationell rättskipning-häradshövding-tingsal”, görs till den kodifierade tolkningsramen för denna byggnadskategori. Med en sådan konventionell kodifierad tolkning upprätthålls en viss befintlig sociorumslig

maktkonstellation, men därigenom sanktioneras samtidigt det konventionaliserade förbiseendet av faktiska, men långt mer komplexa, hierarkiska förhållanden mellan långt fler sociala subjekt och rumsligheter: källarhäftet för den åtalade; tjänstefolkets kök och korridorer; nämndemännens övernattningsrum; skrivarnas ”mellanrum”; böndernas genom underhållsplikt ålagda byggnadshantverk; häradshövdingehustruns privata utrymmen; barnkammaren. Också genom alla dessa subjekt upprätthålls tingshuset som kristalliseringspunkt för historiskt specifika intressen.¹⁴⁶

För att undvika en särintresseledd och förenklande kulturarvsdiskurs behöver ett annat slags kunskap om rummet produceras – en kunskap som underminerar kulturarvsdiskursen genom att istället belysa de diskursiva relationer och effekter genom vilka det socialt och kulturellt exkluderande rummet har producerats. Till ett sådant projekt krävs därmed en byggställning: andra utgångspunkter och ett noggrant val av begreppsliga redskap. Landzelius introducerar därför flera begrepp med vilka skiftande och historiskt specifika sociorumsliga maktrelationer med avseende på bebyggelse (”built spaces”) skall avtäckas. Begreppen är *polysemi*, *semantiska rum* samt *resemantisering*.

Med *polysemi* (”mångtydighet”) avses i detta sammanhang den grundläggande mångtydighet som just bebyggelse besitter. Denna mångtydighet innebär att bebyggelsens mening kommer till genom tolkningsprocesser vilka inte sker efter några universellt fastställbara regler. Istället är meningen komplext relaterad till olika former av kapital (ekonomiskt, socialt, kulturellt) vilket leder till en oundviklig mångfald av tolkningar hos olika subjekt – såväl i tillkomstsituationen (jämför vad ovan har skrivits om rådhusstillbyggnadens reception) som i fortsättningen. Någon primär, ”grundläggande”, betydelse existerar inte.

Med *semantiska rum* avses de menings- och betydelsesystem som upprätthålls av en viss subjektsposition i förhållande till fysiska rum – det betyder alltså subjektivt begreppsliggjorda rumsliga enheter. Dessa semantiska rum måste också förstås som relaterade till såväl individuella mentala världar och ett tredimensionellt rum, som till de maktrelaterade praktiker som utageras i rummet (och inte bara som något slags språkligt definierade rum).¹⁴⁷ Det ovan relaterade begreppet polysemi anger i förhållande till semantiska rum, hur de semantiska rummen snarast utgör parallella, fragmentariska och ibland överlappande enheter som upprätthålls av olika subjektspositioner (jämför Foucault ovan). Begreppet utesluter inte heller att ett och samma subjekt också kan omfatta parallella/motstridiga betydelser beträffande ett och samma

objekt (vilket vissa undersökningar i min avhandling kommer att belysa).

Landzelius (2001) har också utrett hur bebyggelse, vilken alltid är tillkommen i en historiskt specifik situation, därefter fortsätter att generera meningskonstruktioner genom tiden. Denna bebyggelsens tidsrumsliga utsträckning medger att bebyggelsen fortsätter att kommunicera på två nivåer. Dels denotativt, dvs. genom att den rumsliga organisationen fortsätter att sammanföra och avskilja mänskliga subjekt på ett visst sätt.¹⁴⁸ Men dels också konnotativt, dvs. genom de koder för vad objektet *egentligen är och betyder*, koder som etableras och upprätthålls i skiftande sammanhang. Dessa koder står i relation till kontinuerliga förskjutningar av politisk-ekonomiskt relaterade ”glokaliserade” intressen och förhållanden. Detta skapar tillsammans såväl konkreta, mångtydiga som hierarkiska förbindelser mellan ”då” och ”nu” (men också till det ”sedan” som ännu inte är). Denna process är vad som ringas in med begreppet *resemantisering* – en kontinuerlig och maktrelaterad förskjutning av rumsliga betydelser.

Dessa begrepp klargör hur rummet produceras i historiska maktrelationer, och hur rumsliga meningskonstruktioner därför permanentas men också förändras. Men för att arbeta med en sådan utgångspunkt, krävs ofta dels att nya slags källmaterial uppmärksammas, dels närgångna studier av stora diskursiva materialmängder. Detta är de byggställningar med vilka ett annat slags bebyggelsehistoria kan produceras.

Utifrån min problemställning och med avseende på dessa begreppsliga byggställningar kan Hagas framträdande som ”det gamla fina Haga” på grundläggande nivå förstås som ett rummets kommunikation över tid, vilket medför att de befintliga gamla Hagakåkarna – trots sina etablerade betydelser som ”gamla och fula” – kunde ge upphov till nya meningssystem *bara genom att existera*. På en annan analysnivå kunde just denna strid om kåkarnas betydelser vara en arena för motstående intressen, och sättas i relation till förskjutningar i olika gruppers inflytande med avseende på politisk-ekonomiskt men också symboliskt kapital.

Dessa förskjutningar skall ringas in utifrån hur just rumsliga meningskonstruktioner spelas ut. I denna avhandling betyder det: komplexa artikulerade samkonstruktioner av *tid* och *rum* som inkluderar och sorterar sociala subjekt med avseende på en viss plats och dess förflutna. Avhandlingen använder för just dessa artikulerade sammanlänkningar av ”befintlig” rumslighet och ”förfluten” tidslighet, begreppet *historisering*. Historiseringar är på så vis subjektivt begreppsliggjorda rumsliga enheter.

Historiseringar är emellertid inte något annat än avhandlingens fokus i undersökningen av villkoren för ”det fina gamla Hagas” framträdande – historiseringar kan inte ensamma skapa större sammanhang för mening. De kan sägas delvis utgöra av avgränsning av de ”semantiska rum” och ”imaginära geografier” som ovan definierats. På så vis måste de alltid förstås som relaterade till olika subjektpositioner, som intersubjektiva och som relaterade till den fysiska materiella verkligheten. I denna avhandling är den centrala frågan hur dessa relationer upprättas och förändras.

Några preciseringar och avgränsningar behöver göras. Historisering beskriver sammanlänknings av rum och tid. Det gäller alltså ”rumslighet” i vilken form och på vilka rumsliga skalor som helst – bebyggelse, fastigheter, enskilda delar, landskap, artefakter – så länge det handlar om en befintlig existerande rumslighet. Men beträffande ”tidslighet” gäller historisering just det förflutna. Begreppet historisering avser på så vis inte det man kallar ”historiker” över något, inte heller den process varigenom något tas ur omlopp och sätts åt sidan som minne (det som ofta kallas obsolensbildning, musealisering eller nostalgi). Till det kan läggas att historisering dessutom inte avser något specifikt slags meningsgivande. Inom historievetenskap förekommer också termen historisering, men har där en betydelse som inte ringar in just samkonstruktion av tid och rum.¹⁴⁹

Begreppet historisering ringar in allmänt förekommande allmängiltiga diskursiva relationer mellan det förflutna och det befintliga fysiska rummet, och fokuserar alltså hur språkliga resurser mobiliseras för upprättandet och upprätthållandet av sådana relationer, men avgränsar inte deras effekter till ”det språkliga”.¹⁵⁰ Historiseringar – sammanlänknings av tid och rum – har följande gemensamt: de förekommer alltid som *utsagor*; de är systematiserade enligt *utsageregler* som bestämmer deras existens; de skiljer sig åt på ett sätt som gör att olika *regelbundenhetsfält* kan identifieras; de påvisar vissa *kunskaps- och bildningsregler* som bestämmer deras framträdande (se avsnitt ovan, ”Framträdandet” s. 37).

Tillvägagångssätt

I detta avsnitt presenteras först de avgränsningar som jag har gjort, därefter det källmaterial som använts. Sist presenteras hur analyserna av källmateria-

let har resulterat i en disposition som i sig skall betraktas som ett resultat av undersökningarna.

Avgränsningar

De avgränsningar som här kommer att tas upp har alla att göra med de förväntningar som kan väckas av en avhandling som behandlar fallet Haga.

En undersökning av historisering i urban omvärdering handlar inte om att göra en kartläggning av faktiska händelser och företeelser i det förflutna och ordna dem till serier efter en på förhand uppgjord idé om vilka som har störst betydelse för förlopp och förändring. Då detta gäller för hela den undersökta perioden, och alltså även för det sista decenniet, innebär det bl.a. att jag inte kommer att presentera någon detaljerad redogörelse för Hagabevarandets turer – även om dessa framskymtar som väsentlig bakgrund till analyserna.¹⁵¹ Jag har vinnlagt mig om att i framställningen inte upplösa tid och rum på ett sätt som skulle skapa orimliga möten mellan historiska (i tid och rum belägna) fakticiteter, däremot är frågan om linjär kronologi och kausalitet av underordnad art. Urval och disposition har snarast styrts av en vilja att ge rum åt parallella diskurser, centrala utsagor, variation, komplexitet och motsägelsefullhet i varje situation. Upplägget följer därför *hur mitt objekt faktiskt framträder* – alltså inte intentionerna för dess framträdande, inte de teoretiska grundvalarna för objektet, men inte heller samtliga de förbindelser vilka ligger till grund för objektets framträdande.

Denna avhandling handlar heller inte om att kartlägga hur händelser och företeelser har länkats samman till Historia, även om detta automatiskt blir en del av resultatet. Att fokusera en sådan länkning skulle visserligen kunna redogöra för hur den stora Berättelsen producerats, men inte lika väl kunna ringa in historiseringens roll också inom diskursiva sammanhang där det förflutna inte är ett explicit ämne. Hagas plats i Göteborgs stadshistoria är ju, såsom redan konstaterats, en i detta sammanhang mycket sentida företeelse. Avhandlingen kommer därmed inte heller att resultera i en mer fullständig uppställning av uppgifter om Hagas historia än den som redan existerar, trots att konstruktionen av Hagas historia undersöks – och eventuellt kan komma att förskjutas.

Jag har inte heller gjort några intervjuer med nyckelpersoner (vilka själva var med t.ex. i Hagakampen eller bevarandearbetet). Detta, för det första,

eftersom historiseringen har undersökts som en kontinuerlig praktik över tid. Muntliga nutida minnesuppgifter om Hagahistoriseringens innehåll på just 1970-talet (händelser, förhållanden, orsaker, effekter ...) skulle visserligen kunna belysa många – här utforskade – aspekter av Hagabevarandet, men inte bidra med material till det som jag ringat in som syftet för denna avhandling.¹⁵² För det andra har jag beträffande materialurval strävat efter kongruens över tid: syftet att bestämma villkoren för objektens framträdande innebär att det är tveksamt om intervjuer skulle kunna användas för ens en mindre del av den undersökta perioden. Att däremot allt jag tidigare läst, hört och upplevt beträffande Haga utgör en del av den förförståelse utan vilken jag inte skulle ha kunnat formulera uppgiften, är givet. Detta har naturligtvis varit både en tillgång och ett problem, men jag har vinnlagt mig om att behandla alla uppgifter lika i förhållande till mitt syfte.

Till denna avgränsning hör också frågan om generaliserbarheten i undersökningsresultatet: undersökningen belyser en omvärderingsprocess av generellt slag, men själva resultaten är inte ämnade för generalisering. Undersökningen kommer vidare inte heller att utmynna i några omedelbart tillämpbara förslag för stadsplanering eller kulturmiljövård. Trots att det är just frågan om platskonstruktioners villkor som kritiskt granskas, samt att resultatet kan ses som ett inlägg i debatten om hur platsers betydelse etableras och förhandlas, skall resultatet snarast ses som ett bidrag till utpekandet av de (i det närmaste) oändliga möjligheter som finns inom ramen för rummets politik – och det ansvar som därmed kan sägas åligga oss alla. Att resultatet av min undersökning därmed konstruerar en egen Berättelse (och ett nytt Haga) utgör här både själva utgångspunkten och utmaningen.

Avhandlingstexten bygger på undersökningar av urban omvärdering och det förflutnas roll i dessa i material där ”Haga”, ”gamla hus” och ”det gamla fina Haga” framträder. Med ”framträder” avses i första hand textuella representationer, men jag fäster även avseende vid vissa ”händelser”. Urvalet av texter är i princip bara begränsat av att dessa i någon mån skall innehålla utsagor om ”Haga”, ”gamla hus” och ”det gamla fina Haga” som *plats*, dvs. skall förhålla sig till att dessa har en sociokulturell mening. Därmed sidosordnas exempelvis bostadsstatistik, fastighetsekonomiska redogörelser eller byggnadstekniska beskrivningar i undersökningen, även om dessa ibland används som källor för att belysa vissa fakticiteter.

Avhandlingen är i stort sett utan illustrationer. Även om frågan om urban omvärdering och Haga är värd en omfattande bildsvit och även hade kunnat

undersökas utifrån just bilder, har dessa i just denna undersökning fått träda tillbaka till förmån för annat källmaterial.

Dessa avgränsningar avspeglas i arbetssätt, val av källmaterial och uppläggning.

Källmaterial

Materialet till avhandlingens undersökningar är valt så att urban omvärdering – med avseende på det förflutnas roll för hur ”det gamla fina Haga” framträder – skall kunna undersökas. Det handlar därför om att undersöka hur objektet ”det gamla fina Haga” över huvud taget kommer till existens. Detta innebär dels att regelbundenhetsfält för objekten ”Haga” och ”gamla hus” behöver bestämmas, dels att villkoren för deras förskjutningar behöver ringas in – det är alltså *inom dessa* som förutsättningar för tillblivelsen av ”det gamla fina Haga” skall sökas. Avhandlingens olika delar presenterar sådana olika fält av regelbundenhet, och dispositionen är därför i sig ett resultat av källmaterialanalysen.

Det kan vara relevant att redan inledningsvis understryka att konventionell källkritik (”tillförlitlighet”) inte har varit en adekvat metod för val av källmaterial. Det källmaterial som jag använder är helt enkelt texter där ”Haga”, ”gamla hus” och ”det gamla fina Haga” framträder. För att kunna urskilja gradvisa förskjutningar har det varit viktigt att inte på förhand sätta allt för snäva gränser kring dessa – att t.ex. inte bara undersöka de texter som skriver ut Hagas namn eller som befattar sig med gamla hus. Detta förfaringsätt har sin grund i den metod för vetandets arkeologi som har presenterats i avsnittet ”Analytiska redskap och centrala begrepp”, s. 36. Som exempel på detta kan nämnas den undersökning av representationer av Göteborgs stadslandskap genom vilka regelbundenhetsfältet ”I skuggan av det monumentala och det pittoreska” har kunnat bestämmas. Inom detta regelbundenhetsfält har ”Haga” en marginell eller till och med marginaliserad position, och ”gamla hus” utgör inte alls det slags bebyggelse som Haga till största del bestod av. Genom undersökningen av detta regelbundenhetsfält har ändå dels de kunskaps- och bildningsregler som lägger fast ”Haga” som ”fult” kunnat bestämmas, dels har vissa variationer som visar på en inre dynamik inom regelbundenhetsfältet kunnat identifieras.

Gemensamt för dessa utsagor är att de har skilda produktionssammanhang, skilda former för presentation, men också olika inflytande. Utsagorna

har sin tillkomstsituation i mer eller mindre enskilda sammanhang – skribenter, författare, arkitekturkritiker och dagspressjournalister osv. – eller i mer eller mindre institutionaliserade sammanhang – Göteborgs historiska museum, Göteborgs hembygdsförbund, Gamla Hagapojkar, Hagagruppen, universitetsinstitutioner, Göteborgs stadsbyggnadskontor eller andra kommunala och statliga förvaltningar.¹⁵³ Detta innebär visserligen att de respektive utsagorna har olika avstånd till, samt olika inflytande över, det de talar om – men däremot inte att vissa skulle vara mer objektiva (i traditionell källkritisk bemärkelse) än andra med avseende på min problemställning. Varje källa är diskursivt konstruerad.

I den mån det finns arkivbildare är mitt källmaterial hämtat ur arkiv såsom Göteborgs stadsmuseums natur- och kulturmiljöavdelnings arbetsarkiv, Faktarummet på Göteborgs stadsmuseum eller Region- och stadsarkivet Västra Götaland (se ”Käll- och litteraturförteckning” s. 364). Men eftersom utsagors *spridning* är en central fråga för en undersökning av meningskonstruktioner i urban omvärdering, har jag också, och i så hög utsträckning som möjligt, använt mig av texter som är mer lättillgängliga och spridda: texter som utgör bearbetningar av arkivalier, som bara reproducerar en konventionaliserad ”identitet” hos objektet, eller som presenterar ”händelser”. Sådana tryckta och lättillgängliga texter kan ha stor betydelse genom sin upplaga och genom textmediets permanens över tid. Detta gör dagspress, fackpress, göteborgiana och guideböcker till viktiga källmaterial. Stadsbibliotek, bokmarknader, litteraturlistor och klippssamlingar har därför varit väl så viktiga som arkiven i sökandet efter källmaterial. På så vis har jag hittat väl spridda texter från olika tidpunkter vilka behandlar aktuella lokala frågor. Inte sällan dyker Haga upp i marginalen också i publikationer som på förhand kan ha verkat beröra helt andra frågor, alltså texter som har sin hemvist i diskurser som jag inte har undersökt närmare. I den mån sådana isolerade utsagor är relevanta i förhållande till min problemställning, har de använts.

Endast i liten utsträckning har muntliga uppgifter använts, som nämnts ovan. Jag gjorde i ett tidigt skede vissa intervjuer för att bekanta mig med hur personer som var aktiva under 1970-talets saneringsdebatt ställde sig till omvärderingsfrågan (se ”Käll- och litteraturförteckning”), men valde att avstå från vidare intervjuer eftersom de enbart kan belysa de allra senaste decennierna. Jag valde istället att behandla alla skeden så lika som möjligt: att samla in det material som redan var producerat; att undersöka det på samma sätt; att i alla sammanhang uppmärksamma dess produktionsvillkor. Vissa avsnitt har

lästs av personer med kännedom om den aktuella frågan. De muntliga uppgifter som kompletterar det övriga källmaterialet är till övervägande del av detta slag, och framgår av noterna.

Urvalsfrågan kan också preciseras i förhållande till hur källmaterialet skall betraktas. Frågor om utsagornas spridning och förskjutning har gjort det nödvändigt att föra en kontinuerlig diskussion om de villkor varje text ställer för undersökningsobjektens framträdande. Ett förhållande som kan vara viktigt att påpeka är att såväl tillgång på källmaterial, och brist på detsamma, är en konsekvens av de sätt på vilka maktrelationer upprätthålls diskursivt. Den rika tillgången på källmaterial beträffande vissa aspekter (skeden, företeelser, subjekt, händelser...) medför att de av avhandlingens textpassager som ser ut som ett resultat av utförliga efterforskningar, i själva verket är ett resultat av att någon redan tidigare befattat sig med denna aspekt. Mitt bidrag utgör därför ett slags analytisk sammanställning av de sätt på vilka objekten ("Haga", "gamla hus" och "det gamla fina Haga") formas i presentationernas kraftfält. Detta medför samtidigt att frågan om "brist" på källmaterial (såsom ovan angivits) framstår som problematisk och i det närmaste oförenlig med syftet. Problemställningen om urban omvärdering kräver istället en kontinuerlig uppmärksamhet på utsagornas marginaler och marginaliseringar, och på ett slags *frånvarons närvaro* – det som texten innehåller samtidigt som den tiger om annat (som andra texter innehåller).

De enskilda utsagorna skall inte heller betraktas som exempel på "viktigaste" eller kanske "första" förekomsten av ett visst slags utsaga, utan i första hand som exempel på realiseringar av vissa kunskaps- och bildningsregler. Förstådda på detta sätt, kan vissa utsagor – eventuellt och i andra hand – visa sig kunna tillmätas betydelse som nyckelutsagor. Detta tillvägagångssätt har lett valet av källmaterial, men också varit centralt för hur avhandlingens uppläggning har vuxit fram.

Uppläggning

Avhandlingens uppläggning är i sig ett resultat av undersökningarna. Jag talar därför omväxlande om avhandlingsarbetet i termer av "undersökning", "analys", "behandling" och "presentation" utan att egentligen göra någon skillnad dem emellan: avhandlingen undersöker villkoren för det förflutnas framträdande i urban omvärdering med avseende på Haga i Göteborg och gamla hus under det skede som deras förekomst – själva källmaterialet – medger, och gör

det genom att analysera utsagor vilka sedan presenteras/behandlas i avhandlingens olika kapitel.

Det huvudsakliga undersökningsobjektet är ”det fina gamla Haga” och syftet är att förstå hur det kommer till existens. För detta ändamål skall jag undersöka hur ”Haga” och ”gamla hus” över huvud taget framträder (samtidigt som dessa inte utgör fullt utbildade ”objekt” i Foucaults bemärkelse, jämför ovan). På grundval av de olika sätt på vilka ”Haga” och ”gamla hus” framträder, skall sedan vissa regelbundenhetsfält bestämmas, regelbundenhetsfält inom vilka möjligheter till förskjutning i riktning mot ”det gamla fina Haga” skall spåras.

Det är dessa regelbundenhetsfält som utgör avhandlingens upplägg: de tre första empiriska kapitlen (kapitel 2–4) har bestämts utifrån ”Haga” och ”gamla hus”, medan det fjärde och sista empirikapitlet (kapitel 5) utgör ett regelbundenhetsfält för det fullt utbildade objektet ”det gamla fina Haga”. Sistnämnda kapitel kan också sägas utgöra konturerna av en diskursiv formation i Foucaults bemärkelse. Det är alltså viktigt att komma ihåg att jag till skillnad från Foucault inte avser att undersöka en diskursiv formation, utan istället avser att undersöka *hur en diskursiv formation kommer till existens*. Detta medför att jag inte använder Foucaults arbetssätt ”rakt av”, utan istället lägger mest arbete på att undersöka utsagor vilka ännu inte entydigt kan föras till den (fullt utbildade) diskursiva formationens kunskaps- och bildningsregler. Jag säger detta här eftersom det får omedelbara konsekvenser för avhandlingens disposition (och resultat).

Jag har valt att arbeta med Foucaults begrepp ”regelbundenhetsfält”. Åtskillnaden i flera olika regelbundenhetsfält medger att en linjär kronologi bryts upp och att istället en disposition av analytisk art skapas. Regelbundenhetsfälten har bestämts utifrån hur de imaginära geografier inom vilka ”Haga” och ”gamla hus” framträder. Själva graden och arten av skillnad mellan de identifierade regelbundenhetsfälten varierar. Regelbundenhetsfälten skiljer sig åt, men deras överlappningar och likheter måste också understrykas.

Kapitlen tar omväxlande upp ”Haga” och ”gamla hus”, på så vis att vissa kapitel framför allt behandlar det enas, och vissa kapitel framför allt det andras framträdande. I kapitlet ”det gamla fina Haga” är det istället sammanmältningen som behandlas.

Varje kapitel har samma upplägg internt, ett upplägg som är mer tematisk-analytiskt än kronologiskt. Först ges en introduktion till vissa principiella frågor som skall behandlas i kapitlet. Därefter bestäms i ett eller flera avsnitt

regelbundenhetsfältets tema och räckvidd, här kallat ”domän”. ”Domän” används i betydelsen ”överfört verksamhetsfält” men med samtidig hänsyn till dess vanligare betydelse ”jordegendom” som innefattar både ägorättsliga anspråk och en rumslig utsträckning. ”Domän” utgör på så vis inget teoretiskt begrepp, utan används här för att sammanfatta dessa specifika aspekter av regelbundenhetsfältet.¹⁵⁴

Därefter följer ett avsnitt som skall ringa in regelbundenhetsfältets imaginära geografier – det är med avseende på hur det förflutna framträder inom dessa imaginära geografier som regelbundenhetsfältet bestäms och respektive kapitel avgränsas. De olika kapitlen tecknar imaginära geografier som till stor del är parallella över tid, som har varierande intensitet, inflytande och relation till varandra. Även om skillnaderna mellan regelbundenhetsfälten varierar (från ringa till betydande) och det förekommer väsentliga överlappningar, så utgör själva identifikationen av dessa skillnader, relationer och överlappningar avhandlingens kärna.

Det första empirikapitlet, kapitel 2, ”I skuggan av ’monumental’ och ’pittoresk’”, behandlar en göteborgsk attraktionsgeografi i vilken ”Haga” och ”gamla hus” visserligen framträder men båda är marginaliserade. Kapitel 3, ”I skuggan av ’pagan’ och ’förindustriell’”, behandlar en minnesgeografi i vilken ”gamla hus” framträder som förindustriella, och där ”Hagas” framträdande är ytterst begränsat. Kapitel 4, ”I skuggan av ’folkhem’ och ’nostalgi’”, behandlar en nationell saneringsgeografi inom vilken ”Haga” och ”gamla hus” visserligen framträder, men där ”Haga” intar en abjektposition. Dessa kapitel är tidsmässigt parallella. Kapitel 5, ”’Det gamla fina Haga’ träder fram”, behandlar de diskursiva inmutningar som upprättas av en bevarandegeografi för ”det gamla fina Haga”. Detta sista empirikapitel utgör – med Foucaults begrepp – en ”diskontinuitet”, ett brott eller en tröskel där andra kunskaps- och bildningsregler tillämpas.

Sist i varje kapitel finns avsnittet ”Variationer”. Detta avsnitt visar en dynamik som jag har identifierat inom respektive regelbundenhetsfält. Det är denna dynamik (med avseende på ”Haga” och ”gamla hus”) som möjliggör förskjutningar och att objektet ”det gamla fina Haga” kan komma till existens. Men också inom den fullt utbildade diskursiva formationen ”det gamla fina Haga”, kan avsnittet ”Variationer” visa på möjligheter till förskjutning och diskontinuitet. I kapitel 6 diskuteras viktigaste resultaten.

Göteborg

Kapuniefgatan med Folkbiblioteket, Renströmska
Badanstalten och Skansen „Kronan“ i fonden

2 I skuggan av ”monumental” och ”pittoresk”

TILL EN AV LANDETS ALLRA tidigaste publikationer med syfte att främja en inhemsk turism räknas en bok om staden Göteborg – Viktor Rydbergs *Göteborg med dess omgifningar framställt i taflor*, utgiven 1859.¹ Detta är alltså en mycket tidig skildring av Göteborg ur ett attraktionsperspektiv, och den kom snabbt att följas av många fler. Publikationer som denna var naturligtvis ämnade som en orientering över lokala förhållanden för en besökare, en turist. Idag kan de emellertid visa hur Göteborgs stadslandskap etablerades som ett *attraktionernas* landskap.

Det handlar dock inte bara om enskilda platser och hur deras betydelse läggs fast, utan snarare om hur en hel geografi för det presentabla konstrueras – en attraktionsgeografi där ”fint” och ”fult”, ”bra” och ”dåligt”, ”gammalt” och ”nytt” upprättar en platsernas hierarki av lika mycket moraliskt som estetiskt slag. Attraktionsgeografin är på så vis aldrig neutral och dess etablering kan antas ha fått långtgående konsekvenser för stadsbyggnadspolitiken i sin helhet. Vissa platser har kommit att betraktas som omistliga, medan andra har kommit att betraktas som mindre viktiga. Dessa ”mindre viktiga” platser har därför tillåtits försvinna, trots att de kan ha varit nog så väsentliga för eller intensivt nyttjande av många människor. Vissa platser inkluderas sålunda i attraktionsgeografin medan andras platser framstår som värdelösa, och på så vis speglar attraktionsgeografins plathierarki maktens sociorumliga förskjutningar.

För platser som Haga har attraktionsgeografin haft en avgörande betydelse. I vissa skeden har Haga genom sin marginala position kunnat stå överst

◀ *Detta vykort från sekelskiftet visar en central del av attraktionsgeografins Haga: donationsfinansierade allmänna inrättningar (Dicksonska folkbiblioteket till vänster, Renströmska badanstalten till höger), spår av 1600-talets stadsgrundande (Kaponjörgatan i mitten) samt i bakgrunden trapporna upp mot utkiken vid Skansen Kronan.*

på totalsaneringslistan, medan Haga i andra skeden, som idag, utgör en del av Göteborgs attraktionsgeografi. För att ringa in de specifika villkor som tidigare exkluderade Haga ur attraktionsgeografien, skall detta kapitel undersöka hur attraktionsgeografien etablerades, men också beakta dess förskjutningar och dynamik. Det handlar om attraktionsgeografins regelbundenhetsfält, hur ”gammalt” och ”nytt” på olika sätt kan framträda sammantvinnade med fint och fult.

Attraktionsgeografins diskursiva räckvidd är emellertid inte bara presentationslitteraturens – dvs. resehandböcker, stadsguider med mera – utan den upprättas också i andra textsammanhang där platser konstrueras, såsom populärt hållen lokalhistorik, liksom en mer akademiskt hållen stadshistoria. Detta kapitel undersöker de sätt på vilka ”Haga” respektive ”gamla hus” utgör del av en attraktionsgeografi för Göteborg.

Attraktionsgeografien för Göteborg etableras i ett skede då det urbana borgerskapets nya ekonomiska villkor och vanor skapade underlag för konstruktionen av fysiska miljöer såsom stationshus, hotell, caféer, parker, börs-hus med mera. Men mindre uppmärksammat är att *redan befintliga fysiska miljöer* också fick nya innebörder genom dessa nya praktiker och i detta skede. Inom postkolonial litteraturteori och kulturgeografi har reseskildringar² uppmärksammas för den konstitutiva centrum–periferihierarki som exotiserar den Andre³, ett förhållande som också ger förutsättningen för att upphöja periferin till ”pittoresk”. Också när det gäller en enskild stad, som Göteborg, kan den imaginära geografi som etableras i stadspresentationer antas upprätta liknande extensiva sociorumsliga relationer. En undersökning av attraktionsgeografins konstruktion kan därför förväntas belysa vissa av de villkor på vilka social inkludering och exkludering spelas ut just genom sociorumslig meningskonstruktion. En sådan kartläggning är ännu inte gjord för Göteborgs del.⁴

Jag skall i detta kapitel i tur och ordning undersöka attraktionsgeografins konstruktion i det som jag har benämnt *presentationslitteratur*, *lokalhistorik* och *stadshistoria*. Det sista avsnittet, ”Variationer”, visar en dynamik i Hagas framträdande inom attraktionsgeografien – en dynamik som dock fortfarande låter Haga vara en del av den geografi där *det monumentala* respektive *det pittoreska* utgör de viktigaste polerna.⁵

Attraktionernas domäner i Göteborg

Reseguidernas, stadspresentationernas och turistböckernas genre är handbokens – en hjälp för besökaren som vill bilda sig en uppfattning om en plats, eller en souvenir som stöd för minnet vid hemkomsten. Innehållet i dessa handböcker är relativt konstant, men står också under förändring. Märkligt nog är det emellertid inte förändringar av stadens fysiska miljö – något tillkommer eller något försvinner (vilket händer hela tiden) – som gör att handbokens innehåll förändras.⁶ För att en förändring av den fysiska miljön skall bli en del av det besöksvärda och det intressanta behöver förändringen som sådan tilldelas en viss betydelse. Det är detta slags betydelseskapande som här är i fokus.

Reseguides, stadspresentationer och turistböcker producerar alltså en imaginär geografi där somligt pekats ut och annat hamnar utanför. Såväl det attraktiva som det oattraktiva i staden blir *naturaliserat* istället för ifrågasatt. Genom att undersöka presentationslitteraturen som en historisk företeelse avser detta avsnitt att belysa de villkor på vilka vissa företeelser i staden Göteborg framträder som attraktioner – och andra inte.

Presentationslitteraturens tillkomst

Emedan det för resenärer tidigt har funnits tryckta s.k. vägvisare och resekartor som framför allt tjänade som guider för de resandes förflyttning – och inte som presentationer av platser⁷ – har själva begreppet ”turist” sitt ursprung i 16–1700-talets England. Det noteras på svenska första gången 1824 som undertext till en teckning av Johan Way föreställande en man framför Falu Gruva. Några år senare, på 1840-talet, rapporterar Carl Jonas Love Almqvist från Paris i ett par artiklar i *Aftonbladet* under rubriken ”Hvad är en tourist?”.⁸

Den begynnande institutionaliserade inhemska turismpraktiken tillsammans med utgivningen av turistlitteratur, får staden Göteborg att framträda på attraktionsgeografins villkor. En sådan koppling är tydlig i en artikel om turismens barndom i *Svenska Turistföreningens Årsskrift* 1945, där publicisten tillika redaktören Anders Billow (1890–1964) menar att just skildringar av enskilda platser inom nationen kan antas ha spelat en betydelsefull roll.⁹ Här pekats just Rydbergs Göteborgsskildring ut:

Såsom lysande exempel på detta senare slag av propaganda för en fram-
 åsträvande och självmedveten stad kan nämnas ”Göteborg med dess

omgifningar”, utgiven 1859 [...]. Åtskilliga av de direkt för turister tillrättalagda texterna ha författats av [...] Viktor Rydberg.¹⁰

Denna tillsynes anspråkslösa sammankoppling av turismens etablering med de redan existerande böckerna för turister, ger Ortsbeskrivningarna en drivande roll för såväl skapandet av begär efter upplevelser, som för hela den borgerliga turismens ekonomi. Detta är en ekonomi som får följd av många olika slag, men jag vill här sätta denna ekonomi i relation till att den resulterar i uppkomsten och upprätthållandet av helt nya slags platser och rum. Bland dessa kan nämnas esplanaden, museet, stadsparken eller kaféet, men också resans miljöer: stationshuset med vänthallen och hotellet, stadsparken eller själva tågvagngångens salonger. Dessa upprätthålls alla av den nya borgerliga klassen vars levnadsvillkor kännetecknas av ekonomiskt och tidsmässigt överflöd.¹¹ En viktig iakttagelse är här att det är själva turistandet som sådant som utgör en förutsättning för att dessa miljöer skall produceras.

Men därutöver upprättar turistandet som praktik också en imaginär geografi *inom ett redan befintligt stadslandskap*. Det befintliga landskapet kom att koda i enlighet med de tidsöverflödets praktiker som klassamhälle, industrialisering och urbanisering innebar. Och det är denna aspekt som jag här vill fästa särskild uppmärksamhet vid: de hierarkier och förbindelser mellan redan existerande företeelser – enskilda byggnader eller stråk, platser och torg, stadsdelar eller periferier osv. – vilka upprättades genom en borgerlig turismpraktik i ett visst historiskt skede och som sedan kunde föras vidare *som det mest självklara och naturliga sättet att presentera en viss plats*.¹²

Hur etableras då en kanon för stadens attraktioner, för vad som är ”fint” och vad som är ”fult”? Varje kulturföreteelse kan spåras längre bakåt och ses som sprungen ur andra former, det finns alltid en tidigare form som har vissa likheter med en senare och på det viset blir sökandet efter en ursprunglig form oändligt och till slut ointressant. Mer intressant är däremot att leta efter spår av ambivalens beträffande reglerna för kulturformens framträdande. Detta sätter på ett särskilt sätt de tidiga texterna om Göteborg ur presentationsperspektiv i fokus – här artikuleras en tydlig osäkerhet om fint och fult, om vilka företeelser som egentligen skall få ingå, och inte minst hur det skall ske.

Utgivningen av litteratur om Göteborg ökar markant kring 1860, men det är ändå inte självklart vilka böcker som här skall sorteras till presentationslitteraturen. En bok som *Vandringar i Göteborg och dess omnejd* av Maximilian Axelson, utgiven 1861–62, ansluter i titeln till raden av stadspresentationer,

men skildrar – istället för besöksvärda platser – Göteborgs olika företag och industriverksamheter. *Vandringar i Göteborg och dess omnejd* är genom sitt innehåll därför snarast en i linneansk anda utförd inventering av nyttigheter inom riket (i det att den tar fasta på resurser av olika slag som fanns inom staden) eller möjligen ett exempel på en begynnande industrireklamgenre som har industrierna själva som uppdragsgivare.¹³

Man skulle emellertid också kunna betrakta *Vandringar i Göteborg och dess omnejd* som ett uttryck för att attraktionsgeografin ännu inte var etablerad och att attraktionerna fortfarande kunde väljas efter annat syfte eller eget huvud – att det ”fina” och ”fula” kunde fördela sig på valfritt sätt i en stadspresentation. När *Vandringar i Göteborg och dess omnejd* utgavs hade de första Göteborgspresentationerna (Rydberg respektive Wallin) publicerats endast tre år tidigare. Genom Simon Aberstén (1911) vet vi också att Göteborgs framträdanden *tiden före presentationslitteraturen* var av anekdotisk karaktär: i *Göteborg i utlandets litteratur* menar Aberstén att resenärerna vid denna tid blott rörde sig genom Göteborg på väg mot andra mål – diplomater till Stockholm, upptäcktsresande till Lappland – och att de därför gav mycket knapphändiga skildringar av Göteborg.

De uppgiftslämnare som Aberstén behandlar verkar i sina noteringar framför allt ha upphållit sig vid platser i Göteborg av konventionellt slag (se nedan), men förutom detta finns det också några i detta sammanhang särdeles intressanta uppgifter som återges av Aberstén. I kapitlet ”Stadens yttre utseende” menar Aberstén att skildringarna av Göteborg under ”stadens glansperiod” (här avses decennierna kring sekelskiftet 1800) har ett särskilt iögonfallande drag: att de visar ”förstädernas, Hagas och Masthuggets tilltagande betydelse”. Aberstén övergår sedan till att skildra vilka platser inom Vallgraven som särskilt har imponerat på resenärerna vid denna tid (här nämns bl.a. Stora Hamnkanalen och Sahlgrenska huset) men strax befinner sig Aberstén utanför Vallgraven igen: ”Som förstäder nämnas [i skildringarna] Haga med sina många vackra boningshus och trädgårdar, ’med sina dansgillen och nymfer’”.

Detta antyder en delvis helt oväntad attraktionsgeografi för Göteborg: de nämnda platserna i centrala staden förefaller visserligen konstanta genom tiderna – se vidare nedan – men staden *utom* Vallgraven framträder här också som betydelsefull och ”fin”. Abersténs resenärer låter alltså inte Göteborg framträda på det sätt som attraktionsgeografin från 1860-talet och framåt uppvisar.¹⁴ Jag har därför och utifrån de förhållanden som jag tagit upp beträf-

fande Abersténs referat samt Axelsons *Vandringar i Göteborg och dess omnejd*, valt att sätta 1860-talet som tidsmässig avgränsning bakåt för undersökningen av Göteborgs attraktionsgeografi.

Den ambivalens som kan förväntas i upprättandet av en ny geografi finns på annat håll. Denna skall behandlas härnäst.

Attraktionsgeografin: ambivalens och etablering

I och med denna tidsmässiga avgränsning kan etableringen av en kanon för stadens attraktioner, för vad som är ”fint” och vad som är ”fult”, undersökas. Här måste då genast konstateras att etableringsfasen uppvisar flera tecken på ambivalens.

”FLERA AF ARBETENA MOTSÄGA HVARANDRA”:

FÖRFATTARE O. CARLÉNS GÖTEBORG (1869)

Guideboken *Göteborg: Beskrifning öfver staden och dess närmaste omgifningar / Ny handbok för resande utarbetad efter tillförlitligaste källor* utgiven 1869 av Octavia Carlén (1828–1881), illustrerar att stadspresentationen fortfarande tio år efter de första publikationerna inte har etablerat en fast form för hur ”fint” och ”fult” skall presenteras. I bokens inledning skriver Carlén om hur hon gått tillväga vid författandet av boken. Hon har använt en lång rad källor och rådfrågat många personer, men:

Svårigheten att ur alla dessa arbeten sammanfatta en tillförlitlig beskrivning öfver Göteborg har varit ganska stor, enär flera af de ofvanstående arbetena motsäga hvarandra.¹⁵

Emedan hon framför allt uppehåller sig vid motstridiga uppgifter beträffande vissa historiska händelser och upphovsmän till t.ex. offentliga konstverk, är detta en utsaga som jag har valt att tolka som att hon är osäker på hur stadslandskapet *bör* presenteras: hon nämner uttryckligt att det är en komplikation att vissa källor beskriver Domkyrkan som ful, medan andra prisar dess yttre. Detsamma gäller Börsen. Hon kan alltså inte bedöma vem man skall lita på – det saknas helt enkelt en stabil referensram för hur Domkyrkan skall presenteras, och detta helt oavsett att vissa källuppgifter inte kan säkerställas.

Eftersom Carlén vid det här laget redan tidigare hade publicerat flera andra stadspresentationer (t.ex. om Stockholm 1866), är hennes reflektion särskilt intressant. Jag har valt att betrakta detta som ett uttryck för att en kanonisering och fast konvention efterfrågas både för attraktionsgeografins platser och för formerna för deras framträdande, snarare än att hon ifrågasätter de källor hon refererar. Carléns reflektioner kan därför belysa attraktionsgeografins etableringsfas: frågan om *hur* något skall få framträda belyser hur dess position här ännu står under förhandling.

Sådana författarreflektioner har jag inte heller funnit i senare publikationer: då framträder det presentabla per automatik såsom ”fint”, och attraktionsgeografins platser har naturaliserats till den grad att Maja Kjellin så sent som 1971 kan referera Viktor Rydbergs utsaga hundra år tidigare (i den allra tidigaste Göteborgspresentationen från 1859) om Hagakyrkans utseende (se vidare nedan).

ATTRAKTIONSGEOGRAFIN 1859–1956: HUNDRA ÅR AV TRADERING

Det är viktigt att påpeka att det endast är en begränsad mängd publikationer som etablerar denna attraktionsgeografi trots att den tidsmässiga fördelningen sträcker sig över hundra år. Följande texter har använts för att undersöka etableringen och konsolideringen av en attraktionsgeografi. Den tidigaste publikationen med uttalat turistiskt syfte kan för Göteborgs del spåras till 1859, då hela två verk (med så gott som identiska titlar!) publicerades: den redan nämnda *Göteborg med dess omgifningar framställt i taflor* med text av Viktor Rydberg (innefattande parallell text på svenska, tyska och engelska), samt *Göteborg (med dess omgifning) framställt i taflor med beskrivande text av Magister J. Wallin*. Redan två år senare, 1861, publicerades boken *Vandringar i Göteborg och dess omnejd* samt Fr. Hedbergs *Pittoreskt Sverige: Kanalfärden mellan Stockholm och Göteborg*. År 1869 utges sedan den ovan nämnda Octavia Carléns *Göteborg, beskrifning öfver staden och dess närmaste Omgifningar*. Därmed får genren anses etablerad för staden Göteborg.¹⁶

En betydelsefull förutsättning för utgivningen av stadspresentationer utgör öppnandet av statsbanan mellan Göteborg och Stockholm 1862. Detta medförde en helt ny möjlighet för resande mellan huvudstaden Stockholm och hamnstaden Göteborg.¹⁷ Men, som kan utläsas av de angivna titlarna, förekom också kanalfärden Stockholm–Göteborg som utgångspunkt för de tidiga ortspresentationerna.

För att undersöka attraktionsgeografins kanon och förändring, men också Hagas roll i denna, har också publikationer från nästa fas undersökts: *Göteborg. Aquarelle lithografier af O. A. Mankell* (1884); kartan *Karta öfver Göteborg upptagande allmänna och monumentala byggnader, samt framstående handelslokaler och adresser* (1886); *Göteborg med omgifningar i hundra bilder* (1903); *Göteborg* (1913)¹⁸; *Göteborg: Utställningssommaren 1923: Handbok för turister* (1924); *Sweden, a guide for tourists* (1938); *Göteborg i bilder* (1939); *Göteborg: Sveriges port mot väster: en rapsodi i färg* (1956).

Jag har således gjort nedslag under cirka hundra år fram till det skede då Haga togs upp i saneringsprogrammet för Göteborg som ett s.k. totalsaneringsområde.¹⁹ Härmed markeras en parallellitet med avseende på hur Haga framträder i det material som undersöks i nästa kapitel, en parallellitet som är central för mitt resultat.

Vilken är då denna imaginära geografi? I stadspresentationerna framträder de platser som konventionsmässigt kan kopplas till den politisk-ekonomiska makten. Allteftersom tillkommer ytterligare exempel på dessa kategorier, här nedan behandlar jag de konstant förekommande företeelserna.

Hagas marginella position i denna attraktionsgeografi behöver understrykas. Redan de tidigaste guiderna ger visserligen uppmärksamhet åt byggnader vid Hagas yttre gränser: Hagakyrkan presenteras ofta, liksom Arbetareföreningens hus vid Järntorget, Dicksonska folkbiblioteket och Renströmska badanstalten. Dessa byggnader kan emellertid samtliga beses från borgerskapets promenadstråk i Nya Allén längs Hagas utsida.²⁰ Det inre av Haga framträder inte i attraktionsgeografien för Göteborg.²¹

ATTRAKTIONSGEOGRAFINS NODER:

MAKT OCH REKREATION, NYTT OCH GAMMALT

De platser och företeelser som mest konsekvent inkluderas är byggnaderna runt Gustav Adolfs torg (Rådhuset, då ombyggt endast en gång 1814, Börsen byggd 1844) men också kyrkorna – såväl de äldre som senare tillkomna – samt spåren av stadens befästningar. Den politisk-ekonomiska maktens rumsliga fördelning och spridning kan iaktas genom förskjutningar i vad som framträder: industrier, tidigt Rosenlunds fabriker, senare Victor Hasselblad och Volvo-komplexen; en växande samhällsplanering med offentliga finansierade projekt såsom kommunikationer, trafikaneläggningar och belysning med mera.

Under hela den undersökta perioden förekommer ofta också platser som kan användas till rekreation samt såväl privat som offentligt borgerligt

Hagakyrkan, ritad av arkitekt A. W. Edelsvärd 1857 (Maja Kjellins disputationsämne) – en viktig del av Kjellins Haga.

umgängesliv: Trädgårdsföreningens park, Stora Nygatans bostadskvarter med stora herrskapslägenheter, Stora Hamnkanalen.

Redan från början förekommer miljöer som kan relateras till turismpraktikens hemvist bland borgerskapet: platser som är externt belägna i förhållande till den presenterade staden. Inom Göteborgspresentationernas pärmar förpackas, bredvid bilderna av den växande moderna staden, de vackra vyer- nas, de spektakulära landskapselementens och de pastorala ängdernas landskap. Själva presentationen av landskapselementen antar emellertid en särskild framställningsform: de är framställda såsom de kunde upplevas från tågönstret. Landskapet utanför staden framträder alltså – *nota bene* – på de villkor som ställs av moderna, bekväma kommunikationsmedel. I dessa sammanhang framskymtar längs tågbanorna platser såsom Särö, Jonsered eller Hindås.

Förekomsten av dessa utflyktens platser antyder att turismpraktikens regelbundenhetsfält har vissa likheter med koloniala presentationsformer för främmande platser: distanserande och iakttagande. Men borgerskapets fritidsliv, dess platser och former från 1860-talet och framåt, kan också sägas ha uppenbara beröringspunkter med 1700-talets pittoreska landskapsideal och 1800-talets romantik som i stadsmiljö kan förknippas med ”flaneuren”.²²

Det är tydligt att skildringarna av för rekreatiösa ändamål besöksvärda platser utanför staden ökar med tiden. Motiven och platsvalen förändras med borgerskapets tillväxt och turistandets utbredning bland fler sociala skikt, men också med transportmedlens stafett från tågkupé till privatbil. I senare presentationer förekommer exempelvis badmiljöer vid havet och eftersom dessa platser presenteras med bilder tagna ur den badandes synvinkel, kan man föreställa sig att turisterna kan nå ända till själva badplatsen. I dessa fall strukturerar bilen presentationen, och därför sätter i princip endast vägnätets sträckning gränser för Göteborgstraktens attraktionsgeografi. Tillkommer gör också rekreatiösa platser inom staden och strax intill, såsom t.ex. Slottsskogens gräsmattor. Som enstaka undantag nämns också Haga som en avlägsen lantlig plats (observera att flera av publikationerna är utgivna före den stora förtätningen av Haga som gav stadsdelen en mer stadsmässig karaktär), men Haga blev aldrig en plats inom den attraktionsgeografi som här har ringats in.

Stadslandskapets framträdande inom attraktionsgeografin förefaller emellertid också bestämmas av regler som utgår från den enkla binära opposition mellan ”gammalt” och ”nytt”. Utifrån vad jag ovan har visat, är det tydligt att ”det nya” hela tiden får en särskilt framträdande roll i dessa presentationer. Det handlar om nya offentliga byggnader, nya stadsdelar, nya vägar, broar

och andra iögonfallande byggnadsverk som spelar rollen av representanter för ”det moderna” såsom både materiell och immateriell storhet.²³ I *Pittoreskt Sverige* (1861) anges att Göteborg just kännetecknas av de senaste tio årens nybyggnation, Göteborg är ”till byggnadssättet [...] Sveriges vackraste stad, och dess breda hamngator med sina ståtliga husrader och sina många välfvda broar äro berömda äfven utom landet.”²⁴ I *Göteborg i bilder* (1939) motiveras bokens utgivning på liknande vis: så mycket har hänt sedan Göteborg senast (för sexton år sedan) presenterades i ett större album – kanaler har lagts igen, gamla kvarter har rivits, offentliga byggnader och bostadskomplex har tillkommit, stora områden har bebyggts eller omvandlats till park²⁵ – att det behövs en ny presentation.

Det är emellertid inte alls på samma vis självklart *vilka* av alla nyheter och förändringar som kommer att inordnas i presentationen. Redan i de tidigaste Göteborgspresentationerna framträder ”det nya” i form av borgerliga miljöer. Det gäller både miljöer som har finkulturskaraktär (Trädgårdsföreningens park, teatern) och miljöer som representerar en borgerlighetens ekonomiska intressesfär (t.ex. Rosenlunds fabriker). De företeelser som framträder på denna grund växlar av förklarliga skäl då inget är nytt särskilt länge och det sker ständiga skiften mot någon ännu nyare företeelse. Det är emellertid uppenbart att det nya i presentationssammanhang ofta har industriell anknytning – t.ex. presenteras varven, SKF, Volvo och Chalmers tekniska högskola eller Victor Hasselblad ofta på detta sätt.

Jag nämnde ovan att ibland även bebyggelse och hela stadsdelar presenteras som nyheter. Här kan då särskilt nämnas Avenyn, Götaplatsen och Vasastaden, men anmärkningsvärt är att arealmässigt riktigt stora förändringar – som uppbyggnaden av landshövdingehusområdena eller stadens expansion i form av successiva inkorporeringar av kringliggande församlingar – inte alls framträder som en del av ”det nya”. Medan de fortfarande är relativt nya, framträder tre i Haga belägna byggnader: Arbetareföreningens hus vid Järntorget, Dicksonska folkbiblioteket och Renströmska badanstalten längs Nya Allén.

När det gäller hur ”det gamla” framträder inom de undersökta stadspresentationerna (fram till 1956), så sker det inte på det sätt som vi idag är vana vid. Länkningsen mellan samtid och det förflutna görs inte genom referens till ålder eller händelser, utan istället konstrueras en stadshistoria av mer narrativt slag och utan koppling till det befintliga stadslandskapet.

En s.k. historik skiljer sig från historisering på så vis att historiker behand-

lar sådant som *har* funnits men inte längre finns eller syns. Ett exempel kan tas från J. Wallins stadshistorik (1859) där författaren utförligt uppehåller sig vid Nya Lödöse i egenskap av Göteborgs föregångare, trots att han explicit anger att inga spår av staden längre syns. Också försvunna företeelser kan alltså ha en framträdande plats i en stadshistorik.

Man kan påstå att Göteborgs bebyggelse i mycket liten utsträckning historiseras i dessa sammanhang. Den enda text där Göteborgs förstäder och Haga framträder (Haga genom sin storlek) är alltså *Pittoreskt Sverige* från 1861. (Men jämför också det av Aberstén utförda sammandraget av Göteborg i utlandets litteratur, vilket föregår attraktionsgeografin, se ovan.)

Trots detta artikuleras staden Göteborgs ålder som en väsentlig egenskap: en egenskap som tycks kunna kringgås. Redan i en av de allra tidigaste publikationerna *Pittoreskt Sverige* (1861) anges att ”Götheborg är, som vi alla veta, icke någon serdeles gammal stad, och det ser man genast vid första anblicken derutaf”.²⁶ I den tyska Göteborgsguiden från 1913 beklagas att Göteborg inte har några gamla hus på grund av bränderna – endast en liten del av bebyggelsen är från före 1813²⁷ och stadens äldsta hus är Kronhuset från 1643 – men publikationen framhåller att staden *istället* är berömd för sin kommunalanda som har medfört många institutioner och inrättningar.²⁸

Vid denna tidpunkt (1920-talet) var stora delar av stadens bebyggelse hundra år gammal och i vissa delar åtskilligt äldre. Anmärkningsvärt är emellertid att inga byggnader (vare sig inom Vallgraven eller utom denna, såsom i Haga) framträder såsom just ”gamla och fina” i stadspresentationer före 1950-talet. Detta åldersförhållande (hundra års ålder) var alltså inte tillräckligt för att staden skulle kunna artikuleras som ”gammal”, och i brist på tillräcklig substans förefaller denna åldersegenskap alltså kunna kvitteras mot andra egenskaper såsom social framåtanda och handlingskraft (i detta fall: förmågan att genomföra sociala projekt).

Men som nämnts hindrar alltså inte stadsbebyggelsens (ringa) ålder stadspresentationerna från att ändå innehålla textavsnitt som explicit uppehåller sig vid stadens historia.²⁹ Då detta avsnitt oftast skrevs antingen av redaktören för boken ifråga, eller, om boken är en antologi, av mer eller mindre prominenta experter på området, framstår detta avsnitt också som en särdeles central del i publikationen. Nämnda Octavia Carlén, som är mycket explicit kring sitt tillvägagångssätt, anger särskilt hur flera sakkunniga rådfrågats, däribland museifolk.

Två iakttagelser beträffande framträdandet av ”det gamla” som ”fint”

skall här tas upp. För det första presenteras Göteborgs förflutna som en stads-historia med privilegier, beslut, fortifikationsutbyggnader och stadsplaneutfästelser – någon egentlig historisering av stadslandskapet äger inte rum. Det omvända är emellertid också fallet: stadspresentationerna låter vissa avgjort gamla fysiska företeelser framträda – men artikulerar dem inte som delar av stadens historia.

Den andra iakttagelsen rör hur ”det gamla” framträder med olika positioner på olika platser i stadslandskapet. Genom att uppmärksamma detta kan en ”det gamlas” moraliska geografi blottläggas. I stadens centrum har 1600-tals-husen Kronhuset och landshövdingeresidenset – idag Göteborgs äldsta byggnader – endast ringa betydelse såsom ”gamla”. De framträder istället i sina respektive funktioner av nationell förvaltning. Viktor Rydbergs beklagande över Brunnsparkens gamla broar 1859 (stenfundament med öppningsbar välvd träkonstruktion³⁰) visar därför hur detta absoluta centrum inte behövde hysa utpräglade spår av det förflutna – utan snarare krävde förnyring, modernisering. Men detta gäller inte bara 1860-talet: samtliga publikationer fram till 1956 saknar en egentlig historisering av innerstadens bebyggelse.

De exempel som jag funnit på explicit artikulering av ”det gamla” berör istället platser *utanför* den centrala staden, och exemplen är samtidigt relativt sena utsagor. År 1956 presenteras Pölgatans reservat i Majorna lakoniskt: ”En del av den äldre bebyggelsen har bevarats. Här en bild av kulturreseptat vid Pölgatan.”³¹ ”Det gamla” befinner sig utanför staden, på behörigt avstånd.

Vilka generella förutsättningar hade Haga att historiseras? Det faktum att en förstad till Göteborg grundades under samma sekel som själva staden inom Vallgraven är här intressant eftersom detta kan möjliggöra en artikulering denna förstad såsom ”gammal”.³² Förstadens namn ”Haga” kan spåras till det första århundradet (1600-talet), men när det gäller synliga lämningar från denna tid är det, precis såsom beträffande staden inom vallarna, sämre bevänt. Vissa delar av Hagas gatumönster skulle emellertid kunna föranleda en historisering av Haga – som en del av det första seklets ”ursprungliga” Göteborg. Inte heller var Haga lika drabbat av bränder som innerstaden, och Haga hyste därmed äldre bebyggelsestrukturer än innerstaden (innerstadens bebyggelse brann i omgångar helt ner under några decennier kring 1800).³³ Det förekommer inga uppgifter om Hagas gamla bebyggelse inom de här behandlade texterna. Däremot historiseras en viss gatusträckning – Kaponjergatans. Kaponjergatan sträcker sig längs den s.k. kaponjergrav som förband två delar av försvarsanläggningen, dvs. Skansen Kronan och stadens befästningsmur.³⁴

På så vis blir Kaponjergatan blir till ett spår efter befästningssystemets anläggningsskede under Göteborgs tidigaste tid, och blir historiserat på grundval av en nationalstatspolitiskt motiverad försvarsanläggning.

Det är alltså endast Kaponjergatans sträckning som historiseras, någon annan historisering av Haga inom attraktionsgeografin förekommer inte: ”det gamla” i Göteborg placeras istället långt bortanför innerstaden men också bortanför Haga – i Pölgatans periferi.

Det finns däremot få och spridda exempel på historiker för Haga. Exempelvis är Haga i stadsrevisor Axel Ramms *Göteborg: Utställningsommaren 1923, Handbok för turister* (1924) en plats ”där stadsinnevävarne redan förut till sitt nöje inrättat trädgårdar och små intäkter s.k. ’Hagar’, utstakades [...] år 1647”.³⁵ Detta gäller alltså ett helt svunnet Haga. I nästa svep fortsätter Ramm med att nämna hur det vid samma tid (som detta svunna Haga) fanns verksamheter i såväl Masthugget samt Majorna, och jämför alltså utan vidare dessa områden med varandra – Haga skiljs endast ut som egennamn men utan särskiljande egenskaper som kan länkas till ett samtida Haga. Jag återkommer till detta nedan, i avsnittet ”Haga och stadshistorik” s. 89.

Pölgatan framträder såsom ”bevarad”. Detta måste inte betyda att själva bevarandet är positivt eller att Pölgatan skall betraktas som värd att bevara – bevarandet artikuleras enbart som ett faktum, utan värdering eller precisering och Pölgatan blir avskild från pågående stadsomvandling. Det senare skall jag här utveckla något. Man kan utifrån detta och en för övrigt i det närmaste total avsaknad av presentationer av stadsutkantens enklare äldre bebyggelse – t.ex. såsom ”gammal-och-fin”, i detta enstaka fall enbart ”gammal” – dra slutsatsen att det för sådana bebyggelsestrukturer helt enkelt saknas det som jag med Foucaults begrepp benämner ”kunskaps- och bildningsregler” för dessas framträdande. Det saknades kunskaps- och bildningsregler genom vilka de specifika egenskaperna kunde artikuleras – varken den dittillsvarande arkitekturhistoriska terminologin eller den folklivsforskningsorienterade terminologin förmådde artikulera folklig stadsbebyggelse. Medan arkitekturhistorien förmådde omfatta bebyggelse som oftast både i sin produktion och i tolkningen av den stod i överensstämmelse med en konsthistorisk terminologi, hade en folklivsforskningsorienterad terminologi utvecklats i relation till den allmogens ”folkliga byggnadsskick” (i praktiken från till förindustriell tid). Att den folkliga stadsbebyggelsen därför – om alls – framträder såsom en del av ”den gamla bebyggelsen” utan egen artikulera ”identitet”, är därför inte konstigt.

Betydelsen av denna brist på kunskaps- och bildningsregler för artikulering av industrialismens folkliga stadsbebyggelse, kommer jag på flera olika sätt att återkomma till i följande kapitel. Här går det emellertid att konstatera att attraktionsgeografin inom presentationslitteraturen under det skede jag har undersökt, konstitueras utan egentlig historisering av stadslandskapet och i synnerhet utan historisering av industrialismens folkliga stadsbebyggelse.

Samma brist som är tydlig i de texter som hittills behandlats, framskymtar också i en inverterad form där industrialismens folkliga stadsbebyggelse explicit stigmatiseras. I den omfångsrika bildpresentationen av staden, *Göteborg: Ett bildverk* (som behandlas vidare nedan), finns visserligen bilder av Haga respektive Annedal publicerade, men texten utdefinierar detta slags bebyggelse helt. Bildtextens lydelse – ”Krav på sanering har rests gång på gång” – får den avbildade bebyggelsen att framträda som ”gammal-och-ful”.³⁶ *Göteborg: Ett bildverk* utgavs 1953, endast ett par år före det ovan citerade verket (beträffande Pölgatan).

Trots att Pölgatans bebyggelse framträder som ”bevarad” är skillnaden mellan Hagas och Pölgatans bebyggelse inom attraktionsgeografin mycket marginell. Varken Hagas eller Pölgatans bebyggelse framträder genom utsagor som rymmer historisering – det befintliga Haga historiseras som sagt inte annat än i form av Kaponjärgatans *sträckning*.

HAGA SOM PRESENTATIONSLITTERATURENS MARGINAL:

REGISTRATOR A. FLYGARES HAGA (1953)

Ovan nämnda *Göteborg: Ett bildverk* (1953) är ett verkligt praktverk som framför allt kännetecknas av sin omfattande bilddel av mycket hög kvalitet och med många olika bildvinklar på en stad i rörelse. Redaktörer var Richard Holmström, Stig Roth och S. Arthur Svensson, men bildtexterna sammanställdes av Arvid Flygare, registrator vid Göteborgs historiska museum. Emedan själva boken alltså kan knytas till museiintendent Stig Roth (som vid denna tidpunkt stod inför utnämning till museichef³⁷) är det registrator Flygare som står för bokverkets kanske mest lästa och därför viktigaste texter.

Arvid Flygares (1907–2002) position är intressant. Han hade gått den långa vägen: 28 år gammal knöts han 1935 till Historiska museet som vakt, 15 år senare avancerade han till registrator, och vid en ålder av 59 år gammal blev han 1966 arkivföreståndare för Göteborgs historiska museum. Stommen i museets nuvarande Göteborgsarkiv och uppbyggandet av dess bibliotek var i väsentliga avsnitt Flygares förtjänst. Flygare var en stor kännare av Göteborgs

historia och förärades även 1980 ett hedersdoktorat vid Humanistiska fakulteten, Göteborgs universitet.³⁸

Göteborg: Ett bildverk ger en fyllig och självständig presentation av såväl stadens historia, förekomst i litteratur och konst, näringar, sociala och kulturella liv, som av dess samtida utmaningar. På flera sätt påminner bildverket mer om den Göteborgsskildring av Carl Lagerberg som jag behandlar i avsnittet "Variationer" (s. 115) än om de mer direkt turisttillvända Göteborgsskildringar som ovan undersökts. Bildverkets placering i detta avsnitt motiveras emellertid av det sätt på vilket Haga framträder.

I den presentationslitteratur som ovan undersökts framträder stadens attraktioner som monument. De är ytterst sällan befolkade av människor i vardagssituationer. Bildverkets Göteborgspresentation utgör i detta avseende en markant förskjutning: här förekommer bilder på torghandel, glassätande familjer, tvätthängande kvinnor i landshövdingehusområden – kort sagt, bilderna på stadens attraktioner är befolkade med människor i vardagssituationer. Men villkoren för framträdandet kan preciseras: de människor som befolkar miljöerna framträder i själva verket själva som en attraktion – bilderna uppvisar ett slags social monumentalitet: leende människor i utvalda åldrar uppställda med välfunna attribut under en klar sommarhimmel. Till och med de olika arbetsplatserna (i hamnen, på SKF) avbildas utan smuts eller antydan till tristess. Bilderna ansluter till det som brukar betecknas som 1950-talssveriges adelsmärke: en sorglös och välstädad framåtanda.³⁹ Även om stadslandskapet är befolkat, framträder det inom det regelbundenhetsfält där monument och pittoresk utgör kunskaps- och bildningsregler.

I detta bildverk är en bild på Haga publicerad. En hel bildsida i utfall ger en vy över ett gyttrigt oöverskådligt taklandskap, och är beskuren så att inget hus framstår som helt och så att inga som helst gestaltningsmässiga gränser för det enskilda huset eller stadsdelen framträder. De yttre gatornas institutionsbyggnader befinner sig utanför bilden, och inget annat än trähus och tätbebyggda fastigheter fångas av vinkeln. Under bilden finns en längre text som här återges i sin helhet:

Åldst bland Göteborgs förstäder är Haga vilken redan år 1647 indelades i tomter. Bebyggelsen kom till en början att delvis utgöras av stadsbornas små enkla sommarnöjen och trädgårdar (i dialekten kallade *Hagar*), och detta är upphovet till stadsdelens idylliska namn. Av denna ursprungliga miljö återstår i våra dagar ingenting; allt rasera-

Den här bilden på Haga ur praktverket Göteborg: Ett bildverk från 1953 visar ett oöverskådligt gyttrigt taklandskap och bildtexten anger att "krav på sanering har rests gång på gång".

des år 1676, då man väntade dansk belägring och ville röja marken fri under vallarna.

Hagastadsdelens senare historia har mycket gemensamt med den Göteborgska arbetarrörelsens. Det dröjde inte länge förrän denna trädgårdsidyll i vallarnas skugga fick karaktären av arbetarstadsdel, och den karaktären har Haga behållit in i våra dagar. Enligt bevarade handlingar utgjorde Hagas tomtägare år 1772 av sjömän, soldater, fabriksarbetare, timmermän, stenhuggare och järndragare.

Den gatuplan som efter bränder och andra förändringar utformade sig är i stort sett inget att invända mot, det som nu vållar myndigheterna besvär är den ohälsosamma gårdsbebyggelsen [...]. Krav på sanering har rests gång på gång.⁴⁰

I denna bildtext skrivs Haga först in i sammanhanget för stadens grundläggning (det åldriga ursprunget belyses med ett citat av drottning Kristina), där efter görs en utläggning som tydligt placerar Haga i attraktionsgeografins marginal – utanför det imaginära centrum som utgörs av monument och pittoresk. Att detta sammandrag av Hagas förflutna innehåller några sakfel (jämför genomgången nedan) är här av underordnad betydelse. Istället är det Hagas framträdande som ”gammal” som är anmärkningsvärt. Haga historiseras – men ”gammal” sammantvinnas med ”ful”.

Den först återberopade Kristinaresolutionen – som handlar om uppförandet av en ”malm” eller ”förstad” för dem som önskar bli bofasta⁴¹ – blir några rader längre ner sammanförd med ”enkla sommarnöjen för stadsborna”. Texten gör sedan en hastig vändning: trettioåret år efter resolutionen återstår ingenting av det ursprungliga Haga. ”Allt raserades” redan 1676. När Haga enligt utsago är endast ca 30 år gammal, efter 1676, inträder stadsdelens ”senare historia”. Denna senare historia är alltså tiofalt längre än ”idyllen” och relateras i sin helhet till den göteborgska arbetarrörelsen (ingenting nämns om huruvida detta syftar på Hagabornas sociala tillhörighet eller på företeelser och händelser som är relaterade till arbetarrörelsen och dess verksamhet i Haga). Hagaidyllen blir således genom denna manöver särdeles kort och synnerligen avslutad. Haga framträder som idylliskt och ”fint” – i en svunnen dåtid.⁴²

Bildtexten om Haga är så lång att den sträcker sig även till nästa sida. Där stjäl den utrymme från texten om en Annedalsbakgård – om den ryms bara textsnutten ”Bilderna ovan visar en utsikt över den till Haga gränsande stadsde-

len Annedal, *också den byggd enligt den kinesiska askens princip*”.⁴³ Haga och Annedals gemensamma bebyggelsemönster blir här exotiserat på ett sätt som skapar ett absolut avstånd: med den kinesiska asken som metafor uppnås en stor kontrast mot samtida ”normalt” bostadsbyggande. Bildtexten om Haga beklagar alltså den gårdsbebyggelse som själva bilden låter framträda, men – Hagas ”gatuplan” godkänns. Haga framträder såsom saneringsdömt (”Krav på sanering har rests gång på gång”) på grundval av sin exploateringsgrad och gårdsbebyggelse.

I bildverkets Haga framträder alltså för det första, en bild på ett Hagalandskap som helt bekräftar att ”trädgårdsidyllen” är definitivt utplånad; för det andra, ett Haga som sedan 1676 är ett ohälsosamt arbetarområde för vilket saneringskraven är rättmätiga.⁴⁴ I denna historisering är Haga ”gammalt” men också ”fult”.

Det enda som framträder som en kvalitet är Hagas gatumönster. Senare och inom den museiutredning som görs i anslutning till Göteborgs saneringsprogram, är det just Hagas gatumönster som traderas som en sådan kvalitet (se vidare i kapitlen 3 och 5).

Attraktionsgeografin och Hagas marginaliserade förflutna

Jag har ovan visat hur vissa företeelser framträder och förblir framträdande inom presentationslitteraturen, hur andra får en biroll av mer efemärt slag – det gäller inte minst ”Haga” och ”gamla hus”. Det finns uppenbara kopplingar mellan presentationslitteratur och Göteborgshistoria, och det finns också stora likheter beträffande hur Haga framträder: i skuggan av monument och pittoresk.

I detta avsnitt skall Göteborgs attraktionsgeografi undersökas ytterligare och med avseende på lokalhistorik respektive stadshistorik, vilka – trots att stadens förflutna här utgör det centrala ämnet – befinner sig inom samma regelbundenhetsfält. De texter som undersöks kan sägas ha bildat grunden för den imaginära geografi som är Göteborgs stadshistoria, och deras inflytande kan inte överskattas.

De stadshistoriska texterna är ofta av mer pretentiöst slag än de lokalhistoriska, men det är snarast vissa andra särskiljande aspekter som motiverar

en åtskillnad: de lokalhistoriska texterna ofta är mer personligt hållna, och de har ofta en starkare anknytning till en viss plats.⁴⁵ Lokalhistorikens författare har inte heller en lika enkelt bestämbar position medan stadshistorikernas ställning anges i böckerna.

Haga och lokalhistorik

Den lokalhistoriska litteraturens behandling av Haga förvånansvärt skral, Haga har här inte lockat till så många skildringar som man hade kunnat förvänta sig när det gäller en stadsdel av avsevärd ålder och med särpräglad bebyggelsemiljö.⁴⁶ Samtidigt är dessa texter mycket ofta citerade, vilket visar deras betydelse för Hagas platskonstruktion. Texterna har ordnats kronologiskt och rör perioden från 1911 fram till saneringarna.⁴⁷

”MAN GÅR EJ DIT FÖR ATT LUSTVANDRA”:

SKRIBENT C. R. A. FREDBERGS HAGA (1919)

Det drygt hundrasidiga kapitlet om Haga i första volymen av C. R. A. Fredbergs (1863–1933) *Det Gamla Göteborg* från 1919 utgör den enda mer utförliga skildringen av Haga fram till utgivningen av Kjellins Hagabok 1971, ett halvt sekel senare. Fredbergs lokalhistoriska verk – som han själv benämner krönika – väver ihop skildringar av allmänintresse med det personligt hållna och anekdotiska.

Fredberg hade före utgivningen av *Det gamla Göteborg* (tre volymer 1919–1923) gjort sig ett namn som journalist (*Göteborgs Aftonblad*), som egen skriftställare (bl.a. av lokala helgtidningar och följetongsblad) och som en mycket mångsidig och produktiv författare (romaner, noveller, dikter, pjäser, revyer, kulturhistoriska artiklar etc.). Stoffet för den egna produktionen var framför allt lokalhistoriskt, och *Det gamla Göteborg* utgör enligt författarens förord en sammanställning av tidigare publicerat material. Utgivningen startade 1919 med det uttalade syftet att hela verket skulle vara färdigt inför firandet av stadens 300-årsjubileum fyra år senare. På så vis skulle det kunna komplettera (och kanske konkurrera med) den stora jubileumspublikationsserien (behandlad nedan). Som erfaren publicist hade Fredberg sannolikt god föreställning om *vad* som var säljbart och *när*.⁴⁸

Redan omfånget av Fredbergs Hagatext sätter den i en särställning. Också det faktum att Fredbergs texter utgör de flitigast använda källorna till förhållandena i Haga vid tiden kring förra sekelskiftet – Fredberg tilldelas en

ögonvittnesroll och hans iakttagelser och slutsatser om Haga är flitigt nyttjade som objektiva – är anledning nog för en utförlig undersökning av Hagas framträdande.⁴⁹

Fredbergs boktitel *Det Gamla Göteborg* är en föregångare till de många senare böcker som befattar sig med det förflutna i det samtida stadslandskapet. Redan i titeln framträder alltså Göteborg som en stad med ålder och därmed skrivs det förflutnas tidsdimension in i attraktionsgeografin för staden som helhet. Detta, menar jag, möjliggör att Fredbergs guidetur kan ta med sig läsaren utanför den redan etablerade och konventionaliserade attraktionsgeografins karta. När författaren i förordet ”inbjuder läsaren [...] till en vandring genom staden”, lovar han att visa ”allt sevärt” men dessutom att berätta om ”allt minnesvärt, som därtill är knutet”. Samtidigt som Fredbergs geografi på så vis överskrider presentationslitteraturens, finns det vissa centrala likheter som gör att Fredbergs Hagatext måste föras till attraktionsgeografin. Det handlar, återigen, om att Haga framträder inom samma regelbundenhetsfält med avseende på hur gammalt och nytt sammanläkas med fint och fult, i skuggan av monument och pittoresk.

Den mest uppenbara skillnaden mellan Fredbergs Göteborg och den tidigare behandlade presentationslitteraturens, är att Haga över huvud taget tilldelas ett stort utrymme: hela 100 sidor. Fredbergs fylliga beskrivning anger händelser, personer, skrönor, tillhåll, platser, stråk, och texten fyller således i med stoff där övriga presentationer enbart uppvisar lakuner. Fredbergs Haga-geografi tecknas genom tydliga vinklar: positioner för utsikt, överblick och vyer, och dessutom vissa förtätade platser om vilka mycket finns att berätta. Fredbergs Haga är dessutom en absolut samtida plats, men med en artikulerad tidsdimension. Här skiljer sig framställningen därför helt från Kjellins senare Hagahistorik medan den har vissa likheter med Lagerbergs Haga (se nedan).

För första gången framträder Haga som en plats och det samtida Hagas materialitet sammanlänkas med det förflutna. Tidigare texter – framför allt turistrelaterade stadspresentationer och även (fast i mindre utsträckning) stadshistoria – har förbigått det samtida Haga, annat än som en plats där donationsfinansierade monument har rests längs kanterna. Men vilken plats är då Fredbergs Haga?

Redan kapitlets första mening anger ett slags förbehåll gentemot själva ämnet: Haga sägs vara ett slags ”medaljens baksida”, vilket genast motiveras med att ”Haga är inte de förnämes stadsdel”.⁵⁰ Fredberg framhåller egentligen inte några kvaliteter eller förtjänster med Haga, utan Hagakapitlet verkar

motiveras av att det finns mycket att berätta. Själva bokprojektet har således anledning att uppehålla sig vid Haga, men platsen framträder ändå inom parentes – vissa reservationer är nödvändiga:

Man går inte dit för att lustvandra. Ej heller för att stimulera skönhets-sinnet med pittoreska sensationer. Man går dit om man bor där eller har något ärende.⁵¹

Haga är uttryckligen, och till synes konventionaliserat, ”som bekant, alltså [...] en av våra tråkigaste stadsdelar”.⁵² Hagakapitlet får alltså inte ses som ett förslag till besök. En sådan uttrycklig baksidesposition får emellertid och per automatik en korresponderande framsida:

Sprängkullsgatans fasader äro visst lite stilvidriga, med sin blandning av landshövdingehus och stenkollosser, men gatan mittemot är ju inte så oäven.⁵³

Sprängkullsgatans gräns mot den omgivande staden – en husrad i den borgerliga stenhusstaden Vasastaden på andra sidan Hagakyrkans park – visar en avgränsningens moraliska estetik och skrivningen ”inte så oäven” blir en underdrift som dramatiskt förstärker gränsen och skillnaden. Haga skrivs in i en stadsbaksidans annorlundahet genom en ”stilvidrighet” kontrasterad mot en på estetiska grunder framhävd framsida. ”Fult” paras ihop med ”blandning” och ”fint” med ”homogent, enhetligt”. Det upprättas på så vis en absolut gräns vid Sprängkullsgatan.

Fredberg anger vidare att Haga framträder som ”ganska vacker[t]” från Allén. Från Allén kunde man betrakta alla de donationsfinansierade byggnader som redan tidigare hade utpekats inom presentationslitteraturen och som Fredberg traderar som attraktiva – Hagakyrkan, Stadsbiblioteket, Dicksonska folkbiblioteket, stiftelsehus, Frälsningsarmén utgör tillsammans mer än hälften av Hagakapitlets omfång – men denna utsaga kan belysa långt mer än att Fredbergs Haga ansluter sig till attraktionernas geografi. Utsagan kan i själva verket betraktas som en nyckelutsaga. Jag skall här visa vilka manövrar som gör denna utsaga möjlig, samt vad den implicerar. Det handlar om grönskan i staden och dess relation till vissa sociala grupper.

Vid denna tid omgavs Haga av grönska på två sidor: Nya Allén längs Hagas norra sida hade vid tiden ca 100 år gamla almar⁵⁴; längs Sprängkullsgatans ena sida låg Hagakyrkan från 1859 och Stadsbiblioteket från 1900 med sin gemensamma omgivande park (vilken prisas på annan plats i boken).

Sådana rekreationsplatser hade stor betydelse för det växande borgerskapets stadsliv under framför allt det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet.⁵⁵ Om man utgår från att det är denna grönska som gör Haga ”ganska vacker” och att den är väsentlig för Fredbergs position, kan också några andra iakttagelser göras som visar hur Fredbergs Haga i själva verket är strukturerat efter ett sådant borgerskapets perspektiv på Haga.

När Fredberg nämner Skansberget sluttning och dess ”kojor och små trädgårdstäppor”, så sägs de vittna om ett tidigare poetiskt Haga (som nu har utplånats av ”fantasilösa regleringsherrar under 1860- och 70-talen”).⁵⁶ Den poesi Fredberg tillskriver Skansbergets små stugor och trädgårdar syns inte från Nya Allén, men kan betraktas från utsiktsplatsen uppe på Skansberget. Härifrån kan Skansberget sluttning och dess ”kojor och små trädgårdstäppor” mycket väl ha utgjort en kontrast till det i övrigt tätbebyggda Haga. Själva berget med Skansen Kronan var vid den tiden tämligen bart, men sedan 1901 hade Göteborgs stad genom avtal fått disponera mark för att anlägga en park.⁵⁷ Man kan alltså föreställa sig att det på Fredbergs tid fanns lummiga buskage och promenadvägar uppe på Skansberget.

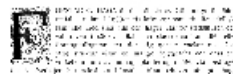
Om det nu är själva denna utsiktsplats som ger möjlighet till denna utsaga om täpporna som ”fina”, är frågan hur Fredberg kan ha tagit sig dit. Det fanns i princip två möjliga vägar upp till Skansbergets topp. En som på bergets baksida slingrade sig upp från sydväst (sett från Haga), samt en lång och brant trappa från det inre av Haga upp till bergets topp. Från Allén var den genaste vägen genom Haga till trapporna. Men det positiva omdömet om stugor och täppor bör bäst ha kunnat fällas om de betraktades på avstånd, dvs. om man beträdde berget från sydväst och sedan plötsligt fick syn på dem utan att först ha sett och känt fattigdomen. Det fanns alltså möjligheter att betrakta Hagas stugor utan att beträda Haga, och ur dessa vinklar var lummigheten en del av vyn. Men detta Haga är dessutom villkorat av en specifik årstid: lummigheten (i Allén, på täpporna) gäller maj till oktober, och detta stöder att borgerskapets promenadkultur utgör nyckeln till Fredbergs Haga.

Det Haga som Fredberg ansåg vara fint och grönt från Allén och Sprängkullsgatan, och som hyste poetiska stugor längs bergssluttningen, konstruerar på så vis en Hagageografi bestående av ytterkanter inramade av lummig grönska. Denna iakttagelse medför att Fredbergs Haga framför allt får Hagas utsidor att framstå som ”fina”.

Men lummigheten visar sig vara betydelsefull också i Hagas förflutna. Det har redan nämnts att Fredberg anger att han minns tiden före Hagas exploa-

HAGA.

Redan vinjetten till Fredbergs Hagakapitel visar hur grönskan utgör förutsättning för Fredbergs Haga: från Allén sägs Haga till och med vara ”ganska vacker”.

tering med saknad. Detta för Fredberg mer ursprungliga Haga kunde föra sin historia tillbaka till tiden före 1811 (då Nya Haga anläggs).⁵⁸

Annars hade de goda Hagaborna det inte så otrevligt. De många trädgårdarne voro behagliga tillflyktsorter i sommarvärmen, och på offentliga förfriskningsställen med musik, skjutbanor och andra nöjen var det ingen brist.⁵⁹

Det förflutna framträder här som ett tidigare lummigt landskap med offentliga nöjen och andra förlustelser. På annat håll i texten anges emellertid att denna idyll varade ända till 1800-talets mitt när Haga fortfarande hade trädgårdar, planteringar och få byggnader: mellan Husargatan och Skolgatan låg ”potatis-, kål- and bondböneland”.⁶⁰ Fredberg menar också att ”Landsvägsgatan [...] inte [är] samma trevliga gata som förr. [...] De små förgårdarna har försvunnit med hela sitt dekorativa innehåll.”⁶¹ Haga framträder alltså som en i det förflutna mycket idyllisk plats – tack vare de många trädgårdarna.⁶² Hagas grönska framträder här som maximal *tiden före* mitten av 1800-talet.

Det gröna Haga, som i samtiden fanns längs utsidorna och som i det förflutna fanns i hela Haga, är det ”fina” Haga. Till och med Hagabilden på kapitlets förstasidesvinjett inramas av grönska och blommor.

Men detta är inte hela Fredbergs hundrasidiga Hagageografi, utan åtskilligt utrymme ägnas åt det samtida Haga. I samtidsbeskrivningen framträder framför allt det inre av Haga.

Haga som var en liten idyllisk trädgårdsstad, råkade också ut för den allmänna nivelleringslusten. [...] På de idylliska Hagarnas och de trevliga kojornas plats höjde sig modernare tvåvåningshus av den slätstrukna typ, som gör det inre av Haga till en så ledsam stadsdel.⁶³

... dessa tråkiga förstadsgator, erbjuda denna tröstlösa enformighet, ge detta beklämmande intryck som endast fattigdomen förmår.⁶⁴

De ”tråkiga förstadsgatorna” exemplifieras med Pilgatan, Skolgatan, Kaponjärgatan, Mellangatan, Östergatan och Nygatan, dvs. ungefär hälften av Hagas gator. Men också Husargatan, som vid tiden var Hagas huvudgata som förband stadens södra delar med centrum, får ett liknande omdöme: ”Med sin blandning av gammalt och nytt är hon ganska ledsam och några ädlare skönhetsdrag torde hon inte få i framtiden heller.”⁶⁵ Och Landsvägsgatan får följande beskrivningar: ”Att vandra denna gata är som att gå från banalitet till banalitet, från tråkighet till tråkighet”; ”Hon har över sig samma tröstlösa

enformighet som de andra gatorna i denna förstad, ger samma beklämmande intryck”.⁶⁶ Som nämnts är Sprängkullsgatans fasader ”stilvidriga, med sin blandning av landshövdingehus och stenkolossoer”.⁶⁷

En närmare beskrivning av Haga antyder en generell tråkighet och tröstlöshet:

Större delen av de gamla trähusen finns kvar, men de se inte mycket ut för världen sedan de förlorat sin ögonfågande inramning. Man har byggt nya hus av både tegel och trä och intrycket av gatan blir därigenom – *som alltid när gammalt och nytt stöta ihop* – oregelbundet och bisarrt.⁶⁸

Fredberg placerar dels det enkla, banala, dels det ålders- och stilmässigt blandade i en position långt bortom ”fint”. Denna estetiska värdering spelas ut också i en rumslig uppdelning som kompletterar den uppdelning mellan ”inre” och ”yttre” delar, mellan ”samtid” och ”dåtid”, samt mellan ”grönska” och ”oregelbunden bebyggelse” som jag hittills har belyst. Här sker alltså en ytterligare differentiering av Haga.

Ett Västra, ett Östra, Nya och ett Mellersta Haga samt Hagaheden framträder som enheter i Fredbergs beskrivning, även om gränserna inte i alla stycken är helt entydiga. Västra Haga består till synes helt konventionellt av området väster om Kaponjärgatan fram till Landsvägsgatan. Men Fredberg refererar också till ett Mellersta Haga – eventuellt samma som det han benämner ”skojar Haga” – och det förblir oklart var gränsen går mot Västra Haga.⁶⁹ Västra Haga är emellertid den utan tvekan bästa delen av Haga:

Västra Haga var den mest och bäst bebyggda av Hagorna och känd som ett fridfullt och stillsamt territorium. Den burgna medelklassen, tjänstemän och andra sökte sig därför dit, och en mängd väl underhållna hus med nätta trädgårdstappor ägdes av tullvaktmästare, mätare och järnbärare, vilka sistnämnda som de fleste starka karlar voro fridsamma och godmodiga.⁷⁰

En jämförelse med en karta för 1910 ur det kartverk som utgavs i samband med jubileumspublikationerna (se nästa avsnitt), visar att Västra Haga vid denna tidpunkt hade fler hus byggda med stenmaterial än övriga Haga⁷¹ men också att där fanns åtskilliga offentliga inrättningar såsom skolor, kyrkor, hotell, stadens administration och styrning, marknadsplats och välgörenhetsinrättningar. Flera av dessa var belägna i den norra delen av Västra Haga, närmast

Allén. I denna miljö placerar Fredberg ”änkefruar” och ”gamla jungfrur” som arbetade för upplysning av den uppväxande generationen: ”Barnen lärde sig större vördnad för överhet än våra dagars barn [...] som stå på samma bedrövliga nivå som i forna dagars skojar Haga”.⁷² Även andra passager beskriver hur Hagas befolkning tuktades genom ”[s]kolor, prästerligt nit, godtempleri och missionsverksamhet” – ansträngningar som ”de senaste åren i hög grad [har] medverkat till det sedliga livets höjande även i denna stadsdel”⁷³ och här ansluter sig Fredberg till en folkfostrande diskurs.

Det inre av Västra Haga bestod mestadels av landshövdingehus och trähus. Fredberg nämner inte vad han anser om denna bebyggelse mer specifikt, men när det gäller landshövdingehuset som typ, sägs det – apropå Masthuggsbergens stugor – att man nu finner dessa ”Slätstrukna landshövdingehus istället för de forna stugorna, vars småtrevlighet förhöjdes av odlingarna däromkring: nätta Hagar och sluttande potatisland”.⁷⁴ Landshövdingehuset hade alltså inga som helst företräden.

Västra Haga framträder alltså som välordnat, och detta står i kontrast till andra platser inom Haga. Det övriga av det inre Haga är inte alls lika artikulerat och framträder istället som lokus för en blandning av original, farligheter samt välgörenhetsinrättningar (jämför ovan). Gubben Goberg hör hemma i 1860- och 70-talets Haga, stadsdelsoriginalen Gubben Susing och den staccars Saken framträder mer allmänt som en del av den svunna gamla goda tiden. Åtskilligt utrymme lämnas åt ”kvacksalverskan Kungsbackagumman” vars praktik under den senare delen av 1800-talet var belägen på Haga Östergata 18 – en av de få platser inom Haga som Fredberg uttryckligen säger sig ha besökt.⁷⁵ Det största problemet var tidigare krogen Gula Brickan (som stängdes vid sekelskiftet) som låg vid hörnet Östra Skansgatan och Södra Allégatan (vid Allén). Fredberg skrader inte orden när dess ägare och hans änka – ”en usel säckbärränka” – beskrivs.⁷⁶

Är Haga som helhet då en farligheternas plats? Nej, precis som Hagaidylen läggs också farligheten på ett behörigt avstånd från nuet:

*Numera är folket mera civiliserat även i Haga: hela förstaden rymmer inte mer än en brännvinskrog, gamla Dampen, vilken nu är belägen vid Pilgatan, vilken i våra dagar erhållit det mera klingande namnet Kronan. Och de forna ölkrogarna är ett minne blott.*⁷⁷

”VÄCKA ETT LIVLIGARE INTRESSE FÖR RESTERNA AV GAMMAL BEBYGGELSE”:
ARKITEKT B. HARALDS GÖTEBORG (1943)

Den 1943 utkomna boken *Strövtåg i Göteborgs gamla kvarter* är anmärkningsvärd. Författaren, arkitekt Björn Harald, önskar att:

inge [s]ina läsare något av denna stämning och därigenom hos dem väcka ett livligare intresse för de ännu befintliga resterna av gammal bebyggelse i Göteborg.

Denna mycket explicita önskan placerar boken bland de mest intressanta för en undersökning av villkoren för ”gamla hus” och ”Hagas” framträdande inom lokalhistoriken.

Stockholmsfödde Harald (1872–1952) var arkitektutbildad på KTH och Konsthögskolan men bosatt i Göteborg. Harald hade fackmannamässig assistans i arbetet – författaren tackar i förordet bl.a. museiintendenterna Axel L. Romdahl och fil. dr Stig Roth på Göteborgs museum ”för hjälp”.

I *Strövtåg i Göteborgs gamla kvarter* porträtteras en aktningvärd rad av äldre Göteborgsområden med cirka tio sidor per ”gammal” stadsdel/plats i både text och illustration. I tur och ordning behandlas: Koopmansgatan, Majorna, Stampgatan, Landala, Stora Otterhällan, Majlyckan, Skansen Lejonet, Kronhuset, Majnabbe, några gamla lusthus, Stora Nygatan, Kvibergsnäs, Röda Sten, Klippan, Västra Nordstaden/Hamngatorna/Kanalerna, Sjöbergen/Sanna, Annedal, Änäs, Lindholmen, Masthugget, Nilssonsberg, Gröna gatan, Dispensären, Kungsladugård och Fiskhamnen. Här förekommer alltså även platser inom Vallgraven, vilka visserligen är kanoniserade som attraktiva men, som jag tidigare påpekat, inte alls framträder såsom ”gamla” inom stadspresentationerna. Man kan med fog mena att samtliga ”gamla kvarter” i Göteborg finns upptagna i Haralds presentation – utom Haga. Flera av de behandlade områdena torde emellertid ha haft en karaktär som kunde liknas vid 1940-talets Haga. Det gäller t.ex. delar av Annedal, Majorna och Landala med sina landshövdingehus, eller Gröna gatan med sin oreglerade trähusbebyggelse.

Är Haga då varken tillräckligt perifert beläget för att kunna vara pittoreskt, eller tillräckligt knutet till monumentens Göteborg för att vara en del av historiseringen av Göteborg? Haga förbigås helt med tystnad och lämnas alltså *vid sidan av* det lokalhistoriskt intressanta och avporträtterbara.

I detta avseende kan Haralds bok jämföras med andra lokalhistoriska alster. Den lokalhistoriska litteraturen ökar i omfång under 1900-talets decennier, och också andra mer litterärt gestaltade skildringar utelämnar Haga. Bl.a.

skall noteras att författaren, poeten, Chalmersläraren, teaterrecensenten och Landalabon Ebbe Linde i sin skildring *Göteborg* från 1948 också helt förbigår Haga – trots att han uppehåller sig vid både arbetarrörelsens historia och hyresgäströrelsens insatser. Att betydelsefulla händelser kring arbetarrörelsens och hyresgäströrelsens framväxt till stor del rumsligt var lokaliserade till just Haga kan inte ha varit helt okänt för Linde, och man hade kunnat förvänta sig att Haga utgjorde en del av Lindes Göteborg.⁷⁸ Linde var aktiv i bostadspolitiska sammanhang nära Uno Åhrén, ingick också i samma sällskap som Kjell Hjern (behandlas nedan), och var medförfattare till skriften *Bostadssocialism*, utgiven 1932, som levererade en regelrätt krigsförklaring mot landshövdingehuset.⁷⁹ Inte mer än 15 år senare uttryckte Linde en mer positiv inställning (se vidare nedan, ”Variationer”). Antologin *En bok om Göteborg* från 1963, med Kjell Hjern som redaktör, presenterade Göteborg ur en lång rad personliga perspektiv (18 kapitel av namnkunniga författare såsom Bengt Anderberg, Sun Axelsson, Elias Cornell, Gunnar Ekelöf, Arne Gadd, Erik Lönnroth och Sven Schånberg). Innehållet rör sig fritt över stadslandskapet och teman blandas. Inget kapitel tar explicit upp Haga, men Cornells ”Arkitekturpromenad” innehåller några intressanta inlägg i stadsbyggnadspolitiken som både direkt och indirekt rör Haga, och som visar på begynnande krackeleringar – ”motsägelser” i Foucaults terminologi – i den stabila attraktionsgeografin. Dessa behandlas särskilt nedan.

”DÄR HAMNSTADENS VILDFRÖN FÅTT SPIRA FRITT,
DÄR KVICK-ROT OCH SVINMÅLLA BREDER UT SIG”:
FÖRFATTARE S. SCHÅNBERGS HAGA (1966/1983/1989)

Två förhållandevis sena lokalhistoriska publikationer av Sven Schånberg behandlar Haga: *Hundra år i Haga: En församlings krönika i en 1600-talsstadsdel* som utgavs 1983, samt *Vid Skansbergets fot med illustrationer av Stig Allan Agroth* som utgavs 1989, den senare endast två år före författarens bortgång. Schånberg författade åtskilliga böcker om Göteborg från 1950-talet och framåt, flera på historiskt tema, såsom *Renströmska baden 1876–1956* (1956) och *Där! sa unge kungen: En återblick genom seklen vid Göteborgs byggnadsnämnds 100-årsjubileum år 1975* (1975). Inom Göteborgs-Postens distributionsområde var Sven Schånberg (1910–1991) känd för sina ”Tala ve Kal”-kåserier på lokalhistoriskt tema. 1967 utsågs Schånberg till informationschef vid Göteborgs museer.

Schånbergs Hagaböcker utkom när frågan om Hagasaneringen hade vänts

till en bevarandefråga, men också före den äldre bebyggelsen var färdigrenoverad och stadsdelen färdigbyggd. En jämförelse böckerna emellan visar att textinnehållet i den senare boken är hämtat nästan oförändrat från den tidigare (om Haga församling). Av en händelse fann jag ett tidningsklipp ”Blå Gatan Göteborgs Soho” ur *Svenska Dagbladet* från 1966 med exakt samma textpartier, fast i något kortare form.⁸⁰ Texterna har alltså sitt ursprung i 1960-talet men kunde publiceras så sent som trettioåret år senare och efter att hela stadsbyggnadsfrågan hade vänt. Jag skall här utgå från den senare boken, som framför allt utmärks av sina många detaljrika och stämningsfulla bilder, och något utvidga mitt resonemang med hjälp av den förra.⁸¹

Vid Skansbergets fot (1989) tecknar med sina bilder ömsinta porträtt av ett Haga märkt av lång tids förfall men också av de många olika slags människor och verksamheter som där hade sin hemvist under decennier.⁸² Bilderna är av både samtida och äldre snitt, och omfattar enligt bokens baksidestext 30 år. Konstnären Stig Allan Agroth (f. 1920), född och uppvuxen i Haga, hade redan tidigare publicerat ett par böcker med motiv från Göteborg och Göteborgstrakten. Själva bilderna är varken kommenterade eller daterade. Här framträder mer välkända objekt såsom Dicksonska folkbiblioteket och Renströmska badanstalten, men det är framför allt mångfalden av gatuvyer, gårdsinteriorer, människor och detaljer ur olika vinklar som kännetecknar bildperspektivet: en förtätad och oöverskådlig stadsmiljö vars fysiska strukturer inte kan skiljas från de överlappande verksamheter och funktioner som finns där. Att bilderna inte är daterade medför förstås att det förblir oklart om bilderna porträtter ett för alltid svunnet Haga, eller ett som existerar i samtiden och rymms i framtiden. Här skall den intressanta relationen mellan bild och text undersökas.

Framför allt upprättas en distans. Bokens bilder förmedlar en alldeles egen och personlig relation – Haga framträder som en mycket komplex plats – men härigenom upprättas också en knivskarp kontrast till den text som bitvis uppehåller sig vid helt andra saker. Först kan det konstateras att texten befinner sig på två plan samtidigt. Den försöker följa bildernas poetiska skildringar av vyer och detaljer genom att skissera anekdotiska händelser och levererar därigenom en mustig lokalhistoria kryddad med skrönor. Det finns här exempel på berättelser från skolvärlden, från husarverksamheten, från Folkets Hus och arbetarrörelsen, från Frälsningsarmén, biograferna, nykterhetsivrarna, krogarna, Sleipners skjutshåll med mera. På många sätt ackompanjerar skildringarna därför bilderna.

Medan bilderna uppvisar hur konstnären har haft en tydligt porträtterande ambition, spelar texten framför allt på nostalgins strängar: allting som nämns utspelas i en dåtid som har ringa, eller inget, samröre med samtiden. Genom textens nostalgiska presentation och de samtidigt skarpt närvarande illustrationerna, sker en märklig dubbelexponering: textens ”då” och bildens ”nu” smälter samman, vilket också understryks av det faktum att bilderna inte är daterade. Textens nostalgi lutar sig helt och hållet mot de inom saneringsdiskursen upprättade stöttepelarna: de offentliga utredningarna om vad Haga är för ett slags plats. Schånberg skriver under rubriken ”Gammal Haga-dröm”:

Vid en sociologisk undersökning i Haga år 1949 yttrade en intervjuad person bl.a.: ”För 80 år sedan stod det i tidningen, att Haga skulle bli stadens finaste kvarter, men ingenting har gjorts.” [...] Nu har drömmen om ett förnämligt Haga hunnit bli mer än 100 år gammal. När skall den förverkligas? Stadsdelen består ju för närvarande av idel småkåkar byggda före sekelskiftet. Endast ett par procent har tillkommit efter 1930. *Den nybyggnad som pågår, har ej här medtagits, då den ej är slutförd.*⁸³

Den ovan kursiverade meningen är ett nödvändigt tillägg för en bok som blir utgiven år 1989 när bevarandet är ett faktum. Att författaren inte alls beaktar de senaste tio årens uppbyggnad och renoveringsarbete har redan påpekats, men att inte heller händelserna ytterligare tioalet år dessförinnan (krav på Hagabevarande) nämns är anmärkningsvärt. Visserligen förefaller de odateerade bilderna helt och hållet vara tillkomna före den långdragna renoveringsfasen, men själva texterna rör sig fritt i tiden och det vore rimligt att beröra också detta. Istället beskrivs Haga helt i enlighet med 1949 års yttrande, och därmed framträder Hagas bebyggelse som ett problem *i textens samtid*. Att bebyggelsen är gammal (”före sekelskiftet”) är här framhävt som en absolut negativ egenskap: efter det citerade textavsnittet följer utläggningar i procentsatser av hur bostadsförhållandena avvek från normerna (dvs. 1940-talets). Schånberg anför de mest oväntade källor:

Den som önskar tränga djupare in i Hagabebyggelsen historia hänvisas till en skrift daterad 1947 med det betryggande namnet ”Slutbetänkande avgivet av *Bostadssociala utredningen*”. I den har Haga valts som exempel på saneringsområde. I historiken berättas bl.a. att bebyggelsen i Haga för det mesta bestod av tomter med ett bostadshus vid gatan och

uthus inåt tomten. Tomterna var smala men djupa, så att man kunde få en trivsamt trädgård.

Mot mitten av 1800-talet tog byggnationen i stan fart med den expanderande industrialismen. Detta gällde även Haga. 1859 och 1866 härjades stadsdelen av omfattande eldsvådor. Den efterkommande nybebyggelsen kännetecknades bl.a. av gårdsbebyggelse på trädgårdarnas bekostnad. Enfamiljhusen blev hyreshus. Om man bortser från de höga stenhusen vid Linnégatan, Södra Allégatan och Sprängkullsgatan bibehöll Haga sitt gamla utseende i stort med låga trähus och trevånings landshövdingehus. De var avsedda för lågavlönade. Man har exploaterat marken mycket hårt.⁸⁴

Framställningen hålls ända till slutet i ett distanserande och förflutet imperfektum. Notera sista meningens ändrade tidsperspektiv som antyder den ofta framförda ståndpunkten att det tätbebyggda Haga inte kan betraktas som acceptabel för bostadsändamål i samtiden. Här ansluter utsagan helt till sin källa *Bostadssociala utredningen* från 1947⁸⁵ och gör heller inga andra åtskillnader mellan sin egen ståndpunkt och den 40 år gamla texten.

Boken visar också tydligt relationen mellan en saneringsvänlig position och en distanserad representation av Haga, vilket påminner om den på nostalgibaserade framställning som förekommer inom saneringsdiskursen (se vidare i kapitel 3):

Uppifrån Skansen Kronan ser Haga *fortfarande ut som den idyll* vis-sångaren Gunnar Bohman besjög någon gång på 1920-talet. Tack vare sin 100-åriga Törnrosa-sömn har det gamla Hagarna blivit något av en ödeträdgård, där hamnstadens vildfrön fått spira fritt, där kvick-rot och svinnmålla breder ut sig, men där också sköna blommor växer upp, ja ibland till och med ett och annat exotiskt blomster.⁸⁶

Schånberg intar samma perspektiv som Fredberg och betraktar Haga från Skansbergets topp. De exotiska blomstren preciseras till en kinakrog och en unik butik med kinesiska produkter av allehanda slag. Ett grönskande "Hagarna" förvandlas till en ödeträdgård och sover en törnrosasömn som inom textens ram inte har någon ände.

Det som ovan har framförts såsom märkliga anakronismer och kollisioner, är i själva verket partier som kan antyda hur Schånbergs Haga inte rymmer något av det befintliga (ännu osanerade) Haga – annat än som namn på

ogräs. Hagas position blir här densamma som inom den attraktionsgeografi där Haga är frånvarande.

I Schånbergs tidigare bok *Hundra år i Haga: En församlings krönika i en 1600-talsstadsdel* (1983) framgår tydligt vad författaren anser om bevarandefrågan (som då ännu inte helt är utagerad). Med lätt ironisk ton anförs att agitatorn Sven Backlund med sitt ’Börja revolutionen i Haga, pojkar!’ aldrig kan ha menat att ”man skulle bevara gamla nedslitna hus och bostäder”.⁸⁷ Schånberg är heller aldrig sen att ge utrymme åt bevarandekritiska yttranden som härrör från intervjuade Hagabor. I vissa passager angrips till och med den pågående bevarandekampen: det är propaganda för ”nostalgiskt romantiska bevarandekänslor”.⁸⁸

I denna bok historiseras Haga genom att tonvikten läggs på perioden från Hagakyrkans tillkomst (1859), och särskilt från det att Haga bildade en egen församling 1883. I stora delar sammanfaller hans berättelse med Fredbergs.⁸⁹ Mest intressant är rubriken ”En nostalgisk promenad” där det dels konstateras att Haga ”i slutet av 1920-talet [var] en helt levande stadsdel. Människor hantverkade och bodde i vart hus”⁹⁰, men där texten dels också låter ett befintligt Haga framträda: det samtida Haga registreras och blandas med anekdoter om hur det var förr.

Vi tittar in i gamla gårdar med stenbeläggning. Pittoreska smågårdar med tunnor, utedass, gamla pumpor med djurornament, svalgångar, gummor som tittar ut bakom gardiner på Husargatan. På Skolgatan 37 finner jag stadsdelens sista skvallerspegel – kanske stadens sista.⁹¹

Det pittoreska placeras bland det småskaliga, det förindustriellt och förmodernt tidlösa, på gårdarna, bland kvinnornas gardiner och skvallerspeglar. Det pittoreska är framför allt definitivt exotiskt, och kapitlet avslutas med ytterligare en exotism: en kvinna som i sommarmörkret öppnar fönstret på glänt, varpå ”tonerna av en religiös mosaik barockfuga [...] sprider frid över ett skyddat hörn av Hagas bortglömda trädgård.”⁹²

Det befintliga inre av Haga framträder här till sist som pittoreskt, precis som Majorna och Masthugget. Denna koppling mellan det pittoreska och nostalgin visar den tidsliga och rumliga periferi som förefaller vara Hagas plats i en imaginär geografi som historiserar den befintliga staden med monumentet som ideal – och det pittoreska som enda motpol.

Haga och stadshistorik

Till skillnad från de texter som behandlats ovan, är staden Göteborgs förflutna själva ämnet för texterna. Göteborgs stadshistoria började skrivas ett par decennier in på 1900-talet.⁹³ Stadshistoriska texter har ofta författats av namnkunniga experter, innehavare av högre befattningar inom stadens förvaltning och ibland verksamma inom Göteborgs museer. Intressant är att författarna ifråga ofta och frekvent också medverkar i turisttillvända stadspresentationer; redan 1869 nämner Octavia Carlén hur ”Intendenten och Kammarjunkare Herr M. Lagerberg godhetsfullt lemnat flera viktiga upplysningar”, och hur ”Intendenten R. W. O. Herr A. W. Malm, [...] godhetsfullt lemnat hela uppsatsen om Naturhistoriska museum [...] samt ’uppsatsen om grunddragen af Göteborgs närmaste omgifningar’”.⁹⁴ Både Lagerberg och Malm var museimän.

”FÖRST UNDER SENARE HÄLFTEN AV 1800-TALET TILLKOM HAGA”:

KONSTHISTORIKER PROF. A. L. ROMDAHLS HAGA (1911)

En av de författare som skrev både inom ramen för sitt akademiska uppdrag och inom ramen för populära stadspresentationer var fil.dr Axel L. Romdahl (1880–1951). Romdahl var intendent vid Göteborgs konstmuseum åren 1906–47 och innehade under åren 1920–1947 (således till största del samtidigt med sin museitjänst) den första professuren i konsthistoria vid Göteborgs högskola. Romdahl kom därigenom att ha ett särskilt inflytande över ämnets utveckling och inriktning.⁹⁵ Han står som författare till åtskilliga verk i olika konsthistoriska ämnen och till ett par texter rörande Göteborgs stadsbyggnadshistoria. Också vissa av Romdahls adepter, såsom t.ex. Maja Kjellin, fortsatte att publicera stadsbyggnadshistoriska texter. Det sägs att professor Romdahl brukade undervisa med Maja Kjellin vid sin sida (Kjellin behandlas vidare nedan i avsnitt ”Haga blev ett problembarn...”).⁹⁶

Jag undersöker här fyra av Romdahls texter som historiserar Göteborgs stadslandskap.⁹⁷ Strukturen för Romdahls översikter är densamma i samtliga texter och baseras på presentationer av det som finns kvar från varje epok i Göteborgs stadsbyggnadshistoria – en av titlarna lyder till och med ”Göteborgs historia i dess stadsbild”. Hans utgångspunkt är på så vis att förklara det befintliga utifrån dess historia och häri sker en självklar avgränsning av möjliga objekt: bara de som finns kvar.

Romdahl föresätter sig att låta vissa objekt företräda olika epoker. De omfattande bränderna som drabbat Göteborg, tillsammans med senare för-

Konstmuseets chef och konstvetenskapliga institutionens professor Axel Romdahl längst till höger med sin hund Sixten. Från vänster konstnär Tor Bjurström, John Ekström (okänd) och konsthallens intendent Philibert Humbla. 1940-tal.

vanskningar av många byggnader, sägs medföra att inte mycket ursprungligt finns kvar att behandla – men ”dessbättre”, menar Romdahl, ”företräda dessa spridda spår i det hela rätt lyckligt alla de skilda epokerna i stadens lif”.⁹⁸ Det begränsade beståndet av kvarvarande bebyggelse utgör alltså ingen egentlig begränsning för urskiljandet av epoker.

Vilka är då de epoker som bildar ryggrad i Romdahls historisering? Epokerna visar sig i stort sett ansluta till en kronologisk indelning i århundraden. Romdahls epokbegrepp förblir därför något oklart (det finns dock ett stort undantag som skall diskuteras nedan), men han menar dessutom att ”de kvarstående monumenten [...] till all lycka [är] typiska”.⁹⁹ Epokerna kan alltså lyckligtvis belysas av kvarvarande monument – de är inte några marginella undantag, utan alla är ”typiska” (och hade således ändå kunnat väljas ut att representera respektive epok – om än allt funnes kvar).

Hur historiseras då stadslandskapet utifrån dessa epoker? Först nämns stadsplanen: ”ännu i hufvudsak bevarad i stadsdelarne inom Vallgraven” – ”det märkligaste fornminnet”¹⁰⁰ – och däri kanalerna och dess broar. Sedan fästningsverken, där författaren anger skansarna och Vallgraven. Vare sig Hagas stadsplan eller kaponjären (som framträder i ovan angivna verk) nämns.

Den första epoken utgörs av 1600-talet: blott två oförvanskade byggnader finns kvar – Aschebergiska gravkoret i Christinæ kyrka och Kronhuset, medan både Tessinska rådhuset och Torstenssonska palatset är påbyggda och ”förvanska[de] till sin arkitektoniska hållning”. Från nästa epok, 1700-talet, framträder fler byggnader – Christinæ kyrkas torn ”ett av de vackraste elementen i Stora Hamnkanalens perspektiv”, Hamnkanalen med Ostindiska Kompaniets hus, Wolrath Thams hus och Sahlgrenska huset. Därefter två trähus utanför vallarna – nuvarande s.k. Fattighuset vid Stampen samt Gathenhielmska huset, det senare ”av oersättligt värde”.¹⁰¹ Detta är, vilket skall visas längre fram, i stort sett samma byggnader som i den historisering som åtskilliga decennier senare framträder hos Elias Cornell, professor i arkitekturhistoria vid Chalmers. Detta visar hur en i arkitekturhistoriens disciplinära bildningsregler fast förankrad historisering traderas och utspelas under mycket lång tid.

På det hela taget får 1700-talet ett tydligt företräde i framställningen: ”Staden bör under 1700-talet ha gjort ett ordnadt och på samma gång idylliskt intryck.”¹⁰² Det märkliga är att denna 1700-talsepok – den Carlbergska – är till den grad central för Romdahl att den pågår långt *efter* 1700-talets slut.¹⁰³ Romdahls estetiska preferens befinner sig i den tid som ligger *före* industria-

lismen: i själva verket sträcker han ut 1700-talets anda ända till hyreskasernernas tid, och kan på så vis omfatta allt *utom* industrialismens bygge. Inte förrän med ”1880- och 90-talens konstnärligt värdelösa hyreskaserner med fasaderna i puts eller smörgult tegel” är denna epok entydigt slut.

Romdahl tillägger, tillsynes lättad, att dessa hyreskaserner ”i de gamla stadsdelarna förekomma rätt sparsamt”.¹⁰⁴ På detta sätt blir det tydligt var ”det gamla” befinner sig i Romdahls Göteborg: ”De gamla stadsdelarna” är synonymt med staden inom Vallgraven. Jämför hur det i de ovan behandlade stadspresentationerna istället var stadens periferier som framträdde såsom gamla. Industrialismens hyreskaserner bröt alltså den ordning (1700-talets, i ”den gamla” staden) som hos Romdahl framträder som den förnämsta: ”Det nya Göteborg miste den gamla trefvna småstadsprägel”.¹⁰⁵

Endast ett objekt indikerar något annat förflutet än det som härrör från en högreståndsmiljö: ett fattighus från 1727 – emellertid med ombyggnadsritningar av stadsingenjör Bengt W. Carlberg från 1767.¹⁰⁶

Finns då inget utanför Vallgraven? Romdahl nämner Carlbergs fattighus, Gathenhielmska, landerierna och Gunnebo – men förstadsbebyggelsen? Endast i en av Romdahls publikationer, *Göteborgs historia i dess stadsbild,Handledning vid skolvandringar I* (11 sidor), omtalas över huvud taget förekomsten av en förstadsbebyggelse. Där menar Romdahl att:

... efterhand [uppväxte] de anspråklösa stadsdelarne Masthugget och Majorna, till större delen bebodda av sjöfarare, men *först under senare hälften av 1800-talet tillkommo Haga* [...] Vasastaden och Redberglid.¹⁰⁷

Romdahls historisering av Göteborg medger alltså inte någon förstadsbebyggelse såsom Haga under grundläggningstiden – Hagas positioneras inom den 1800-talsepok då industrialismen bröt Göteborgs ”gamla trefvna småstadsprägel”. Hagas kraftiga tillväxt under det sena 1800-talet kan sannolikt ha bidragit till detta, men också det faktum att några historiker över Haga ännu inte var publicerade. Man kan utifrån detta emellertid dra slutsatsen att ”1800-tal” utgjorde en så pass starkt negativ laddning, att Haga bara därigenom blev uteslutet ur Romdahls geografi. Man kan emellertid också diskutera varför Romdahls text då verkligen utgör en del av attraktionsgeografin, och inte istället en del av saneringsgeografin (vilken just har avgränsats med utifrån att Haga där just historiseras som en spekulationsbyggets – det sena 1800-talets – stadsdel, se kapitel 4). Jag har placerat Romdahl här av den anledningen att

den så explicit producerar en monumentgeografi, och detta belyser hur denna geografi inte förmår omfatta det befintliga Haga.

I *Svenska Turistföreningens årsbok 1931* skriver Romdahl under rubriken ”Göteborg som kulturstad” och presenterar Göteborgs kulturliv i sina olika delar – museer, musikliv, bibliotek etc.¹⁰⁸ Intressantare är här den del av boken som visserligen står utan angiven författare, men som skildrar stadsdelar och omgivningar på ett sätt som inte är olikt Romdahls texter i andra alster – men som sagt, avsnittet är inte signerat.¹⁰⁹ T.ex. är avsnittet ”Stora Hamnkanalen” likt Romdahls beskrivning av denna i andra sammanhang, men likt är också hur Haga *skrivs ut* ur Göteborgs stadslandskap och förflutna. Avsnittsindelningen behandlar Göteborg under fyra rubriker: inom Vallgraven, Hamnen, ”Masthugget och Majorna”,¹¹⁰ parkerna och kringliggande områden – men inget Haga.

En kortfattad jämförelse kan också göras med Romdahls lärjunge Arvid Bäckström och hans *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814* från 1923 som utreder Carlbergarnas inflytande över Göteborgs stadsbild och byggnad. Bäckström hänvisar till hur ”min lärare och vän Axel Romdahl” ofta framhöll att ”den nyklassicistiska byggnadskonsten i Göteborg vore förtjänt av en stilistisk undersökning”¹¹¹ och antyder på så vis hur Romdahls preferenser i stadslandskapet fick till följd att ett av de mest citerade byggnadshistoriska verken rörande Göteborg författades.

Bäckström behandlar hela den byggnadshistoriska kontexten för Carlbergarnas Göteborg och därvid framskymtar också Haga här och var. Bl.a. anges i en not (i avsnitt om befästningssystemet) att fortifikatoriska hänsyn fått styra den civila byggnadsverksamheten och att varken reparebanstomten (vid Västra hamnen mot vallen) eller förstaden (”dvs. Haga”) fick bebyggas med stenmaterial, källare eller två våningar, enligt en anteckning i 1652 års krigskollegii memorial.¹¹² En annan anekdotisk anteckning gäller att guvernör C.G. Mörner 1714 ville att nedbrunna ”hyttor” uppförda utan gängse lov på Otterhällan, skulle återuppbyggas på annan plats, ”hälst i Haga”.¹¹³ Ett avsnitt om en enda sida behandlar ”Utomvallsbebyggelsen” och skisserar översiktligt Majorna, Haga, Förstaden och Masthugget utan att relationerna mellan dessa namn och platser reds ut. Jag återkommer till Bäckströms uppgifter om utomvallsbebyggelsen i samband med att Almquists Haga behandlas, men här kan hittills konstateras att Bäckströms Haga framträder lika anekdotiskt som Romdahls.

En konventionell stadsbyggnadshistoria i denna konsthistoriska Romdahl-

ska tappning rymmer alltså inte företeelsen Haga, utan prioriterar bland folkliga miljöer de mer perifera områdena Majorna och Masthugget. Man kan utifrån detta sluta sig till att de kunskaps- och bildningsregler som placerar Haga i marginalen inte enbart är förbundna med det som angivits tidigare (apropå stadspresentationer) – monument eller perifer/pittoresk. Det handlar också om hur en viss grundläggande oklarhet (sammanblandning/utspridning) av själva namnen på förstadsbebyggelsen medför att Haga faller mellan stolarna. Romdahls prioritering av Masthugget och Majorna som Göteborgs tidiga förstäder behöver ses i kontexten av denna namnproblematik – en namnproblematik som visar sig kunna härledas till de historiska villkoren för platskonstruktion, och som skall utredas i kommande avsnitt.

Romdahls sätt att historisera Göteborg bildar emellertid skola och får sin fortsättning också långt fram i tiden, med Maja Kjellins utförliga arbete (1971) om Hagas bebyggelsehistoria (se avsnitt nedan om Kjellin, s. 103).

”MELLAN STADEN OCH STIGBERGET”:

JUBILEUMSUTSTÄLLNINGSPUBLIKATIONERNAS HAGA (1923)

Jag skall i detta avsnitt undersöka Hagas framträdande och position i den tidiga Göteborgshistorien, och utifrån detta diskutera några komplikationer beträffande relationer mellan plats och namn, relationer som inte tidigare undersökts men som är av centralt intresse för frågan om vilka uppgifter som har traderats och hur dessa på olika sätt har kommit att bli centrala delar av Hagas platskonstruktion. Vissa jämförelser kommer att göras med andra texter, såsom nämnda Arvid Bäckströms byggnadshistoria från 1923.

Själva ortsnamnet ”Haga” har sitt ursprung i namnet *Hagen* (1637–40) och *Hagerne* (1649) och innehåller ursprungligen en singular form av ordet *hage*. Pluralformen *Haga* motsvarar riksspråkets *bagarna*.¹¹⁴ Det är alltså ur ett samtida perspektiv tydligt att ordet ”Haga” föregår den förstad som senare anlades och att det har en pluralform. Detta skall jag återkomma till på flera sätt.

Stadsfullmäktige beslutade 1915 (dvs. sex år innan det egentliga jubileumsåret för stadens 300-årsjubileum, 1921) att utge en skriftserie som skulle belysa Göteborg ur olika perspektiv.¹¹⁵ Publikationen kom i sin slutgiltiga version att omfatta 20 delar och inkludera ett historiskt kartverk.¹¹⁶ I tvåbandsdelen *Göteborgs historia: grundläggningen och de första hundra åren* av professor och riksarkivarie Helge Almquist fick Göteborgs ursprung och historiska framväxt en grundlig behandling.¹¹⁷ Första kapitlet i seriens band 20 ”Göte-

borgs stads uppkomst, område och indelning samt utveckling i demografiskt hänseende”, författat av Göteborgs stads statistiker fil.lic. Werner Göransson, är här av särskilt intresse.

Först genom jubileumspublikationerna får Göteborgs stadshistoria en genomgripande utredning och kan vinna bredare spridning. Att döma av hur författarna i jubileumspublikationerna behandlar Göteborgs stadshistoria, verkar denna tidigare endast ha sammanställts av Eric Cederbourg (1739) i *En kort beskrifning öfwer den wid Wästra hafvet belägna, wäl bekanta och mycket berömliga siö- handel- och stapulstaden Götheborg utur åtskillige trowärdige historieböcker, gamla bref, minnesmärken och andre tilförlätelige bewis, både med nöye och flit sammanletad / af Eric Cederbourg*, samt av Carl Magnus Rydquist (1860) i *Historisk-statistisk beskrifning öfwer Göteborg: från dess anläggning till närvarande tid*.

Uppslagsord i registret för Almquists tvåbandsverk kan i sig vara intressanta att först ta del av. De anger på uppslagsord ”Haga” att förhållandena i Haga hade, eller hade haft, betydelse i en mängd avseenden: som stadsområde (anges: ”förstad numera stadsdel”), som expansionsområde (anges: ”anläggning”), som resursutrymme (inkvartering av ”sjuka båtsmän” och ”krigsfångar”, ”tvångsförflyttning”), som ordningsmaktens rekryteringsområde (”borgargardet”), som beskattningsområde (”roteindelning”, ”markens ofria karaktär”), som församling (”kyrkliga förhållanden”), som stadsordning (”stadsplan och befolkning”), ur arbetskraftssynpunkt (”värvning av stadsbåtsmän”), som gästgiveri (”utskänkningsställen”), som rekreationsmiljö/självhushåll (”Gathenhielms trädgård”), som protoindustriell tillverkning (”skeppsvarv”), som produktionsplats (”masttransport”), som naturresurs (”vattendrag”). Det handlar alltså om ett område som användes på många olika sätt. Läsningen av Almquists innehållsförteckning på ordet ”Haga” uppenbarar alltså genast en stor räckvidd för namnet och ett mångfacetterat ursprung. Det behöver här understrykas att den mångtydighet under tidigaste tid som därmed kan sägas vara konstitutiv – samt över huvud taget hela den namnproblematik som är knuten till området och till förstaden – knappast är uppmärksammas i senare framställningar av Hagas historia. Trots att det finns många ingångar på ”Haga” innehåller boken emellertid inget avsnitt som behandlar just Haga som förstad eller stadsområde.

Denna utredning av hur Hagas historia är konstruerad fokuserar hur generaliseringar och homogeniseringar, vilka naturligtvis kan sägas ha sin grund i t.ex. vissa övertolkningar, feltolkningar osv, också uppvisar en övergripande mora-

lisk ordning som får betydelse för hur ”gammalt” och ”nytt” kan framträda.

Först emellertid något om varför en förstad till Göteborg anlades. Staden Göteborgs grundande anges till 1621. Redan fram emot 1640-talet sades tomtorna vara fördelade (om än inte bebyggda) och stadens utvidgning utanför vallarna blev aktuell.¹¹⁸ Almquist tar upp frågan om tomtfördelningen och understryker hur förstadsetableringen, som sanktionerades 1647 och 1648 av regeringen, inte innebar en egentlig lösning på tomtbristen, emedan:

Haga var avsett att bliva och blev också en hemvist för sjömän, fiskare och arbetsfolk, som nöjde sig med enkla stugor och kojor [...]. Det verkade emellertid allt annat än inbjudande på de mera förnämliga nykomlingar, som ville bygga ordentliga hus och gärna ville bo i närheten av stadens medelpunkt och stora vattenväg; skapandet av en förstad i Haga gick knappast deras krav och önskemål till mötes. [...] Hagas anläggning löste alltså icke den fråga, som hade givit anledning till regeringens ingripande i oktober 1647, men står dock uppenbarligen i ett visst sammanhang med denna.¹¹⁹

Ett sätt att tolka Hagas ursprung är alltså att betrakta anläggandet av en förstad som en konsekvens av tomtbrist för borgare inom staden,¹²⁰ och detta trots att förstaden egentligen inte kom att svara mot detta behov av fler tomter för borgarna. I den ursprungliga resolutionen 1647 som medgav anläggandet av ”en malm eller förstad” åt dem som ”ville bygga och bo där” var i egentlig mening inte det slags förstad åsyftad som senare kom att anläggas.¹²¹ I 1648 års resolution åberopar regeringen däremot magistratens uttalade önskan om en förstad åt fiskare, båtkarlar och daglönare, varför själva syftet med förstaden nu framstår såsom ett annat:

Eftersom Magistraten i Götheborg hafwer begärat, at en förstadh motte blifwa anlagd på den sidan om Staden, som Wetter åth Stigeberget, hwarrest fiskiare och bâtekarlar samt andre daglönare kunne bo, de där skole sittaa närmast siön, skeppen och mastehampnen, hwarföre hafwer K. M:t nådigest resolverat och bewilliat be[mäl]te förstadh må anläggias och opbyggias på den ort så och sätt och wis, som sielfwe desseignen thet uthwiser.¹²²

År 1648 förefaller det alltså klart att staden Göteborgs magistrat avser att tillgodose sjöfolkets behov av tomter med denna planerade förstad, men de tidigare anförda uppgifterna anger att förstaden skulle täcka tomtbristen för

borgarna. Samtidigt är platsen för dess anläggande anvisad av regeringen: ”åth Stigeberget” till. Men den har här ännu inget namn.¹²³

Nu till frågan om förstadens lokalisering. I citatet ovan ur 1648 års resolution anges platsen ”på den sidan om Staden, som Wetter åth Stigeberget”, dvs. området sydväst om staden närmast älven. Almquist formulerar det istället: vid ”Haga, eller kanske rättare Masthugget”, och ger därmed det som i källorna är ”förstaden”, ett namn enligt samtida praxis.¹²⁴

År 1659, tiotalet år senare, är själva anläggandet av förstaden fortfarande inte löst. Ett förslag på en plan för anläggandet av en förstad (uppgjord av chefen för fortifikationsverket Johan Wärnschiöld) visar både en åt Gullberg och en åt sydväst vettande förstad på ett och samma kartblad. Magistraten anhåller därefter om att få nyttja en ”sparsammare platz” än den vid Gullberg som skulle kräva för mycket dräneringsarbete. Almquist anger att magistraten istället önskade en placeringen av förstaden på platsen ”mellan staden och Ryssåsen, där ju redan Haga hade börjat växa upp”.¹²⁵ Om just denna formulering av lokaliseringen (att Haga redan skulle vara på plats) är Almquists eller också förekommer i magistratshandlingarna är oklart, men visar hur Almquist inte fäster avseende vid detta: för Almquist är ”förstaden” redan identisk med Haga, även om de källor han anför ännu inte sammanfört dem.

Regeringens beslut dröjde dock, och magistratens (förnyade?) hemställan om ”platser för mera borgerskap utom stadsens vall” besvarades då med att regeringen redan låtit göra en planritning över utvidgningen och önskade att det företaget snarast skulle sättas i verket.¹²⁶ Detta tolkar Almquist som ett bifall och menar att ”Ehuru ritningen icke synes vara bevarad, lider dock intet tvivel, att beslutet var i överensstämmelse med magistratens förslag, och man kan alltså hålla före, att Haga 1660 fick sin första stadsplan.”¹²⁷ Almquist anger att denna plan är förkommen. Själva stadsplanen för ”Haga” anges här vara från 1660, medan citaten ur källorna inte ger förstaden något namn: namnet befinner emellertid av Almquist direkt kopplat till den planerade förstad som i samtiden ännu inte var namngiven. Också Bäckström (se ovan) uttrycker sig på samma gång svävande och klart om förstadsanläggandet: det heter i hans text ömsom ”de små förstäderna” och ömsom ”Haga”.¹²⁸

Vad finns det då för källor för att tolka förstadens lokalisering? På Rodenburgs plan från 1639 som visar området utanför de planerade befästningarna anges – menar Almquist – namnet ”Kalfzkiärr” för ett område norr om Ryssåsen.¹²⁹ Inget namn finns emellertid utsatt vid älven. Fortifikationsingenjör Petter Hectorsson Loffmans teckning över Göteborg från 1666 – alltså

några få år efter det att förstaden skall ha fått sin plan – visar bebyggelse med namnet ”Förestaden” utanför bastionen Christina Regina.¹³⁰ Det är svårt att utifrån teckningen avgöra exakt var denna ”förestad” är belägen (kaponjärens byggdes några decennier senare).¹³¹ Några iakttagelser kan dock göras: staden ses från söder och förstaden har ritats ett stycke från det som benämns ”vägen västerut” men inte bortom Christina Reginas sträckning österut. Här benämns förstaden alltså inte ”Haga” utan ”Förestaden” och samtidigt är den helt åtskild från den bebyggelse vid älven som här benämns ”MastHagarna”. Observera att själva namnet ”Hagarna” här är kopplat till det älvnära område som är stadens masthanar. Också Bäckström anger att 1678–80 års kartor anger namnet ”Hagarne”, alltså pluralis, för bebyggelseområdet ifråga.¹³²

Här föreligger alltså en grundläggande mångtydighet i namnets relation till platsen – där ”MastHagarna” utgör en av de allra mest intressanta namnsammansättningarna för ett område på annat ställe än förstaden – samtidigt som detta inte alls har beaktats i den historieskrivning som ovan refererats. Den har utgått från att namnet ”Haga” och platsen för förstaden är ett och samma över tid.

Den första gällande kartan över området söder om staden är 1696 års karta över stadens jordar där man kan se bebyggelseutvecklingen utanför vallarna. Här avtecknar sig två tydligt från varandra avgränsade bebyggelseområden med små smala tomter vilka inte enbart hålls isär av den nyligen framdragna kaponjärgraven, utan som snarast ser ut att rikta sig åt olika håll: den västra lutar sig mot ett bebyggelseområde med större plantager vid älvstranden och masthanarna, medan den östra ligger enskilt.

I sin avhandling om de s.k. landeriernas framväxt på donationsjordarna i Göteborg skriver Gunilla Enhörning (2003) om denna karta att tomtnummer 1–14 utom vallarna hör till Masthugget medan tomtnummer 15 till 99 omfattar Haga.¹³³ På kartbeskrivningen anges följande text för tomt nr 15:

Ähr Förstaden Haaga som meerendels nu nyligen är Vppbygder, i dhet han warit och ähr Rubbningh underkastat af Fästningen Cronan, hvilken förstadh geer någon Skatt till staden Giötheborg, som hwar och een kan Taxeras förr.¹³⁴

Kartans tomtnumrering tillsammans med beskrivningen citerad ovan antyder att tomtutstakningen förmodligen började längst västerut – kanske att de västra tomterna är de tidigaste?¹³⁵ Den första av ”förstaden Hagas” smala tomter, nummer 15, är nämligen belägen längst västerut, vid de större odlingar

som ligger mot älven till, dvs. mot det som kallas Masthugget. De ställen där siffrorna kan tydas visar att numreringen följer ”förstaden Hags” tomter österut (som vid räkning visar sig vara just ca 85 stycken), i två från varandra åtskilda områden.

Beskrivningen på 1696 års karta för nummer 15 gäller alltså ”förstaden Haga” ca 40 år efter tomtutstakning, och vid denna tidpunkt har alltså namnet Haga smält samman med förstaden. Man kan alltså entydigt säga att namnet Masthugget vid denna tidpunkt är avskilt från namnet Haga. ”Förstaden Haga” betecknar här ett tvådelat område med sinsemellan jämställd upplåtelseform men utan visuell rumslig samhörighet (jämför stycket ovan). Namnen ”Västra” respektive ”Östra” Haga, som enligt Bäckström används från 1720-talet och framåt, förekommer – den fysiska uppdelningen till trots – inte på denna karta.¹³⁶

Vad finns det då för uppgifter som rör den tidiga förstaden och hur kan dessa ge ledning i frågan om var förstaden placerades? Haga anses mot 1600-talets slut (i kartbeskrivningen från 1696) som rätt nyligen uppbyggd beroende på den ”rubbning” som förstaden varit underkastad. I jubileumspublikationsseriens texter är det framför allt ett avsnitt i ”Del 20: Göteborg” av fil. lic. Werner Göransson (se ovan) som beskriver hur förstaden fick flytta på sig ett par gånger:

Husägarna i ”Haga” voro skyldiga att vid belägring av staden nedriva sina hus, vilket även skedde t.ex. 1676, utan annan ersättning än den, att de blevo tilldelade nya platser å stadens utmark, där det s.k. Östra Haga nu är beläget. Många mottogo emellertid inte denna ersättning utan flyttade ut åt landet, och de, som mottogo den, måste ännu en gång flytta, när kommunikationslinjen 1689 skulle dragas mellan staden och Skansen Kronan. De hade dessutom måst nedriva sina hus, när danskarna under Karl XI:s krig hotade att gå över Göta älv. Genom nyssnämnda kommunikationslinje (vid nuvarande Kaponnieregatan) skildes mellan Östra och Västra Haga [...].¹³⁷

Här sägs alltså att denna bebyggelse på mark utanför befästningarna hade en mycket oskyddad belägenhet och kunde begäras bli nedriven vid fara, vilket alltså enligt Göransson skedde 1676 när danskarna anföll¹³⁸ och 1689 när kaponjärgraven byggdes – Almquist anger t.ex. att Hagaborna 1688 klagade över den korta tid de fått för detta företag.¹³⁹ Anmärkningsvärt är emellertid att Almquist också under rubriken ”Masthamnar” – alltså inte ”Haga”

– skriver att masthamnarna fick flyttas vid danskanfallet 1676, vilket tyder på att förflyttningen faktiskt gällde bebyggelse på hela området närmast älven sydväst om staden, och inte bara för Haga.¹⁴⁰ Eftersom Göransson inte reflekterar över den oklara relationen mellan namn och rum – på vilket sätt namnet ”Haga” korresponderade mot ett område som inte självklart motsvarade förstadens – formulerar han sig enbart om Haga: ”Husägarna i ’Haga’ voro skyldiga att vid belägring av staden nedriva sina hus”.¹⁴¹

Den vanliga traderingen av dessa stadshistoriska uppgifter gör gällande att det som i källorna kallas ”Haga” och ”Förstaden” och ”Förstaden Haga” redan från och med den tidigaste bebyggelsen kunde lokaliseras till just det område som senare kom att kallas Haga. Denna genomgång visar hur tolkningen av de tidigaste uppgifterna om lokaliseringen är svår, och att det är minst lika troligt att dessa beteckningar refererar till ett vagt avgränsat men större område.

I flera stadshistoriska framställningar refereras uppgiften att ursprunget för namnet Haga ligger i de trädgårdar som redan tidigare finns omnämnda västerut mot sjökanten och att dessa intagor kallades ”Hagarna” (jämför med danskans ”have”) och sedermera blev förstäderna Haga respektive Masthugget.¹⁴² Parallellt i jubileumspublikationens texter blir namnet Haga däremot redan från tidigaste tid kopplat och avgränsat till den plats där ”Haga” i ett senare skede fixerades. Ett exempel är Almquists formulering om att magistraten förordade det område mellan staden och Ryssäsen ”där ju redan Haga hade börjat växa upp”.¹⁴³

Det skulle utifrån dessa uppgifter också vara möjligt att framhäva möjligheten att ”Hagarna” ursprungligen kan ha betecknat ett område i vilket olika intagor har gjorts. ”Haga” har i så fall ursprungligen en större och svåravgränsad geografisk räckvidd, vilket kommer att komplicera de senare tolkningarna av namnskicket. Namnets senare rumsliga inskränkning tycks ske stegvis, i brottstycken, vid svårbestämbara tidpunkter. Det förekommer helt enkelt parallella namnskick där rum och namn knyts ihop på olika sätt.

I denna kontext är det rimligt att diskutera själva ordet ”hage” såsom betecknande ”inhägnad betesmark” (se inledningen till detta avsnitt). Namnet relateras då till hur donationsmarken nyttjades. På kartan 1696 syns hur den donationsjord (som inte hörde till landerier) utgjordes av stadens mulbete söder och väster om staden. Om namnet knyts till denna jord ansluter det till den traderade tolkningen ovan om Haga såsom ursprungligen varande en trädgård eller intaga, men ”Hagarna” skulle ur detta perspektiv kunna beteckna

stadens betesmark västerut *på* vilken det efter hand kom att göras intagor och trädgårdar. Namnet (eller ordet) ”Hagarna” förefaller successivt ha avgränsats till olika hagar och intagor, för att senare ha blivit fäst vid (spridd) bebyggelse i området, och till sist vid den här diskuterade anlagda förstaden – vilket naturligtvis kunde ske parallellt med tidigare bruk.

Två exempel på hur namnet ”Haga” också fortsättningsvis tycks ha haft en mer flexibel korrespondens till ett större område detta skall här ges.

När Almquist diskuterar uppgifter rörande varvsverksamheten i Göteborg någon gång mellan 1680–1713 nämner han att den ägde rum ”*vid Haga*”.¹⁴⁴ Detta tyder på att namnet ”Masthugget” vid denna tid, alltså åtskilliga decennier efter förstadens anläggande, inte var den enda naturliga benämningen av området mot älven: ”Haga” förefaller här fortfarande vara ett övergripande namn för ett större område. Vidare nämner Almquist, i samband med en diskussion om hur stadens masthuggare organiserades av magistraten 1707, hur masthuggarnas uppgifter bl.a. var att ”flotta [mastar] *från Haga* vidare in i staden”.¹⁴⁵ Mastarna skulle anmärkningsvärt nog inte flottas från masthamnarna (vid älven) utan från Haga. Sannolikt citerar Almquist här förvaltnings- eller nämndsprotokoll men noterar själv inte att skrivningen ”från” och ”vid” står i motsatsförhållande till de övriga formuleringar som rör hur namnet ”Haga” i hans text har knutits till den planlagda förstaden.

Ett andra exempel på namnets mångtydighet och skiftande relation till området är hur namnet Haga förekommer i stadens roteindelningar. ”[R]oteindelningens topografi vållar bryderi endast före år 1670”, menar Almquist, men syftar framför allt på förhållandena inom vallen.¹⁴⁶ Vid 1680-talet är Haga stadens 11:e rote och omfattar då i stort sett hela området utanför vallarna, dvs. allt utom landeriområdet mot Gammelstaden (som mot 1720-talet blev stadens 12:e rote).¹⁴⁷ Från 1749 övergår beteckningen ”12:e roten” till Masthugget – och till denna räknas då Östra och Västra Haga som självständiga delar.¹⁴⁸ Rydqvist menar att ”Enligt Cederbourg [räknades] alla platser och tomter i Haga (vestra och östra) och Masthugget ännu vid den tiden (1739) till förstaden Haga och under en Rote”.¹⁴⁹

Cederbourg skriver 1739:

Alla desse platzar och tomter i Haga och Masthugget, äro af den beskaffenhet, at de räknas under Förstaden Haga och en Rote, så at på dem inga upbud eller fastebrev kunna meddelas, icke häller med något tomtöresafgift beswäras; aldenstund de, esomoftast hafwa warit och ännu des

wärr, äro en sådan osäkerhet underkastade, så at, om [...] någon fahra genom en bloquade eller belägring Staden påkomma skulle, woro dess undersätare samma olägenhet underkastade, som deras Företrädare, hwilka måste rifwa neder deras hus [...].¹⁵⁰

Här uppenbaras ett gemensamt namnbruk för Haga och Masthugget: Haga och Masthugget hörde till samma rote, och ännu vid mitten av 1700-talet räknades Masthugget till Haga i detta sammanhang. Beträffande båda stadsdelarna fanns likadana bestämmelser för markens upplåtande: inga av tomtorna hade fått vare sig lagfart eller var kungjorda som köpta, samtidigt som de inte heller behövde betala tomtöresavgift utanpå arrendet.¹⁵¹ Men det framkommer som sagt inte hur roteindelningen var före 1680 – den framträder såsom redan fastlagd med Haga och Masthugget ihop.

Det är viktigt att belysa möjliga åtskillnader mellan namn och plats för att kunna komma åt en större mångtydighet. Framställningar som dels grundar sig i senare namnskick, dels inte håller isär de samtidiga och skilda innebörder som namn hyser, kan behäftas med en sammanblandningsproblematik som får konsekvenser för framställningen i sin helhet. Platsens historia behöver tecknas utan att den både sociala ordning och oordning som källmaterialet vittnar om undviks. Genom att uppmärksamma hur t.ex. uppgifter om en högre grad av komplexitet (än framställningarna gör gällande) sorteras undan, kan en alternativ historia konstrueras som får det historiska Haga att framstå som en långt mer heterogen plats. Detta skall den resterande delen av detta avsnitt kortfattat diskutera.

Uppteckningarna anger och bearbetningarna lyfter noggsamt fram att Hagornas kojor hyste lösligt folk.¹⁵² Almquist menar t.ex. beträffande handelsskollegiums undersökning av näringsfång bland Hagaborna 1665, att

... det *överbäggande* antalet av dem, som vid detta tillfälle inställde sig (43 personer, varav 8 änkor och hustrur) på ett eller annat sätt hade sin näring av sjön, masthamnarna och Stigberget, såsom båtsmän på handels-, fiske- och örlogsfartyg, såsom timmermän eller masthuggare.¹⁵³

Hagaborna framträder här som till överbäggande delen sysselsatta med sjöanknuten verksamhet, men framställningen förtiger helt vad Hagaborna hade för näringsfång *förutom* detta – trots att texten tydligt anger att andra uppgifter om sysselsättning också förekom.¹⁵⁴ Om här avses ”Masthagarna” eller ”Förstaden” är också oklart.

Inte heller Magistratens tidigaste önskemål om plats för bl.a. fiskare och daglönare, säger någonting om dem som *redan* bodde i området vid tiden *före* förstadens anläggande. De intagor som föregår förstaden förefaller ha bestått också av större s.k. plantager där bl.a. två rådmän hade ”Träa- och kählgårdh[ar]”.¹⁵⁵ Det finns också uppgifter om stadsborgares plantager som hörde till masthamnarna och brukades som stadens landerier, men dessa har i jubileumspublikationernas texter förts till uppslagsordet ”masthamnar” – och alltså inte till Haga emedan detta namn först senare avskiljdes för förstaden. Jag menar att inom ramen för den analys jag här gjort och som har visat att namnet Haga hade en långt mer komplex relation till platsen – namnet Haga förekommer parallellt för området under de första hundra åren – kan det inte uteslutas att dessa plantager med tillhörande landeriboställen räknades till Haga under den tid som denna uppgift avser (1624–1635).¹⁵⁶

Almquist anför också att det finns uppgifter om att Hagaborna engagerade sig i frågan om församlingstillhörighet redan 1668 när det beslutades att de skulle räknas till den svenska församlingen (istället för den tyska) – vid slutet av 1660-talet ansågs Haga alltså så pass etablerat att denna fråga behövde avgöras. Två år senare önskade sig Hagaborna en egen kyrka,¹⁵⁷ en önskan som upprepades 1695 men gällde då ett kapell.¹⁵⁸ (Önskemålet avslogs båda gångerna.) De tidigare angivna uppgifterna om Hagabornas oredlighet grundar sig visserligen i ett samtida material, men de här återgivna uppgifterna om Hagabornas villighet att ordna sina kyrkliga förpliktelser tecknar en delvis annorlunda bild. De återfinns utspridda, nämnda i förbigående och i en helt annan kontext än frågan om Hagabornas sociala tillhörighet.

Utifrån också dessa fragmentariska uppgifter är det emellertid svårt att betrakta Hagabornas förmenta lösaktighet som homogen och konstant över tid. Dessa tolkningsalternativ finns redan inom de tillgängliga texterna om Haga.¹⁵⁹ Syftet här är emellertid inte att klarlägga dessa förhållanden *i sig* utan att studera hur tradering av uppgifter konstruerar en imaginär geografi som i detta avseende bygger på en okritisk hållning till källmaterialen. Det anmärkningsvärda är att uppgifterna om det tidigaste Hagas oklara läge och sociala struktur tydligt framgår av, men inte behöver hämtas ur, arkivkällor: de förekommer i sekundärlitteratur och är därmed lättillgängliga men samtidigt märkligt förbisedda eller lättvindigt hanterade av respektive författare.¹⁶⁰ Det kan vidare behöva understrykas att de tidiga källor och bearbetningar som jag här lyft fram, synat och åter satt ihop efter en annorlunda ordning, inte är att betrakta som oförmedlade uppgifter om egentliga förhållanden: också dessa

uppgifter härrör från ett socialt sammanhang, konstruerar sin position med hjälp av sorteringar, utpekanden och förtiganden.

I senare kapitel kommer frågan om hur Hagas sociala karaktär definieras att diskuteras vidare, och särskilt i relation till hur urskiljandet av Haga som en plats för ”arbetare” sker genom systematiska urval av vissa uppgifter.

”HAGA BLEV ETT PROBLEMBARN FÖR GÖTEBORG”:

KONSTHISTORIKER FIL.LIC. M. KJELLINS HAGA (1971)

Med boken *Haga i Göteborg* 1971 bröt fil.lic. Maja Kjellin vällen för hur Haga kunde behandlas inom Göteborgslitteraturen.¹⁶¹ Vid det här laget hade Kjellin författat åtskilligt om Göteborgs stadsbyggnadshistoria, och med Hagaboken, i vilken hon sammanställde material hon samlat under längre tid och som anmärkningsvärt nog gavs ut av saneringsbolaget Göta Lejon, avslutades hennes serie av publikationer.¹⁶² Hagaboken avsåg att ”söka bidra till att åt eftervärlden bevara någon föreställning om den ursprungliga förstaden Haga och de förändringar som den genomgått.”

Maja Kjellin (1898–1971) var utbildad läkare när hon 1948 avlade licentiatexamen i konsthistoria med konstteori för professor Romdahl på ämnet A.W. Edelsvärd's insats i Göteborgs byggnadshistoria.¹⁶³ Kjellin lär ha haft en relativt framburen ställning på Konstvetenskapliga institutionen under Romdahl (jämför avsnittet ”Först under senare hälften av 1800-talet tillkom Haga” s. 89).¹⁶⁴ Kjellins presentation av Göteborg följer också i många stycken den kanon som redan var utstakad av Romdahl: den utgörs av de konsthistoriskt intressanta objekt som finns kvar från olika s.k. epoker, och hennes urval står i god överensstämmelse med Romdahls – om än i utökad variant. Hon uppehåller sig t.ex. med en tydligt uppskattande ton vid vissa av det sena 1800-talets högre ståndsmiljöer som ogillades av Romdahl – även om inga direkt konsthistoriska perspektiv anläggs sägs Vasastaden vara ett ”lugnt och eftersökt område” där det finns ”såväl gamla som modernare våningar” och där ”trivsamheten [är] stor”. På liknande och uppskattande vis (fast med andra attribut) framträder t.ex. Linnéstaden och Örgryte villastad.

Kjellins texter om Göteborg visar Hagas successivt ökande framträdande. En närmare undersökning av hennes gradvisa innefattande av Haga är alltså väsentlig, men också de villkor på vilka Haga framträder i hennes text. Jag undersöker här först två tidigare Kjellintexter om Göteborg och fortsätter sedan med Hagamonografen.

I boken *Göteborg genom tre sekler* (1950) behandlas Göteborgs första

århundrade i ett avsnitt utan att Haga ens nämns. Det är istället den betydande kvantiteten av träbebyggelse – vilken ”frodades i Göteborgs förstäder” – som framträder och historiseras: den sägs fortfarande finnas kvar som levande element i det samtida stadslandskapet. I övrigt tas t.ex. Fattighuset från 1767 av stadsarkitekt Bengt W. Carlberg (Bäckströms avhandlingsämne), Gathenhielmska huset samt stadsdelarna Masthugget och Majorna med. I den något senare publikationen *Välkommen till Göteborg* från 1960-talets början utvidgade Kjellin i kapitlet ”Göteborg förr och nu” sin Göteborgsgeografi till ”Bebyggelsen utanför vallgraven” och där nämns Haga vid sidan av Masthugget och Majorna. Trots att hon här, i kvantitativa termer mätt, skriver lite mer om Hagas ursprung än om Masthuggets respektive Majornas, är det ändå Masthugget och Majorna som sägs kunna minna om förlutna tid: ”Majorna [...] där man ännu kan gå på upptäcktsfärd bland små anspråkslösa trähus och trädgårdstäppor”.¹⁶⁵ Dessa i utkanten belägna områden får härigenom karaktär av periferier till vilka man kan ta sig på en exkursion för att bese något annorlunda: de framstår som på samma gång gamla och tidlösa genom att befinna sig utanför de disciplinära konsthistoriska kunskaps- och bildningsregler genom vilka stadslandskapet framträder. Kjellins geografi kommer därmed att likna reselitteraturens uppdelning i centrum och periferi, och blir härigenom till en resa också mellan det civiliserade och det primitiva.

Denna periferi och underordning kvarstår därför också när hon senare ger dessa perifera områden en plats i sin epokindelning: 1700-talet sägs på ett annat ställe endast finnas kvar i det som är bevarat av Göteborgs gamla landerier, ”samt i Masthugget och Majorna”.¹⁶⁶ Även på Otterhällan och i Nordstaden återstår det ännu en del av Göteborgs äldsta bebyggelse, menar Kjellin, men inte heller denna framträder med närmare preciseringar.

Här framträder en märklig blandning av ordningar: den genom konstvetenskapens kunskaps- och bildningsregler disciplinärt ordnade tiden sorterar objekten i epoker (”epoken 1700-tal”), och samtidigt inlemmas det ”äldsta” utan en gängse konstvetenskaplig vokabulär. Det är alltså tydligt hur Kjellins geografi vidgas mot objekt som inte kan artikuleras utifrån idén om ”gesunkenes Kulturgut” – såsom i senare led påverkade av konstens stilutveckling – och som därför, för att alls kunna inlemmas, upphöjs till pittoreska. Haga befinner sig alltså i skuggan av det monumentala – och av det pittoreska.

I den senare texten (1964) tilldelas Haga alltså en plats i historieskrivningen. Haga är här en del av 1600-talets stad, men står helt utan koppling till det samtida Haga – Haga historiseras här inte. Istället traderas tidigare fram-

Ritning på herr Spångbergs Hagabus, ritat av Heinrich Kaufmann 1858, återgiven i Kjellin.

träädanden: ingen beskrivning av Hagas gestalt – däremot ett anmärkningsvärt framträdande av Hagas sociala struktur:

Där bodde en del sjömän, järnarbetare och andra arbetare, som ej kunde eller ville bo inom vallgraven, där bodde också en del mera förmöget folk som där 'till sitt nöje inrättadt Trädgårdar och små intäkter'.¹⁶⁷

En tydlig social diversitet framträder, och det kan förefalla som om denna är nödvändig för att Kjellin skall kunna låta Haga framträda – Haga kan inte *bara* framträda som socialt obetydligt. Fortfarande har Haga emellertid inte någon specifik gestalt eller någon annan historia än en vag koppling till ett "ursprungligt" Göteborg.

Dessa Kjellins framställningar om Göteborgs historiska utveckling uppvisar alltså en förskjutning som innebär att Haga framträder, men inte historiseras. Däremot historiseras den gamla träbebyggelsen.

När den första verkliga Hagamonografen *Haga i Göteborg* publicerades 1971 hade debatten om Haga kommit igång och flera texter om Hagas öde var under utgivning. Här kan nämnas Garpenfeldts och Jacobssons examensarbete vid Chalmers arkitektursektion *Upprustning av Haga: Ett saneringsalternativ*, (1971) och Lönnroths uppsats i folklivsforskning vid Göteborgs universitet "Bebyggelse, invånare och liv i Haga år 1875" (1970). Viktigare var dock att Göteborgs historiska museum i detta skede höll på med en särskild utredning om Hagas bebyggelsehistoria (se vidare kapitel 3 och 5).

Hur framträder då Haga i *Haga i Göteborg*? Kjellin använder ett omfattande kameralt material och därtill ett stort antal referenser (förteckningen upptar bortåt 150 titlar). Till boken fogas också ett personindex som anger alla nämnda personer med respektive folkbokföringsuppgifter samt ett gatunamnsregister med sidhänvisning. Däremot ges ingen hjälp för den som vill knyta behandlade personer, verksamheter och platser till stadsdelens rumslighet.

Uppställningen förefaller oavslutad, och sannolikt kan Kjellins bortgång samma år som boken publicerades sättas i samband med detta. Den överskådlighet som är resultatet av kartbristen är emellertid ett nog så intressant faktum: överskådligheten upprättar ett absolut avstånd mellan textens många uppgifter om Hagabor och Hagafastigheter i det förflutna, och det samtida befintliga Haga. Framställningens form medverkar här till att skapa ett brott i historien mellan det Haga som kan nås genom historiska källor, och det som kan upplevas i samtiden. Kjellin gör inga som helst kopplingar från

Ritning på Bengt Ericssons trähus 1832, återgiven i Kjellin.

det som kan ses i stadsmiljön till det förflutna hon beskriver, vilket för övrigt är helt tvärtemot det arbetssätt hon annars tillämpar då hon beskriver kvarvarande objekt från respektive ”epok”. Kjellins Hagamonografi är som helhet alltså mer en historik än en historisering. ”Problembarnet” Haga¹⁶⁸ – dvs. den samtida stadsdelen – hålls helt avskild från det ”historiska” Haga som boken behandlar. Detta resonemang skall i det följande fördjupas genom en analys av Kjellins bebyggelsehistoria för Haga.

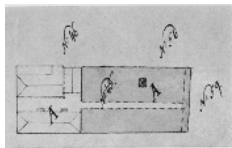
Kjellins Haga utgörs framför allt av en lång och utförlig genomgång av olika tomter, fastigheter, verksamheter och personnamn med tillhörande släktskapsförhållanden som kan knytas till respektive tomt, samt därtill förekommande överlåtelse- och överlåtelsebelopp. Det tidigaste materialet upptar mest utrymme i boken, men materialanalysen sträcker sig i stort sett fram till bygandet av s.k. höghus kring sekelskiftet 18–1900 samt *Ny Tids* hus vid Järntorget 1957. Boken vill alltså teckna ett slags tillkomsthistoria för bebyggelsen och slutar därför när Hagas tomter är fullbebyggda och de senast tillkomna husen uppförda. Boken är i total avsaknad av allt som skulle kunna kallas analys och syntes, slutsatser eller översikter, men Kjellins nyktra redogörelser lämnar ändå öppningar som får hennes egen subjektsposition att framskymta i oväntade emfaser och värdeomdömen. Också disposition av materialet bidrar till detta, och jag skall här särskilt behandla hur dispositionen påverkar Hagas framträdande.

Ett kortare första avsnitt ägnas åt ”Förstaden Hagorna”, sedan följer Skansen och Kaponjären. Huvudavsnitten utgörs av de två delarna ”Äldre bebyggelsen” respektive ”Senare bebyggelsen”, och gränsdragningen mellan ”äldre” och ”senare” kan därför antas vara betydelsefull. Därefter följer åtskilliga rubriker som karaktäriserar olika verksamheter i Haga.

Såsom konventionen bjuder börjar Kjellin med ett avsnitt om det äldsta Haga, eller Hagas ursprung, i ett avsnitt som benämns ”Förstaden Hagorna”.¹⁶⁹ Trots att rubriken anger ”Hagorna”, alltså en pluralform för Haga, följer Kjellin konventionen att inte vidare problematisera relationen mellan namnet och platsen.¹⁷⁰ Kjellins bok är skriven framåt (den börjar ’från början’) men är tänkt som en genealogi bakåt och löser därför aldrig upp de skiftande relationer som namnet skapar.

Vad kan då denna observation ha för betydelse? Jag vill i det följande och för att belysa denna problematik, ta fram de uppgifter om Hagabor som förekommer.

De tidigaste uppgifterna om Hagaborna rör hur magistraten önskar att

Ritning på tomt i Haga, återgiven i Kjellin.

förstaden skulle läggas mot Stigberget, ”hwarest fiskiare och båtkarlar samt andre daglönare kunne bo, de där skole sittaa närmast sjön, skeppen och hampnen”.¹⁷¹ Detta är alltså ett önskemål från staden, och inte en beskrivning av ett förhållande. Några sidor längre skriver Kjellin:

När K. M:t år 1647 medgav anläggandet av ”en malm eller förstad” vid Göteborg, hade man betonat att den skulle ligga nära sjön. Haga *blev också* hemvist för sjömän, skeppare, båtskarlar m.fl. sjöfolk. När det i maj 1718 gällde att skaffa stadsbåtsmän hade man därför hissats värvningsflaggan i Haga. Anslutningen blev dock ringa.¹⁷²

Kjellin noterar inte att magistratens önskemål används som ett historiskt faktum – att det verkligen var detta slags människor som bosatte sig i Haga. (Jämför också mitt resonemang ovan om hur Almquist anger sysselsättningen för Hagaborna.) Kjellin tolkar sedan inte det uteblivna resultatet av värvningen, decennier senare, i ljuset av att platsen Haga inte kunde tillgodose företagets intentioner, och detta visar tydligt att hon redan har bestämt sig för Hagabornas sociala tillhörighet och är beredd att projicera denna bestämning på långt senare händelser.

Kjellin traderar i stor utsträckning Almquist: 1657 års uppgifter om att ”de utom stadsens vallar i Haga boende ej kan uppföras på någon längd, emedan de ej ha någon stadig hemvist, utan flytta av och till”.¹⁷³ Kjellin anger också hur Hagabefolkningen var mycket brokig och sades vara tuktlös etc.¹⁷⁴ Magistratsbeslutet från 1670 om att ”skulten befalldes att driva någre späman, lappar, löskonor och skorstensfejarens kona af staden, item varna Hagaborna att de icke så mycket främmande parti antaga” tas också upp.¹⁷⁵ Handelskollegiets undersökning av Hagabornas näringsfång 1665, ökas på något i jämförelse med Almquist: de flesta sjöfolk, ett par blekare, ett par öltappare och åtta stycken sysslösa, men Kjellin lägger till också några köpmän och hantverkare.

Dessa exempel belyser alla hur stadens styrelse försöker hantera den ringa möjligheten till kontroll, inskrivning och beskattning i den unga och växande staden. Fokus på en enskild plats, såsom Kjellins text har (och som jag själv upprätthåller) ger endast begränsade möjligheter till jämförelser med hur andra platser representerats i ett material och det finns alltså likaledes begränsade möjligheter att veta hur andra delar av staden och deras respektive befolkning figurerar i stadens styrelsehandlingar. Man kan ändå fråga sig i vilken utsträckning som dessa uppgifter svarar mot ett generellt problem och

i vilken utsträckning det är något som kvalificerar Haga för den särställning som platsen tilldelas här. Det är också tveksamt om dessa uppgifter kan anses representera Hagaborna som helhet, om uppgifterna skall lokaliseras till själva förstaden Haga, samt för vilken utsträckning i tid formuleringarna kan anses vara giltiga. Jag har redan beträffande jubileumspublikationernas Hagahistorik anført hur man ganska enkelt kan utläsa en större social komplexitet under 1600-talet.

Kjellins främsta syfte är att presentera Hagas bebyggelseutveckling. Men, skriver Kjellin, ”[n]ågra ritningar eller andra bilder av bebyggelsen i Haga från 1700-talets början eller tidigare finns ej”. Det förefaller alltså vanskligt att säkert bestämma precis vart de befolkningsuppgifter uppgifter som rör 1600-talets Haga skall lokaliseras (Kaponjären syns emellertid på åtskilliga avritningar och kartor). När det gäller 1700-talet fortsätter detta problem, men både källmaterialet och bebyggelsen på platsen Haga ökar.

De uppgifter Kjellin har beträffande bebyggelse och befolkning gäller alltså den period då man med hjälp av kameralt material ”ändå kan skaffa sig en ganska god bild av den tidens Haga, även om man ej alltid med säkerhet kan bestämma var dessa små stugor legat”.¹⁷⁶ (De första taxeringslängderna uppges vara från 1762, men inte heller där stämmer alltid numreringen.)

De allra tidigaste uppgifterna om Hagabor i Kjellins bok avser fyra husägare. Dällklampare Håkan Jonsson, Östra Haga, ägde 1707 ett gammalt nedruttet hus med fyra knutar samt ett förruttnat hängarhus, värt 25 daler smt. Skeppare Olof Nilsson, Haga, som när han avled 1708 ägde hus och gård till ett värde av 1000 daler smt. Något senare förekommer en Olof Bengtsson Ödmann, Masthugget (sic!), som vid sin död 1741 ägde hus med mera värt 800 daler smt, samt en Timmerman Carl Persson, Östra Haga, som 1728 efterlämnade ett litet hus och kålhage värt 50 daler smt.

Jämförelsevis kan två sägas ha varit tämligen förmögna medan två var tämligen fattiga. Lokaliseringen av dessa fyra namngivna Hagabor är följande: de två fattiga i Östra Haga, en rik i Haga, den andre i Masthugget. Kjellin förbigår att hon har fört ihop uppgifter med tre olika namngivna lokaliseringar. Som tidigare nämnts räknades Masthugget som egen rote (stadens 11:e) från 1749, medan denna dessförinnan hade betecknat både Masthugget och Haga, och Hagas rote.¹⁷⁷ Vid sekelskiftet 1700 och fram till 1749 förekommer heller inte ”Masthugget” som lokalisering för olika Hagabor i Kjellins text, däremot frekvent både Östra och Västra Haga. Av de senare uppteckningarna av Hagas befolkning kan man se att denna sociala blandning fortsätter.

Kjellins avsnitt ”Äldre bebyggelse” omfattar framför allt tiden i mitten på 1700-talet och framåt mot sekelskiftet 1800. Avsnittet tar upp ca 35 tomter och ägare, och Haga uppvisar vid närläsning en mycket stor blandning av verksamheter, bebyggelse och befolkning. 1/3 av tomterna har trädgårdar med antingen odlingar eller värdshus och t.ex. kägelbanor. Kjellin anger också att många tomter ägdes och beboddes (permanent) av personer med ”burskap”. Ibland verkar de ha ägt byggnad och tomt men själva bott på annan plats och hyrt ut lägenheter. Det är också uppenbart att det bland de uppräknade yrkestitlarna, förutom många enklare hantverkare, finns fastighetsägare med titlar som antyder en stor verksamhetsmässig bredd bland områdets befolkning: skeppare, kapten, styrman, ”ostindiefarare”, boktryckare, krögare, brandsergeant, handlande, apotekare, major, trädgårdsmästare, traktör, kammartjänare, inspektör, stadskamrer, rådmän, glasmästare.¹⁷⁸ Landeriägarna med ägor i Haga hade titlar såsom brukspatron, kommerseråd och direktör. Stundtals skriver Kjellin om vad som försiggick på tomterna och då understryker intrycket av området som ett fält för experiment: medicinalodlingar, lusthus, ”fotografisk atelier”, vaddfabrik som ombyggs till ”fotografieatelier”, kägelbana, smedja, sopphus för fattiga, redaktionslokaler med mera.

Vid samma tid flyttade också stadens järnväg till Pustervik, och järnvägsarbetare förekommer därefter i större omfattning i materialet. År 1811 beslutar magistraten att ett nytt område skall indelas i tomter, vilket kom att benämnas Nya Haga. Också här bebyggs tomterna av en brokig social skara: arbetskarlar, målare och tunnbindaregesäller, tillsammans med en professor, en borgmästare, en krögare. Dessutom byggdes här en husarkasern.

Resultatet av en genomgång av Kjellins uppgifter visar alltså en socialt heterogen befolkning och en varierad, delvis experimentell, användning av området.¹⁷⁹ Samtidigt sker också en intressant utveckling av nya – offentliga istället för privata – former för ansvarstagande för det ökande antalet mindre bemedlade. Av Kjellin framgår att staden Göteborgs styrelse redan från 1800-talets början använde Hagas tomter och hus som resurs i detta syfte. Efterhand inköptes tomter och hus (men det förekom också byten) så att kvarteret Femkanten (nuvarande Artilleristen) så småningom kom att hysa en koncentration av sådan verksamhet.

Jag skall i det följande undersöka kapitlet ”Senare bebyggelse”. Det är under denna period (1850–1880) som den i Kjellins samtid befintliga Haga-bebyggelsen tillkommer, och det är följaktligen i detta kapitel som en historisering av denna är möjlig. Här ökar källmaterialet. Kjellin låter en växande

byggnadsverksamhet framträda och relaterar den till förekomsten av nöd, sjukdom och trångboddhet. Men det är männen bakom denna byggverksamhet som framträder med åtskilligt textutrymme: ”vår store stadsarkitekt” C. W. Carlberg, ”hofarkitekten” J. Hagberg, stadsarkitekt H. H. Kaufmann, arkitekt H. J. Strömberg, arkitekt B. C. Malmberg, byggmästare P. J. Rapp samt ytterligare en handfull byggmästare, vilka samtliga varit verksamma i Haga. I andra sammanhang framträder också andra arkitektgärningar i stadsdelen: V. v. Gegerfeldt, H. Hedlund, A. W. Edelsvärd m.fl.

Som rubrik för ett av avsnitten om den senare bebyggelsen sätter Kjellin ”Den stora om- och tillbyggnadsperioden 1850–1880”. År 1857 blev det möjligt att friköpa tomterna i Haga (som tidigare hade upplåtits med s.k. upplåtelsestillstånd) och därigenom möjliggjordes spekulation i fastigheter på ett nytt sätt. För att kartlägga byggnadsverksamheten använder Kjellin den förteckning i stadsarkitektens journal som börjar 1847 (under Kaufmanns tid). Detta innebär att de tidigare om- och tillbyggnaderna av Hagahuset alltså uppenbarligen inte finns dokumenterade, och det finns alltså inte särskilt mycket att veta om byggnadsaktiviteter före 1847 års förteckning i stadsarkitektens journal. Kjellins redogörelser för vad som tidigare har skett på de olika tomterna (ovan), visar emellertid på ständig om-, till-, och nybyggnation. Baserat på tillgången på källmaterial (stadsarkitektens journal med början 1847) blir emellertid perioden 1850 och framåt definierad som ”den stora omvandlingen” och som ett särpräglad skede – ett skede som på dessa vaga grunder skiljs ut från ett tidigare mer statiskt och homogent tillstånd. Själva rubriksättningen speglar alltså i första hand tillgången på arkivmaterial om byggnadsaktiviteter och endast i andra hand en faktisk förändring i byggnadsaktivitet. Tidigare hade Rut Liedgren i boken *Så bodde vi* (1961) om arbetarbostadens framväxt angett att ”Göteborg[s ...] livligaste byggnadsperiod inföll under slutet av 1870-talet och början av 1880-talet”. Kjellin anknyter alltså till en konventionaliserad beskrivning, men utökar perioden.

Min undersökning av Kjellins tillvägagångssätt och disposition syftar inte till att få förändringarna i Haga efter 1850 att framstå som ringa. Andra bearbetningar visar att en förtätning och ökning i exploateringen i själva verket var oundviklig genom befolkningstillväxten – men också att detta skedde i hela staden och inte bara i Haga.¹⁸⁰ De rekonstruerade Göteborgskartorna ur jubileumsutställningens publikationer visar en ökande tomtavstyckning, förtätning och nyexploatering inom och i anslutning till Haga mellan 1820 och 1860. Vad jag vill lyfta fram är hur Kjellin med själva rubriksättningen skapar

”Ritning till utvidgning och förändring af ett Lusthus [...] för dess användande tillsvidare såsom en provisorisk fotografisk Atelier”, återgiven i Kjellin.

en tydlig åtskillnad mellan en tidigare period och en senare, på ett sätt som i själva verket ansluter framför allt till hur Haga beskrevs inom ramen för saneringsdiskursens bildningsregler, såsom t.ex. i *Bostadssociala utredningens* undersökningar (behandlas i kapitel 4): som en plats skapad av en genom bostadsspekulation framtvungad förtätning, ett faktum som i detta fall fråntar bebyggelsen och platsen ens *möjligheterna* att hysa några kvaliteter.

Kjellin gör självfallet inga sådana explicita kopplingar till saneringsfrågan, det är i hennes text istället märkligt tyst kring den redan i början av 1960-talet beslutade Hagasaneringen. Själva dispositionen konstruerar och accentuerar en bild av att Haga från 1800-talets mitt blev radikalt annorlunda – och mindre attraktivt. Det är denna bebyggelse som fortfarande står på plats i Haga när Kjellin skriver sin Hagabok – bekostad av saneringsbolaget Göta Lejon. Kjellin skriver i Hagamonografen:

Och när tvåvåningshusens tid på allvar satte in blev marken ännu mera utnyttjad. Det var då Haga blev det problembarn för Göteborg, som det ännu till stor del är.¹⁸¹

År 1850 blir alltså i Kjellins framställning en brytpunkt från vilken en degenerering av Haga satte in genom nybyggande och förtätning. Det innebär att den lösning på ett samtida problem som byggande och förtätning *de facto* innebar, här helt förbises. Denna egenartade tolkning av en periods bebyggelsehistoria bildar på så vis en gräns för hur långt författarens välvilliga intresse för Haga sträcker sig: perioden ifråga – den stora omvandlingens tid – läggs som grund också till Hagas i författarens samtid problematiska ställning. ”Problemet Haga” framstår därigenom som historiskt betingat – inte som samtidspolitiskt beroende.

Omdömet om Haga som dåligt läggs fast genom flera olika vändningar. När Nya Haga byggs heter det att ”man skulle kunna vänta sig att denna del av Haga blev bättre än de gamla områdena. Men så var ingalunda fallet”.¹⁸² Kjellin har ingenstans tidigare i texten angivit att bebyggelsen var generell dålig (förutom sporadiska noteringar om enstaka objekt). Formuleringen medför att Haga *förblev* dåligt trots nybyggande.

En liknande värdering framträder i Kjellins behandling av eldsvådor. I förbigående nämner Kjellin hur brandmurarna ofta var slarvigt byggda, och att man ”lätt [kan] förstå” att en stadsdel ”sådan som Haga med sina många trähus” skulle bli utsatt för eldsvådor.¹⁸³ Själva den efterföljande redogörelsen över de faktiska bränderna blir emellertid förhållandevis mager – ett fåtal

fastigheter brann ner 1859 och arton hus 1867 – att jämföra med de enorma bränder inom Vallgraven som bara under 1800-talets första decennier ödelade mer än halva staden.¹⁸⁴ Brandproblematikens omnämnande utgör här snarast ett argument mot trähusbebyggelse *över huvud taget*. I anslutning till detta citeras Fredbergs utsaga om gamla trähus som ”kåkar” – utan någon av resonemanget föranledd anledning.¹⁸⁵

Kjellins utsaga om Haga som ”problembarn” syftar på 2- och 3-våningshusens tillkomsttid, dvs. just den period som kännetecknas av att tomterna fick friköpas (efter 1857). Underrubriken ”Byggnadsspekulationer” låter också en handfull fastighetsägare som äger flera tomter framträda, men frågan om spekulationens omfattning och karaktär diskuteras inte vidare. Utsagan betecknar istället, inom textens ram, exploateringsintressen utan urskillning. Bebyggelse tillkommen genom spekulation – egentligen alltså samtlig bebyggelse uppkommen efter näringsfrihetens införande – blir per definition undermålig.

Det finns emellertid en passage av annat slag som är central. Det är ett enstaka yttrande utan samband med övriga och utan ytterligare utläggning. Genom det omfattande förändringsskedet ”byggde [man] där det fanns plats och gårdshusen trängdes med de gamla husen och uthusen, med andra ord, det blev ett ’romantiskt’ Haga”.¹⁸⁶ Kjellin skriver här att Haga förvärvade vissa upplevelsemässiga egenskaper genom spekulationsbygget, men det är *nota bene* inom citationstecken och ytterligare precisering saknas. Det ”romantiska” antyder dock att de kunskaps- och bildningsregler som Kjellin omfattar inte kan artikulera den bebyggelse som texter behandlar. Utsagan kan på så vis sammanföras med den det pittoreskas ordning efter vilken tidigare vissa områden (Masthugget, Majorna) har förts till kategorin ”det gamla Göteborg”.¹⁸⁷ Hela det ”senare” spekulationsbyggda men i Kjellins samtid befintliga Haga blir på så vis befäst i en romantisk skepnad. Vid en första anblick kan detta framstå som en affirmativ artikulering, men istället håller också denna utsaga Haga på avstånd: det romantiska Haga visar sig samtidigt vara det pittoreska och perifera, utan samröre med något annat än sig själv.¹⁸⁸

Inom framställningens ram framträder emellertid inte den bostadsnödens och misärens stadsdel som kunde förväntas – utan en borgerskapets arena med filantropin som adelsmärke. Borgerskapets och filantropins främsta rumsliga uttryck är donationsbekostade miljöer: Dicksonska stiftelsens hus från 1856,¹⁸⁹ Barnsjukhuset (1864), Erik Gustav Lindströms stiftelse för *pauvres honteaux* (1874), ett par mindre stiftelser, Badhuset (1873) och Stadsbiblioteket från 1900 (de båda sistnämnda finansierade med medel ur Renströmska fonden)

samt Dicksonska folkbiblioteket (1897). Industrierna Rignérs kakelugnsfabrik och Haga bryggeri nämns, och kan genom att de utgör grunden för borgerskapets ekonomiska välstånd (donationernas och filantropins förutsättningar) föras hit. I sin samtid är filantropin visserligen en strategi för att bemöta problem grundade i industrialiseringens oreglerade arbetsförhållanden, städernas befolkningsökning, en tilltagande fattigdom och en ännu outvecklad samhällsplanering: i Kjellins byggnadshistoria framträder filantropin snarast som ett försumligt borgerskapsintresse.

Bland de många andra verksamheter som framträder skall särskilt nämnas skolorna (fem olika) med sina olika faser och byggnader, samt en viss Hagaepisod på 1850-talet som sägs ha lett till den nationella skolreformen då skolan delades i en småskola och en folkskola. Skolornas historisering framträder också i andra sammanhang såsom hos Göteborgs hembygdsförbund och hos Elof Lindälv. Vidare framträder Hagakyrkan (1859) och hela sju (!) andra församlingar med verksamhet förlagd i olika byggnader, samt Hagas två sjukhus.

Stort utrymme ägnas åt Arbetarföreningen vid Järntorget och dess verksamhet. Arbetarföreningens hus är i Kjellins tappning en arena för kulturell verksamhet, bildning och kultivering, alltså en företeelse parallell med de kyrkliga föreningarna, skolorna och biblioteken. Det handlar om hur husets många salar hyste en stor samling kulturella aktiviteter: sångkör, dansskolor, flera teatrar (som ägnas stort utrymme¹⁹⁰), restaurang och kafé, de olika frikyrkornas möten, samt "[f]ackföreningsangelägenheter och idealiska [sic!] framtidsdrömmar [som] diskuterades i en annan sal".¹⁹¹ En kort passus på annat ställe tar upp kafé Roxy "där stadens socialister [ofta samlades] till samtal och diskussioner om den nya idélära som de förfäktade".¹⁹² Med detta, inget annat, framträder Haga som plats för arbetarnas politiska organisering. I ett kommande kapitel i denna avhandling, och utifrån en annan imaginär geografi, framträder Haga istället som just en arbetarstadsdel.

Att uppräknningen av arkitekternas och byggmästarnas gärningar ges mycket utrymme har nämnts. A. W. Edelsvärds insatser behandlas särskilt och eftersom Edelsvärd var Kjellins disputationssämne (se ovan) kan en utförlig presentation av hans Dicksonarkitektur i Haga förväntas. Edelsvärds arbetarbostäder för Dicksonska stiftelsen framträder som "för den tiden av modernt slag" men är anmärkningsvärt nog inte ytterligare beskrivna. Edelsvärds Hagakyrka får däremot hela fyra sidors utrymme, inklusive en bildsida. Kjellin menar att kyrkan framför allt är betydelsefull som "ett av de få byggnadsverk

i engelsk nygotik, som vi ha i vårt land” – ett omdöme ur ett nyktert konsthistoriskt värdeperspektiv. Det till omfånget största textpartiet om Edelsvärdts arkitektur utgörs av Viktor Rydbergs salvelsefulla presentation från 1859 års *Göteborgsguide* som citeras i sin helhet.¹⁹³

Endast i förbigående framskymtar Kjellins egna estetiska preferenser. Ett 3-vånings stenhus mot Haga Nygata är ”synnerligen intressant” – med största sannolikhet åsyftas en symmetrisk och välproportionerad stenbyggnad i återhållen nyklassicism.¹⁹⁴ Just symmetrisk ordning och återhållsamhet framträder i andra sammanhang: Kjellin noterar att mittaxeln har betonats på ett landshövdingehus utan andra dekorer,¹⁹⁵ och en landshövdingehusritning lovordas för att vara ”väl avvägd och försynt dekorerad”.¹⁹⁶ Något mer utrymme får de Eckersteinska fastigheterna, särskilt hörnfastighetens osignerade ritning: ”Utan överdrift kan man påstå att detta landshövdingehus hör till de främsta i Haga med sin bottenvåning med från början stora rundbågade fönster, med sina utomordentliga snickerier, sin nu rivna balkong, sitt kupolbetäckta hörntorn och sitt brutna mansardtak”.¹⁹⁷ Det är inte en återhållen symmetri som här finner gillande, istället kan utsagan relateras till vad hon skriver om den ”välsignelsebringande bokhandelsrörelse” som i över fyrtio år drevs i huset. Värt att uppmärksamma är att när som här befintliga hus historiseras, rör det sig om hus i Hagas ytterkant. Detta förhållande har ovan diskuterats också beträffande Fredbergs Hagageografi.

En uppgift som jag vill relatera till denna fråga om vad som framträder som ”fint” i Haga, är hur de Asklundska fastigheterna omtalas. Beträffande dessa fastigheter nämns både hur de inköptes av ”[d]en kände ’Hagamillionären’, handlande Andreas Jonsson”, hur det av stadsarkitekt Kaufmann ritade huset med sina tolv rum och sex kök var avsett att ”bidraga till att avhjälpa den svåra bostadsnöd som rådde”, och att (efter många turer inom bageriverksamheten) husen numera ”användes som väl renoverade bostadshus”.¹⁹⁸ Detta är enda gången som ett Hagahus uttryckligen sägs vara i gott skick. Det är ett faktum att fastigheten redan tidigt har tillhört förmöget folk. Här skriver Kjellin att ett hyreshus uppförts för att avhjälpa bostadsnöden, medan denna bostadsproblematik i andra sammanhang endast omtalas som ett faktum som lett till Hagas position som problembarn.¹⁹⁹

Hur kan då Kjellins Haga sammanfattas? När det gäller den allra tidigaste perioden producerar Kjellins bristfälliga komplexitet i historieskrivningen ett Haga med liten faktisk historisk täckning: de uppgifter om antal bosatta, näringsfång, ”elakt och förgärligt leverne” etc., dvs. *den sociala positionen*

Eckersteinska huset i Hagas nordöstra yttre hörn mot Göteborgs centrum. Kjellin menade att det ”utan överdrift [...] hör till de främsta i Haga med sin bottenvåning med från början stora rundbågade fönster, med sina utomordentliga snickerier, sin nu rivna balkong, sitt kupolbetäckta hörntorn och sitt brutna mansardtak”. Dessutom hyste huset en ”välsignelsebringande bokhandelsrörelse”.

Haga kan inte entydigt lokaliseras till det rumsliga utsnitt som senare bearbetningar avgränsar till ett ursprungligt ”Haga”. I senare skeden är det istället ett Haga med stor social spridning som framträder, till och med trångboddhetens Haga är en borgerskapets arena. Kjellin väjer inte för att låta borgerskapet framträda, men väjer för de bebyggelsestrukturer som producerats under borgerskapets inflytande för mindre bemedlade. Här konstrueras en skarp gräns mellan ett mer ordnat försvunnet Haga och ett senare spekulationsbygge som resulterat i den befintliga bebyggelsen: denna period tillskrivs oordning, brandfara, problem. Framför allt: inga positiva egenskaper nämns, bortsett från det tvetydiga ”romantiskt” och de verksamheter som kan föras till borgerskapets sfär. Den estetiska preferens som texten upprättar gäller det sparsmakat symmetriska, det återhållna och välavvägda – långt bortom det befintliga Haga. Det befintliga Haga befinner sig, trots textmängden, ännu i skuggan av monument och pittoresk.

Variationer

I detta avsnitt är texter placerade som uppvisar en dynamik inom attraktionsgeografien. Hagas framträdande i dessa texter stämmer visserligen med attraktionsgeografins kunskaps- och bildningsregler på det sätt som ovan visats – att det monumentala och det pittoreska utgör poler i en imaginär geografi där Hagas position är i skuggan, och där historiseringen sker på dessa villkor. Men de texter som här skall undersökas uppvisar en distinkt dynamik – i form av motsägelser – med avseende på hur ”Haga” och ”gamla hus” framträder. De pekar på så vis ut helt andra framträdandemöjligheter trots att de befinner sig inom ramen för attraktionsgeografins regelbundenhetsfält: museidirektör Lagerberg genom att inte väja för ”Haga” i vyerna över Göteborg; professor Cornell genom att stanna till under stadspromenaden och *se* Haga som en plats; rektor Elof Lindälv, Göteborgs hembygdsförbund, genom att låta ”gamla hus” utökas också till industrialismens folkliga bebyggelse – landshövdingehusen.

”ÖSTRA HAGA REGULJÄRT”:

MUSEIDIREKTÖR C. LAGERBERGS HAGA (1902)

Det allra tidigaste arbetet om Göteborg som har en museiman som författare synes vara bilderboken *Göteborg i äldre och nyare tid, bilder samlade och*

beskrifna af Carl Lagerberg utgiven 1902. Att museimän medverkade som rådgivare i olika alster har redan nämnts, men det verkar som om Carl Lagerberg (1859–1922) är den förste som i eget namn låter publicera ett arbete om Göteborgs stad. Hans publikation skiljer sig från tidigare anförda Göteborgspresentationer på ett avgörande sätt.

Carl Lagerberg knöts genom sin släkting och företrädare Magnus Lagerberg till Göteborgs museum som ombudsman 1886. Carl Lagerbergs kompetens var då den kontorsutbildning som han fått genom flottans civilstat. Han kunde alltså militär förvaltning och organisation, men han lär helt ha saknat museala meriter.²⁰⁰ Det sägs om Carl Lagerberg att han arbetade på att skaffa sig ett grepp om förvaltningen. Under hans tid förändrades organisationen på det viset att intendenterna på de olika avdelningarna förlorade möjligheten att framföra framställningar direkt till styrelsen. Museiombudsmannatiteln kom också på hans initiativ att omvandlas till ”museidirektör” för att senare återgå till ”musei ombudsman” – fortfarande under Carl Lagerberg, men efter styrelsens beslut. Förhållandet mellan Lagerberg och intendenterna för de olika avdelningarna anses ha varit spänt. Denna klyfta blev än tydligare när museet knutit till sig två män ”av framstående vetenskaplig kompetens”: Axel L. Romdahl (1880–1951), konstmuseets intendent åren 1906–47 (se ovan), och Axel L. Jägerskiöld (1867–1945), intendent vid Göteborgs musei zoologiska avdelning åren 1904–37. Enligt Romdahls memoarer var Lagerberg aldrig inbjuden till personalens dagliga luncher i intendent Jägerskiölds rum.²⁰¹

Lagerberg har alltså uppenbarligen befunnit sig vid sidan av just den akademiskt skolade personalen på museet, men det behöver också framhållas att Lagerberg samtidigt var mycket aktiv i den begynnande organiseringen av Museisverige. Svenska Museimannaföreningen lär *de facto* ha grundats på initiativ av Lagerberg på ett möte i Göteborg 1906 med 32 deltagare från landets museer, och Lagerberg satt jämte Romdahl med i den första styrelsen. Bland de första viktiga frågorna för föreningen var behovet av statligt stöd till de regionala museerna, en fråga som togs upp av Lagerberg redan i inledningsstalet på det konstituerande mötet.²⁰² Lagerberg framstår här som framsynt och förankrad i samtida utmaningar.

Dessa olika iakttagelser är intressanta med avseende på hur Lagerberg låter Göteborg och Haga framträda på ett sätt som avsevärt skiljer sig från Romdahls något senare stadspresentationer.

Lagerbergs bok är en bilderbok med utförlig text som presenterar staden för en intresserad allmänhet. Boken, på titelbladet tillägnad kung Oscar II,

inleds med orden ”Göteborg anlades under konung Gustav II Adolfs regering. Bibehöll samma rāmärken under närmare tvåhundra femtio år. Mångdubblade sitt stadsområde under konung Oscar II:s regeringstid”. Här ställs grundandet på samma betydelsenivå som den samtida expansiva perioden, vilket också understryks av de två medaljongporträtten som pryder försättsbladet, föreställande grundarkonungen 1619 och regenten 1901. Läsaren kan alltså förvänta sig en historisering av det befintliga stadslandskapet.

Lagerbergs bok inleds med en uppsättning äldre kartor. Befästningssystemet avbildas, däribland 1644 års karta (den första kända Göteborgskartan) och 1690 års karta som inkluderar Ryssåsen och kaponjären (alltså Hagaområdet). Genom hela boken följer kartor som komplement till fotoillustrationer av olika platser och företeelser. Vid denna tid, sekelskiftet, hade ännu inte jubileumspublikationernas historiska kartverk över Göteborg utgivits och reproduktionerna i Lagerbergs bok kunde med stor sannolikhet finnas vara av högsta intresse.

När det gäller företeelser inom Vallgraven framträder framför allt ett konventionellt presentabelt Göteborg: på bilderna syns kanaler och pampiga byggnader jämte fasader, men i vissa särskilda fall (såsom beträffande Hallska huset) visas även bakgården. Till denna kategori hör även bilderna som visar stadens handel och folkliv. Vidare gör Lagerberg ofta jämförelser mellan nu och då på samma plats, sätter på så vis in stadsbyggandet i ett historiskt perspektiv och historiserar Göteborgs befintliga bebyggelse.

När det gäller Göteborgs omgivning står Lagerbergs målade vyer, som visar staden Göteborg utifrån, i särställning. Många välkända 1800-talsvyer in mot staden från någon omgivande höjd finns med (J. F. Martin, K. S. Graffman, C. G. Berger). Medan Haga i dessa avbildningar alltid befinner sig vid sidan av motivet eller skymts av lummiga buskage i motivets yttre sidor (och således inte syns) nämner bildtexterna till vyerna däremot Haga bland de övriga ”pittoreska omgivningarna” Masthugget, Heden och Majorna. Denna enklare förstadsbebyggelse framträder generellt som ”pittoresk” och i Lagerbergs text är Haga inkluderad från början.

Men medan de nämnda målade avbildningarna är vinklade så att Haga skymts, väjer Lagerbergs fotografiska vyer inte helt för den enklare bebyggelsen: i en vy mot Skansen Kronan skymtar också Otterhällans enkla kåkar i förgrunden; i en vy från Skansen Kronan skymtar även Hagas täta bebyggelse. I mitt material finns en enda annan publikation där Haga framskymtar på samma vis. I nämnda *Pittoreskt Sverige* från 1861 (med endast en enda

Vy från Skansberget mot Göteborgs centrum och Otterhällan publicerad i Lagerbergs Göteborgsbok 1902. Här syns Hagas bebyggelse tydligt mellan åsarna.

litografisk vy över staden) ser man Göteborg från Skansberget mot Skansen Lejonet. I förgrunden (runt Hagakyrkans höga byggnad) hamnar då ett antal Hagahus. Medan denna publikation alltså kan sägas vara ett tidigt exempel på att attraktionsgeografen för Göteborg ännu inte hade etablerats – se avsnittet ”Attraktionsgeografins domäner i Göteborg” (s. 61) om Carléns reflektion om hur vissa byggnader skall bedömas – är Lagerbergs publikation ett långt mer intressant exempel på variation inom attraktionsgeografen.

Lagerberg gör också en längre utläggning som bildtext till de två fågelperspektiv där Haga skymtar. Vid tiden för författandet hade Lagerberg varken stadshistoriska standardverk eller Fredbergs Göteborgsskildring med utförligt Hagakapitel att tillgå, däremot ett antal turistskildringar samt stadens kamerala handlingar. Hans text följer förvisso tryggt en utstakad kanon för presentation²⁰³, men föregriper också genom sin Hagahistorik senare texter. Lagerberg nöjer sig inte med att betrakta Haga från höjden ovanför, eller att minnas ett svunnet Haga. I en bildsvit som sträcker sig över åtskilliga uppslag, finns bilder med text på flera Hagaföreteelser. Vid Sprängkullsgatan: Sjukhemmet för obotligt sjuka.²⁰⁴ Vid Södra Allégatan: Frälsningsarméns hus, före detta Concert du Boulevard, Dicksonska folkbiblioteket (två bilder), Renströmska bad- och tvättanstalten (två bilder), Barnsjukhuset samt Arbetareföreningens hus. Vid Skanstorget: saluhallarna under uppförande, i färdigt skick samt vid marknad med vy in mot Husargatan, samt bild på Husargatan med mycket folk. Vidare Kaponjärgraven och Kaponjärgatan: dels 1868, dels samtida foto som visar planterade träd och Dicksonska stiftelsehus (vilka inte omnämns över huvud taget i texten). Landsväggsgatan: foton mot söder respektive mot norr. Mellangatans ungarshotell Labor: fasad samt, anmärkningsvärt nog, interiör från en sovsal. Lagerberg karakteriserar explicit Östra Haga som ”reguljärt” och mestadels bebyggt med trähus.²⁰⁵

Dessa Hagabilder låter ett befintligt Haga framträda utöver ytterkanternas borgerliga miljöer. När det gäller de enskilda byggnaderna är det framför allt institutioner och hus i stenmaterial som finns med. De enda bilderna på Hagas trähus är bilden av Husargatan och en bild som visar Landsväggsgatan med både trähus i två våningar och landshövdingehus på bilderna: här leker barn, promenerar en dam och dras en vagn. Institutionsbilderna är påfallande tomma på folk. Det Haga som framträder förefaller vara en relativt ordnad stadsdel: stenhus, institutioner, esplanadliknande trädplantering. Lagerberg benämner ju explicit Östra Haga som ”reguljärt”. Trots Lagerbergs förhållandevis fylliga presentation finns här inget som antyder att Haga skulle vara ett

mindre aktat område med någon bristfällig fysisk eller social ordning. Haga är här en plats bland andra som hyser vissa urskiljbara företeelser och kvaliteter värda att artikulera.

Lagerbergs attraktionsgeografi för Göteborg kännetecknas av att ett stadens centrum inte lika tydligt avskiljs från en periferi: genom att t.ex. ett befolkad Haga framträder tilldelas här det pittoreska en plats helt nära borgerskapets centrum.

”VORE SKADA OM DENNA STAD HELT SKULLE FÖRSVINNA”:

ARKITEKT PROF. E. CORNELLS HAGA (1963)

Den ovan nämnda antologin *En bok om Göteborg* av Kjell Hjern från 1963 har som nämnts inget kapitel om Haga. Däremot innehåller den en exkursion på arkitekturtema guidad av Elias Cornell (f. 1916). Cornell, elev till Gregor Paulsson vid Institutionen för konstvetenskap i Uppsala (se avsnittet ”Konstvetenskap och *Svensk Stad*”, s. 231 i kapitel 5), innehade från 1965 till sin pensionering 1982 landets första humanistiska professur vid en teknisk högskola: i Arkitekturens teori och historia på Chalmers i Göteborg.²⁰⁶

I Cornells stadspromenad framträder Göteborg enligt samma konventionaliserade geografi som jag har avtäckt ovan: olika epoker i stadsbyggandet exemplifieras i kronologisk ordning genom kvarvarande objekt.²⁰⁷ Men Cornells presentation är anmärkningsvärd då den dessutom innehåller en värdering av 1800-talets bidrag till stadsbilden: ”detta århundrade gav nämligen för staden både distans och förbindelse mellan gammalt och nytt på ett sällsynt balanserat sätt”. Som exempel på dessa viktiga bidrag nämns både de stadsplanegrepp som gav Kungsportsavenyn, Allén, Trädgårdsföreningen, Stora Teatern, Kungstorgets basarrader, Sahlgrenska sjukhuset (vid Vallgravssidan), ”Fiskkyrkan”, samt de för Göteborg speciella uttrycken för en ovanligt aktiv arbetarbostadspolitik: Dicksonska stiftelsens hus och landshövdingehusen.²⁰⁸

Cornell gör här dessutom ett originellt utspel när han apropå landshövdingehusen skriver: ”Endast de som byggdes under mellanperioden kring 1900 är dåliga. De äldre kan alltså användas och duger mycket väl att bygga om till fullgoda moderna bostäder.”²⁰⁹ Endast två år tidigare hade en utförlig redogörande artikel om landshövdingehusens byggnadshistoria publicerats i Göteborgs historiska museums *Årstryck* 1961, men i denna framhävdades istället de senare landshövdingehusens kvaliteter (se vidare kapitel 5).

Cornell går därefter direkt vidare till stadsdelen Haga:

Tvåvånings bostadshus av trä växlande med andra hustyper ligger om varandra i Haga, denna idylliska men tyvärr förslummade stadsdel, illa behandlad med byggnadsförbudens smyggift. Det vore skada om denna stad helt skulle försvinna. I varje fall hoppas man att man vårdar den del som stöter emot Skanstorget nedanför berget med skansen Kronan. Här har vi nämligen ännu ett anonymt torg med utomordentliga stadsbyggnadsmässiga kvaliteter.²¹⁰

Haga framstår här 1963 som illa behandlat (trots att saneringsprogrammet ännu inte hade orsakat förödande skador) men samtidigt med vissa, inte närmare definierade kvaliteter, framför allt vid Skanstorget. Cornell förefaller stanna till, kort reflektera över Haga som *plats*, för att sedan vända sig vidare mot andra företeelser.

Här inlemmas då Haga visserligen i stadspresentationens attraktionsgeografi men artikuleras genom något annorlunda kunskaps- och bildningsregler än ”det monumentala och det pittoreska”. Därigenom föregriper Cornells stadspresentation den förskjutning som senare under decenniet, men framför allt under 1970-talet, innebar krav på att stadsdelen skulle strykas ur det kommunala saneringsprogrammet.

KAPITEL TVÅ har undersökt hur ”Haga” och ”gamla hus” framträder i skuggan av ”monumental” och ”pittoresk”, inom det som jag har betecknat som en *attraktionsgeografi*. Attraktionsgeografins domän definieras av utgivningen av presentationslitteratur för Göteborg på 1860-talet och den historiska kontexten av ökad mobilitet liksom ett växande borgerskap. Undersökningen av Göteborgs attraktionsgeografi visar att denna litteratur var av central betydelse för kanoniseringen av stadens attraktiva platser (byggnader, stråk etc.) och att attraktionsgeografen har förbluffande genomslag och stabilitet över tid. Redan från början etablerades vissa företeelser som centrala inom denna attraktionsgeografi, företeelser som visade sig vara betydelsefulla delar av 1800-talets borgerliga stadsliv. Här visar sig en anmärkningsvärd brist på ”gammalt och fint” i stadens centrum – det ”gamla” placeras, i egenskap av ”pittoreskt”, i stadens periferi. Undersökningar av den något senare litteraturen om Göteborgs historia visade sig konstruera samma geografi. Haga blir i detta sammanhang visserligen förlänat en begränsad historik (fram till mitten av 1800-talet), men en historik där namn och rum blandas samman på – för Hagas platskonstruktion – ödesdigra sätt. Dessa sammanblandningar fastnaglar Haga i en position i Göteborgs marginal. Förutom Kaponjärgatan (ett spår av befästningsanläggningen från 1600-talet och Göteborgs grundande) samt borgerskapets miljöer (välgörenhetsinstitutioner vid Hagas yttre kanter möjliga att betrakta från Allén) förblir det samtida Haga i stort sett frånvarande inom attraktionsgeografen. När Haga ändå framträder är det som ”dålig” och ”ful”. De motsägelser som har identifierats inom denna imaginära geografi (embryon till omvärdering) består av två instanser av ambivalens. I det ena fallet rör det sig om en museimans Göteborgspresentation 1902 vars fotovinklar inte väjer för det befintliga Haga. I det andra fallet handlar det om en arkitekturhistoriker som, stående framför ett slitet Haga 1963, tvekar inför det konventionaliserade fördömandet. Utsagorna befinner sig dock fortfarande inom ramen för attraktionsgeografins kunskaps- och bildningsregler där ”Haga” och ”gamla hus” endast framträder i marginalen.

3 I skuggan av ”pagan” och ”förindustriell”

FRAM TILL SANERINGS- OCH ombyggnadsfasen på 1970-talet utgjordes huvuddelen av Hagas bebyggelse av enklare trähus- och landshövdingehusbebyggelse utan kända upphovsmän: uppförda av byggmästare, men i princip inte arkitektritade. I denna bemärkelse kunde stora delar av Hagas bebyggelse sägas vara ”folklig”. Men denna anonyma bebyggelse var uppblandad med hus av känt ursprung, t.ex. de arkitektritade Dicksonska stiftelsens arbetarbostäder och Dicksonska folkbiblioteket, men också flera andra byggnader med offentliga eller privata verksamheter. Haga och andra liknande stadsområden kom därför att aktualisera diskursiva begränsningar i den etablerade museiverksamhetens terminologi, som fram till Hagakampen på 1970-talet i huvudsak baserades på konsthistorisk beskrivning av stadsbebyggelsen. Av den anledningen framträder ”Haga” i princip inte alls innan det att själva kampen om Hagas bevarande gör artikuleringen av Haga i kvalitetstermer nödvändig.

Detta kapitel skall undersöka hur och huruvida industrisamhällets folkliga stadsbebyggelse – bebyggelse vars enskildheter ännu inte hade inordnats i någon disciplins terminologi – framträder inom museiverksamhet och annan minnesorienterad verksamhet. Det handlar alltså om att ringa in det regelbundenhetsfält inom vilket ”gamla hus” över huvud taget framträder, de kunskaps- och bildningsregler genom vilka de framträder som ”fina”. Och det kan sägas redan nu: det handlar om folkkultur, förindustriell tid och pagana (lantliga) sammanhang. Avsnittet ”Variationer” visar dock en betydelsefull förskjutning där ”gamla hus” gradvis byter skepnad och närmar sig industrisamhällets folkliga stadsbebyggelse. På så vis utgör detta kapitel en direkt

◀ ”Från Föreningen Gathenhielms sammanträde på Sjöfartsmuseet den 19 april 1955, varvid bl.a. frågan om Gröna gatans bevarande debatterades. Göteborgs historiska museums modell av några av de aktuella byggnaderna beskådas av fr.v.: fil. dr Stig Roth, stadsplanechef Koj Jonsson, ordf. i drätselkammarens 1 avd. dir. Sven Ericson och kapten Olof Traung.” (Bildtext ur Stadsmuseets arkiv.)

förutsättning för den imaginära geografi som fullt ut bildas genom Hagabevarandet och det nya objekt som då framträder: ”det gamla fina Haga”. I stor utsträckning lämnas här emellertid ”Haga” åt sidan.

Detta kapitel skall alltså undersöka hur ”gamla hus” framträder i skuggan av folkkultur i ett par olika sammanhang: först ett avsnitt om världsutställningssammanhang och dess paralleller i vissa slags museisammanhang, såsom Skansen och Göteborgs museum; därefter ett avsnitt som belyser hur en i folkkulturidén grundad diskurs får just bostadshuset att framträda som ett av de allra viktigaste kulturuttrycken. Efter en genomgång av tidig inventeringsverksamhet och stadsmiljöbevarande, belyses sedan hur industrisamhällets folkliga bebyggelse framträder i Göteborgs historiska museums verksamhet under de decennier som föregick 1970-talets stora fråga om Hagas bevarande.

Det sista avsnittet, ”Variationer”, undersöker historiseringens komplexa förskjutning: från att det förflutna ställs *bredvid* det samtida (vilket görs både på Skansen och på Göteborgs museum) till att den skiljs från samtiden i en förvetenskapligad form för kulturhistoria i museisammanhang. Samtidigt sker också en annan förskjutning: från den lantliga folkkulturen till att även industrins miljöer och industrisamhällets livsformer framträder. Detta relateras här till svårigheterna att med folkkulturbegreppet inbegripa den sociala skiktning som följde med industrialisering och urbanisering (efter ståndssamhället), men också till att social skiktning oundvikligen utgjorde en del av folkkulturrepresentationerna.

Folkkulturens domäner

Under det sena 1800-talet menade många att staden som social, kulturell och rumslig företeelse befann sig i kris. Städernas snabba befolkningstillväxt genom accelererande industrialisering hade för det stora flertalet stadsbor skapat dåliga och ibland oacceptabla bostadsförhållanden, och från flera håll (t.ex. från Lorénska stiftelsens bostadsundersökningar och i Wallquists Göteborgsundersökningar, se kapitel 4) riktades kritik mot det slags lösningar som spekulationsbyggeri och bostadskasernsystem ändå innebar. Sådan kritik kom under 1890-talets lopp att utvecklas till en kritik mot industrisamhällets stad som sådan. Det har skrivits mycket om hur museiväsendets tillblivelse kan kopplas till detta skede och föreställningar om det nödvändiga i att rädda och återupprätta en ursprunglig än så länge oförstörd pagan folkkultur. Ofta

diskuteras detta skede i termer av motsättningar mellan ”industri” och ”kultur” respektive ”land” och ”stad”: ”Kritiken [mot industristaden] utmynnade i pastorala visioner om det egna hemmet och trädgårdsstaden samtidigt som ’allmogekulturens’ värden återupptäcktes”.¹ På så vis länkas de två företeelserna *arbetarnöd* och *folkkultur* samman som ömsesidigt betingade av varandra – utan industrisamhälle och urbanisering, inget intresse för folkkulturen.²

Med det syfte som jag har här är det emellertid viktigt att inte bara förstå denna relation som baserad på motsatsförhållanden. Man kan föreställa sig att dessa två poler (industrisamhälle/urbanisering kontra gammal folkkultur) i själva verket förenades på skilda sätt inom ramen för olika minnespraktiker. I syfte att hitta en mer flerbottnad förbundenhet mellan dessa poler skall detta avsnitt undersöka de specifika sätt på vilka ”gamla hus” etableras som minnesobjekt. Detta medger att också spår av själva industrisamhället (som fenomen) skall identifieras inom ramen för en på folkkulturidén grundad museipraktik i 1860-talets Sverige. Dessa spår har placerats under avsnittet ”Variationer”. Det handlar om att ringa in möjligheter till förskjutningar och förbindelser mellan å ena sidan storheterna Förindustriellt samhälle/landsbygd/folkkultur, och å andra sidan storheterna Industrisamhälle/stad/social skiktning.

Detta kapitel kommer på så vis att försöka belysa vissa grundläggande förutsättningar för att industrialismens folkliga stadsbebyggelse över huvud taget skall framträda – och dessutom skall kunna komma att framträda som fina ”gamla hus”.

Huset som minnesobjekt

I detta avsnitt behandlas först de former för folkkulturens framträdande som kan knytas till sammanhang av museikaraktär från 1860-talet, därefter behandlas bostadshusets ställning inom ramen för dessa sammanhang och i avsnittet ”Industrin som minnesobjekt” behandlas industrins inlemmande i museisammanhang.

Här behandlas alltså ett par sammanhang för minneskonstruktion i vilka det i princip vore möjligt för industrisamhällets folkliga stadsbebyggelse att framträda som ”gamla hus”, såsom hos Göteborgs hembygdsförbund och Gamla Hagapojkar. Så är emellertid inte fallet. Att dessa sammanhang ändå undersöks är centralt, då en ”genealogi” för ”gamla hus” kan belysa de villkor som under mycket lång tid utestängde industrisamhällets folkliga stadsbebyggelse från minnespraktikers intresse och synfält.

FRÅN VÄRLDSUTSTÄLLNING VIA TABLEAUX-VIVANTS TILL SKANSEN

Världsutställningarna, med sin början i London 1851, kan kopplas till den växande industriella varuproduktionen under 1800-talets första decennier. Men det visar sig att världsutställningarna också hade en avgörande betydelse för museitillblivelsen i Sverige och för de former för presentation av museiobjekt genom vilka en museiverksamhet tar form.³

Världsutställningarna var avsedda att uppvisa det främsta inom varje nations industritillverkning. Ett tillsynes oväntat problem var emellertid att utställningsföremålen befanns märkvärdigt *lika*, ett faktum som kan tolkas som en av orsakerna till att både arrangörerna och utställarna därmed kom att eftersträva att uppvisandet av också en nationell *egenart*: hur skulle annars utställningarna kunna främja nationernas industriella tillverkning och ekonomi?⁴ Detta innebär alltså att själva utställningarna *i sig* gav upphov till en helt ny form av skillnadsskapande, i ett skede där produktionsformen möjliggjorde en utjämning av alla de produktskillnader som tidigare oundvikligen hade följt av hantverksteknikens förutsättningar.

Den ur detta hänseende viktigaste utställningen hölls i Paris 1867. Den bedömdes som en för Sveriges del ganska medioker världsutställning – sånär som på en punkt: den succé som de svenska skyltdockorna gjorde. Dockorna blev den stora attraktionen och det var detta inslag som fick besökarna att utropa: ”Ah, detta är svenskt!”⁵ Dockorna, uppställda i 13 grupper arrangerade och klädda i folkdräkter från bl.a. Skåne, Vingåker, Dalarna, Lappland och Hitterdalen, kunde betraktas bakom glas längs en i nordisk träarkitekturstil utsirad trävägg med nischer på den svensk-norska gatan i utställningens centralbyggnad. Lika populär var den fullskaliga rekonstruktionen av Ornässtugan inredd som utställningssalong.

I precis den historiska situation då industrisamhället bryter igenom i Sverige – med nya arbetsdelnings- och produktionsvillkor (de sista begränsningarna i näringsfriheten upphävdes i Sverige 1864⁶) och massproduktion av likadana varor – skapas alltså i Paris 1867 en indelning av svensk folkkultur i 13 särpräglade karaktärer som symboler för den svenska nationen.⁷ Detta framgångskoncept med dockor upprepades sedan vid världsutställningen i Wien 1873, där det fornnordiska temat och dess estetik förstärktes.

Detta är en mycket central historisk vridpunkt: här framträder för första gången masstillverkade industriella produkter uppställda bredvid den nationella folkkulturen representerad som *förindustriell*. Denna svenska folkkultur var alltså inte enbart kopplad till en föreställning om Historia/Ursprung på natio-

nell grund, utan kan också betraktas som en *uppvisning* av själva den kulturre-surs ur vilken industrins utveckling skulle springa fram – det förflutna skiljdes inte från samtiden/framtiden, utan ställdes bredvid som ett alternativ bland andra. Folkkulturen kan sägas ha underordnats en *Historia Magistra Vitae* där det förflutna likställdes med det samtida och kunde brukas som en förebild.⁸

I detta sammanhang är det mycket intressant att världsutställningens svenska paviljong bildade utgångspunkt för Nordiska museets och Skansens skapare Arthur Hazelius (1833–1901) i hans till en början helt privata mödor att skapa en exposé över den svenska (och skandinaviska) folkkulturen.⁹ Trots att Hazelius själv inte hade bevistat världsutställningen i Paris, arrangerade han 1873 sitt första museum, Skandinavisk-etnografiska samlingen (på Drottning-gatan i Stockholm), med dockor i dräkter uppställda i grupper precis som Paris-utställningen: ”[D]ockor i naturlig storlek, klädda i folkdräkter och placerade bakom glas” blev sedan det centrala inslaget i Hazelius museipedagogik.¹⁰

Den tidigaste museiverksamhetens miljöer kan sägas ha utgjorts av ett slags dioramor med dräktutstyrda fullskalemodeller från olika regionala kulturella eller historiska sammanhang som gestaltade situationer inramade av passande attribut och fonder. Här kunde betraktaren, genom olika perspektiviska effekter, beskåda illusoriska landskap och historiska scener vilka delvis var uppbyggda med riktiga föremål. Dioramorna hade stora likheter med konstformen och sällskapsnöjet *tableau-vivants* – tablåer där kostymklädda aktörer skulle gestalta någon scen ur livet, historien eller konsten. Stumma och orörliga stod de uppställda i någon sinnrik gruppering, varefter publiken skulle gissa vad tablån gestaltade.

Detta sätt att presentera nationell egenart genom regional särart fick sin förlängning i de miljöer på Skansen som Hazelius skapade efterhand. Dioramornas stela representation ersattes här till betydande del med levande modeller: äkta dalkullor iförda dräkter som ackompanjerade gårdarnas stugor och husdjur.¹¹ Dalakulturen (eller samekulturen eller andra regionala exempel) blev levandegjord – man såg hur dalkullorna iklädda autentiska dräkter rörde sig runt den egna gården, slöjdade och höll husdjur. Ändå var iscensättningarna helt statiska. De regionala kulturformerna gestaltades som ”äkta och ursprungliga”, men utan möjlighet till de ständiga förskjutningar som är den verkliga kulturens särprägel. I Skansenmiljöerna blev den regionala kulturen på så vis ändå gestaltad i statiska scenbilder som reducerade och dränerade det kulturella innehållet.¹²

Skansens idémässiga kontext var i flera bemärkelser skandinavismen och

idén om ett gemensamt ursprung för de skandinaviska folken, manifesterat i språket och uttryckt i olika regionala kulturer. Man menade att landskapets skiftande form i sin tur hade gett upphov till olika regionala folkliga karaktärer. Skansens idémässiga kontext var också romantiken.¹³ Efter tyskt mönster gick vägen till kännedom om fosterlandet och fosterlandskärlek genom fotvandringen (också Hazelius hade fotvandrat). Härigenom blev gården/huset ändå ett slags minnesobjekt.

Skansens iscensättningar blev mycket populära och planerades också för Nordiska museet. Inom de historiska museerna ansågs emellertid dioramor vara uttryck för en förlegad romantik, och efter Hazelius bortgång 1901 (före öppnandet av Nordiska museet) bortprioriterades de planerade dioramorna.¹⁴ Längs de 25 rummens väggar presenterades vid öppnandet ca 400 mangelbräden, 400 linfästen och ungefär lika många lokträn, selbågar och skäkträn. Detta visade istället en folkkulturens utveckling och spridning på s.k. vetenskaplig grund.

Härigenom tog alltså museiverksamheten ett steg bort från de slags kulturella helheter – iscensatta miljöer med bostadshuset i centrum – vilka Hazelius hade etablerat som modell för Skansen. Också bebyggelseforskningen fick där efter en i huvudsak evolutionistisk och diffusionistisk inriktning, bl.a. genom Sigurd Erixon (1888–1968), professor i etnologi vid Nordiska museet 1934–55 och en av de mest inflytelserika forskarna i folklig pagan byggnadskultur.¹⁵

BOSTADSHUSET

Intresset för det förflutna var före 1900-talet inte primärt riktat mot bebyggelse. Göran Ulväng (2004) menar att det framför allt rörde sig om ett slags allmän dokumentation av olika sorters handskrifter, föremål och lämningar. Nationalmuseum med sina samlingar av nationens konst och fornföremål öppnades 1866. Emedan den första dokumentationen av äldre bebyggelse ägde rum redan under 1600-talet i Sverige och de första mer vetenskapliga verken om äldre bebyggelse senare kom att publiceras i England och Frankrike, så var det först på 1910-talet – inom ramen för Nordiska museets verksamhet och under Sigurd Erixon – som de första mer systematiska och vetenskapliga bebyggelsehistoriska studierna genomfördes i Sverige.¹⁶ Som jag ovan har visat hade ”gamla hus” emellertid redan på Skansen fått en upphöjd ställning som ett av de mest centrala kultur- och minnesobjekten, det var genom bebyggelsemiljöer som de regionala kulturformerna representerades; Hazelius samlade gamla hus. Det är därför intressant att något ytterligare belysa dels hur ”gamla

hus” hade kommit att få sin specifika särställning just inom folkkultursammanhang, dels också det ”gamla huset” också konstituerades av mycket specifika begränsningar: hur just *bostadshuset* kom att bli den bebyggelseenhet som kom att framträda som den mest centrala enheten.

Bostadens betydelsefulla ställning inom museiverksamhet på folkkulturgrund kan spåras till två inflytelserika folklivsforskare, Wilhelm Riehl och Eilert Sundt.¹⁷ Dessas arbeten presenterades i ett tidigt skede i svenska sammanhang, och kan belysa vissa av den tidiga bebyggelseforskningens ideologiska implikationer. Det gäller här inte den ofta uppmärksammade nationalismen klädd i termer av fosterlandskärlek,¹⁸ utan hur föreställningar om bostadshuset som materiellt kulturuttryck också implicerade vissa specifika föreställningar om det förflutna. Dessa implikationer är intressanta i förhållande till det intresse för byggnadskultur som den tidiga folklivsforskningen och senare etnologin kom att bäras upp av.

Wilhelm H. Riehls (1823–1897) vetenskapliga gärning gällde kartläggningar av det tyska folket, kombinerad med en reformverksamhet grundad på idén om att industrins proletarisering och maskiner hotade en tidigare högtstående kultur och bröt upp urgamla kulturella och sociala mönster.¹⁹ Riehl menade att traditionerna och den patriarkala familjeordningen *per se* därför behövde (åter)upprättas – ett led i att överbrygga de genom industrialisering och urbanisering ökade kulturella olikheterna inom nationen. Vidmakthållandet, alternativt återuppväckandet, av traditioner blev här det viktigaste medlet för att komma förbi rotlöshet, social oro, identitetslöshet samt inte minst den arbetarrörelsens internationalism vilken avsåg att uppnå allmän jämställdhet. I detta sammanhang framträder hos Riehl själva *huset*, i form av *bostaden* och i synnerhet *det gamla sachsiska bondhuset* som den viktigaste enheten för den goda kulturens formande och överlevnad – i denna sociorumsliga form såg han idealet för kulturens återupprättande (med bondeklassen respektive borgerskapet som de viktiga sociala enheterna). Riehls bok *Familjen*, utgiven 1855, publicerades kort därefter i Sverige. År 1862 publicerade *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap* kapitlet ”Familjen och den borgerliga byggnadskonsten” ur denna bok.²⁰

Samma tidskrift började kort därefter också publicera utdrag ur norrmanen Eilert Sundts arbeten om äldre bostadsformer.²¹ Sundt (1817–1875) hade undersökt och kartlagt de lägsta sociala gruppernas levnadsförhållanden och övergick därefter till att undersöka byggnadsskicket. Med modern statistik undersöktes samband mellan moral och bostäder. Han fann att husens yttre

och inre organisation påverkade sättet att leva, och det blev därför viktigt att analysera de faktorer som skapade bostaden och dess inre organisation (ända ner till möbleringen). På så vis identifierade Sundt olika hustyper och kunde med ledning av dessa dela in Norge i skilda kulturprovinser.²² Hos Sundt etableras därmed den norska nationella minnesgeografi på folkkulturgrund som senare både Arthur Hazelius och Sigurd Erixon arbetade vidare med för Sveriges del. Hos Sundt framträder den emellertid som direkt länkad till en föreställning om relationer mellan boende och moral – ett slags bostadshygienism innan begreppet uppkommit.

Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap är alltså en publikation i vilken ”gamla hus” framträder som ”fina”. Förstått på detta vis upprättas visserligen just motsatsförhållande som jag ovan har diskuterat (det förindustriella som ett ideal i motsats till industrisamhället), men jag har här velat visa hur motsatsförhållande konstrueras av specifika villkor: ”gamla hus” framträder som ”fina” då de 1) är en produkt av *förindustriell* tid; 2) kan knytas till vissa sociala skikt, framför allt bondeklass; 3) utgör *bostadshus*. Då framträder de inte bara som ”gamla” utan som ”gamla och fina”.

När jag nu kort skall beröra det hussamlade som Hazelius (med kollegor) ägnade sig åt är det svårt att bortse från denna ideologiskt reaktionära betydelse för *det gamla förindustriella pagana bostadshuset*. Efter en resa till Dalarna 1870 började Hazelius systematiskt köpa upp folkkulturföremål, till en början mest mindre saker såsom avlagda kvinnodräkter. För Skansens räkning, och med start 1891, intresserade sig Hazelius sedan för t.ex. Håsjö gamla klockstapel och en gammal rökstuga,²³ Morastugan från Östnor samt Hackstugan från Orsa.²⁴ Till en början presenterades husen på Skansen ensamma – de *hela* kulturhistoriska anläggningarna med olika ekonomibyggnader kom först efterhand.

På så vis blev bostadshuset den centrala noden för folkkulturrepresentationen. Insamlandet av gamla hus påbörjades emellertid redan innan Hazelius arbete med Skansen (som öppnade 1891) och Nordiska museet. T.ex. påbörjade G. O. Hyltén-Cavallius redan tidigt en samling som 1868 resulterade i ett förslag till Smålands museum i Växjö (att byggas i stil som ett sydgötiskt hus).²⁵ I Lund skapades Kulturen av Georg Karlin och i Oslo skapades Bygdøy.²⁶

Själva idén om ett friluftsmuseum med en samling bostadshus från förindustriell period från olika regioner förekom alltså redan Skansen och Hazelius förutan, vilket visar hur de kunskaps- och bildningsregler jag här beskrivit beträffande Skansen i själva verket hade en vidgad giltighet och räckvidd.²⁷

INDUSTRINBYGGNADEN

Medan ”gamla hus”, som objekt betraktade, fortfarande var förankrade i en förindustriell tid fanns det andra sammanhang där man kan förvänta sig att industrisamhället framträdde tydligare. Jag skall här undersöka hur industrimiljöer och arbetaren blev objekt för historia, och särskilt ta fasta på hur det inom detta fält förekommer kontinuitet i förhållande till folkkulturens kunskaps- och bildningsregler. I ett senare avsnitt belyses några tidiga försök att överskrida och förändra dessa.²⁸

Bruksdöden i Bergslagen under senare delen av 1800-talet bildade utgångspunkt för de tidigaste intressena för Sveriges riktigt gamla industrimiljöer.²⁹ Till intresset bidrog Gustaf Frödings och Selma Lagerlöfs litterära skildringar samt arkitekt Ferdinand Bobergs i kolteckningar av bl.a. Bergslagens kultur och landskap (närmare 300 bruks- och bergshanteringsplatser tecknades från 1915 och framåt och utgavs som *Svenska bilder*).³⁰ Bobergs dokumentationer ställdes ut på Göteborgsutställningen 1923.³¹ Riktigt tidiga exempel är också Kungliga tekniska högskolans industrihistoriska samlingar, några spridda företagsinitiativ kring företagens egen historia, samt Nordiska museets fältundersökningar vid sekelskiftet.³²

Runt förra sekelskiftet bildades också ett par lokala museer med inriktning på historiska järnhanteringsmiljöer.³³ Vissa storföretag började också bevara minnen ur företagets historia, däribland byggnader.³⁴ Därtill kom att enskilda personer började intressera sig för bergsnäringen: bergsingenjören och företagsledaren Carl Sahlin grundade 1895 ett bruksmuseum i Bergslagen, följt av ett liknande i Laxå 1901.³⁵ På 1930-talet var hembygdsrörelsen genom Karl-Erik Forsslund engagerad i att upprätta byggnadsminnen ur bergshanteringen.³⁶

Nämnde Sahlin var också engagerad i flera industriutställningar, däribland Jernkontorets utställning på Göteborgsutställningen 1923. Göteborgsutställningen var den dittills största som ordnats i de nordiska länderna, och där fanns – jämte de kulturhistoriska paviljongerna och de framåtsyftande avdelningarna för innovationer och tekniska nyheter – för första gången i svenska utställningssammanhang också en *industrihistorisk* paviljong att besöka.³⁷ Här framträder nu industriföremål i två separerade framställningsformer – en avdelning för ”det historiska” och en avdelning för ”det samtida”. Industrihistorien blir skild från sam- och framtid. På detta vis framställdes också arbetets historia från stenålder till samtid på världsutställningen i Paris 1867. Utställningen om arbetets historia var belägen i världsutställningens innersta cirkel

(alltså med den exklusivaste av placeringar bredvid kejsarinnans paviljong), och var ordnad så att de skiftande produktionsformerna utgjorde led på vägen till samtidens tekniska framsteg.³⁸ Det är intressant att här återkoppla till den redan nämnda industriutställningen på Göteborgs museum som etablerades 1861, endast några få år tidigare. Också här ställdes äldre och nyare föremål industri- och slöjdföremål upp bredvid varandra utan åtskillnad. Genom blandningen av äldre och nyare föremål kan den därför sägas ha påmint om de tidigare kuriosakabinetten.

Göteborgsutställningen 1923 och dess industriutställning har undersökts av Anders Houltz i avhandlingen *Teknikens tempel* från 2003. Houltz menar att Göteborgsutställningen kan tillmätas avgörande betydelse för utvecklingen av de svenska utställningsformerna. En ny industriutställning hade redan diskuterats kring 1910 bland några inflytelserika göteborgare, och den gången resulterade diskussionen i etableringen av Svenska mässan. 1923 års Göteborgsutställning och dess industrihistoriska paviljong hade en informativ karaktär och inbegrep ett omfattande vetenskapligt industrihistoriskt dokumentationsprojekt. Med avseende på såväl placering som innehåll utgjorde den industrihistoriska paviljongen en mycket genomtänkt utställningsdel, särskilt vad gäller den vetenskapliga detaljriekedomen och noggrannheten i fullskalemodeller och föremål. I utställningsområdet var paviljongen placerad efter de kulturhistoriska utställningarna, som en länk mot det s.k. exportfältet.³⁹ Här är därmed den industrihistoriska delen inte längre en del av den samtida/framtida teknikfrågan, utan separerad från denna.

Både inom och utom landet vann denna industrihistoriska paviljong mycket uppskattning. Strax efter utställningen påbörjades också en diskussion om att förlägga ett nationellt tekniskt museum till Göteborg – en diskussion som emellertid istället förorsakade en mobilisering av inflytelserika personer inom industri och utbildning att verka för att ett sådant museum skulle placeras i huvudstaden.⁴⁰ Redan 1924, året efter Göteborgsutställningen, hade Tekniska museet grundats i Stockholm.⁴¹ Skapandet av ett svenskt tekniskt museum var nära kopplat till Tekniska högskolans professor Edvard Hubendick och frågan om historiekunskapernas roll i den nya ingenjörsutbildningen på 1920-talet.⁴²

Genom grundandet av Tekniska museet kan det industrihistoriska intresset med inriktning mot teknikhistoria anses ha blivit konsoliderat. Industrihistoria som en museiangelägenhet i vår tids bemärkelse, blir också uppenbar genom de minnesplaketter Tekniska museet sätter upp på industrihistoriska

minnesmärken runt om i landet. Här lades vikt vid hög ålder, unicitet och nationell betydelse (beträffande både byggnader och utrustning), och framför allt fokuserades hur funktion och teknisk utveckling kunde avläsas i industri- miljöerna.

Det blir här på olika sätt tydligt hur industrins historia förändrades som minnesobjekt. Göteborgs museum visade på sin slöjd- och industriutställning 60 år tidigare såväl äldre som nyare föremål bredvid varandra. På 1923 års Göteborgsutställning visades istället en obruten utvecklingslinje från äldre och enklare till mer avancerade föremål vilket upprättade en tydlig kontrast till exportfältets framåtblickande industriutställning.⁴³ Det handlar alltså här om etableringen av framför allt ett *teknik*intresse. Teknikhistoriens avskiljning från ”det kulturhistoriska” är i detta sammanhang en viktig iakttagelse: det är härigenom som teknikhistorien behöver upprätta nya villkor för sin existens, men det är också uppenbart att teknikhistorien ännu inte överskrider folk- kulturens kunskaps- och bildningsregler.

Minnesgeografin och Hagas gamla hus

I den imaginära geografin för ”gamla hus” och ”Haga” som här skall behandlas är ”industrialismens folkliga stadsbebyggelse” generellt utesluten. Problemen för en geografi på folkkulturgrund är avsevärda när de tillämpas på stads- bebyggelse eftersom denna inte rymmer inom de föreställningar om regionala skillnader och variationer på vilken den upprättats. Då stadsbebyggelsen inte rymmer, är denna minnesgeografi, när den tar sig uttryck i stadssammanhang därför uppenbart parallell med attraktionsgeografin (behandlad i kapitel 2). Skillnaden är framför allt följande: medan minnesgeografins uppgift är just att upprätta minne *inom* det befintliga stadslandskapet – historisering – förlä- nades Haga inom attraktionsgeografin visserligen en omfattande historik men framträdde egentligen inte som ”fint”.

Minnesgeografin på folkkulturgrund, i huvudsak nationell och national- statsstödande, behandlas nedan i det första avsnittet, och minnesgeografins utspel på en lokal rumslig skala behandlas sedan i avsnitten om Göteborgs his- toriska museum, Göteborgs hembygdsförbund samt dess lokalförening Gamla Hagapojkar.

Region, centrum, periferi

Den skandinaviska särarten, såsom den uppfattades inom skandinavismen, var särskilt tydligt framträdande i den norska kulturen – de isländska sagornas gestalter kunde enkelt paras ihop med åldriga stabburar eller stavkyrkor.⁴⁴ De norska kulturuttrycken stod alltså alldeles särskilt högt i rang. Inom Sverige var Skånes och i synnerhet Dalarnas särpräglade materiella kulturer märkta uppskattade.⁴⁵

Kulturuttrycken delades på så vis upp i ett urval av definierade regional-karaktärer på grundval av den materiella kulturens varierande uttryck. Man föreställde sig alltså regionalt avgränsade karaktärer, och folkkulturmuseets pedagogiska idé var att visa upp en sådan folklig kulturell variation. Samtidigt var utmaningen att hålla kvar den idé om ett folkligt ”kärnliv” som trots kulturella variationer band de olika regionala karaktärerna samman. Här utsågs språket till det mest sammanhållande mediet, och därför blev också kunskap om de nordiska språken och språkvård en central angelägenhet (också Arthur Hazelius hade disputerat och undervisat i språkvetenskap).

Denna skandinavismens imaginära geografi på folkkulturgrund är med avseende på hur den upprättar centra och periferier, hierarkier och marginaler uppenbart parallell med den attraktionsgeografi från samma tid som jag har undersökt i tidigare kapitel men på en annan rumslig skala. Jag skall här ge exempel på detta.

Exempelvis upprättas en relationell geografi med ett entydigt centrum och entydiga sociorumsligt underordnade periferier: Stockholm och regionerna. Centrum utgörs av Stockholm med Skansen dit byggnader och artefakter (även människor, såsom äkta dalkullor) flyttades. Genom själva förflyttningarna upprättades relationer som innefattade många olika platser inom ramen för en fast hierarki på nationell grund med huvudstaden i centrum. En sådan relation mellan huvudstad och perifer underordnad region upprätthölls sedan på olika sätt, t.ex. passades besökarna på 1897 års Stockholmsutställning (Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm) upp av flickor klädda som dalkullor.⁴⁶ I Hazelius dioramor och iscensatta Skansenmiljöer i Sveriges huvudstad uppvisas den nationella kulturen på panoptikonvis: avskilda idealtypiska homogeniserade enheter.

”Gamla hus” och ”Haga” i Göteborgs historiska museums verksamhet

Tidigare kapitel har presenterat Göteborgs museum som en viktig aktör i etableringen av en Göteborgshistoria som del av en attraktionsgeografi inom populär och vetenskaplig göteborgiana. Attraktionsgeografins historisering var i huvudsak baserad på konsthistorisk terminologi och en föreställning om 1700-talet som den viktigaste epoken i Göteborgs förflutna. Folklig stadsbebyggelse framträdde inte annat än i stadens periferier och då endast som förindustriell och pittoresk. ”Haga” fick inom attraktionsgeografien en till synes utförlig behandling i form av historiker (inte historisering) fram till mitten av 1800-talet, men det visade sig att dessa placerade Haga i skuggan av det monumentala och det pittoreska.

En viktig person för attraktionsgeografins etablering var professor och museichef Romdahl. Ungefär vid den tidpunkt då Romdahl avslutade sitt ansvar, tog Stig Roth vid som museichef 1955 vid ett annat av Göteborgs museer: Göteborgs historiska museum. Jag skall i detta avsnitt undersöka hur ”gamla hus” och ”Haga” framträder på ett museum som kan sägas ha sin idémässiga bakgrund inom minnespraktikernas domäner. Museets verksamhet rörande Göteborgs historia och stadsrum är därför särskilt intressant.

Stig Roth (1900–1972) hade en lång karriär inom Göteborgs museer bakom sig när han tillträdde som chef för Göteborgs historiska museum. Redan 1920 (då han var 20 år gammal) knöts Roth till museets konstavdelning, blev intendent på dess historiska avdelning 1935, museichef för Göteborgs historiska museum 1955 och pensionerades därifrån 1965.⁴⁷ Han hade sin akademiska utbildning i ämnena kinesiska, fornkonst och konsthistoria, avhandlingen från 1937 behandlade en porträttmålare från 1700-talet.⁴⁸

Roths intresse för Göteborg och historia framstår som brett riktat mot olika slags föremål och projekt, men inte utan ett visst ”miljöintresse”.⁴⁹ Genom Roth var Göteborgs historiska museum engagerat i stadsfullmäktiges Beredning för natur- och kulturskydd. Roth satt som ledamot i Beredningen åren 1935–54, dvs. decenniet innan han tillträdde som museichef. Särskilt intressant är emellertid att Roth lär ha varit engagerad i försöket att rädda Gröna gatan, och att han var ansvarig för upprättandet av ett register över äldre bebyggelse i Göteborg år 1964, s.k. K-märkning (ett arbete som anförtroddes amanuens Ingemar Hasselgréen).⁵⁰ Intresset för Gröna gatan och Majornas äldre bebyggelse var emellertid redan etablerat,⁵¹ bl.a. genom att

Albert Lilienberg redan 1914 låtit Sixten Strömbom utföra inventeringar.⁵² Beredningen för natur- och kulturskydd fortsatte detta arbete och kom, sedan Gröna gatan rivits, att säkra dess minne genom modeller.

Genom uppgifter i museets årsböcker kan man ana att Historiska museets verksamhet mest verkar ha bestått i att notera och dokumentera det som revs. T.ex. beklagas i *Årstryck* 1957–58 att saneringen hade reducerat den kvalitetsmässiga delen av de ”stämningfulla miljöerna” i stadens periferier (vilket sannolikt kan referera till just rivningen av Gröna gatan), medan *Årstryck* 1961 redogör för att museet hållit mottagning för Beredningen och att amanuens Gunnel Sylvan då visade bilder och ritningar av rivningsdömda hus (januari 1959). Intressant är att denna bebyggelse är samma som den som i tidigare kapitel framträdde som ”pittoreska miljöer” och som alltså utgjorde del av attraktionsgeografen. Här speglas på så vis det som är den nationella skalans perifera ”regioner”, i den lokala skalans pittoreska periferier.

I samma *Årstryck* 1961 publicerades emellertid en anmärkningsvärd artikel av Bernt Nordberg om landshövdingehusens byggnadshistoria.⁵³ Jag återkommer till denna artikel längre fram, men redan i detta sammanhang skall två saker konstateras. Artikeln framstår som helt isolerad i sitt ämnesval vid denna tidpunkt – och trycktes alltså i museets *Årstryck* just när saneringsprogrammet var beslutat. I saneringsprogrammet utgjorde landshövdingehuset en majoritet av den bebyggelse som var definierad som saneringsmogen. För det andra, artikelns tydliga preferens för de senare och arkitektritade landshövdingehusområdets utformning.⁵⁴ Därmed lämnas Hagas landshövdingehus utanför det ”gamla och fina”.

Hur är det då med ”Haga”? Förekom några som helst utsagor om Haga i detta skede – före museets explicita bevarandeambitioner? I museets årsböcker finns inga uppgifter om Haga. I museiarkivet Faktarummet, mappen ”Haga”, ligger några arkivalier från detta skede utan andra noteringar än följande: utdrag ur rivningslov 1950 av Husaren 22:2 (ett kvarter som senare ”plockades bort” ur Hagafrågan genom att Hagas bevarande avgränsades till en fråga för husen väster om Sprängkullsgatan); foto av kakelugn å Haga Nygata 7–9 (av Otto Thulin, sannolikt inför rivning); fotodokumentation inför rivning av Haga Östergata 20, gårdshuset (av Allan T. Nilsson); flera foton med vyer som ansluter till de gängse och mer ”presentabla” bilderna av Haga – längs Haga Nygata och vid Haga kyrkoplan; bilder av ”Kungsbackagummans hus” (bilder som tidigare finns publicerade i Fredberg, se kapitel 2); några odaterade foton på gårdshus, uthus och brandgavlar i Haga. Samlingen är inte diarie-

”Gröna gatan kort före demoleringen av den äldre trähusbebyggelsen. Från vänster fil. dr Stig Roth, arkivarie Magnus Fahl och mantalskommisarie Ivan Feuk framför huset nr 8”. (Bildtext ur Stads-
museums arkiv.)

förd, det går således inte att veta när den lades ihop eller ens när den insamlades, förutom att den sannolikt härrör från tiden före 1970-talet. Det mesta i samlingen ansluter till attraktionsgeografin, medan emellertid fotona visar också ett ”icke-presentabelt” Haga.

”DEN MODERNA INDUSTRIALISERINGSPROCESSEN
UNDER DET SENASTE SEKLET”: VERKSAMHETSPROGRAM 1964

När det gäller industrisamhället inom museets verksamhet i stort är det framför allt två saker som behöver nämnas. Dels själva tillkomsten av industrimuseet, invigt 1960 under landshövding Per Nyströms ordförandeskap i museistyrelsen (åren 1957–67, dvs. fram till dess att museet kommunaliserades). Industrimuseet hade sin bas i samlingarna från jubileumsutställningen 1923 och öppnade nu, efter mångåriga diskussioner, i lokaler bakom Götaplatsen.⁵⁵ Dels, och mycket viktigare, var Historiska museets nya verksamhetsprogram, antaget i samband med att museichef Roth gick i pension i november 1964. Också det nya verksamhetsprogrammet kom till under Nyströms tid som ordförande i museistyrelsen. Nyströms inflytande över det nya verksamhetsprogrammets tillkomst har särskilt betonats.⁵⁶

Verksamhetsprogrammet innebar framför allt en förändrad inriktning och ett större ansvarsområde med det senaste seklets (1860–1960-talets) industrialiseringsprocess i centrum.⁵⁷ Programförklaringen anger att:

Museet skall belysa näringslivets utveckling inom stadens område. Den moderna industrialiseringsprocessen under det senaste seklet, handeln och kommunikationernas omdaning, den sociala strukturens förändringar i samhället, folkörelsernas samt de kommunala myndigheternas och institutionernas historia kommer att bli ett centralt område i museets verksamhet.⁵⁸

Det är emellertid vanskligt att tolka denna programskrivning som en intention att främja en museiverksamhet som gick utöver sitt traditionella verksamhetsfält och som därmed hade som avsikt att inkludera också industrialismens folkliga stadsbebyggelse – och i förlängningen Haga. Istället kan några uppgifter om kontexten till verksamhetsprogrammet belysa Per Nyströms (1903–93) position i förhållande till denna inriktning på verksamheten.

Till att börja med kan konstateras att Nyströms museiansknytta verksamhet inte nämns på något enda ställe i Tomas Forsers mycket omfattande intervjuaserade biografi över Nyströms liv. Museets verksamhetsprogram föll

utanför det minnesvärda i biografien och vi får inte veta något om en eventuell dold agenda. Samtidigt menar Elving (1996) att Nyström var personligt engagerad i museets verksamhet. Vad vi kan få veta är att Nyström, för att vara socialdemokratisk politiker, lär ha haft sällsynt starka band till näringslivet i länet.⁵⁹ Per Nyström var t.ex. medlem i Royal Bachelors Club i Göteborg – i mitten av 1970-talet utsedd till ett av Sveriges tre mest inflytelserika sällskap – ett sällskap som också Göta Lejons direktör Louis Campanello, senare fastighetsdirektör för Göteborg, tillhörde.⁶⁰ I egenskap av landshövding (åren 1950–71) hade Nyström stora ambitioner i den regionalpolitiska satsningen i Bohuslän (särskilt petrokemin i Stenungsund).

Nyströms intresse för frågor som rörde industrins historia och villkoren för de fattigare befolkningslagren är dokumenterad.⁶¹ Elving menar att Nyström lär ha försökt förmå dåvarande museichef Stig Roth att skriva om arbetarklassen ”men Roth hade förklarat att han inte behärskade ämnet”.⁶² Nyström var efter sin pension också verksam som bl.a. lokalhistorisk författare.⁶³ I boken *Göteborg växer fram* (1982) behandlas bl.a. både industrins framväxt, bostadsnöden (exemplifierad med Hagautredningen 1864, se kapitel 4) och fackföreningsrörelsen.⁶⁴ När det däremot gäller stadsförändringar, kan det noteras att enbart framväxten av *nya* stadsdelar behandlas, medan saneringsprogrammet och de omfattande rivningarna av arbetarbebyggelse i Göteborgs innerstad inte alls berörs. Nyströms starka politiska och historiska intresse för industri och arbetarklass omfattade således inte industrialismens folkliga stadsbebyggelse.

Det nya programmet betonar en senare tidsperiod än den som museet tidigare befattat sig med, och kan i princip ha möjliggjort en intresseförskjutning mot också den befintliga stadsbebyggelsen – trots att den över huvud taget inte nämns i programförklaringen. Det måste konstateras att museets nya verksamhetsprogram passade mycket väl för det nya uppdrag som museet fick genom det (sedan några år antagna) kommunala saneringsprogrammet: att dels inventera eventuella kulturhistoriska värden i den bebyggelse som fanns upptagen i det kommunala saneringsprogrammet, dels dokumentera det som försvann. När museiprogrammet antogs hade ännu inga mer omfattande rivningar ägt rum, men det kommunala saneringsprogrammet skulle komma att drabba industrialismens folkliga stadsbebyggelse mycket hårt under 1960- och 70-talen. Det är emellertid vanskligt att betrakta museets programförklaring som en parering *mot* saneringsprogrammets intention.⁶⁵

Jag skall i nästa avsnitt kort skissera i vilket sammanhang inventeringen

av saneringsprogrammets bebyggelse utfördes. Därpå fördjupas analysen av ”Haga” i denna inventering.

GÖTEBORGS KULTURHISTORISKT VÄRDEFULLA BEBYGGELSE 1967

Byggnadsnämnden hade 1963 gett museet i uppdrag att utföra en inventering av Göteborgs kulturhistoriskt värdefulla bebyggelse inom stadens saneringsområden inför de planerade rivningarna. Detta är egentligen första gången museet befattar sig med ”Haga”.

En ny tjänst som byggnadsantikvarie inrättades 1965 för att hantera det arbete som uppkom i samband med att det kommunala saneringsprogrammet antogs. I museets *Årstryck* 1965 sägs det att ”mängden av inkomna byggnadsärenden [hade] ansträngt museets resurser” när det gällde dokumentationer och fotografering.⁶⁶ Tjänsten och uppdraget att utföra denna inventering gick till byggnadsantikvarie Harald Widéen. Inventeringen påbörjades i juli 1964 och kom att huvudsakligen utföras av Widéen.⁶⁷

Harald Widéen (1912–2001) hade en lång bana inom Göteborgs museum bakom sig när han tillträdde tjänsten: han fanns bland de anställda redan när Stig Roth tillträdde som museichef 1955. Samma år disputerade Widéen med avhandlingen *Västsvenska vikingatidsstudier* och bedömdes senare ha gjort en stor insats som forskare och docent inom yngre järnålder och äldre medeltid.⁶⁸ Som museiman hade han sysslat bl.a. med Västergötland och särskilt domkyrkan i Skara,⁶⁹ skrivit om Älvsborgs slott och dess utgrävningsfynd och byggnadsdata (1963), samt ägnat sig åt takmålningarna från 1600-talet i Torstenssonska palatset (1975).⁷⁰ Men Widéen hade också kontakter med universitet och högskola, t.ex. genom föreläsningar i byggnadshistoria för arkitektstudenter i början av 1960-talet.

Arbetet med det kommunala saneringsprogrammet innebar upprättandet av ett antikvariskt register med karta över områden, fornlämningar och vissa byggnader.⁷¹ Vilket var då det urval av byggnader som inventeringen tog upp, i vilken verksamhetskontext skulle inventeringen fogas in, och fanns det nu möjlighet att överskrida kunskaps- och bildningsreglerna för ”det kulturhistoriska” i stadslandskapet?

Inventeringen omfattade främst centrala och halvcentrala delar och var begränsad till bebyggelse *uppförd före 1930*, dvs. ungefär minst 35 år gammal.⁷² Det första området som undersöktes var Östra Nordstaden (som då stod överst på saneringslistan) och sedan följde Västra Nordstaden. Därefter gjordes, på Byggnadsnämndens begäran, en snabbare preliminär utredning

över hela staden vilken föredrogs Byggnadsnämnden 1965, varpå arbetet med att noggrannare undersöka de preliminärt upptagna husen och övriga områden påbörjades.⁷³ Vid denna tidpunkt, 1966, anställdes också extra personal för arbetet med byggnadsutredningen (vilket jag återkommer till).⁷⁴

Värderingarna utfördes efter mönster från de stadsinventeringar i bl.a. Lund och som bygger på ett stilhistoriskt, tidsmässigt urval med epoker och dess representationer.⁷⁵ Med dessa metoder vaskades ett antal hus med fallande värde fram, och dessutom uppgjordes listor med förslag på nya byggnadsminnen. Graderingen var följande. Byggnadsminnen K1: ”omistliga” hus som bedömdes vara av sådant intresse att de ansågs vara i byggnadsminnesklass, eller ”eljest omistliga”; K2: ”byggnader av sådant kulturhistoriskt värde och av sådant värde för stadsbildens karaktär att de inte borde rivas eller förändras”; K3: ”miljöhus” som var viktiga för att hus i de övriga grupperna skulle kunna upplevas erforderligt väl. Men här finns också plats för ”byggnadsgrupper, där varje enskilt hus inte är särskilt märkligt, men där byggnaderna tillsammans bildar en tidstypisk miljö”. Dessutom fanns alltså en tidsmässig gräns vid 1930. Det är här viktigt att påpeka att det är den senare gruppen (K3) som gör det möjligt att inkludera *andra* byggnader än de som konventionsmässigt tas med.

Vid tidpunkten för inventeringen hade Hagas bebyggelse befunnit sig i långvarigt förfall, den var i allmänt dålig teknisk belägenhet,⁷⁶ och rivningsverksamheten i Haga hade dessutom intensifierats.⁷⁷

Den kulturhistoriska inventeringen presenterades 1967, och i dess efterföljd etablerades den kritik och offentliga diskussion om urval och principer för kulturhistorisk värdering, vilka senare och i sin förlängning ledde till Hagas bevarande (se vidare kapitel 5). I det följande avsnitt undersöks hur ”Haga” framträder i Historiska museets inventering 1967.

”HAGA” I HISTORISKA MUSEETS INVENTERING 1967

När Göteborgs historiska museum 1967 överlämnade sin inventeringsredogörelse till stadens Byggnadsnämnd, skrev Widéen följande om Haga:

Stadsplanen för Haga tillkom 1677 men nuvarande bebyggelse är huvudsakligen från 1800-talet. Haga som helhet utgör en kulturhistoriskt intressant miljö och det är svårt att urskilja några byggnader som särskilt värdefulla. Västra Skansgatan och stiftelsehusen har dock tagits upp i K2 och K3 gruppen.⁷⁸

Här framträder Hagas bebyggelse för första gången som intressant som helhet: denna lydelse har också åberopats som den första där museet hävdar Hagas historiska värde som hel miljö.⁷⁹ Vad innefattar då denna ”helhet” i praktiken? Det kan sägas omedelbart: denna ”helhet” utgör endast ett mindre antal enskilda byggnader, alla möjliga att beskriva med konsthistorisk terminologi. Övriga byggnader lämnas utan gradering. (Se bilaga 3.)

Allra först i inventeringsredogörelsen nämns Hagas stadsplan från 1677 samt att själva bebyggelsen ”är från 1800-talet”.⁸⁰ I museisammanhang är det museiregistrator Arvid Flygares Hagatext i boken *Göteborg: Ett bildverk*, 1953, som lägger fast stadsplanen som Hagas (enda) kvalitet.⁸¹ Det är emellertid först här, i inventeringsredogörelsen 1967, som stadsplanen får en institutionaliserad betydelse.

För Hagas del fanns det alltså en bevarad ursprunglig stadsplan som kunde artikuleras (en skillnad gentemot andra stadsdelar). Betoningen av stadsplanen ger Haga en plats i det nationella stadsbyggandets historia och upprättar en korrespondens mellan samtidens Haga och ett stadens ”ursprungsskede”. Att stadsplanen tas upp här, kan emellertid också ha en annan innebörd – att saneringsprogrammets *stadsplanesanering* ifrågasätts. En stadsplanesanering av Haga skulle naturligtvis omintetgöra Hagas kulturhistoriska värde.

Stadsplanesanering hade varit en central fråga i *Bostadssociala utredningen* 1947 och den förstärktes i aktualitet genom saneringsprogrammet som avsåg totalsanering av ett stort antal stadsområden. Att hävda stadsplanens bevarandevärde satte därmed hela saneringsfrågan på glid: med vilken ekonomi, vilken befintlig gestaltningsidé skulle Haga kunna nybyggas efter denna förment föråldrade rumsliga ordning? Betraktat på detta vis utgjorde Widéens inventeringsresultat en mycket stark men implicit kritik av den planerade saneringen.

De byggnader som inventeringen av Göteborg i övrigt lyfter fram som bevarandevärda är antingen *äldre* än Hagabebyggelsen – och sammanfaller med de centrala miljöerna som redan har pekats ut inom attraktionsgeografin – eller är möjliga att beskriva med *konsthistoriska stilbegrepp*: nyrenässanskvarter längs Avenyn, Vasastaden, Linnégatan.⁸²

Vad gäller landshövdingehusområdena verkar dessa två kriterier komma i konflikt med varandra. Här kommer istället den konsthistoriska stilkategoriseringen att prioriteras, så att byggnader som ”tillkom under nationalromantiken” blir mest bevarandevärda. Jämför ovan, med hur också Nordberg redan tidigare i museets *Årsskrift* hade gett ett tydligt företräde åt denna tids landshövdingehus.

Flera Hagahus utpekades också som särskilt intressanta i inventeringen och kunde graderas enligt modellen. I gruppen ”förslag till byggnadsminnen” hade Widéen placerat två hus: Dicksonska folkbiblioteket i Haga, ritat av Hans Hedlund 1896, samt Hagakyrkan, ritad av A. W. Edelsvärd 1857. I grupp K1 ”omistliga”: gamla Stadsbiblioteket ritat av Hans Hedlund 1897, samt Östra Hagaskolan (flera byggnader uppförda 1827–1897).⁸³ Jämför hur Hagaskolornas särskilda värde därefter också framhölls av Göteborgs hembygdsförbund, i vilket flera museimän var engagerade (se nedan).

Den s.k. K2-gruppen omfattade byggnader av sådant kulturhistoriskt värde och av sådant värde för stadsbildens karaktär att de inte borde rivas eller förändras. Denna grupp omfattade dels förändrade byggnader från 1700-talet och tidigt 1800-tal, dels välbevarade byggnader av yngre datum. De här upptagna husen – som sannolikt räknas till den senare kategorin, dvs. ”välbevarade byggnader från yngre datum” – var följande: f.d. Renströmska badet uppfört 1873 (3 kvarteret Översten), Dicksonska stiftelsens hus uppfört 1859 (7 kvarteret Fänriken), samt Dicksonska stiftelsens hus ritat av arkitekt H. Hedlund (6 kvarteret Löjtnanten).

Den ytterligare gruppen, K3, menades utgöra ett komplement till K2 i det att den omfattade s.k. miljöhus som var viktiga för att hus i de övre grupperna skulle kunna upplevas erforderligt väl. Men här finns också plats för ”byggnadsgrupper, där varje enskilt hus inte är särskilt märkligt, men där byggnaderna tillsammans bildar en tidstypisk miljö”.⁸⁴ I denna grupp togs ytterligare några av Hagas byggnader upp:

- 9 kvarteret Styckjunkaren: enbart kvarterets tegelarkitektur från förra sekelskiftet mot Järntorget.
- 10 kvarteret Sergeanten: enbart kvarterets tegelarkitektur från förra sekelskiftet mot Linnégatan.
- 12 kvarteret Furiren: med bl.a. landshövdingehus, ett av Hagas fåtaliga bostadshus från före 1845 samt ett hus med arkitektsignerad ritning.
- 13 kvarteret Korpralen: med bl.a. landshövdingehus och 2- samt 3-vånings trähus, varav två hus med signerade ritningar.
- 16 kvarteret Fanbäraren: fastigheter mot Linnégatan.
- 17 kvarteret Hornblåsaren: fastigheter mot Linnégatan.
- 2 kvarteret Generalen: stenhus i 4–6 våningar (uppfört strax efter 1910).⁸⁵

Urvalet omfattade alltså totalt sju enskilda hus och (delar av) sju kvarter, varav endast en liten bråkdel inte var belägen längs Hagas ytterkanter. Vid tiden för inventeringen var Haga fullbebyggt och ännu förhållandevis osargat, det fanns alltså egentligen ett otal möjligheter att ta med Hagas hus i framställningen. Urvalet kan sammanfattas i följande punkter: flera av husen har namngiven arkitekt eller upphovsman; flera har ett borgerligt filantropiskt upphov eller utgör borgerliga bostadsvåningar; flera är ensamma i sitt slag; flera kan sägas ha en ur stilhänseende s.k. typisk utformning; flera har sedan lång tid traderats såsom värdefulla inom andra verksamheter än museets. En vidare iakttagelse är att dessa hus framför allt svarade mot den del av Hagas bebyggelse som hade sten/tegel⁸⁶ som huvudsakligt konstruktionsmaterial.⁸⁷ Flera av inventeringens K₃-hus var s.k. tegelarkitektur från sekelskiftet som låg mot den trädplanterade Linnégatan samt det angränsande Järntorget. Att många av de Hagahus som fanns med i urvalet hade sten som konstruktionsmaterial är alltså inte särskilt anmärkningsvärt utan följer den redan etablerade attraktionsgeografis objekt.⁸⁸

Det i detta sammanhang mer intresseväckande i urvalet utgörs av undantagen till den ”stenhusregel” jag har identifierat: det gäller husen vid Västra Skansgatan/Haga Nygata (delar av 12 kvarteret Furiren samt 13 kvarteret Korpralen) med landshövdingehus i nyrenässansstil⁸⁹ och andra trähus – bl.a. ett av den för Haga äldsta typen. Urvalet av dessa trähus är alltså iögonfallande eftersom husen är de enda bostadshus av landshövdingehus- eller trähus typ i hela stadsdelen som över huvud taget finns med i urvalet.

Att dessa direkt avvikande objekt i 1967 års inventering placerats i gruppen ”miljöbildare” (K₃) kan tolkas på två sätt. Dels att de kompletterar miljö kring Dicksonska stiftelsens hus i kvarteren Fänriken och Löjtnanten samt badet i kvarteret Översten (i K₂-gruppen). Dels att de ”tillsammans bildar en tidstypisk miljö”. Ingen av dessa tolkningar kan på ett självklart sätt motivera just detta urval. Också andra byggnader kunde valts som miljöbildare kring byggnader i K₂-gruppen: Furiren 12:1, (2-vånings hörnhus i trä i korsningen Haga Nygata/Mellangatan) skulle ha kunnat skapa en ännu större sammanhållen miljö kring de Dicksonska stiftelsehusen. Men också andra byggnader kunde ha valts för att skapa sammanhängande gatustråk: t.ex. västra delen av Haga Nygata, västra delen av Haga Östergata, norra delen av Husargatan, norra Östra Skansgatan, norra Kaponjärgatan, (i stort sett) hela Mellangatan och Landsväggsgatan (även om Västra Skansgatan var den mest intakta). I Garpenfeldts och Jacobssons inventering av Hagas fastigheter

som utfördes i studentarbetet 1969–70 redovisas alla rivna fastigheter, och man kan av den utläsa att det rent hypotetiskt skulle vara möjligt att göra ett annat urval.⁹⁰

Anledningen till att just miljön längs Västra Skansgatan togs med i urvalet kan egentligen inte utrönas. Det mest intressanta är här att inventeringsmodellens K3-grupp ger möjligheter som utnyttjas. Av en tillfällighet har jag stött på en kommentar till urvalet. Antikvarie Gudrun Lönnroth, som själv med och utförde inventeringen, uppger att anledningen var följande: i ett sent skede av inventeringen av Göteborg menade någon att ”det ju måste vara med något från arbetarstadsdelarna!” – och att Västra Skansgatan då togs med.⁹¹

Det pittoreskas legering med nostalgin

I boken *Göteborg: Ett bildverk* (1953) finns, ett par sidor efter bilden över Hagas gyttiga taklandskap (se avsnittet ”Haga som presentationslitteraturens marginal” ovan s. 72), ett citat ur *Minnenas hus* av Hugo Wistrand (1945) med ett distinkt nostalgiskt anslag:

Gatan är kantad gråa två- och trevånings trähus och löper tyst och försagd genom en armodig stadsdel. Den börjar vid en dammig allé och mynnar ut vid ett torg som domineras av en anskrämlig cirkelrund saluhall. En intresslös gata för främmande besökare! Dess fattigdom är blek och inåtvänd, gör inget väsen av sig, har ingen romantik. Den har ingenting av den glatt sorglösa fattigdomens bohemeri, men dess nöd är inte heller inte så skriande att den fått det tragiskas storhet. Det är en helt vanlig jämnstruken fattigmansgata...

Så tycka förmodligen ni som skynda förbi den eller över den med förströdda blickar. För mig är det litet annorlunda. Jag har sett solen lysa över den. Och jag har sett en blå himmel välva sig över dess hustak så nära, att man kunnat känna den med sin händer...⁹²

Denna betraktelse över Husargatan och Haga kombinerar en bild av Haga som redan etablerats av Fredberg, med ett inkännande som ges genom det självupplevda. Texten gränsar på så vis till den nostalgi som håller fast platser i det förflutna. Husen det handlar om är minnenas hus.

Många av de författare vars texter ovan har behandlats var verksamma också i mer organiserade sammanhang i det skede då saneringsalternativet

blev allt fastare utstakat inom stadsplaneringen. Sedan länge fanns *Beredningen för natur- och kulturskydd*. Bakgrunden var ett stadsfullmäktigebeslut 1917 om att tillsätta en beredning för just kultur- och naturvärden i Göteborg, och genom Beredningens arbete upprättades bl.a. kulturreservatet Pölgatan med Gathenhielska huset. Senare arbetade man med Gröna gatans räddning.⁹³ Båda dessa miljöer är pittoreska i den bemärkelse som här har diskuterats. Attraktionsgeografins betydelse för enskilda bevarandensatser kan också exemplifieras med den framgångsrika räddningsaktionen av det s.k. Taubeska huset (pådriven av Evert Taube själv och genomförd av den nybildade Kulturminnesföreningen Warfvet Kusten) som flyttades från sitt läge nedanför berget vid Kustgatan till Majnabbeberget på 1960-talet.⁹⁴ Under samma decennium räddades också det s.k. drottning Kristinas jaktstolt på Otterhällan genom en framgångsrik räddningsaktion, då också en kultur-förening bildades.⁹⁵

Jag skall här lämna Beredningen och dessa exempel för att undersöka hur Haga framträder som ”gammalt” inom två andra intresseorganisationer: Göteborgs hembygdsförbund och Gamla Hagapojkar. Här visas hur historisering grundad i det pittoreska glider mot distinkt nostalgi.

”ATT ÖKA KUNSKAPEN OM OCH SAMMANHÅLLNINGEN
KRING HEMBYGDEN”: GÖTEBORGS HEMBYGDSFÖRBUND (1950)

Göteborgs hembygdsförbund bildades 1950 och dess uppgift gällde då:

Att öka kunskapen om och sammanhållningen kring hembygden, att väcka intresse för bevarande av stadens ur historisk, topografisk eller konstnärlig synpunkt värdefulla kultur- och naturminnen, samt att verka för ett tillgodoseende av historiska och estetiska krav vid stadens omdaning och utveckling.⁹⁶

Till Göteborgs hembygdsförbund anslöts de talrika landskapsgillena, kommunalföreningarna och det hela trettioalets stadsdelsföreningar av ”Gamla NN-pojkar” och ”Gamla NN-flickor” som hade bildats redan under 1940- och 50-talen, däribland Gamla Hagapojkar och Hagaflickor, se nedan. Detta gav förbundet en lokal anknytning och bred social förankring, även om detta inte märkets särskilt mycket i föreningens styrelse. I den första styrelsen satt bl.a. registrator Arvid Flygare, och vid tioårsjubileet märks bland flera höga tjänstemän, rektor Elof Lindälv som senare engagerade sig i Hagas skolhistoria (se nedan) och Stig Roth, chef för Historiska museet.⁹⁷ Förteckningen över 1960

års styrelse visar att styrelsens ca 20 medlemmar framför allt var bosatta i den centrala staden, många i mycket modern bebyggelse.⁹⁸

Som citatet visar, var förbundets uppgift formulerad som att öka kunskapen och verka för bevarande utifrån bl.a. historisk synvinkel. Bevarande och historia var en fråga som var mycket aktuell genom de förändringsplaner (se nästa kapitel) som låg utanför hembygdsförbundets inflytande.

Frågan om hur hembygdsförbundet förhöll sig till de kommunala sanelningsplanerna kan belysas av vilka kontakter förbundet knöt:

Redan från början togs kontakt med Göteborgs Arbetareinstitut och dess föreståndare, redaktör Valter Stjernström, och i samarbete med institutet höll förbundet sin första föreläsningsserie [som] inleddes av stadsfullmäktiges ordförande Ernst Jungen, och som föreläsare medverkade: [...] Stadsplanechefen Tage William-Olsson: Göteborg idag och i framtiden ur en stadsplanerares synpunkt.⁹⁹

Verksamheten inleddes med en inbjudan till kontakt med såväl politiska som administrativa organ, och under de kommande tio åren förekom det vid flera tillfällen att stadsplanechefen inbjöds att hålla föredrag på liknande teman, t.ex. ”Göteborg idag och imorgon”.¹⁰⁰ Andra gäster hos hembygdsförbundet var Otto Thulin, förste amanuens på Göteborgs museum, på temat ”En vandring genom det gamla Göteborg”, och Maja Kjellin på temat ”Monumental arkitektur i Göteborg och Götaplatsen” (återkommande föredrag).¹⁰¹

En omsorgsfull redogörelse för de första tio åren av ordföranden direktör Erik Bergendahl 1960 ger vid handen att man inte hade haft några kontroverser med staden, med undantag för när förbundet författade en skrivelse till stadsfullmäktige i vilken man påpekade värdet av att bevara Gröna gatan. Vidare skrev Bergendahl att man ”står i tacksamhetsskuld till stadens ledande män” och främst stadsfullmäktiges ordförande (dvs. Ernst Jungen) samt till stadens tjänstemän av vilka många ha flitigt medarbetat som föreläsare: ”om också understundom meningarna gått isär rörande vissa frågor ha vi dock en känsla av att alla haft stadens bästa för ögonen.”¹⁰² Man underströk alltså samverkan och möjligheten att tillsammans tjäna det allmännas bästa.

Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie *Göteborg förr och nu*¹⁰³ publicerade 1968 en artikel av fastighetsdirektör Louis Campanello med titeln ”Riva för att bygga”.¹⁰⁴ Att hembygdsförbundet publicerade en artikel av Campanello i sin årsskrift kan alltså ses i ljuset av de nära kontakterna mellan förbundets styrelse och stadens ledning och tjänstemän. Innehållsförteckningarna

för åren 1960–2000 visar också att den enda artikeln i övrigt som behandlar frågor som rör 1960-talets saneringsprogram och dess verkningar (se nästa kapitel), är artikeln ”Det nya Masthugget” 1966 av arkitekt SAR Hans-Olov Johnson. Inte heller Haga behandlas.¹⁰⁵

Vilka Göteborgsmiljöer hade hembygdsförbundet mer direkt engagerat sig i? Hos Göteborgs hembygdsförbund framträder de Göteborgsmiljöer som jag i tidigare avsnitt har urskiljt som pittoreska. Gathenhielska reservatet var visserligen skapat före hembygdsförbundets tid av Gamla Majpojkar (vilka också hade verkat för Gathenhielska husets bevarande, reservatets inrättande, och utgivandet av boken *Det gamla Majorna i bilder: urval ur gamla Majpojkers bildarkiv* år 1935¹⁰⁶). Gathenhielska reservatet blev sedan omhuldat också av hembygdsförbundet, man förlade till och med själva instiftandemötet dit.¹⁰⁷ När sedan striden om Gröna gatan pågick i mitten av 1950-talet hade förbundet bl.a. författat skrivelser, låtit amanuens Allan Nilsson tala på temat ”Det gamla Majorna”, och utarbetat förslag att vid Gröna gatan skapa ett reservat genom ditflyttning av hotad bebyggelse vid Majnabbe.¹⁰⁸ Också Koopmansgatans räddning hade förbundet engagerat sig i tillsammans med Beredningen för natur- och kulturskydd, men likaledes förgäves. År 1960 gällde det Kustens varv och Klippans bebyggelse.¹⁰⁹ Också senare är det Majorna som framträder inom ramen för hembygdsförbundets engagemang: rektor Elof Lindälv publicerade 1972 boken *Kulturminnen i Majorna: En vägvisare till några sevärdheter*, och 1977 kom boken *Klippans kulturreservat och andra byggnadsminnen i Majorna*.

Intressant är att förbundet som skäl för bevarande, förutom förlusten av själva de historiska värdena, också anför att staden skulle mista miljöer av turistintresse. År 1959 bildades på förbundets initiativ en guidenämnd med ledamöter ur flera organisationer (från förbundet genom museichef Stig Roth, vidare deltog bl.a. Svenska resebyråföreningen och Göteborgs och Bohusläns turisttrafikförening). Att både *presentera* staden och *bevara den såsom presentabel*, var alltså uttryckliga mål. Här är historiseringen ett medel för att förstärka och skapa attraktioner.

Hembygdsförbundet engagerade sig alltså framför allt i förindustriell småskalig bostadsbebyggelse av det slag som definierades som pittoreska i ovan behandlade texter. Detta sker i form av en mycket aktiv historisering av Majornas miljöer. Här framträder samma ”pittoreska” miljöer som en möjlig rumslig ordning för ”gamla hus” också inom ramen för Göteborgs hembygdsförbund.

Hembygdsförbundet kom från slutet av 1960-talet att engagera sig framför allt för Hagaskolorna, vilket skall belysas i ett senare avsnitt.

”VI SKOLA TROGET BEVARA DEN I VÅRT MINNE”:

GAMLA HAGAPOJKAR (1950)

För Föreningen Gamla Hagapojkar var Haga självklart hela tiden i fokus. Föreningen bildades redan 1946 med ett trettiotal medlemmar och var en av de många stadsdelsföreningar som grundades under denna tid, och sedan gick samman i Göteborgs hembygdsförbund 1950.¹¹⁰

Medlemskap i Föreningen Gamla Hagapojkar kunde erhållas av den man som fyllt 35 och som tillbringat större delen av sin uppväxttid i Haga. Fem år senare bildades inom Föreningen Gamla Hagapojkar också en underavdelning för Gamla Haga flickor med likalydande inträdesvillkor. På föreningens program stod förutom ordinarie månadsmöten, t.ex. också en årlig gökotta på Skansen Kronan med efterföljande utflykt, en lussefest, ett musikgäng, och regelbundna samkväm där också damer fick närvara.¹¹¹ Det var en förening skapad för sociala ändamål.

Föreningen Gamla Hagapojkar gav med vissa mellanrum ut en medlems-tidning. Gamla Hagaflickor skymtar endast med små notiser om sin verksamhet. Tidningens karaktär är tämligen konstant: bitterljuva noveller (utan Hagaanknytning) blandas med lokalhistoriska fördjupningar av mer allmän-giltigt slag (t.ex. Hagas idrottsförening, Hagatraditioner, skolhistoria, gatunamn) och personligt färgade skol- och lekminnen. Ett återkommande tema är gängbråk mellan olika stadsdelar. Här tydliggörs på ett sätt Haga som avgränsad plats och det innanför och utanför som denna plats konstituerades av, men faktiskt var Haga i dessa berättelser ibland större än så:

Annedal hörde för övrigt på den tiden till Haga ur församlingssynpunkt. Pojkarna i Annedal var alltid på vår sida när det gällde krigiska framryckningar i Landalabergen ovanför Rygatan eller slagsmål med Vega-killarna vid Olivedal.¹¹²

Haga framträder här utifrån ett utpräglat minnesperspektiv: en personlig optik som utifrån personliga upplevelser av Hagaförhållanden kan visa den position som var Hagas och Hagabornas. I tidningen presenteras nämligen relationen till Haga med en tydlig distans. De sociala band som etablerats genom den delade barndomen i Haga sätts främst – till och med före själva den plats på

vilken de knutits. I jultidningen 1950 skriver föreningen till sina medlemmar på första sidan:

Gamla Hagapojkar!

Ni har i Er hand Gamla Hagapojkars egen tidning. Det är meningen, att den skall vara en sammanhållande länk oss emellan. I den skall Ni finna gemensamma minnen och upplevelser. Välkommen till oss med Edra intryck och meningar. Här är Edert forum. – Gamla Haga har framtiden för sig. Där skall ett nytt Göteborg växa fram, och *den gamla stadsbild* *den är dömd att försvinna, men vi skola troget bevara den i vårt minne* och genom vår tidning och vår föreningsverksamhet värna om de gamla traditionerna.¹¹³

Det framstår här som föreningens uppgift, blott fyra år efter grundandet, är att hålla vid liv minnen av ett Haga som redan har mist sitt existensberättigande.

I 1951 års julnummer finns en text om föreningens nyss hållna julfest som lockade 160 deltagande medlemmar med fruar. Inbjuden gäst var stadsfullmäktiges ordförande herr Ernst Jungen. I sitt anförande framhöll Jungen vikten av Föreningen Gamla Hagapojkars självpåtagna roll – i julnumrets refererat så här:

Haga har sin speciella historia och tradition, som behöver vårdas. Hr Jungen berörde vidare det förslag till ny stadsplan för Haga som finnes. Han ansåg att föreningen i bevarande av den gamla andan från Haga kommer att få sin största uppgift, och önskade lycka till i fortsättningen.¹¹⁴

Föreningens uppgift var alltså i detta skede begränsad till minnenas och samhörighetens vårdande, och denna uppgift var sanktionerad från högsta ort. Haga framträder i nostalgiskt skimmer.

År 1950 var *Bostadssociala utredningens* slutbetänkande publicerad sedan några år – kommunens exemplariska saneringsutredning för Haga blev bekräftad som nationalpolitiskt gångbar. Det är naturligtvis svårt att tänka sig hur Gamla Hagapojkar skulle ha kunnat formulera sin uppgift annorlunda än att ”troget bevara minnet”. Trots att Haga fortfarande existerar upprättas en absolut gräns mellan nu och då.

Ett decennium senare, 1960, skriver Carl Lennart Lindholm några reflektioner i *Göteborgs-Posten* om Hagas första rivningstomt. Rivningstomten till-

Ur Gamla Hagapojkars tidning 1950.

kom genom stadens inköp och rivning av ett timrat 1860-talshus – utan att vare sig någon plan för området eller några konkreta idéer för platsen fanns. Lindholm skriver:

Ännu har inte saneringens skymning fallit över Haga. Ännu har det inte gått vemod i gränderna, men när färskstanken i ett nytt Haga för alltid suddar bort det gamla livet och grävskopornas knipkäftar dräglar sig över Hagas kropp, då kommer de hjärtfasta att fly med Hagas själ. För ett ögonblick stiger det kommande fram på näthinnan som en skapelse av sterilitet, betong och modernistisk perversitet. Det är synen som värker kring det rivna huset.¹¹⁵

Kritiken är uppenbar, men inte artikulera på något annat sätt än som en maktlös vrede inför den obevekliga förändring som är på väg. Lindholm är på så vis helt parallell med Gamla Hagapojkars subjektsposition, trots att dessa ingår i olika diskursiva sammanhang. I ett senare skede, under 1970-talets bevarandekamp, kom Föreningen Gamla Hagapojkar istället att verka för Hagas bevarande. (Se kapitel 5, ”Våra egentliga syften äro att försöka få bevara”, s. 302.)

Variationer

Här behandlas några texter och sammanhang som realiserar andra möjligheter, fortfarande inom ramen för det regelbundenhetsfält där ”gamla hus” framträder som pagana och förindustriella och industrialismens stadsbebyggelse alltså befinner sig i skuggan. När jag här talar om ”industrialismen” refererar det allmänt till 1800-talets mitt som det skede då tillväxttakten inom industrin accelererade och industrin blev en betydelsefull del av svensk ekonomi. Att bestämma tidpunkten för detta *a priori* eller precis ligger utanför området. Istället är det just hur samtiden uppfattar och omfattar industrialismens bebyggelse som utgör skiljelinje – huruvida ”gamla hus” kan utgöras av ”industrisamhällets folkliga stadsbebyggelse”. Jag skall här belysa hur ”gamla hus” glider i denna riktning i olika sammanhang; hur folkkulturen representeras; hur stadsmiljöinventeringar också ledde till miljöbevarande; hur industrihistoria försköts, hur Göteborgs historiska museum hanterade ”gamla hus” och ”Haga”. Här öppnas möjligheter för andra kunskaps- och bildningsregler,

men de realiseras ännu inte på ett sätt som får ”Haga” att framträda som ”det gamla fina Haga”.

FOLKKULTUREN OCH DEN SOCIALA SKIKTNINGENS PROBLEMATIK

Skansens bebyggelsemiljöer, förankrade i en idé om folkkulturen, kan förefalla kulturellt solida och kompletta. Men en viktig iakttagelse är att Skansenmiljöerna saknade en artikulering av allmogens sociala skiktning, istället var det skillnader på regional basis som framträdde. Projektet var att visa ett enat och kulturellt högtstående folk såsom det framstod i nationens olika regioner:

Renheten, äktheten och hederligheten hos Folket (definierat som dess bondeallmoge) sågs som ett uttryck för nationens sanna och friska identitet; en identitet som hotades av livet och mentaliteten i fabriker och industristädernas sjuka, smutsiga och ideologiskt förgiftade ’okultur’.¹¹⁶

Att helt skriva bort den faktiska sociala skiktningen i representationen av folkkulturen lät sig dock svårligen göras. Därför finns det redan i Hazelius arbete öppningar av både bondesamhällets och industrisamhällets sociala skiktning som pekar mot ett senare uppmärksammande. I detta avsnitt skall jag dröja vid detta förhållande.

Redan i Hazelius första museum 1873 kunde man betrakta följande: det inre av en halländsk ryggåsstuga; stugor från Vingåker i Sörmland och Ingelsta i Skåne; två utomhustablåer uppvisande ett landskap i Järvsö i Hälsingland respektive en höstflyttning i Lule lappmark med lappar, kåta, ren och akkja. Dessutom fanns ”högeståndskultur” och ”hantverkarföremål” i utställningarna.¹¹⁷ Här representerades ståndssamhällets sociala skiktning tillsammans med en grupp, framför allt definierad genom sitt arbete och sin arbetsorganisation (verkstad, lärlingssystem, skråväsende etc.): hantverkare kan emellertid i stor utsträckning ha räknats till ”borgarna” inom ståndssamhället. Dessa indelningar fanns representerade bredvid de regionala kulturformerna. Den fullskaliga presentationen av ståndssamhällets högsta sociala skikt samt hantverkarna gav emellertid, och med nödvändighet, en föreställning om existensen av också andra, lägre, sociala skikt. De mindre inflytelserika sociala skikten kan sägas ha funnits som en ”frånvarons närvaro”.

Men också på andra vis fanns den sociala stratifieringen manifesterad. Även om dioramorna och Skansenutställningarna var avsedda att presentera folkkulturens regionala variationer, fanns det i själva verket redan inom ramen

för dessa ett incitament till andra indelningar. De pigor och drängar som ingick i miljöerna kunde – utifrån den samtida erfarenheten av jordbrist – knappast *alla* betraktas som arvtagare och framtida kulturbärare som självägande bönder: att en piga kunde vara en framtida jordlös torparhustru, backstugusittar eller statarhustru var en samtida erfarenhet.

Efter den första världsutställningen i London 1851 fördes utställningsföremål inom konsthantverk och industritillverkning över till en för ändamålet inrättad permanent utställning på South Kensington Museum, det första av detta slag.¹¹⁸ Inom detta museum, som det i detta skede fungerade, stod samtidens industriprodukter inte i motsats till representationen av det gamla ståndssamhälle som var på utgång. Det samma var fallet vid inrättandet av Göteborgs museum endast tio år senare. Göteborgs museum öppnade som landets första med inriktning mot att för allmänheten visa helt nya industriprodukter *bredvid* oljemålningar och naturföremål.¹¹⁹ Här finns alltså inte den idag gängse uppdelningen mellan *nutid/framtid* och *dåtid*. Det förekom inte någon särskild avdelning för historia, och museet uppvisade inte heller framför allt det förflutna – det var snarare just en *utställning* som integrerade vetande från olika sammanhang och därmed från olika tider.

Detta innebär emellertid att museiverksamheten upprätthölls av samma kunskaps- och bildningsregler som Skansen: i båda sammanhang uppvisades det bästa av nationens produkter, i det ena fallet industritillverkade, i det andra fallet (huvudsakligen) hantverkade. Skansens miljöer uppvisade inte förfluten tid, de var uppvisningar av kulturell variation i det samtida Sverige. Museet uppvisade en utvecklingskedja fram till samtida föremål.

Man kan därför föreställa sig att Skansen kontinuerligt uppdaterade sina samlingar för att inte bli en uppvisning av det förflutna. Så var också fallet. T.ex. utökade Skansen sin hussamling 1932 med de s.k. Stadskvarteren. I dessa stadskvarter (åter)uppfördes tre år senare ett hus, ursprungligen byggt under tidigt 1700-tal, som stått på Bondegatan i Stockholm. Det var ett 2-vånings trähus med tillhörande ekonomibygnader vilket fram till 1830-talet hade bebotts av hantverkare, fabrikörer, lärlingar och gesäller. Därefter, från 1800-talets tidiga decennier och hundra år framöver, fungerade huset i huvudsak som hyreshus; de små rummen hyrdes ut till arbetare och arbeterskor. Intressant är att en arbetarbostad (som tidigare visats på Metallarbetarförbundets jubileumsutställning på Skansen) ganska snart plockades in i denna länga. Längan kom att kallas ”arbetarbostadslängan”.¹²⁰ Under 1940–60-talen fylldes stadskvarteren på Skansen med fler och fler fabriksinslag.¹²¹

Genom ”arbetarbostadslängan” representerades industrialismens samhälle på Skansen. Det intressanta är att detta historiska skede länkades till staden – till Skansens stadskvarter. Samtidigt måste påpekas att denna länkning var mycket svag: i Stadskvarteren uppvisades ett *förindustriellt* hantverk.¹²² Detta innebär att den industrisamhällets urbana arbetarbostad försköts bakåt till förindustriell tid: den framträder märkligt nog som lika *förindustriell* som allmogeostaden.¹²³

Att arbetarbostadslängan med arbetarbostaden, genom att vara den enda i sitt slag, framträdde som *typisk* är en ytterligare viktig iakttagelse. Arbetarbostaden etablerades som typ genom att helt enkelt placeras bredvid de andra utställningsobjekten. Men medan allmogeostaden skulle uppvisa just nationens rika kultur*variation*, räckte det med *en enda* arbetarbostad – som därmed kom att representera arbetaren som en sociokulturellt homogen företeelse.

Industrialismens folkliga stadsbebyggelse framträdde alltså i form av en ”arbetarbostadslänga” – men konstruerades som en ytterligare i raden av de variationer som upprättats på regional grund. Trots att här alltså *industrisamhällets arbetare, staden och bostaden* framträder tillsammans i ”arbetarbostadslängan”, överskrids inte på allvar gränserna för folkkulturens kunskaps- och bildningsregler. Istället visar exemplen hur också arbetaren motas tillbaka till folkkulturen. Genom dessa villkor för framträdandet av ”gamla hus” var industrialismens folkliga bebyggelse därför i princip utestängd. Det är emellertid viktigt att också peka på den potential som fanns i själva representationen: att framställningsformen för ”regional kultur” sprängdes inifrån genom den möjliga resemantisering som följde av reell social skiktning. I detta avseende pekade redan Skansenmiljöerna bortom sig själva.

STADSINVENTERINGAR OCH BEVARANDE

AV URBANA BEBYGGELSEMILJÖER

Ett intresse för miljömässiga helheter förekom tidigt i museernas verksamhet och tog sig, som ovan diskuterats, uttryck i ett intresse för folkkulturens miljöer. Ofta nämns de omfattande inventeringar av allmogens byggnadsbestånd som utfördes under Nordiska museet. Men också stadsmiljöer inventerades. Mot bakgrund av krigshotet gjordes på 1940-talet s.k. snabbinventeringar och kulturhistoriska värderingar av alla äldre städer.¹²⁴ Jag vill här ge några exempel på stadsmiljöinventeringar och stadsmiljöbevarande som omfattade även det sena 1800-talets och 1900-talets bebyggelse, men också komma in på stadsmiljöernas ställning inom stadsplanering och kulturminneslagstiftning.

Det finns exempel på inventeringar som just rör hela befintliga miljöer. En av de tidigaste är skriftserien *Gamla Svenska Städer* som gavs ut med start 1908 (på initiativ av Teknologföreningens avdelning för husbyggnad).¹²⁵ Samfundet S:t Erik, bildat 1901, drev frågan om dokumentation av byggnader med historiska och estetiska kvaliteter. Genom samfundets försorg utfördes inventeringar först av staden mellan broarna (av Ragnar Josephson)¹²⁶ och sedan av Södermalms bebyggelse (av Sixten Strömbom och Axel Nilsson). En annan och i detta sammanhang väsentlig inventering är 1952 års inventering av Lund, *Lunds stadsbild: byggnader, gatunät, miljöer, formminnen*, en av de första moderna bebyggelseinventeringarna.¹²⁷ Tillsammans med Uppsalainventeringen och Stockholms inventeringsverksamhet från 1960-talets början sades Lundinventeringens graderingar ha utgjort mall för inventeringen av Göteborgs bebyggelse som påbörjades 1964 inför det kommunala saneringsprogrammet.¹²⁸

Rapporten efter Samfundet S:t Eriks inventeringar av Södermalm avlämnades 1915. I denna förordades att några miljöer eller områden skulle bevaras intakta och att också andra värdefulla hus skulle flyttas dit (istället för att enskilda utspridda byggnader bevaras).¹²⁹ Detta lär vara ett av de allra tidigaste exemplen på förslag att flytta samman gamla hus till sammanhängande enheter: kulturresevat. Bebyggelsemiljöbevarande i kulturresevatsform fick senare visst genomslag. Under 1950-talets innerstadsomvandlingar togs i flera städer initiativ att rädda hotad ”pittoresk” och ”idyllisk” bebyggelse: så utgörs Örebros Wadköping och Gamla Linköping av hopsamlade hus som inte ursprungligen låg tillsammans, och Gamla Gefle består av hus som lämnades kvar i den pågående stadsomvandlingen och inleddes i den nya stadsbilden.¹³⁰

Sixten Strömbom utförde också en inventering av Majornas bebyggelse inför stadsingenjör Albert Lilienbergs stadsplanläggning 1914.¹³¹ I detta sammanhang förefaller resevatsidén – att avsätta vissa områden eller miljöer dit man kunde flytta andra byggnader – ha kommit upp i Göteborg.¹³² I Göteborg etablerades på så vis Gathenhielmska resevatet i Majorna av Gamla Majpojkar.

När handlingsprogrammet för sanering i Göteborg hade fastslagits 1961 kom idén om resevat återigen upp: en fullmäktigemotion föreslog ”att rivningshotade byggnader med kulturhistoriskt värde så vitt möjligt bevaras genom överföring till resevat inom sin stadsdel eller samlas i resevatet Slottsskogen”,¹³³ men samtliga remissinstanser – Styrelsen för Göteborgs museum, Beredningen för natur- och kulturskydd, Göteborgs hembygdsförbund samt

Stadsbyggnadskontorets byggnadsavdelning – avstyrkte förslaget genom att hänvisa till pågående inventering och tillsättande av antikvaretjänst. Ingen ville ha ett nytt Skansen (Göteborgs hembygdsförbund förefaller ha varit mindre negativa).

Det förekom också *faktiskt intentionellt* bevarande av hela stadsmiljöer *in situ*. Paradexemplet är Gamla Stan i Stockholm som på 1930-talet räddades undan rivning genom Samfundet S:t Erik och Gösta Sellings insatser.¹³⁴ Det är ett av de ytterst få hela stadsmiljöer som intentionellt har ”bevarats” genom kulturminnesvårdsinsatser.¹³⁵ Övrig exploatering och rivning av hela stadsmiljöer verkar ha pågått utan några allvarliga invändningar från den professionella kulturminnesvården (på varken lokal eller nationell nivå).¹³⁶

Jag har här behandlat inventeringar, explicit bevarande i reservat men också explicit bevarande *in situ*. På vilket sätt påverkade byggnadslagstiftningen den kontinuerliga frågan om bevarande/ anpassning kontra förnyelse?¹³⁷

Ett visst slags kontinuitet hade uppnåtts genom de stadsplaneinstrument som reglerade nyproduktionen. Både 1931 och 1947 års byggnadsstadga betonade att tillkommande byggnader skulle ”bliva väl inordnade i stadsbilden”. Man skulle vidare se till att:

... historiskt och estetiskt värdefulla byggnader och stadsbilder eller sådana platser som på grund av belägenhet, växtlighet eller säregna naturförhållanden äro särskilt tilltalande, i möjligaste mätto skyddas och bevaras [...].¹³⁸

Detta innebär att själva frågan om *kontinuitet* i städernas bebyggelsesmiljö var inskriven i de planmässiga förutsättningarna för stadsmiljöernas successiva omvandling, och att själva bevarandet (dvs. icke-exploatering) kan förstås som inordnat i denna övergripande styrning. I slutet av 1950-talet slopades detta krav på inordning och i lagstiftningen reglerades istället en allmän hänsyn till ”de fordringar som böra ställas ur sundhets-, skönhets- och trevnadssynpunkt”. Dessutom slopades kravet på att bevara värdefulla stadsbilder. Därmed tillkom då en större möjlighet att – utan att bryta mot stadsplaneringens lagstiftning – förändra och göra tillägg som radikalt avvek från de befintliga miljöerna.¹³⁹

Förutom byggnadsstadgans krav på underhåll, som gällde generellt för alla byggnader, fanns också särskilda krav på byggnader som ansågs vara särskilt värdefulla. Dessa fick enligt 1931 års stadga inte förvanskas, samtidigt som kringliggande byggnader skulle ansluta eller underordna sig. 1947 och

1959 års stadgor har samma bestämmelser men den senare är något mindre rigorös.¹⁴⁰ En i sig bevarandefrämjande paragraf var också 1931 års byggnadsstadgas krav på att byggnaderna skall hållas i sådant skick att ”hälsofara, osnygghet eller vanprydnad icke uppkommer”.¹⁴¹ Om denna stadga inte följdes kunde byggnadsnämnden utföra åtgärder på fastighetsägarens bekostnad, eller föra ärendet vidare till åklagare. Samma bestämmelse återkom i 1947 och 1959 års stadgor och i alla revideringar som följde därefter. Det förhållande att fastighetsägare samtidigt opåtalat kunde bryta mot denna stadga och underlåta också dess allra mest elementära krav har ofta påpekats. Detta visar framför allt den bristande överensstämmelse mellan lag och praxis som möjliggjorde det som kallas förslumning.¹⁴²

Denna genomgång visar att det mot slutet av 1950-talet alltså för första gången blev möjligt att mer kraftigt påverka stadsbilden – utan att bryta alltför gravt mot gällande byggnadslagstiftning och praxis.

Vad innebar detta nya förhållande för frågan om bevarande inom stadsplaneringen? Folkedotter (1974) har undersökt hur kommunala översiktsplaner i några mindre kommuner behandlar städernas äldre bebyggelse åren 1960–1970. Här framträder ett tydligt förändrat förhållningssätt från 1960 och framåt: i planerna för perioden 1960–67 minskar de stadsområden som väljs ut i planerna som ”saneringsområden” i antal, samtidigt som antalet byggnader som betecknas besitta kulturhistoriskt eller miljömässigt värde ökar. Denna förändring fortsätter och blir än tydligare i planerna för åren 1967–1970. Analysen av de kommunala planerna visar alltså att planerna – och planerna? – blev *mer* inriktade på att bevara den befintliga stadsbebyggelsen och mindre inriktade på ”sanering”.¹⁴³ Det (ovan berörda) minskade kravet på anpassning av nybebyggelse till den befintliga stadsbilden, får alltså tidsmässigt sin omedelbara fortsättning i att ”kulturhistorisk” bebyggelse tillmäts större betydelse.

Inom den offentliga kulturminnesvården intogs länge en mycket försiktig hållning gentemot sanering och rivning av hela stadsmiljöer.¹⁴⁴ Det saknades också lagstiftning som möjliggjorde ett säkerställande av sådana. Enligt 1942 års lag om byggnadsminnen skulle byggnaden, för att kunna komma ifråga, vara ”kulturhistoriskt märklig”. I 1960 års formulering skärptes kraven: byggnaden ifråga skulle bevara ”egenarten hos gången tids byggnadsskick eller minnet av historiskt betydelsefull händelse” men skulle med hänsyn därtill också vara att anse som ”synnerligen märklig”. Denna formulering gäller fortfarande.

Den statliga organisationen för kulturminnesvården sågs över i den 1965 tillsatta utredning om museiverksamhet, *MUS 65*, vars uppdrag 1967 utvidgades till kulturminnesvårdens organisation men som också kom att befatta sig med författningsändringar rörande bl.a. byggnadsminnen. Frågan om förslag till författningsändringar hade stöd i många motioner om förbättrat skydd för kulturhistoriskt värdefulla miljöer under 1960-talet och framåt.¹⁴⁵ Exempelvis underströk en fempartimotion vid 1971 års riksdag (med hänvisning till tidigare motioner) att ett kontinuerligt underhåll av bostadsbyggnader behövdes men att nuvarande lagstiftning var otillräcklig både för att hindra rivningar och för att åstadkomma upprustningar, och att dessa frågor borde behandlas före den tekniska frågan om modernisering.¹⁴⁶ Samtliga remissinstanser stödde motionen, men det betonades också att kulturminnesvårdande aspekter (förutom speciallagstiftning) borde föras in i planlagstiftningen.

Museiutredningssakkunniga (*MUS 65*) avgav sitt betänkande i SOU 1972:45 *Kulturminnesvård*. Det viktigaste förslaget var där dels inrättandet av enheter för kulturminnesvård vid länsstyrelsernas planeringsavdelning, dels byggnadsminnesärendenas handläggande av länsstyrelserna (istället för Riksantikvarieämbetet). Målet var alltså att kulturminnesvården skulle decentraliseras och integreras i den fysiska planeringen. Utredningen betonade att tyngdpunkten i arbetet därför behövde ligga i förberedande verksamhet, såsom kartläggningar av ”kulturhistoriska monument och miljöer”, ”bevaringsplaner” och ”aktionsprogram”.¹⁴⁷ Kungl. Maj:ts proposition 1974:28 (en del av 1974 års stora kulturpolitiska reformpaket) underströk denna inriktning genom att betona att bevarande av den historiska kontinuiteten i vår fysiska miljö måste tillmätas grundläggande betydelse, att detta gällde hela samhällets historia, men också att detta krävde en integrering av kulturminnesvården i övrig samhällsplanering. Ledord var ”levandegöra” och ”miljösyn” (i kontrast till ”monumentsyn”). Propositionen föreslog inrättandet av länsantikvarietjänster vid länsstyrelserna (istället för de särskilda kulturminnesvårdsenheter som tidigare föreslagits).¹⁴⁸

Medlen kunde utdelas efter tillstyrkan av antikvarisk myndighet inom en begränsad tillstyrkanderam. Detta innebar i princip att de statliga bostadslånen för första gången kunde användas för att anpassa byggnadsteknik och planlösningar till den äldre bebyggelsens behov. SOU 1979:17 *Kulturhistorisk bebyggelse – värd att vårda* utredde stödåtgärder i form av statsbidrag för vård av kulturhistorisk bebyggelse i allmänhet, och i den följande regeringspropositionen 1980/81:122 beslutades om ersättning och bidrag för kultur-

historiska överkostnader till fastighetsägare inom av statsmakterna beslutade ekonomiska ramar; nivån för statliga räntefria tillägglån höjdes samtidigt till 100 % vid ombyggnad av hus med så högt kulturhistoriskt värde att de skulle kunna byggnadsminnesförklaras.¹⁴⁹ Som jag längre fram skall visa, var det först de statliga bidragsformerna som kom att påverka de slutgiltiga besluten om Hagabebyggelsens bevarande.

Trots att alltså behovet av att kunna omfatta hela stadsmiljöer hade uppmärksammats, fanns det flera faktorer som motverkade de hela stadsmiljöernas integrering i kulturminnesverksamheten. Någon lagstiftning som gällde hela miljöer var inte förhanden.¹⁵⁰ Ett annat förhållande som kan ha påverkat bevarandefrågan beträffande miljöer, är storleken på anslagen till kulturminnesvården. Den nominella ökningen var betydande mellan 1975/76 och 1983/84¹⁵¹ men följde egentligen bara konsumentprisindex och byggsektorns faktorsprisindex för flerbostadshus. Kulturminnesvårdens andel av statsbudgeten minskade i realiteten mellan åren 75/76 och 80/81 (från 0,022 % till 0,019 %).¹⁵²

Decenniet 1965–75 var antalet byggnadsminnesförklaringar hälften så stort som decenniet 1975–85.¹⁵³ De juridiska villkoren för skydd av byggnader stärktes inte, och därför kan den stora ökningen i antalet byggnadsminnen snarast ses i relation till kulturminnesvårdens decentralisering – och ökade kunskap genom inventeringar av länens ”kulturhistoriska monument och miljöer”.

Dessa här relaterade förändringar följdes av en intern debatt inom kulturminnesvården. Ett viktigt bidrag lämnades av Sverker Janson (1908–2005) som i sin bok *Kulturvård och samhällsbildning* (1974) pläderade för *hushållning* som centralt perspektiv på kulturresurserna.¹⁵⁴ Janson ledde arbetet med att utveckla nya former för kulturhistorisk dokumentation mot *hela landskap*: spår från förfluten tid, senare tiders verksamhet och en levande bebyggelse. Det förflutna blev här inte avskilt utan betraktades som en del i pågående omvandlingar. Som överantikvarie från slutet av 1960-talet, verkade Janson för kulturminnesvårdens arbete ute i länen och för en konsolidering och förstärkning av läns museernas arbete. Jansons helhetssyn på landskapet och kulturmiljön fick stor betydelse för kulturminnesvårdens sätt att arbeta när de stora strukturomvandlingarna i det svenska samhället satte in under 1950- och 60-talen.¹⁵⁵

När det gäller frågan om den befintliga stadsbebyggelsens betydelse och värden inom den offentliga kulturminnesvården, kan man utifrån vissa ”händelser” – såsom Jansons bok – identifiera vad man kan kalla en vidgad syn, ett

miljötänkande. Men jag vill därför påminna om Riksantikvarieämbetets redan i kapitel 4 anförda remissvar på *Bostadssociala utredningen* 1947. Riksantikvarieämbetet menade då att:

... kulturhistoriska synpunkter ej endast bör läggas på de ålderdomligaste miljöerna i ett samhälle. Även stadspartier från senare tid, t.ex. från senaste sekelskiftet, kunna självfallet ha ett sådant [...] värde, att krav måste resas på en hänsynsfull behandling av dem.¹⁵⁶

Huruvida man med denna formulering skulle kunna avse bebyggelseområden som Haga, är omöjligt att veta. De ”värden” som anförts gav ännu inte någon återverkan i konkreta åtaganden.

”DET INDUSTRIALISTISKA SAMHÄLLET KRÄVER SIN HAZELIUS”:

KONSTKRITIKER G. JOHANSSON (1949)

Det är inte svårt att föreställa sig arbetaren och arbetarbostaden som en nod för historisering inom ramen för industrihistoria. Som jag ovan visat är emellertid varken arbetaren eller arbetarbostaden betydelsefulla i industriminnes-sammanhang.

I detta avsnitt skall jag belysa en intressant förskjutning som kan iaktas i två utsagor. Dessa beklagar båda teknikhistoriens ringa betydelse, men utsagorna uppvisar stor skillnad med avseende på *hur* de låter teknikhistoriens område framträda – en uppenbar glidning inom minnespraktikernas kunskaps- och bildningsregler.

Den första härrör från Torsten Althin, Tekniska museets chef, ett tiotal år efter grundandet av Tekniska museet (år 1932) då han i en *Daedalus*-artikel beklagar det bristande intresset för det teknikhistoriska området:

Vi skydda våra konstverk, våra allmogebyggnader, våra kulturhistoriska byggnader i städerna, naturminnesmärken, olika djur- och växtarter, som hålla på att dö ut etc. Borde vi icke också då slå vakt kring de minnen, från forna tiders tekniska och industriella arbete, som för vårt lands utveckling varit av så fundamental betydelse?¹⁵⁷

Här är det en ren minneskonstruktion som efterfrågas. Den andra utsagan hämtas från konstkritikern och författaren Gotthard Johansson som i ett upprop i tidningen *Vi* 1949 menar att ”Det industrialistiska samhället kräver sin Hazelius” och sedan diskuterar frågan utifrån problemställningen ’huruvida endast det estetiskt tilltalande kan ingå i museernas minnesskapande’. Det

intressanta är emellertid att han därigenom länkar industrins historia till också de bostadsmiljöer som denna har skapat:

[Den miljö] i vilken den största och numera även politiskt dominerande samhällsgruppen i vårt land, industriarbetarna, *vuxit upp* [var endast fragmentariskt bevarad].¹⁵⁸

Mellan Althin och Johanssons utsagor är det nära tjugo år och de har anledning att beklaga samma bristande intresse, men den stora skillnaden är att Johansson artikulerar frågan på ett sätt som överskrider själva *teknikhistoriens* sammanhang.¹⁵⁹ Johansson efterfrågar en teknikhistoria som omfattar även industriarbetarens bostadshus:

... om det [fula och triviala] utgör en väsentlig del av verkligheten, kan man då utesluta den ur bilden? Om en hel samhällsklass' miljö förefaller oss ful och trist, äger den då inte ens värde som historiska dokument, om ett helt århundrade synes oss sakna stil och smak, är det då utan intresse även för eftervärlden?¹⁶⁰

Här uppmärksammades alltså behovet av en museiverksamhet som med större intresse riktade blicken mot industriarbetarens *livsmiljö*. Intressant är att artikeln omtrycktes arton år senare, 1967, och då med det explicita skälet att frågorna ”fortfarande [är] aktuella för de kulturhistoriska museerna”.¹⁶¹

Hur var det då med arbetarhistoria och industrisamhälle inom andra museifält? Redan vid början av 1940-talet drev Nordiska museet bokprojektet *Arbetaren i helg och söcken* som sedan var upprinnelsen till projektet *Arbetarminnen* – ett insamlingsprojekt kring berättelser från olika branscher och yrken, men intresset för själva industrimiljöerna kom senare.¹⁶² Alzén skriver att det ”vid mitten av 1900-talet fanns en rad hämmande faktorer som medverkade till att industrin inte ansågs vara en del av det kulturella arvet” (industri och kultur uppfattades som varandras motsatser och industrins kvarlevor symboliserade armod, förnedring och elände), men att intresset för industrihistoria väcks i slutet av 1960-talet.¹⁶³

Här finns alltså en identifierad brytpunkt,¹⁶⁴ men man kan också understryka att de exempel som ovan angivits visar på förskjutningar inom själva kunskaps- och bildningsreglerna redan tidigare och hur det då framför allt var *arbetarbostaden* som framträdde.

Det industrihistoriska intressets uppsving anses ha blivit konsoliderat 1968 vid ett möte på Tekniska museet på initiativ av Marie Nisser (konstve-

tare) och Gunnar Sillén (arkitekt), och i spåren på strukturkrisen, fabriksnedläggningarna och arbetslösheten i mitten på 1970-talet ökade och breddades sedan intresset för industrisamhällets historia.¹⁶⁵ I vissa fall var intresset för arbetarkultur i detta skede stämt i politiskt radikal tonart med kapitalismens utsgugning i fokus.¹⁶⁶

Industrins historia utforskades bl.a. av ”gräv-rörelsen”.¹⁶⁷ Inspirationen till gräv-rörelsen hämtades från industriarkeologisk verksamhet i England och syftet var att involvera en intresserad allmänhet, inte den professionella kulturminnesvården. Man avsåg att starta en inventeringsverksamhet som riktades mot varje slags objekt som kunde relateras till industriverksamhet: hela miljöer med alla slags byggnader. Man avsåg alltså att överskrida en teknik-historisk aspekt av miljöerna och att inkludera byggnader av ”socialt och arkitektoniskt värde”.¹⁶⁸ I praktiken var det framför allt arkitektoniskt monumentala byggnader från den högindustriella epoken på de klassiska industriorterna (Eskilstuna, Göteborg, Västerås, Stockholm) men också hotade anläggningar som kom att undersökas.¹⁶⁹ Tidsmässigt kom gräv-rörelsen framför allt att befatta sig med tiden före 1930-talet: ”Intresset tog halt vid socialdemokraternas regeringsövertagande och det påbörjade folkhemsbygget”, även om samtiden i princip var möjlig att utforska.¹⁷⁰ I detta sammanhang blev arbetaren ett nav i ett socialhistoriskt intresse som dock framför allt riktades mot själva arbetet, de manliga yrkesarbetarna och arbetarklassens historia.

En intensiv studiecirkelverksamhet (bl.a. inom ABF) drogs igång, särskilt på orter där industri lades ned, och på universitet startade projekt på detta tema. Från arbetarrörelsen betraktades projektet till en början med misstänksamhet, men med 10 000 studiecirkelar i ryggen förändrades några år senare attityden och särskilt de fackliga leden ställde sig bakom projektet.¹⁷¹

Även om det finns exempel redan från det tidiga 1900-talet kan det konstateras att intresset för den egna historien fram till detta skede var mindre framträdande inom arbetarrörelsen.¹⁷² Dock får detta ses mot bakgrund av att arbetarrörelsens övergripande mål var sociala reformer samt att kulturminnesvårdens institutioner i praktiken länge inte var öppna för arbetare.¹⁷³

”VÄSTRA HAGASKOLAN ETT FÖRNÄMLIGT
ARKITEKTONISKT KULTURARV”:
REKTOR E. LINDÄLV (1969)

I ett föredrag i Stadsbiblioteket den 14 oktober 1969 vid Göteborgs hembygdsförbunds möte håller rektor och styrelseledamot Elof Lindälv ett föredrag med

titeln ”Hur vill vi ha det nya Haga?”.¹⁷⁴ I polemik med Bäckström – som påstås vilja bevara endast Dicksonska folkbiblioteket, men jämför kapitel 4 – menar Lindälv att Haga har mer att erbjuda.¹⁷⁵

Här framträder framför allt ett ur skolhistoriskt intresse förnämligt Haga. Lindälv hade redan 1962 skrivit om Majornas äldre skolor och fortsatte engagera sig i skolminnen.¹⁷⁶ I Lindälvs historisering av Hagaskolorna – Östra Hagaskolan från 1827 på Skolgatan (som också skolstyrelsen hade uppmärksammat redan 1960) och Västra Hagaskolan från 1863 på Östra Skansgatan – ges utrymme åt hur dessa skolor representerar olika steg i en skolhistorisk utvecklingskedja (”Lancastermetoden”, ”Torsten Rudenschöld” osv.). Men det är hur det övriga Haga framträder som motiverar att Lindälvs text placeras under avsnittet ”Variationer” och inte bland de andra texterna ovan.

Först något om Lindälvs allmänna Hagaperspektiv. Lindälv menar att ”vi befinner oss alltså i den lyckliga situationen att kunna diskutera Hagas framtid” och att det gäller att ”gå varligt fram och inte – kanske i onödan – rasera byggnader, som kan ge människor historiska upplevelser”. Det handlar emellertid om enskilda byggnader och enskildheter som är bevarandevärda. Jämte skolorna framträder särskilt Hagas ”byggnadsplan”, Kaponjärgatan (”Det vore önskvärt om den gamla kaponjären finge en markering i en eventuell parkanläggning”) och Dicksonska stiftelsens hus. Samtliga hade redan en etablerad plats inom attraktionsgeografin. Dessutom framträder Hagas *yttre* delar som särskilt känsliga för förändringar genom stadsförnyelsen:

Intill Sprängkullsgatan är det angeläget att nya hus inte får gå ända fram till Husargatan och att kontakten med Hagaparken och Hagakyrkan genom låghusbebyggelse bibehålles [...] utefter Södra Allégatan kan förutom Dicksonska biblioteket Frälsningsarméns gula tegelbyggnad göra anspråk på att få stå kvar.

Utsidorna behöver alltså behållas intakta. Detta framträdande påminner inte så lite om Fredberg och hans Hagaperspektiv. Lindälv menar också att det är ”särskilt angeläget” att de gatupartier ”som skapar trivsel och god social miljö [...] får vara kvar utan alltför stora ingrepp i husens exteriör”. Här nämns Husargatan, Haga Nygata och norra delen av Skolgatan – samtliga är stråk genom Haga som kan väljas av besökare.

Mest anmärkningsvärt är att Lindälv här ägnar utrymme åt landshövdingehuset. Det är första gången de uttryckligt framträder som *bevarandevärda* och

att det är detta som motiverar textens placering. Att det redan tidigare förekom ett slags ambivalens beträffande landshövdingehusen måste dock klargöras: ovan nämnde Ebbe Linde, radikal medförfattare till den skrift i vilken landshövdingehusen angreps (*Bostadssocialism* 1932), menade 1948 (endast 15 år senare) istället¹⁷⁷:

... under försommarnätter [...] Själva de karaktäristiska husen av den typ som kallas 'landshövdingehus' [...] blir då sköna, mänskligt riktiga på något sätt, vänligare än de opersonliga internationella och kommersiella stenhus [...].¹⁷⁸

Här framträder en motsägelse, en ambivalens kring landshövdingehusens betydelser, men inte mer: ingen historisering. Först Lindälvs utsagor är explicita kring landshövdingehusens betydelse som minnen.

Lindälv refererar Nordbergs artikel om landshövdingehusens byggnadshistoria i Göteborgs historiska museums *Årstryck* 1961 (se kapitel 5) och menar att man borde ha haft råd att låta Göteborgs äldsta landshövdingehus (i Annedal) vara kvar, men eftersom detta inte sker (hela Annedal revs) ”är det angeläget att en rad landshövdingehus i Haga får bevaras och restaureras”. Här nämns (förutom det rivna Östra Skansgatan 5) att ”vi har kvar en samling av olika typer med skiftande fasader” – därefter fortsätter Lindälv åt annat håll.

Det är alltså påfallande att landshövdingehusen här *som typ* framträder som just bevarandevärda. Ett positivt framträdande fanns också tidigare, men då inte som historiskt minne utan som ”mänskligt viktiga” (Linde) eller som missbedömda (Cornell). Lindälv låter emellertid landshövdingehusen framträda som minnesmonument. Det är inte på långa vägar frågan om att ”hela Haga” historiseras och är värt av bevara.

I kapitel 5 behandlas landshövdingehusen vidare.

HISTORISKA MUSEET MELLAN ”STÄMNINGSFULLA MILJÖER” OCH ”GÖTEBORGAR’N I ETT RUM OCH KÖK”

Museichef Stig Roth gick i pension 1965. I *Årstryck* för 1966 skriver nytilletträdde museichefen Allan T. Nilsson (f. 1921) om samma års fotoutställning *Det Göteborg som försvinner*: den ”belyser förändringar i stadens utveckling och drar [...] glädjande stor publik”. Nilsson fortsätter därefter om museets uppgift:

Att handha stadens kulturhistoriska och byggnadsantikvariska verksamhet, att insamla material samt att meddela information om kulturhistorien i, vid och omkring Göteborg hör således till våra väsentliga uppgifter. Göteborgs historiska museum har härigenom också möjlighet att *gripa in* i många av förutsättningarna för dagens framsteg i Göteborg.¹⁷⁹

En sådan närmast politisk programförklaring framstår som ny. Företrädaren Stig Roths syn på sin roll i det offentliga samtalet förefaller ha varit mer ambivalent. När Roth fick en förfrågan från TV om medverkan i ett program om Göteborg och rivningarna, lär han ha avböjt bestämt, med hänvisning till att han hellre stod framför ”vilda djur” än kamerorna.¹⁸⁰ Även om detta inte belägger något slags ointresse för det publika ansvaret, visar det att massmediernas ”vilda djur” var svårare att utvärda än rivningarna.

Nilsson hade precis som sin företrädare visserligen en bakgrund på Göteborgs museum som amanuens (1953–55) men hade också tjänstgjort bl.a. vid Nordiska museet och varit verksam som landsantikvarie och läns museiintendent i Jönköpings län under ett decennium innan han återvände till Göteborgs museum. Nilsson tjänstgjorde som Göteborgs historiska museums chef åren 1965–82.

Nilssons formulering om ”att gripa in” är intressant eftersom en sådan hållning inte förefaller ha varit kutym. Den ovan citerade texten får själva kunskapen om det förflutna att framstå som redskap med vilken en ”möjlighet att gripa in” kan erbjudas. Och det betonas att denna skall brukas: det är ”meddelandet” av ”information om kulturhistorien i vid bemärkelse” som kan ge möjligheter att peka åt ett annat håll. Apropå den 1965 tillsatta byggnadsantikvarietjänsten, menade Nilsson att: ”den av byggnadsantikvarie H. Widéen ledda undersökningen av skyddsvärda byggnader i Göteborg [...] inom kort [bör] bli ett viktigt instrument med uppslag till lösningar och en välkommen långtidsplanering” vilket antyder förväntningar på att inventeringen skulle kunna påverka planeringen.¹⁸¹ Nilsson kommenterar också att en ny tjänst med en ”ämneskombination av folklivsforskning, sociologi, historia, ekonomisk historia och kulturgeografi” hade utlysts och tillsatts för att tillgodose det nya museiprogrammets inriktning mot industrisamhällets och Göteborgs utveckling.¹⁸²

I Nilssons formulering öppnas alltså för att saneringen och dess konsekvenser kunde betraktas som möjliga att påverka, samtidigt som det finns

incitament till en mer publik verksamhet. Överst i Nilssons verksamhetsredogörelse för första året står det att utrymmen för tillfälliga utställningar iordningställt. Nilsson höll också föredrag med titeln ”Ett museum i takt med tiden”. Samma år anordnades utställningen *Folklig tradition, folklig demonstration*. Fotoutställningen *Det Göteborg som försvinner* 1966 (producerad i samverkan med Fotografiska föreningen) drog uppemot 13 000 besökare. I hederskommittén för utställningen satt saneringsprogrammets direktör Campanello. Därpå följde fototävlingen *Det Göteborg som förändras*. Andra utställningar som producerades under Nilssons tid var *Göteborgar'n i ett rum och kök*, *Ett litet fattigt barn jag är* samt *Rivas eller bevaras? Hur museet bedömer Göteborgshusens värde*.¹⁸³ Den sistnämnda var sommarutställning 1967 och ”möttes av stort publikt intresse” enligt museets *Årstryck* 1969.¹⁸⁴ Att museet fortsatte att inrikta sig mot bevarande- och byggnadsvårdsfrågor och även ordnade utställningar på dessa teman under kommande år är tydligt i verksamhetsberättelserna.¹⁸⁵

Med stöd av ett nytt verksamhetsprogram rymde alltså Nilssons chefskap en annan inriktning för museet. Vilken var Nilsson egen intressesfär? Han disputerade i etnologi i Lund 1961 på avhandlingen *Studier i svenskt repslageri* och blev sedermera docent i ämnet vid Göteborgs universitet.¹⁸⁶ I sin stab hade han etnolog Alfa Olsson som var med i förberedelserna för etableringen av etnologin vid Göteborgs universitet.¹⁸⁷ Han hade under sin tidigare period på Göteborgs museum också utfört en ”etnologisk-sociologisk” undersökning av Göteborgs hamnarbetare.¹⁸⁸ Med Nilsson förstärktes alltså den etnologiska ämneskompetensen inom personalstyrkan.

Antalet ärenden hos byggnadsminneskontoret (som byggnadsantikvarie Harald Widéen sorterade under) hade ökat dramatiskt: endast under 1966 hade man haft att handlägga 150 ansökningar om rivning. Det handlade här emellertid inte om att yttra sig, utan endast om att undersöka och dokumentera. Samtidigt ökade ansvaret för byggnadsutredningen, varför flera nyanställningar gjordes (se vidare kapitel 5).

Det nya verksamhetsprogrammet tillkom, som jag ovan visat, i en situation då museet i och med saneringsprogrammet hade fått en väsentligt ökad arbetsbelastning. Frågan om vad som skulle väljas ut för bevarande, respektive vad som blott skulle dokumenteras, fick en aldrig tidigare skådad betydelse för stadens framtida utseende och innehåll.

När inventeringen 1967 överlämnades från museinämnden till byggnads-

nämnden, skriver ordföranden tillika landshövding Per Nyström i foljebrevet att museistyrelsen önskar framhålla att byggnadsminneskontoret (som handlade inventeringsarbetet och dokumentationsärenden) liksom hittills:

... bör få fortlöpande underrättelser om alla rivningsärenden i Byggnadsnämnden, så att Göteborgs Historiska Museum [...] får tillfälle att i erforderlig mån dokumentera bebyggelse, lämningar och interiörer, som är dömda att borttagas.¹⁸⁹

Nämnden väljer här att formulera sin uppgift i relation till saneringsprogrammet som i huvudsak bestående av ett fortsatt dokumentationsarbete av de redan utdömda byggnaderna.¹⁹⁰ Trots att inventeringen och utredningen om de ”kulturhistoriska aspekterna” i saneringsområdena dels var en av de få sakfrågor som skulle kunna motivera en begränsning av en planerad exploatering, dels föll inom ramen för det nya verksamhetsprogrammet som gällde industristaden, ansågs alltså inte de rivningsdömda bostadsområdena som en del av detta ansvar vid inventeringens publicering 1967.¹⁹¹

I själva inventeringsarbetet omfattade alltså inte nämnden den syn på stadsutvecklingen som museichef Nilsson hade deklarerat och som innebar att man räknade med att kunna påverka och förhindra den framskridande rivningen av inventeringsområdena (och planeringen av nya bebyggelsestrukturer).

KAPITEL TRE har undersökt hur ”Haga” och ”gamla hus” framträder i skuggan av ”pagan” och ”förindustriell”, inom det som jag har betecknat som en *minnesgeografi* och en folkkulturens domän. Denna domän definieras av 1860-talets ökade efterfrågan av ”det unika” (i kölvattnet av industriell massproduktion) och har sedan dess har fört fram *bostadshuset* som en av de viktigaste beståndsdelarna i nationell identitet. Förutom att denna geografi upprepar attraktionsgeografins rumsliga centrum–periferi-relationer (se kapitel 2), blir också ”regionen” en central rumslig skala inom minnesgeografen (med primär referens till pagana och förindustriella sammanhang). Undersökningarna rör frågan om den ställning som urban folklig bebyggelse från industrialismen har inom ramen för lokala sammanhang, särskilt hos Göteborgs historiska museum, fram till museets inventering av saneringsområdenas kulturhistoriska värden 1967. Trots att museet fick ett nytt verksamhetsprogram 1964, framträdde Haga i 1967 års museiinventering på samma sätt som inom attraktionsgeografen. I relation till attraktionsgeografen tillkommer dock några av Dicksonska stiftelsens välgörenhetsfinansierade bostadshus, Västra Skansgatans typiska landshövdingehus, samt Hagas gatumönster, och dessa tillägg kan ses som en partiell historisering av Haga. De motsägelser som har identifierats (embryon till omvärdering) består av flera instanser av ambivalens inom minnesgeografen. En motsägelse är inneboende i den imaginära konstruktionen av bostadshuset som folkkulturens minnesobjekt. En motsägelse har sitt ursprung i 1900-talets kontinuerliga försök att rädda inte bara enskilda hus utan bebyggelsemiljöer från nyexploatering, och som under 1970-talet utvecklas i ansträngningar att överskrida den genomträngande oppositionen mellan gammalt och nytt inom fysisk planering. En motsägelse insisterar på att industriminnesverksamheten behöver utvidgas från industrisamhällets fabriker till också industrisamhällets bostäder. En motsägelse framhåller att en viss atmosfär i Haga behöver bevaras. En motsägelse menar att museets uppgift är att ta aktiv del i samtida frågor.

4 I skuggan av ”folkhem” och ”nostalgi”

I INDUSTRIKAPITALISMENS TIDIGASTE skede, dvs. kring mitten av 1800-talet för Sveriges del, kom Haga att bli en plats för materialisering av en helt ny bostadspolitik. På grund av den accelererande urbaniseringsprocessen i Göteborg uppfördes där 1849 (dvs. långt innan det offentliga ansvaret för bostadsbyggande och bostadspolitik hade etablerats) Sveriges första kommunalt finansierade bostäder. Kort därefter blev Haga platsen också för andra bostadsbyggnadsprojekt. Dels handlade det om bostadsbyggande som finansierades av det välbärgade borgerskapets donationer (de s.k. stiftelsehusen), dels om byggmästarorganiserat s.k. spekulationsbygge (vilket möjliggjordes av en rad successiva reformer såsom skråväsendets upplösning 1846 och näringsfrihetens införande 1864). Men i Haga, liksom i övriga Göteborg och i Sveriges andra städer, skapade befolkningstillväxten ändå en situation av i det närmaste konstant bostadsbrist under lång tid. I Göteborg ledde platsbrist till inkorporering av först de angränsande stadsområdena i Majorna (1868) och Lundby (1906), ändå kunde man inte bygga ikapp bostadsbristen. I Göteborg bestod 1920 hela 51 % av de 46430 lägenheterna av enrummare, 10 % var ännu mindre, såsom spisrum eller liknande.¹

Bostadsbyggandet blev också den stora nationalpolitiska frågan. När den nationella bostadspolitiken så småningom fixerades kring frågan om *sanering*, skulle denna bostadspolitik komma att få allvarliga konsekvenser för Hagas existens: det skedde då sanering likställdes med *stadsplanesanering*. Frågan om stadsplanesanering medförde att bostadspolitiken gled från frågan om bostadsproduktion på jungfrulig mark, över till frågan om hur redan *befint-*

◀ *”Haga saknar sådana idyller som exempelvis Majorna där det finns åtskilligt man vill bevara. Ur kulturhistorisk synpunkt kan jag inte finna att det finns något som hindrar en sanering av Haga. [...] Det enda man kan göra i Haga är att rationellt riva ned de gamla rucklena och bygga nytt.” (Stadsplanechef Tage William-Olsson, intervjuad i Göteborgs-Posten 1943, ”Sanering av Haga...”) Foto: Lars Mongs.*

lig stadsbebyggelse skulle ersättas med ny bebyggelse byggd enligt nya stadsplaner med ett visst slags funktionsseparering, där framför allt ekonomiska verksamheter och bostäder åtskiljdes. Möjligheterna till funktionsseparering gavs från 1931 då kommunerna fick rätt att genom särskilda bestämmelser precisera hur marken skulle användas.²

Stora delar av den befintliga stadsbebyggelsen – den som var tät, högexploaterad och funktionsblandad med bostäder och verksamheter – framstod då som ohjälpligt *ofunktionell*. Haga blev i sådana sammanhang ett centralt exempel på stadsplaneranseringens nödvändighet och möjligheter, och framträdde här som en del av en imaginär *saneringsgeografi*. Denna geografi upprätthölls genom folkhemsmetaforen (en rumslig realisering av ett funktionalistiskt stadsideal) samt genom ett distinkt och kraftfullt nostalgiskt distansering av befintliga urbana bebyggelsestrukturer.

Till skillnad från de förra kapitlen vilka behandlade Göteborgs befintliga stadslandskap *med* sin historiska dimension, undersöker detta kapitel texter som behandlar stadens framtid och hur stadsbyggande och stadsplanering kan (och skall) förändra och förbättra staden. Texterna härrör från flera olika sammanhang, såsom bostadspolitik, utredningar eller debatt och dagstidningsjournalistik. Trots att texterna alltså inte alls avser att behandla stadslandskapets historiska dimension, visar det sig att det också här förekommer en tydlig historisering – men en historisering som låter ”gamla hus” och ”Haga” framträda i skuggan av dels folkhem, dels nostalgi. Detta är de kunskaps- och bildningsregler som skall belysas i detta kapitel.

Detta kapitel skall alltså undersöka hur ”gamla hus” och ”Haga” framträder i sammanhang i vilka en ny estetisk-moralisk rumslig ordning för staden förespråkades allt mer kategoriskt. Samtidigt skall även denna ordnings dynamik beaktas: glapp och motsägelser vilka skapade möjligheter till de viktiga förskjutningar som senare medförde att ”gamla hus” och ”Haga” framträdde på andra sätt.

Bostadspolitikens domäner

Den bostadspolitiska utvecklingen är central för Haga: först genom att stora delar av Hagas bebyggelse kom till i syfte att lösa arbetarbostadsbristen för mindre bemedlade; sedan för att den befintliga bebyggelsen blev objekt för saneringsplanering; därefter genom att just Hagas bostadsbebyggelse blev ett

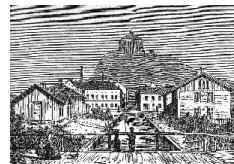
nav i historiseringen av Haga som en ”arbetarbostadsstadsdel” (se kapitel 5); och sist för att Haga blev en vändpunkt för stadsplaneringen av befintliga stadsområden. Detta avsnitt skall granska bostadspolitikens domäner – dels som en fråga om bostadsbyggande för arbetare, dels hur en statlig bostadspolitik etableras och blir en kommunal angelägenhet.

Arbetarbostadsfrågan

Arbetarbostaden som problem kom till uttryck första gången 1851 i *Tidskrift för svensk praktisk byggnadskonst och mekanik*, då tidskriften manade de spekulativa intressena att engagera sig i arbetarbostadsfrågan.³ Men arbetarbostadsfrågan fick också genomslag i kommunalpolitiska sammanhang. I Stockholm försköts dessa under 1850–80-talen i riktning mot att själva bostadsfrågan allt mer kom att betraktas som ett kommunalt ansvar – tidigare hade planeringsadministrativa frågor och infrastrukturella lösningar för den ekonomiska verksamheten dominerat diskussionerna om stadens ansvar. Till att börja med var integration och ägande av det egna hemmet den lösning som förespråkades, men redan under 1880- och 90-talen visade sig detta vara omöjligt att genomföra, och arbetarbostadsfrågans lösning framstod som en akut samhällsangelägenhet. Här knöts moraliska och sanitära farhågor ihop varmed frågan fick explosiv kraft. Stadens styrelse framträdde här som den aktör som blev ansvarig för lösningar och ingrepp genom reglering av den ekonomiska verksamheten.⁴

Det tillsattes en rad statliga undersökningar och kommittéer i bostadsfrågan mellan sekelskiftet 18–1900 och första världskriget, men faktum är att endast få bostadshus i detta skede byggdes genom kommunal försorg. Exempel från Göteborg visar att enigheten kring bostadsfrågan som samhällsangelägenhet verkar ha varit begränsad. Staden Göteborg hade, som ovan nämnts, redan på 1850-talet uppfört bostadshus i Haga, och 1913, sjuttioalet år senare, ställdes återigen förslag i stadsfullmäktige om att staden själv skulle låta uppföra bostadshus för stora familjer. Den kommitté som stadsfullmäktige tillsatt stödde förslaget, men stadsfullmäktige avsåg ändå med ”ovanlig fermitet”. Senare engagerade sig staden Göteborg i samma projekt men under andra former: genom att sälja andelar i en privat firma med samma syfte. Trots detta betraktas Göteborg ofta som den stad där bostadsfrågan hade det största inflytandet i offentlig och politisk debatt.⁵

Inom ramen för bostadsdiskursen kom Haga att på flera olika sätt inta

Bilden visar Hagas äldsta bebyggelse uppförd för ”arbetare” längs Kaponjärgraven.

en särställning som ofta beskrivs i termer av *stigmatisering*, men som istället också kan beskrivas i termer av *exemplariska försök* att komma till rätta med bostadsbrist och bostadsmisär. Nästa avsnitt skall därför ge några översiktliga exempel på hur Haga kan ses som platsen för de rent konkreta lösningarna på bostadspolitiska problem.

ETT EXEMPLARISKT HAGA

Urbaniseringen hade sin första tillväxtperiod kring 1850. I den samtida debatten om städernas ansvar för bostadsförsörjningen intar staden Göteborg en nationellt sett unik position genom att 1847 inrätta en Styrelse för arbetarebostäder. Styrelsen var ett resultat av den utredning om arbetarbefolkningens bostadsförhållanden som initierats av vicedirektören för stadens fattigförsörjningsdirektion. Åren 1849 och 1850 lät Styrelsen för arbetarebostäder för stadens räkning, men genom frivilligt ekonomiskt stöd av borgerskapet, uppföra totalt 87 arbetarbostäder: tio envånings trähus med 47 lägenheter och 14 spisrum på tomt 66 i Västra Haga, samt två 2-vånings trähus med 16 lägenheter och 24 spisrum på tomt 49 i Nya Haga.⁶ Som offentliga projekt framstod dessa initiativ länge som isolerade insatser men snart påbörjades olika byggprojekt i staden genom olika slags finansiering och samverkan mellan filantropi, offentlighet och självorganisation.

Också i Haga fortsatte byggandet. Åren 1857–58 lät Dicksonska stiftelsen uppföra sex trähus i Haga (nuvarande kvarteret Löjtnanten, rivna 1902) ritade av Adolf Edelsvärd (som senare också ritade tegelhusen i kvarteret Fänriken 1860–61).⁷

Dessa exempel på byggande i offentlig och filantropisk regi inom Haga är väl kända. Vad som sällan framkommer är att staden Göteborgs styrelse redan från 1800-talets början använde också *befintliga* Hagahus som resurs för att på olika sätt stödja stadens fattigare befolkning. Jag har tidigare nämnt att Kjellin tar upp hur Göteborgs stad allteftersom köpte in och bytte till sig tomter och hus i kvarteret Femkanten (nuvarande Artilleristen) och koncentrerade fattigverksamhet av olika slag dit.⁸ I Haga skapades alltså i detta skede lösningar på ett bostadsproblem som gällde hela Göteborg, konkreta sätt att stävja bostadsbrist och misär. Jag skall här presentera dessa byggnationsprojekt, för att lägga en grund för den saneringsgeografi inom vilka dessa senare kom att historiseras. Inom den attraktionsgeografi och folkkulturgeografi som tidigare har behandlats (se kapitel 2 och 3) är dessa byggnationsprojekt i stort sett frånvarande.

I det tidigaste skedet var bostadsbyggande och egentligen hela bostadsfrågan utlämnade till enskilda initiativ och projekt.⁹ Stadens ansvar ansågs i liberal anda begränsat till att underlätta bostadsbyggande genom att sälja mark till förmånliga priser och stå för kostnaderna för gator och dränering. Detta var i Göteborg en tämligen framgångsrik politik. Med hjälp av byggnadsföreningar som lät uppföra bostadshus på spekulation, donationer till välgörenhetsinrättningar¹⁰ och filantropiska bostadsföreningar med bara 5 % i vinstkrav¹¹, minskade antalet hemlösa och överbefolkade bostäder i Göteborg under 1880-talet.¹² Stockholms bostadssituation var i detta skede långt värre än den göteborgska.¹³

Det kan tilläggas att också ingenjörer och arkitekter redan vid mitten av 1800-talet började intressera sig för bostadsbristen just i termer av ”arbetarbostadsfrågan”. Som ovan nämnts publicerade den nya tidskriften *Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik* flera olika tekniska förslag, men inte förrän mot slutet av 1800-talet kom de viktigare bidragen från detta håll.¹⁴ I Göteborg gjordes t.ex. det första arkitektförslaget för ett landshövdingehus först 1910.¹⁵

Den stora ökningen av bostadsbyggandet hade, som nämnts, sin grund i den successiva avregleringen av ekonomisk verksamhet.¹⁶ I och med detta uppstod ett nytt utrymme för byggandet där drivkraften blev de framtida vinstmöjligheterna i form av hyresintäkter: här etablerades spekulationsbygget som fenomen och byggmästaren trädde fram som aktör. Att Göteborgs stadsarkitekt Kaufmann börjar föra journal över byggandet 1847 kan ses i relation till dessa förändringar. Tio år senare, 1857, beslöts också att Hagas tomter (som dittills hade upplåtits mot s.k. upplåtelsestillstånd) nu skulle kunna friköpas.

I Göteborg utvecklades i detta skede en praxis med en byggnadstyp som kunde kringgå byggnadsstadgans förbud mot trähus i mer än två våningar: med en två våningars träkonstruktion *ovanpå* en bottenvåning i tegel medförde denna byggnadstyp – landshövdingehuset, se vidare kapitel 5 – en effektiv exploatering. Denna hustyp kom att uppföras i stort antal. Också landshövdingehuset kan ses som ett försök att komma till rätta med en reell bostadsbrist, men kom istället att bli stigmatiserat med en klasstämpel (jämför Fredberg, Kjellin m.fl. i tidigare kapitel). Inom den saneringsgeografi som här behandlas blev landshövdingehuset även själva innebilden för stadsplanesaneringsbehovet: genom Göteborgs saneringsprogram utplånades de vidsträckt landshövdingehusområdena Stigberget, Vegastaden, Annedal, Landala, Olskroken, och flera andra områden blev sargade.¹⁷ I Haga uppfördes åtskilliga

landshövdingehus mellan åren 1875 och 1930, närmare bestämt 118 stycken eller 40 % av alla hus i Haga. I Haga var landshövdingehusen, till skillnad från ovan nämnda områden, ofta enstaka och utspridda i många kvarter.¹⁸

Hagas bostadsbebyggelse kan alltså sägas ha varit exemplarisk i förhållande till urbaniseringens trångboddhet och den utrymmesbrist som skapades inom den gamla stadens område. Vid sin tillkomst var 1800-talets Hagabebyggelse alltså inget verkligt problem, utan ”problemet Haga” uppkom när samma bebyggelse sattes i relation till en samhällelig bostadspolitik med allt mer normerande och ”vetenskapliga” lösningar på arbetarbostadsfrågan. Genom denna diskurs kom frågan att medföra att Hagabostäderna stigmatiserades – både de som ovan har nämnts och de ännu äldre byggnader som fanns kvar. Och det var genom denna stigmatisering som de (mer eller mindre nödvändiga) förbättringarna av Hagabornas bostadsförhållanden och Hagabostädernas standard kom att framstå som onödiga – och stadsplanesanering som nödvändig.

Politiskt ansvar på drift

En redogörelse av Alf Johansson från 1962 för bostadspolitikens etablering som en samhällspolitisk fråga skall i detta avsnitt belysa centrala aspekter av den saneringsposition som genomfördes med en allt mer rationalistisk metod och estetik på nationalpolitisk nivå. Alf Johanssons (1901–1981) roll i bostadspolitiska sammanhang är betydande och han kan betraktas som en av de ledande bostadspolitikerna i Sverige under perioden. Johansson disputerade 1934 i politisk ekonomi, innehade genom åren ett enastående antal uppdrag av bostadspolitisk betydelse (t.ex. avdelningschef på Socialstyrelsen 1939, administrativ chef för Statens bygglånebyrå 1942, ordförande och direktör för densamma 1943, tillförordnad generaldirektör för Bostadsstyrelsen 1948–1960) samt innehavare av en professur i nationalekonomi, speciellt bostadsmarknadsforskning, 1960–67. Johansson betraktas också som en av initiativtagarna till 1930-talets nya sociala bostadspolitik: bl.a. var han sekreterare i *Bostadssociala utredningen*, och ordförande i 1954 års utredning *Saneringsfrågan: Betänkande om stadssambhällenas bebyggelse*.¹⁹

Den text som jag här skall utgå från – ”Bostadspolitiken” – är publicerad under tidigt 1960-tal och kan ringa in den position utifrån vilken bostadspolitiken monopoliserades av svensk socialdemokrati. Inom denna bostadspolitik blev endast ett enda slags lösning politiskt korrekt. Texten kan visa

hur denna politik uppfattades av en av dess främsta konstruktörer.

Huvudfrågan för Johansson gäller hur ansvarsfördelningen mellan kommun och stat försköts flera gånger tills den var etablerad genom att Socialdemokratiska arbetarpartiet 1932 kom i regeringsställning.²⁰ Den första nationella bostadskommittén hade tillsatts 1912. Ett statligt intresse för bostadsstandard (om än med endast små krav på förändringar²¹) kunde skönjas under 1920-talet, men en anpassning av bostadspolitiken till de överordnade politiska frågorna samt slutligen ett erkännande av bostadspolitiken som en nationell statlig fråga och ett offentligt ansvar skedde först genom den första omfattande nationella utredningen om bostadsförsörjning – *Bostadssociala utredningen* – tillsatt 1933 inom socialdepartementet under statsminister Gustav Möller. I denna deltog Johansson själv som sekreterare.

Johansson betonar att socialdemokratins politiska maktövertag 1932 medförde en social reformpolitik som samtidigt markerar en ideologisk glidning: ett avståndstagande från en tidigare förhärskande uppfattning där sociala problem var en uppgift för privata aktörer. Genom att något dröja vid Johanssons kommentarer kring detta brytningsskede kan de anspråk som denna position reste belysas.

Medan själva arbetslöshetsfrågan var politiskt etablerad under det tidiga 1930-talet, sägs det statliga engagemanget i bostadsförsörjningsfrågan vid denna tid ännu vara präglad av osäkerhet och ambivalens. Johansson beskriver hur 1932/33 års statliga expertutredning, som försökte fixera bostadspolitiken inom ramen för arbetsmarknadspolitiken, samtidigt avfärdade ett statligt ansvar för bostadssociala missförhållanden med att det skulle ”utgå från kommunalt håll”.²² Denna rapport flyttas av Johansson till den politiska marginalen: ”[den] präglades ännu av det passerade decenniets synsätt”, och innehöll endast ”rester ur 1920-talets torftiga bostadspolitiska skafferi”.²³ Istället ser han 1933 års arbetsanskaffningsprogram gällande landsbygdens bostäder, tillsammans med 1935 års riksdagsresolution om stöd till barnrika familjer – initierad av socialdemokratiska regeringen i dess krispropositionen 1933 – som genombrottet för en distinkt nationell bostadspolitik:

Här kastades dogmen om de bostadssociala angelägenheterna såsom enbart kommunala resolut över bord och för första gången formulerades statliga program för stöd åt bostadsförsörjningen för eftersatta befolkningsgrupper, där det bostadssociala ändamålet i början förmedlades med det arbetsmarknadspolitiska, men så småningom kom att få en självstän-

dig plats inom ramen för den konstruktiva socialpolitik, som fick sitt genombrott under 1930-talet.²⁴

Med Johanssons egna ord innebar den nya politiken en ”skarp brytning med den traditionella uppfattningen om ansvarsfördelningen mellan stat och kommun” eftersom den medförde ”[en] av staten i huvudsak finansierad och subventionerad bostadspolitik, vars utformning bestämts på bostadssociala, arbetsmarknadspolitiska och familjepolitiska grunder”.²⁵ Den fortsatta nationella statliga bostadspolitikens utveckling inom ramen för socialdemokratin blev *Bostadssociala utredningen* som tillsattes 1933 (nämnd ovan, behandlas utförligt i kommande avsnitt) som ansågs innebära ”[en] allsidig behandling av hela det bostadssociala komplexet”. Den viktigaste frågan för bostadspolitikens utveckling var emellertid, enligt Johansson, den demografiska stagnationen såsom den behandlats i makarna Myrdals *Kris i befolkningsfrågan*.²⁶ Det är i sammanhanget intressant att Gunnar Myrdal var nära vän med Alf Johansson, och att Myrdal var sekreterare för den parallella statliga utredningen *Befolkningsskissionen*, där behovet av förbättrade familjevillkor betonades.²⁷

Bostadspolitikerna, såsom den presenteras av Johansson, behöver alltså snarast ses som ett led i att förverkliga en mer omfattande politisk vision. Den väntade välfärden kunde hotas av sviktande befolkningstillväxt och nya sociala problem, och för att främja reproduktionsmöjligheterna krävdes intensifierade åtgärder beträffande bostadsbyggandet – vilket sedan också genomfördes genom flera reformer.²⁸ År 1946–48 beslöts så att bostadsstandarden skulle höjas och 1967 deklarerades att hela befolkningen skulle erbjudas hälsosamma, rymliga, välplanerade och praktiskt utrustade bostäder av god kvalitet och till rimliga kostnader.²⁹

Johansson betraktar de dittillsvarande kommunala insatserna som utvecklade och otillräckliga. Medan bostadspolitikerna alltså stabiliserades som en statlig politisk fråga redan på 1930-talet, ansåg Johansson kommunernas roll vara mer osäker. Han betonar att redan *Bostadssociala utredningen* 1947 framhöll hur:

[...] en standardhöjande bostadspolitik i fortsättningen krävde en vidareutveckling från de kommunala organens sida av den aktivt initiativtagande och på längre sikt planmässigt inriktade verksamhet, [...] och framhöll som ett starkt önskemål, att utvecklingen borde gå [...] i riktning mot decentralisering av sådana funktioner, som kunde decentraliseras.³⁰

När Johansson skriver i början av 1960-talet ser han alltså *Bostadssociala utredningens* lydelse som fortfarande aktuell. Det är viktigt att notera hur han därigenom bortser från de pågående omfattande kommunala stadsförnyelseprojekten som redan var igång med sanering av centrala stadsområden (jämför kommande avsnitt). Inte heller kan han ha ansett de planerade stadsförnyelseprojekten och de pågående rivningarna som alltför kraftfulla i förhållande till den bostadspolitik som han företrädde. Tvärtom smädas i artikeln den tidigare politik som nöjde sig med ”att formulera skälen för att ingenting göra i vändningar av oscarisk värdighet”.³¹

De nya statliga bostadspolitiska målen, tillsammans med ett förstärkt kommunalt mandat, visade sig i förlängningen öppna för stora offer av befintliga stadsmiljöer.

Statlig bostadspolitik blir kommunal saneringspolitik

Redan under det tidiga 1950-talet kan ett genombrott för nya kommunalpolitiska ambitioner beträffande bostadsbyggande skönjas. En ny kommunal bostadspolitik möjliggjordes av 1947 års planlag.³² Lagen, som reformerade möjligheterna till kommunal expropriering i syfte att underlätta planförnyelse i städerna, utvecklades och förstärktes 1953 för att också innefatta s.k. zon-expropriering. Lagförnyelsen – i dagligt tal Lex Norrmalm efter sin uppkomst på initiativ av Stockholms stad – medförde att kommunerna (istället för fastighetsägarna) erhöll den värdeökning som följde av det allmännas investeringar i infrastruktur.³³ Denna lag anses framför allt på en psykologisk nivå ha haft stor betydelse för kommunernas förvärv av större markområden i stadskärnorna.³⁴

I den offentliga utredningen *Saneringsfrågan: Betänkande om stadssamhällets bebyggelse* (SOU 1954:31), där särskilt kommunernas roll i stadsförnyelsen fokuserades, hade Alf Johansson – vid tillfället chef för byggnadsstyrelsen – återigen en ledande position, denna gång som ordförande. Utredningen betonade att höjd ”stadsplanestandard” krävde stora exploateringsenheter³⁵ och hade i stort samma utgångspunkter som *Bostadssociala utredningen* (se nedan) rörande stadsmiljöernas behandling. Utan reservationer föreslogs storskaliga projekt i städernas gamla kvarter.

Utredningen *Saneringsfrågan* föreslog kommunalt markinköp, kommunala undersökningar och upprättande av kommunala evakueringsplaner. Dessa åtgärder under det tidiga 50-talet, tillsammans med lagjusteringarna 1953 och

1954 som gynnade kommunala insatser och vinst genom stadsförnyelse, visar en distinkt förskjutning i regleringen av stadsbyggandet. Men medan utredningen alltså efterfrågade förstärkta åtgärder för att främja stadsförnyelse, så hindrades själva stadsförnyelseinsatserna ännu av den envisa bostadsbristen och detta hindrade mer omfattande rivningar. På så vis blev istället centrumutveckling och trafikreglering – såsom t.ex. Nedre Norrmalmsprojektet – den viktigaste frågan.³⁶ *Byggfackens Industriutredning, Del 6, Sanering* 1961 menade att insatserna ännu så länge var blygsamma: endast de allra äldsta och mest nergångna bostäderna hade med undantag för Nedre Norrmalm i Stockholm och Söder i Gävle berörts av sanering.³⁷

Centrumutveckling och trafikreglering krävde en större samordning av olika planeringsområden än vad som tidigare varit fallet, och i detta syfte hade *Saneringsfrågan* (SOU 1954:31) krävt inrättandet av en ny professur i stadsplanering, förslagsvis placerad på Chalmers tekniska högskola i Göteborg. Den enda professur som då fanns inom området innehades av Uno Åhrén på KTH (åren 1947–63). Vid denna punkt bryter frågan om stadssamhällets planering in i utbildningssammanhang och bildar på så vis underlag till hur också universitet och högskola senare fick legitimitet för att delta i diskussionen om stadssaneringen (se vidare kapitel 5).

Redan *Bostadssociala utredningen* hade betonat behovet av ekonomiska incitament för att förmå fastighetsägarna att investera i sina fastigheter och föreslagit statliga subventioner för att kompensera för den eventuellt lägre fastighetsexploateringsgraden vid stadsförnyelse. Utredningen *Sanering* föreslog istället en reduktion av intäkterna från det äldre fastighetsbeståndet, tillsammans med ett höjt hyresintäktsstak för nyproducerade bostäder. De efterfrågade förändringarna förverkligades också under de kommande åren – men snarare beroende på en allmän kostnads- och intäktsökning än på byggfackens krav.³⁸

Denna bostads- och fastighetspolitik fick omfattande och allvarliga konsekvenser för det befintliga bostadsbeståndet. Jag skall närmast ta upp några av de förhållanden i städernas bostadsområden som uppstod genom den politik som ovan skisserats. Här berörs då insatser som gäller såväl bostadsförsörjningsrelaterade projekt som stadsförnyelseprojekt vilka motiverats av andra skäl. De stadsförnyelsebetingade rivningarna utgör bakgrund till det rivningsmotstånd som så småningom växte fram – ett motstånd som inte gjorde åtskillnad mellan stadsförnyelsens olika syften.

Stockholms stad nämns ofta som föregångare för stadsförnyelsen i Sve-

rige och där var det trafikplaneringsfrågor och inte bostadsbrist som var den utlösande faktorn. Redan 1928 års generalplan medförde rivningar på 1930-talet, men först med tunnelbaneprojektet på 1940-talet ökades aktiviteten. Staden godkände en principplan för Nedre Norrmalms omvandling 1945 och redan följande år reviderades denna med en radikaliserad förnyelseplan. 1946 års plan, som anses vara startpunkten för Stockholms stadsförnyelse, var en plan för extensiv utveckling av ett affärscentrumområde (CBD).³⁹ Från och med 1952 utfördes omfattande rivningar och redan 1953 blev resultatet synligt i statistiken.⁴⁰ Fram till 1968 ledde Stockholm rivningsstatistiken, men under följande tioårsperiod skulle Göteborg, ohotad, komma att inta denna förstaplats.⁴¹

Medan Stockholm påbörjade stadsförnyelsen för att utveckla ett affärscentrum, så var det trafikexpansionsbehov som i mitten av 1950-talet ledde till beslut om förnyelse av Örebros Söderområde.⁴² I Gävle var stadsförnyelsen däremot framför allt betingad av bostadsförsörjningsfrågan. Där hade stadsförnyelsen påbörjats redan under sent 1930-tal då staden beslutade om sanering av flera bostadsområden. Den s.k. Södersaneringen i Gävle genomfördes genom kommunalt markinköp på 1940-talet, pågick under 1950-talet och avslutades 1961.⁴³

Göteborgs omfattande saneringsprogram initierades 1958 och började löpa på allvar 1962 (se vidare nedan). Även om det också innefattade omfattande rivningar i centrala staden inför etableringen av affärskvarter (Östra Nordstaden), är det mest känt för sin bostadsförsörjningsplan.

Insatserna låg helt i linje med den samhälleliga bostadspolitikens riktning – såsom den såg ut under skedet innan Alf Johansson 1962 efterfrågar förstärkta kommunala resurser (se ovan). Dessa exempel är visserligen spridda, men visar kraftfulla kommunala stadsförnyelseinsatser (bl.a. men inte enbart, betingade av bostadsbristen) samtidigt som Johanssons text antyder hur dessa kommunala stadsförnyelseprojekt ännu betraktades som alltför obetydliga och kraftlösa i förhållande till den stadsförnyelse som efterfrågades.

Saneringsgeografins Haga 1860–1968

Saneringspolitiken – såsom den drevs av en konstellation av intressen (politiker, trafikplanerare, starka ekonomiska aktörer, handeln, arkitekter) – pekade bortom det befintliga stadslandskapet. Den upprättade bostadsförsörjnings-

planer som inte bara krävde att befintliga bebyggelseområden skulle uppgraderas och kompletteras utan som dessutom krävde att de skulle ersättas, den fokuserade realiseringen av centrumutbyggnad, och den upphöjde en rationellistisk estetik till en norm.

Inom denna imaginära geografi sammanlänkas platser, företeelser och sociala förhållanden på specifika sätt. I följande avsnitt skall jag belysa på vilket sätt Hagas position inom saneringsgeografin etablerades och befästes. Det handlar om Haga som ”den mest klassiska saneringsstadsdelen”. Genom vilka manövrar och tekniker gick det till?

Normering av urban sociorumslighet

En av anledningarna till att man från politiskt håll ville erbjuda arbetarklassen förbättrade bostadsförhållandena var föreställningen om arbetarkvarterens sociala och moraliska oordning. De usla boendeförhållanden för de lägre klasserna sågs som ett hot mot hela samhället och de högre samhällsgruppernas rädsla var inte obefogad efter 1800-talets turbulenta mitt (med bildandet av en arbetarinternational och de olika revolutionerna). Inom en liberalkonservativ ideologi ansåg man att förbättringen av bostadsförhållandena, fostran av arbetarklassen och rösträttsreformerna skulle fungera som preventiva åtgärder gentemot de våldsamma revolter och politiska krav på ekonomisk omfördelning som skakat flera av Europas storstäder.⁴⁴ Bostadsfrågan krävde en realpolitisk lösning.

Men hur kunde dessa på liberal och konservativ ideologi grundade insatser för att lösa arbetarbostadsfrågan få fäste inom den i internationalism och på solidaritet baserade socialismen? I svensk kontext måste frågan relateras till idén om folkhemmet och den formmässiga ideologi för samhällsbyggande och boende som den omfattade. Folkhemstankens ursprung, utbredning och upplösning har diskuterats av Jan Larsson i boken *Hemmet vi ärvde: Om folkhemmet, identiteten och den gemensamma framtiden*.⁴⁵ Larsson menar där att folkhemsmetaforen framför allt kunde åstadkomma en sammanhållande politik: ”folkhemmet förenade en klassisk rättfärdighetstanke med motiv för ekonomisk och social omvandling, för jämlikhet och trygghet från materiell nöd.”⁴⁶ Som politisk term vann den spridning sedan Per Albin Hansson använt den i en riksdagsdebatt 1928 för att beskriva det eftersträlvade samhället.⁴⁷

Med folkhemmet som metafor utformades ett samhällsideal i vilket boendet var en central nod också för en rad andra samhällspolitiska och ideologiska

frågor. Den centrala frågan handlade om att skapa bättre boendeförhållanden för det stora flertalet, och därmed gavs denna politik en bred legitimitet. Men detta var samtidigt också en normerande samhällspolitik, som förutom resurser och politiska beslut krävde tillgång till administrativa tekniker och strategier. I sitt fysiska och praktiska genomförande innebar detta, med Larssons drastiska formulering, en ”ombildning av människor till objekt för förändring, från att ha varit subjekt under visionens framväxt och utformning.”⁴⁸

Etableringen av folkhemmet måste också förstås mot bakgrund av en längre tids kulturförändring. Ambjörnsson (1988) menar att industrialiseringen medförde ett slags homogenisering av befolkningen – en kulturell modernisering som innebar att en skötsamhetsinriktad arbetarkultur växte fram.⁴⁹ Genom de organisationer som arbetarrörelsen skapade under loppet av industrialiseringsprocessen fostrades individer in i denna kultur och in i idén om ett kollektivt samhällsansvar. Här fungerade föreningar och studiecirklar tillsammans med nykterhetsrörelsen som en formerande verksamhet där en ”skötsamhetens moraliska ekonomi” främjade en livshållning vilken – trots att den satte en bestämd gräns gentemot arbetsgivaren – i sin konkreta utformning snarast kom att efterlikna borgerliga förhållanden.⁵⁰

Den skötsamme arbetaren och bostadspolitiken inom ramen för folkhemmet kan alltså ses som ömsesidigt betingade. Genom social organisering formades individuella och familjära erfarenheter vilka reproducerade ordentligheten som norm. Här kunde Lubbe Nordströms reportage från ett lortigt Sverige fungera som bränsle till en förstärkning av visionen om ett helt och rent land och folk – ett folkhem.

Intressant är då vilken fysisk form som motsvarade denna norm. När man talar om folkhemmets materialisering syftar man ofta på det offentligt finansierade bostadsbyggandet, som pågick åren efter andra världskriget fram till miljonprogrammets start 1965. I detta skede framträdde den s.k. grannskapsenheten som en ny sociorumslig ordning inom stadsplaneringen. I avhandlingen *Grannskap och stadsplanering* menar Franzén och Sandstedt att grannskapsenheten såsom den kom att utvecklas under efterkrigstiden, handlade om att skapa bostadsmiljöer som kunde underlätta vardagslivet för en löneberoende befolkning – alltså att utveckla *intimsfären*, men inte i första hand att främja eller utveckla ett offentligt liv.⁵¹ Bostaden var här i fokus: med rationell planering av hemarbete, med tillräckligt ljusinfall, allmän tvättstuga i källaren, överblick över lekplatsen från köksfönstret och med gångavstånd till ett köpcentrum, konstruerades ett ideal av både materiellt och imaginärt slag.

Grannskapsplaneringens materialiserade folkhem kan därmed också sägas ha definierat sin korresponderande befolkning efter de principer för skötsamhet som lönearbetet kunde upprätthålla,⁵² samtidigt som idealet för stadsbebyggelsen artikulerades i termer av ”rena, klara linjer, utan choser och påklistrad grannlåt” vilket sades följa ”samtidens inställning till livet” (som Göteborgsarkitekten Elon Bernhard 1948 uttryckte sina önskemål om Göteborgs stadsbild i *Svenska Stadsmonografier: Göteborg*).⁵³ Det är därför inte märkligt att befintliga heterogena och funktionsblandade stadsområden – med sociala grupper för vilka lönearbetets livsform inte var så pass stabil som idealet föreskrev eller helt enkelt stadsområden med stor social och fysisk heterogenitet och komplexitet – därför kom att tilldelas positionen av det inverterade folkhemmet inom saneringsgeografen.

Vägen dit var inte rak. Detta skall belysas genom en undersökning av Hagas framträdande i bostadsutredningar.

HAGA I BOSTADSUTREDNINGAR 1860–1947

I ett nationellt perspektiv framstår de av Göteborgs stad initierade bostadsprojekten vid mitten av 1800-talet (som jag ovan har berört) som unika, men de lindrade naturligtvis endast i ringa utsträckning Göteborgs växande bostadsnöd. Efter dessa initiativ följde allt fler utredningar av bostadsfrågan, men färre offentligt organiserade lösningar. Vilken roll spelade Haga och Hagabyggnaden i sådana bostadsutredningar?

År 1859 drabbades Göteborg och särskilt stadsdelen Haga av en koleraepidemi varpå Sundhetsnämnden – en kommitté som tillsattes när koleran hotade Sverige på det tidiga 1830-talet – initierade en undersökning av bostadsförhållandena i Haga. Den visade på många ohälsosamma bostadsförhållanden, och påpekar särskilt att flera av de nyare husen i Haga, såsom på toppen av Kaponjärgatan och på Allégatan, hade fuktiga, låga källarutrymmen som hyrdes ut som bostäder.⁵⁴ Denna 1860 års undersökning var den första i en lång rad av undersökningar av Göteborgs mindre bemedlades bostadsförhållanden som företogs av Sundhetsnämnden och som rapporterades med detaljerad statistik.⁵⁵ Fem år senare, 1865, initierade redaktör S. A. Hedlund den s.k. Pauperismkommitté som levererade kraftig kritik av utvecklingen av bostadsförhållandena för de mindre bemedlade över hela staden.⁵⁶ År 1871 publicerades sedan en ny undersökning av Sundhetsnämnden där det bl.a. framgår att hus nr 20 på Bergsgatan i Haga med sina 33 lägenheter om 1 rum och kök eller del i kök, hyste 202 personer av vilka 79 var barn.⁵⁷

Vid denna tid framstår alltså bostadsförhållandena i Haga som miserabla på vissa adresser, men undersökningarna företogs över hela staden Göteborg – inte enbart i Haga. I själva verket kan man utläsa att Haga inte befanns ha sämre förhållanden än andra stadsområden: Haga var *ett* av de områden där dåliga bostadsförhållanden kunde konstateras. Sammanställningar såsom denna producerade emellertid en representation av Göteborgs bostadsförhållanden i vilken namnet Haga kunde kopplas till vissa uppgifter, vilka senare kunde komma till användning inom ramen för ett kontinuerligt särskiljande av Haga från andra områden i fråga om bostadsförhållanden.

En ny vända i bostadsundersökningarna kan sättas i samband med Elias Heymans avhandling *Studier i allmän hälsovård* 1877, vars resultat grundades på undersökningar av Göteborgs mortalitetsförhållanden. Heyman var Göteborgsläkare med erfarenheter från koleraepidemin, han var stadsfullmäktigeledamot och engagerad i flera kommittéer (såsom ovan nämnda 1865 års Pauperismkommitté samt Sundhetsnämnden), och dessutom hängiven uppgiften att förbättra de sanitära förhållandena. Avhandlingen belyste relationen mellan fattigdom och dålig hälsa och visade att dödligheten skiljde sig avsevärt mellan Göteborgs olika områden: den var högst i de yttre områdena Majorna och Masthugget, Haga och Hagaheden (Hagaheden var namnet på en plats med en samling stugor, rivna på 1880-talet, där Vasaplatsen idag breder ut sig).⁵⁸

Härmed uppmärksammades alltså den relation mellan *hälsa* och *bostad* som på kort sikt framför allt förde med sig en ny inriktning av undersökningarna, men som i förlängningen fick betydelse för hela den politiska inriktningen mot förbättring av bostadsförhållanden.

Det är belysande att Hjalmar Wallquists undersökning 1889 (alltså bara några år senare), när den trycktes (1891) fick en titel som just visar denna förskjutning: *Bostadsförhållanden för de mindre bemedlade i Göteborg*. I denna undersökning kopplas bostadsmisär till frågan om bostadsutformning och bostadsbyggandets möjligheter på ett sätt som inte hade skett tidigare. Wallquists undersökning anses också vara den första i Sverige med ”socialvetenskapliga” ambitioner, och här utnämns familjen och bostaden till samhällskroppens minsta beståndsdelar.⁵⁹ Eftersom Wallquist fäster speciellt avseende vid bostadsförhållandena just i Haga och Göteborg, skall Wallquists undersökning i det följande behandlas utförligare.

Wallquist skriver att han färdades till Tübingen i Tyskland 1887 och där inspirerades av viss en professor Schönbergs visioner om reformverksamhet

och bättre bostadsförhållanden för de fattigare.⁶⁰ Han säger sig då för första gången ha insett betydelsen av bostadsfrågans lösning för ”småfolkets” förhållanden i ”sanitært, etiskt, ekonomiskt och socialt hänseende”.⁶¹ Utan att gå närmare in på denna fråga, behöver det påpekas att ”småfolkets” roll i städerna efter de olika revolutionerna i mitten av 1800-talet, såsom också tidigare nämnts, naturligtvis hade blivit en allt mer ofrånkomlig politisk fråga för borgerskapet.

Väl hemma blev Wallquist uppmanad av nämnde Elias Heyman (som vid det laget hade blivit utnämnd till professor i allmän hälsolära i Stockholm) att bidra till spridningen av kunskapen om de göteborgska exemplen.⁶² Wallquist menade emellertid att det var viktigare att göra ”en framställning af det allmänna bostadstillståndet för Göteborgs småfolk” eftersom detta skulle kunna medverka till en diskussion om hur bostadsreformerna verkade och medverka till att fokusera vad som ännu återstod att göra.⁶³

I Wallquists presentation av Göteborgs bostadsförhållanden kan flera intressanta iakttagelser göras. I den allmänna introduktion till staden som inleder undersökningen, påpekas särskilt att Göteborg erbjuder ”delvis rätt vackra partier med sina kanaler, sina lummiga planteringar och sina väl vårdade offentliga platser”.⁶⁴ Också ”kanalerna [...] försköna onekligen staden”. Men Wallquist diskuterar också stadens trånga gator och deras utformning, och i samband med detta introduceras en vision för gatorna i ”det Göteborg som kommer”:

I ’det Göteborg som kommer’, hafva de däremot vidgat sig till raka och breda esplanader i modern stil, och äfven till arbetarekvarteren har vederbörandes omtanke sträckt sig.

Denna utsaga om stadens framtida utformning sammankopplar en vision om rymlighet med arbetarbostadsförhållanden och framtida bostads- och stadsbygge. Därför är det inte oväntat att den nybyggda stadsdelen Annedal framhävs som en modell för bostadsbygge, ”en prydnad för Göteborg”, ”ett lysande exempel”.⁶⁵ Annedal bebyggdes från 1860-talet och framåt med breda esplanader och byggnader av landshövdingehustyp.⁶⁶ Wallquist karaktäriserar sedan kort 13 av Göteborgs bostadsområden. Områden med sämre förhållanden är: Nordstaden (en del av den ursprungliga 1600-talsstaden) som ”kräver mycket ändring”, samt Otterhällorna (enkel bebyggelse på ett av stadens berg)”[där] tillståndet [är] mycket uselt”. Masthuggsbergen och Majorna (till stor del nyligen inkorporerade områden med blandad bebyggelse i ett kuperat

kustnära landskap) ”erbjuda [...] ett vidt fält för reformer”. Till denna grupp av bostadsområden förs också Albostaden, Landala, Södra Vägen och Stampen. Ånäsvägen och Olskroken bedöms som bra.

Vad sägs då om Haga? Haga får erkännande för sin regelbundna stadsplan och sin stora andel av de ”för Göteborg egendomliga s.k. ’landshövdingehusen’ [...] en uppfinning [som] ej är oäven, hvad utseende och utrymme angår”,⁶⁷ men Wallquist menar ändå att Haga har en tråkig uppsyn. Till detta omdöme kopplas sedlighetens varierande utbredning: ”Västra Haga torde vara sämre än Östra och Nya” när det kommer till dryckenskap och brott.⁶⁸

Det är alltså svårt att veta om den tråkiga uppsynen är en bedömning av husens utformning eller av det faktum att befolkningen i vissa delar av Haga inte höll sig på rätt sida om den moraliska gränsen. (Observera att Fredberg trettioalet år senare har vänt på geografin och menar att Västra är den bättre delen.)

Den sociala strukturen karaktäriseras ”till större delen af arbetare och mindre bemedlade och framvisar den blandning, som kännetecknar gamla stadsdelar”.⁶⁹ Det är värt att notera hur Wallquist alltså lyfter fram ett Haga som ”till större delen” består av arbetare – vilket alltså lämnar den uteslutna ”mindre delens” sociala karaktär oartikulerad trots att den finns inskriven – men att han också lägger till en ”blandning, som kännetecknar gamla stadsdelar”. Detta slags sociala karaktärisering återkommer jag till i kapitel 5.

Rapporten ger med statistisk redovisning besked om andelen överbefolkade bostäder samt mängden utrymme per person i alla dessa Göteborgsområden. Bostadsförhållandena i 1 249 små och medelstora bostäder undersöktes i detalj. Exempelvis redovisas hur källarvåningar används som bostäder, liksom att mycket låga rumshöjder förekommer (1,60–1,62 m). I just dessa uppgifter framträder Haga som ett av de sämsta områdena (de allra värsta exemplen på usla förhållanden hämtas dock ur andra stadsdelar). Som en jämförelse: 69 fall av uthyrda källarvåningar i Landala, 52 i Haga, 43 i Annedal.⁷⁰ Wallquist hänvisar här också till den 20 år gamla 1871 års Hälsovårdsnämndsrapport (nämnd ovan), vilken beträffande källarrummen i Haga uppger att de var

låga, mörka, fuktiga och till boningsrum olämpliga; höjden i genomsnitt 6 fot 4 tum; fönstren små; yttermurarne vanligen fuktiga; kläderna våta; skorna mögliga; grundfukt; röta; stora hål i golvet; ofta brunnar i lägenheterna i och för grund- och spillvattnet.⁷¹

Dessa usla förhållanden är emellertid inte samtida, utan traderade.

Det är av särskilt intresse att Wallquists undersökning visar en stor skillnad mellan de tre olika namngivna Hagadelarna, vilket alltså bekräftar en betydande intern heterogenitet.⁷² Vad gäller andelen överbefolkade bostäder (fler än sex personer per rum, eller mer än tio personer i två rum) placerar sig Nya Haga på en fjärdeplats av de undersökta områdena med 50 % överbefolkade bostäder, Västra Haga på en femteplats med 71 % överbefolkade bostäder, medan Östra Haga har de minst överbefolkade bostäderna av samtliga undersökta områden (28%).⁷³ Detta anmärkningsvärda resultat, som alltså skiljer ut Östra Haga från Västra och Nya, utläggs emellertid på ett märkligt sätt.⁷⁴ Wallquist påstår dels att Haga var den näst mest överbefolkade stadsdelen i Göteborg (stadens 13:e rote var den mest befolkade) varigenom han låter en del av resultatet gälla för hela Haga, men dels också – vilket är än mer anmärkningsvärt – att Haga trots sin andraplats skall betraktas som den mest eländiga stadsdelen; detta på grund av sina tätt liggande stugor belägna på små tomter.⁷⁵

Denna glidning – från redogörelser av faktiska delvis dåliga bostadsförhållanden över till en ranking som bygger på Hagas fastighetsbildning och som sätter själva namnet Haga före ett särskiljande av olika förhållanden i olika delar av densamma – utgör en tidig sammanlänkning av bostadsmisär och fastighetsstruktur för Haga i en kontext av bostadspolitisk retorik.

Wallquists upprördhet över de eländiga bostadsförhållandena i Haga och i övriga staden är uppenbara. I hans redogörelser för denna misär blir det emellertid också uppenbart att deklarationen av Haga som den *mest* eländiga stadsdelen baserar sig på dels ett litet urval av fakta från enbart *Västra Haga* (där stadens största andel kriminalitet och dryckenskap uppmätts), dels på fastighetsstrukturen i *hela* Haga. Trots att Nya Haga framstår som en av stadens allra bästa stadsdelar utnämns alltså ”Haga” (som helhet) till den sämsta. Samtidigt är det tydligt att bedömningar av sociala förhållanden blandas samman med estetiska.

En översikt över bostadsbyggandet i Göteborg för mindre bemedlade avslutar rapporten och häri fullföljs alltså Heymans uppdrag: att presentera Göteborgsförhållanden med avseende på bostadsbyggandet för nationen och särskilt för stockholmarna.⁷⁶ Samtidigt som nybyggnation i Östra Haga presenteras som ett lyckat exempel på bostadsbristens och bostadsnöden avhjälpande, blir Haga som helhet stigmatiserat.

Trots dessa utredningar (Pauperismkommittén 1864, Sundhetsnämnden under tidigt 1870-tal, Wallquist 1891) fick nästa offentliga initiativ att

komma tillrätta med bostadsbristen vänta till efter sekelskiftet.⁷⁷ Inte förrän 1923 publiceras nästa rapport om bostadsförhållanden i Göteborg: rapporten *Bostadsfrågan* författad av fastighetsdirektör Alfred Gärde (1874–1940).⁷⁸ Här upprepas strukturen från Wallquists undersökning: både en översikt över bostadsbyggandet och resultat från bostadsförhållandeundersökningar. Gärdes redogörelser för Göteborgs tidigaste bostadspolitik blev också en viktig referenspunkt i senare bostadsundersökningar.⁷⁹

I Gärdes översikt utmärker sig inte Haga på något särskilt sätt. Betoningen ligger istället på att planera för nya bostäder och Gärde uppmanar här till att överge hyreskasernen som form och att fortsätta byggandet i trädgårdsstadsform (med en föreslagen modifiering som tillät också tre- och fyrfamiljshus): ”[I]nom alla lager av befolkningen yppar sig en tydlig rörelse att komma bort från den dittills vanliga bostadstypen, hyreskasernen”.⁸⁰ På detta sätt formulerar Gärde en vision av ett annat sätt att bo än de befintliga hyreskasernerna, trots att denna byggnadskategori dittills hade varit den enda som bidragit till att minska bostadsnöden. Hyreskasernen blir här på 1920-talet utnämnd till sinnebild för en förlegad bostadsform.

Behovet av nya bostadstyper betonas ännu starkare ett par år senare i *Bostadskommitteernas betänkande*, som initierades 1930 av Göteborgs stadsfullmäktige. Betänkandet undersökte möjligheterna till rationalisering av bostadsproduktionen med hjälp av såväl nya byggnadstekniker som nya bostadsplaner. Men även frågan om hur stadsrummet, i termer av kvarters- och bebyggelseformer, skulle kunna nyttjas mer effektivt diskuterades.⁸¹ De problem som diskuteras förs till frågan om den gamla stadsplaneringens instrument såsom byggnadsstadgan och byggnadsordningen. Här dyker Haga åter upp (visserligen tillsammans med delar av Göteborgs äldsta bebyggelse samt Vasastaden) som ett uttryckligt exempel på de dåliga miljöer som var konsekvensen av dessa bristfälliga stadsplaneringsinstrument.⁸² Utvecklingen av rationella konstruktionslösningar följdes 1944 upp i Åhrén och Lindströms *Utredning om hustyper i Göteborg*, där frågan om att ersätta den lokala byggnadstypen landshövdingehus *de facto* utreddes (i avsnittet ”Bevarandegeografins ’det gamla fina Haga’” i kapitel 5 nedan, återkommer jag till landshövdingehusets ställning).

Jag vill redan här något ytterligare dröja vid hur frågan om byggnadsstadgans roll för Göteborgs stadsplanering och byggande har diskuterats. Byggnadsstadgans reglering kom att få klä skott för bristerna i Göteborgs stadsbild och tomtstruktur i många sammanhang och särskilt då med avseende på

Hagas bebyggelsestruktur. Byggnadsstadgans verkan var inte likadan överallt, utan kunde anpassas till lokala kontexter. Detta faktum får arkitekt Gunnar Sundbärg att 1948 tala om hur Göteborg ”till mycket stor del [kommit] att förskonas från en del av de missförhållanden som sätter sin prägel på bebyggelsen i Stockholm och även i Malmö och andra av Sveriges större städer.”⁸³ Byggnadsstättet med högexploaterade fastigheter och täta, höga hus med mörka lägenheter blev aldrig förhärskande här och landshövdingehusets typ med 3-vånings luftigt placerade långor kunde fortsättas – även sedan civilförsvaret dömt ut typen under krigsåren.⁸⁴ Genom att kontrastera Göteborg med missförhållanden på annan ort kunde en välvillig hållning gentemot landshövdingehuset intas. Men Sundbärg dömer ändå ut Haga: stadsdelen har visserligen en låg byggnadshöjd, men samtidigt en alltför tät tomtexploatering. Landshövdingehus och Haga tas här upp tillsammans, men utgör ännu inte del av samma objektskonstruktion. Haga är redan etablerat som ”dåligt”, medan landshövdingehuset fortfarande utgör en möjlig lösning på bostadsproblemet.

Nästa undersökning initierades av stadsplanechef Uno Åhrén och genomfördes av arkitekt Carl Fredrik Ahlberg (anställd på stadsplanekontoret åren 1934–45, senare inflytelserik regionplannedirektör i Stockholm och professor i stadsbyggnad vid KTH). Denna undersökning publicerades aldrig, men dök upp som stencilupplaga daterad 20 december 1938 och man kan därför anta att undersökningen genomfördes något år före detta datum.⁸⁵ Denna undersökning utgjorde underlag för *Bostadssociala utredningen*, SOU 1947:26 (se nedan).

Det finns anledning att dröja något vid Uno Åhréns (1897–1977) relation till Hagafrågan, Göteborg och stadsplaneringen. Åhrén var arkitekt och hade åren 1932–35 innehaft tjänst som Göteborgs stadsingenjör; i *Undersökning rörande behovet av en utvidgning av bostadsstatistiken: jämte vissa därmed förbundna bostadspolitiska frågor*, (SOU 1933:14) hade Åhrén tillsammans med Gunnar Myrdal utrett bostadsförhållanden i Göteborg (här upprättades bl.a. en ”minimistandard” utifrån vilken bostadsbyggnadsbehovet i staden fastlades); och åren 1935–43 innehade Åhrén tjänst som Göteborgs stadsplanechef. Det kan också vara intressant att veta att Åhrén dessförinnan (tillsammans med nämnde Gunnar Sundbärg) hade utfört ett omfattande utredningsarbete om bostadens funktioner åt Stockholmsutställningens bostadsavdelning – en konstellation som sägs ha haft sin grund i en radikal studiegrupp ledd av redan nämnde Alf Johansson.⁸⁶ Senare kom Åhrén att sitta som expert i *Bostadssociala utredningen*, under två år vara chef för Riksbyggen, och åren

1947–63 inneha professuren i stadsbyggnad vid KTH (landets då enda professur i stadsplanering).

Ahlbergs Hagaundersökning vid mitten av 1930-talet gällde ”bebyggelseförhållandena [i] praktiskt taget hela stadsdelen Haga” och syftet var att samla in material till ett planerat lokalt stadsförnyelseprojekt.⁸⁷ Rudberg (1981) menar att Göteborg härigenom presenterade Sveriges mest omfattande stadsförnyelseprojekt under 1930-talet⁸⁸ – men minns att Haga vid denna tid i en Göteborgskontext redan hade blivit utpekad som i behov av förnyelse (se ovan om Wallquist 1891 eller *Bostadskommittéernas i Göteborg 1930–32 Betänkande*).

Ahlbergs Hagaundersökning publicerades alltså aldrig, men blev underlag för det Hagaförslag som publicerades i *Bostadssociala utredningen*, SOU 1947:26: resultatet [av Ahlbergs Hagaundersökning] ”är inte offentliggjort, men det har varit tillgängligt för denna utredning”.⁸⁹ I *Bostadssociala utredningen* publicerades ett saneringsförslag för Haga med helt ny stadsplan och luftigt placerade lamellhus. I praktiken kom detta 1938 års stadsplaneförslag (dock alltså publicerat först 1947) att anses som alltför kostsamt att genomföra. Den rådande bostadsbristen pressade upp hyresnivåerna och då det fanns mycket begränsade möjligheter för kommunal markinlösen, skulle fastigheterna bli alltför dyra att lösa in.⁹⁰ Stadsplanechef Tage William-Olsson menar 1943 apropå detta förslag: ”Vi har saneringsplaner för Hagas vidkommande färdiga, och min företrädare stadsplanechef Åhrén har gjort upp ett förslag, som dock egentligen utmynnar i att en sanering av Haga inte låter sig göra.” Det enda sätt som det låter sig göras på är ”om man lät göra det i kommunal regi”.⁹¹

Oavsett att förslaget ännu så länge befanns orealistiskt, kom det genom publiceringen i *Bostadssociala utredningens* slutbetänkande 1947 att befästa Haga som en av de mest saneringsmogna stadsdelarna, inte bara i en lokal, utan i en nationell kontext.

”KNAPPAST NÅGRA KONFLIKTER”:

BOSTADSSOCIALA UTREDNINGEN (1947)

I *Bostadssociala utredningen* (egentligen *Slutbetänkande: Del 2, Saneringen av stadssamhällets bebyggelse: Organisation av låne- och bidragsverksamheten för bostadsändamål*, SOU 1947:26) publicerades den studie av Haga som byggde på arkitekt Carl Fredrik Ahlbergs undersökning (ovan). Denna utredning har tillmätts stort inflytande över den fortsatta utvecklingen i stads-

Bilden visar hur Bostadssociala utredningens slutbetänkande framställde en möjlig framtida stadsplan för Haga.

saneringsfrågan, och var under det sena 1970-talet ämne för saneringskritisk forskning.⁹² Jag kommer här att undersöka Hagas framträdande i denna utredning.

Utredningens politiska bakgrund är följande. *Bostadssociala utredningen* tillsattes redan 1933 och var den första statliga utredningen kring bostadsfrågor: syftet var att undersöka slumkvarterens förhållanden och omfattning i stadsområdena. Utredningen initierades i en lågkonjunktur (den lämnade delbetänkanden 1935, 1937, 1945 och 1947⁹³) men slutbetänkandet (SOU 1947:26) levererades under en tillväxtperiod och blev därför aldrig ämne för riksdagsbeslut.⁹⁴ *Bostadssociala utredningen* satte visserligen agendan för den nationella stadspolitiken,⁹⁵ men exponerade också en vanlig attityd gentemot stadskärnorna under efterkrigstiden.⁹⁶ Trots detta fick utredningen, såsom påpekats av Folkesdotter, redan vid leveransen motta mycket stark kritik.⁹⁷

Det centrala ordet i *Bostadssociala utredningen* för den befintliga bebyggelsens behandling var ”sanering”. I detta sammanhang betecknade det dock inte enbart rengöring eller en ordinär höjning av sanitära förhållanden, utan också:

... av byggnadstekniska, stadsplanetekniska eller bostadssociala skäl företagna förändringar i befintlig bebyggelse – genom rivning eller ombyggnad av fastigheter – när dessa förändringar medföra väsentliga förbättringar i hygieniska avseenden eller ur trevnadssynpunkt.⁹⁸

Den successivt förändrade ordningen för saneringsinsatserna under tiden som utredningarna pågick visar sedan en glidning mot att stadsplanefrågan blev viktigast ur saneringssynpunkt: det första betänkandet (SOU 1935:2) satte som tredje och sista prioritet behovet av stadsplanesanering (sanering av hela kvarter), medan slutbetänkandet satte detta behov främst. Glidningen i betydelsen av ordet sanering är ett utmärkande drag för utredningen.⁹⁹

Fokuseringen av de äldre stadsområdenas stadsplanetekniska brister medförde dels att saneringsbehovets omfattning sades öka:

När stadsplanesynpunkten nu införes i diskussionen, betyder detta sålunda icke endast, att motiveringen för vissa saneringsåtgärder förstärkes, utan även att saneringsprogrammets omfattning väsentligt utvidgas.¹⁰⁰

Men det innebar också, vilket är synnerligen viktigt att notera, att utredningens objekt – den befintliga bebyggelsen – behandlades som en enhetlig storhet,

utan interna skillnader, och utan något socialt och kulturellt innehåll. Den homogeniserades, tömdes på sitt innehåll och förpassades till att vara ”objekt” (se vidare avsnittet ”Haga som saneringsgeografins objekt”, nedan). *Bostads-sociala utredningen* uttrycker problemställningen lakoniskt:

Där stadsplaneteknisk sanering är behövlig, torde det i mycket stor utsträckning vara nödvändigt att ersätta det äldre husbeståndet med ny bebyggelse.¹⁰¹

Denna förskjutning är också uppenbar i de olika undersökningar som presenterades i form av statistik rörande exempelvis trångboddhet, vatten och värme, bad och andra sanitära faciliteter, samtidigt som de faktiska fysiska byggnaderna inte vare sig undersöktes eller presenterades.¹⁰²

Också valet av fallstudier är relevant att ta upp i relation till hur bebyggelsen homogeniserades som värdelös. Fallstudierna, däribland Haga, valdes inte för sina partikulära underhålls- och ombyggnadsbehov, utan för att på dem applicera ett generellt tillvägagångssätt under olika förhållanden.¹⁰³ Deras relevans är alltså generell, vilket gör det möjligt att inom texten undvika frågan om det partikulära och ägna texten åt det principiella. Här introduceras också ”funktionsblandning” och ”täthet” som stödbegrepp för att motivera fallstudierna.

Haga utgör ett av fem konkreta exempel. Valet av Haga motiveras av den undersökning som Ahlberg redan utfört, och det är alltså inte Hagas faktiska förhållanden som ger Haga en plats i utredningen. Ändå poängteras – och märk hur detta har gjorts förut – Hagas särställning: ”I intet annat svenskt stadsområde finns tät trähusbebyggelse av sådan omfattning som i Göteborg” varför ”[e]rfarenheterna från detta saneringsexempel [...] kanske endast i mindre omfattning [är] tillämpliga på andra orter”.¹⁰⁴ Haga är ett exempel på hur man skulle kunna gå vidare med saneringen i Göteborg: Eftersom ”[t]rä- och landshövdingehusbebyggelsen utgör [...] en betydande del av de i stadsplanehänseende saneringsbehövligena områdena i Göteborg” är Haga ett ”gott exempel på äldre bebyggelse av denna typ”.¹⁰⁵

Haga definieras här som ”en klart avgränsad bebyggelseenhet med särpräglad karaktär” och utredningen föreslår därför att Haga skall hanteras som ”ett saneringsobjekt och en ekonomisk enhet”.¹⁰⁶ Haga får här ingen som helst relation till en omgivande stad. Men framför allt reduceras Haga på ett ytterligare sätt: undersökningen bygger på resultat från endast 15 kvarter i Östra Haga som alltså på flera sätt blir ett *pars pro toto* för hela Haga. Här

Bilden visar hur Bostads-sociala utredningens slutbetänkande karterade Östra Haga, här exempelvis verksamheter andra än bostäder.

framträder återigen diskrepans mellan namngivning och fysisk referens, här med direkta materiella konsekvenser. Urvalet motiveras på följande sätt:

Den äldre undersökningen [Ahlbergs] avser som sagts hela stadsdelen, medan för den nu aktuella utredningen *endast dess östra del* undersökts, eller ungefär halva området. *Bebyggelsens kvalitet är i genomsnitt något sämre* för denna del än för den västra. Husens medeltal något högre etc. Men *i stort sett* är förhållandena i genomsnitt desamma för Haga i dess helhet och den här aktuella delen därav.¹⁰⁷

Vad är detta då för kvarter och hur representeras de? Kvarteren sägs ”tillfölje den höga åldern i stor utsträckning [...] vara i tekniskt undermåligt skick”.¹⁰⁸ I appendix finns kartor som visar kvarterens fördelning av 1) konstruktionsmaterial: trä-, landshövdinge- och stenhus; 2) byggnadernas höjd; 3) byggnadernas konstruktionsår; 4) användning, annat än bostad; 5) föreslagna byggnader: plan och höjd. De valda kvarteren hyser en mindre andel stenbyggnader och en större andel landshövdingehus och trähus.¹⁰⁹

Här framträder ett Haga – dvs. egentligen Östra Haga – med stor andel funktionsblandning och stor andel hus i trä, dvs. just de egenskaper som angetts som kriterier. Det är därför intressant att notera ytterligare begränsningar för Hagas framträdande: trots att texten anger att ”ungefär halva området” tagits med, lämnas en tegelbyggnad med offentligt bibliotek utanför det området som berörs. Emedan detta kan förefalla vara ett mindre väsentligt påpekande, är det just en sådan exkludering som indikerar representationens villkor – att framhäva och förtiga – och är därför i detta sammanhang istället en viktig iakttagelse. Ett övergripande villkor för Hagas framträdande är alltså den rumsliga begränsningen till den östra delen, samt uteslutandet av stenhus. Genom att den fysiska mångfalden reduceras kan Haga homogeniseras och konstrueras som ett objekt, en ”trähusmisär”, vilket i sin tur i detta sammanhang kan legitimera ”sanering”.

Det är uppenbart att Haga här inte längre utgör ett objekt för insatser. T.ex. avslutas Hagakapitlet med ett förslag till ny stadsplan för Haga, helt utan likheter med den befintliga. Även om *Bostadssociala utredningen* inte fick politiskt genomslag och inte heller togs emot utan kritik (såsom skall visas längre fram) kom den ändå att ge återklang i den lokala Göteborgsdebatten för lång tid framöver – ända in på 1980-talet.

”HAGABEFOLKNINGENS EGNA ÅSIKTER OCH ÖNSKEMÅL”:

STATISTIKER E. KARSTEN-WIBERG (1949)

Inte bara Hagabebyggelsen utan också Hagaborna utreds. Jag skall i detta avsnitt belysa Hagabornas framträdande i en sociologisk undersökning 1949, dvs. två år efter publiceringen av *Bostadssociala utredningens* slutbetänkande: *Sociologisk undersökning i Haga våren 1949: Redogörelse utarbetad å Göteborgs stads statistiska byrå* av Eva Karsten-Wiberg vid Göteborgs stads statistiska byrå 1949.¹¹⁰ Detta visar en långtgående sociorumslig samkonstruktion som utspelas inom flera separata diskursiva sammanhang.

Invånarnas egna åsikter om boendet var en fråga redan Hjalmar Wallquist ställt 1891 i *Bostadsförhållanden för de mindre bemedlade i Göteborg*, vilket belyser hans socialvetenskapliga förhållningssätt till bostadsfrågan. Wallquist erhåller emellertid inte tillräckligt många svar och menar att orsaken till misslyckandet till största delen ”torde vara att tillskrifva det ovanliga i sådana här sociala undersökningar i vårt land och en viss obestämd fruktan för sjelfständiga uttalanden”.¹¹¹ År 1949 gör Karsten-Wiberg liknande reflexioner.

Men vad är det för ett Hagaboende och Haga som Karsten-Wibergs undersökningsrapport konstruerar? Vid denna tid hade samhällsplaneringen etablerats i en form som eftersträvade både effektivitet och legitimitet genom det man kallade ”vetenskapligt upplagda” undersökningar av befolkningen.¹¹² Karsten-Wibergs undersökning använde sålunda statistiska mätmetoder för att kartlägga en bostadssituation, men undersökningstexten exponerar samtidigt också en annan aspekt: forskarens konfrontation med en konkret livsmiljö. Frågesvaren konstruerar å ena sidan just en representation av en social ordning efter det mönster som undersökningen ställer upp, å andra sidan blir det också tydligt att vissa av svaren inte riktigt passar med de föreställningar om Haga, Hagabor och Hagaboendet som undersökningen tar sin utgångspunkt i. I ett senare avsnitt i detta kapitel diskuterar jag denna undersökning igen och då med avseende på hur författaren Karsten-Wiberg träder ur sin roll.

Undersökningens syfte var att samla in basfakta för framtida bostadsplanering samt att i några väsentliga avseenden ”... ge en uppfattning om Hagabefolkningens egna åsikter och önskemål då det gäller dess levnads- och bostadsförhållanden sådana de nu äro och sådana man önskar att de voro.”¹¹³ Det gällde lägenheter, utrustningsstandard, grannar, läge i staden, läge i stadsdelen, olägenheter och störningar etc., men även vad Hagaborna skulle kunna tänka sig *istället*, alltså önskemål om Hagas förändringar och framtid.¹¹⁴ Undersökningen omfattade 421 hushåll (ca 13 % av den totala befolkningen

i Haga)¹¹⁵ och utfördes i intervjuform med hjälp av formulär där frågorna besvarades med på förhand uppställda alternativ, men där utrymme till egna kommentarer också lämnades.

Utan någon ytterligare motivering än att det var praktiskt för genomförandet, valde man att utföra samtliga intervjuer i endast sju av Hagas totalt 31 kvarter. Vilka dessa kvarter var är därför mycket intressant, men detta framgår endast indirekt och genom ett pusslande av uppgifter som återfinns på olika ställen i rapporten: undersökningen delar upp svaren i ”socialgrupp A” – boende i ”trä- och landshövdingehusbebyggelsen i det inre, egentliga Haga” – och ”socialgrupp B” – boende i ”stenhusen vid S. Allégatan” – med motive-ring att svaren skiljer sig åt avsevärt mellan dessa båda grupper.¹¹⁶ I en av bilage-tabellerna – ingen annanstans – finns kvarteren för grupp A förtecknade.¹¹⁷ Däremot nämns ingenstans vilket stenshuskvarter som grupp B kan hänföras till. Det var alltså inte viktigt att ange precis vilka kvarter och hus som berördes, utan det räckte med endast en socialgruppsindelning av de boende.¹¹⁸

Av de undersökta hushållen angavs andelen boende i stenshus till ca 22 % och resten fördelade sig på trähus (38 %) och landshövdingehus (40 %).¹¹⁹ Andelen boende i 1–2 r.o.k. var i grupp A, drygt 80 % (i hela staden knappt 70 %). När det gäller övriga bekvämligheter är grupp A ständigt i sämre belägenhet än grupp B, medan siffrorna som anges som jämförelse för ”hela staden” inte skiljer sig lika radikalt utan endast något.

Haga framstår som något sämre än den övriga staden, men det är framför allt den stora skillnaden mellan landshövdingehus/trähusbefolkningen och stenshuskvarteret som framträder, och – vilket är särskilt viktigt att notera – som texten också elaborerar. Detta görs på flera sätt. På direkt fråga om önskemål om Hagas framtida planering visar svaren från grupp B ”en tydlig tendens att inte vilja räknas till det övriga Haga, ’kåkstaden’”, vilket alltså särskilt kommenteras av författaren. Vissa i denna grupp ansåg sig till och med inte höra till Haga eller bo i Haga.¹²⁰ Namnet Haga var alltså till den grad stigmatiserat att en absolut gräns behövde markeras mellan olika grupper inom det som benämndes Haga både av informanterna och av författaren.

Värt att notera här är att det alltså är fem kvarter belägna i Östra Haga och ett kvarter beläget i Västra, eller möjligen Nya, Haga som har valts ut för enkäten. Detta är att jämföra med *Bostadssociala utredningens* endast två år tidigare gjorda exemplifiering av saneringsprojekt just i den östra delen,¹²¹ som i det sammanhanget angavs vara den del som var i sämst skick.¹²² Den sociologiska undersökningen gör alltså ett urval av intervjupersoner vilka bor i de

bostadsmässigt sämre delarna av Haga. På så vis ansluter sig denna undersökning till samma slags urval som *Bostadssociala utredningen* – dock med tillägget grupp B (boende i stenhusen vid S. Allégatan).¹²³ Detta intressanta faktum kan endast med möda avtäckas, men villkorar omedelbart Hagabornas och Hagaboendets framträdande.

Vad visar då själva undersökningen? En del av svaren förbryllade Karsten-Wiberg och dessa är i detta sammanhang särskilt intressanta. Det är vissa korrigeringar och förklaringar av resultaten som visar detta, men lika intressant är att andra anmärkningsvärda resultat lämnas okommenterade.

57 % i grupp A var missnöjda med själva bostäderna, men de var ändå nöjda med området som helhet. Skälet till missnöjet över bostaden kan emellertid inte förklaras med låg bostadsstandard eller låg sanitär standard: bara 19 % ansåg att lägenheten var för omodern eller alltför liten. Istället var det den långvarigt eftersatta underhållet – som resulterat i kalla, fuktiga och dragiga lägenheter – som var den viktigaste orsaken till missnöje (35 %). Karsten-Wiberg kommenterar emellertid inte att många Hagabor ansåg att lägenheterna var alldeles tillräckligt stora och moderna.

En annan fråga gällde vad Hagaborna hade för bostadsönskemål. I grupp A svarade så många som 46 % att de skulle föredra att bo i ett 3-våningshus (sannolikt den boendeform de redan befann sig i), medan 39 % i grupp B angav hus högre än 4 våningar, och 30 % angav enfamiljshus (villa). Att så få i grupp A angav villan som preferens verkar ha förbryllat Karsten-Wiberg. Denna tendens är motsatt vad som framkommit i andra undersökningar, menar hon, och framför flera alternativa förklaringar: äldre ville inte bo ensamma; detsamma gäller familjer utan barn; avsaknaden av ekonomiska resurser hindrar fantasin (föreställningsförmågan); dessa faktorer tillsammans är så starka att hela 15 % har avhållit sig från att besvara frågan.¹²⁴

I SOU 1933:14 brottas också Åhrén och Myrdal på liknande sätt med bostadsefterfrågan i Göteborg: i utredningen fastställs en ”minimistandard” utifrån vilken trångboddheten kan bestämmas, men trots den uppmätta höga trångboddheten är det endast 1/5 av familjerna som var trångbodda av ekonomiska skäl – Åhrén och Myrdal anger därför ”dåliga bostadsvanor” som förklaring och inför begreppet ”latent bostadsefterfrågan” (de som har råd men inte vill byta bostad).¹²⁵ Karsten-Wibergs utsagor, liksom Åhrén och Myrdals, visar att befolkningens uteblivna uttryck för efterfrågan av nya moderna folkhemsbostäder, var ett i sammanhanget obegripligt förhållande, men samtidigt ett förhållande som varken kunde förbigås eller hanteras.

Karsten-Wiberg spekulerar också i orsakerna till den obegripliga förnöjsamheten. Enkätresultaten visar att de tre viktigaste orsakerna till Hagabornas trivsel i Haga var ”centralt läge” följt av ”ljus och solig” lägenhet samt en ”stor och rymlig” lägenhet. Den öppna frågan om önskemål för det framtida Haga visar en lång serie olika svar. Karsten-Wiberg verkar förvånad över svarens variationer och kommenterar som en aspekt Hagabornas motvillighet att resa konstruktiva frågor.¹²⁶ Det verkar alltså ha varit ett mycket svårt intresse för modernisering och ersättande av Hagas nuvarande bebyggelsemiljö: Endast totalt ca 10 % svarade att de ville ha lamellhusbebyggelse eller 3–4-våningsbebyggelse (eller som en respondent formulerar sig: ”modern bebyggelse med billiga hyror för arbetarklassen”).

I denna öppna fråga om önskemål ger endast 1/5 av de svarande sitt stöd för sanering, och av dessa svarar knappt hälften att de önskar ”en snar sanering av Haga”. Svaret ”snar sanering” verkar emellertid vara det som forskaren väntade på: hon anger i en resultatkommentar att ”Vad saneringen av Haga angår så önskar man [dvs. Hagaborna] naturligtvis, att den påbörjas så snart som möjligt”. Sammanfattningen gör alltså stort våld på undersökningens resultat.¹²⁷ Dessutom måste det tilläggas att svaret ”snar sanering” sannolikt endast för Karsten-Wiberg innebar ”stadsplanesanering”, dvs. total rivning (i enlighet med *Bostadssociala utredningen*), medan informanterna sannolikt med ”sanering” kan ha önskat tekniskt underhåll och reparationer.

Undersökningsresultatet visar alltså å ena sidan att bebyggelsens underhåll verkligen var eftersatt, men å andra sidan också att de boende inte hade någon gemensam åsikt eller önskemål om förändring. Den ledande frågan ”Skulle ni vilja bo i något annat område i Göteborg?” besvaras av 40 % med ”öppet läge i närheten av naturen”, vilket av Karsten-Wiberg översätts med ”Underförstått trevligare och modernare bebyggelse”.¹²⁸ Formuleringen ”Underförstått” visar att Hagaborna tillskrivs föreställningar som de inte uttrycker. Karsten-Wiberg far också efter invånarnas längtan efter något annat, och när det misslyckas, beklagas invånarnas obetydliga önsknings om framtiden: ”Det [var] för intervjuarna ofta [...] svårt att få [Hagaborna] att blicka framåt och komma med önskemål för sin egen del eller för ett *nytt* Haga.”¹²⁹

Man kan jämföra den avslutande meningen ovan om svårigheten att intervjua Hagaborna med vad Wallquist angav i sin utredning 1889. I enlighet med hur jag tidigare har resonerat om hur Haga och Hagaborna har konstruerats i andra sammanhang, kan man här diskutera Karsten-Wibergs och Wallquists beklaganden över att Hagaborna – i sin ovana vid intervjusituationen – för-

blev stumma, såsom ett uttryck för samma slags kolonialistiska hållning som framskyntar i texterna som behandlar reseskildringarnas uppdelning i centrum–periferi. Hagabornas åsikt framträder som förgivettagen. Hagaborna förväntades uttrycka sitt behov av förbättringar – och då skulle välgörarna kunna träda fram och strida för deras sak. En omständighet som styrker detta är att Wallquist dessutom anger Haga som stadens sämsta stadsdel (på grund av små tomter),¹³⁰ trots att Östra Haga vid det tillfället kunde anses som relativt bra, och att stadens 13:e rote hade sämre bostadsförhållanden.

I undersökningar och rapporter som dessa är det alltså tydligt att ett absolut avstånd gentemot Hagaborna som grupp upprättades – de förstod inte helt och fullt sitt eget bästa. De ville dels inte delta i undersökningarna – också Karsten-Wiberg beklagar understundom låg svarsfrekvens –, dels gav de inte uttryck för vare sig den klagolåt som skulle kunna ge möjlighet till fler samhällseliga (och/eller donationsbaserade) insatser, eller för en önskan om just det nya Haga som fanns i saneringsgeografins vision. Att frågan om Hagas sanering var en nödvändig del av stadens utveckling förstod Hagabefolkningen – märkligt nog – inte.¹³¹ Inte heller uttryckte de önskemål om ett annat boende, såsom idealet föreskrev.

Denna undersökning kan därför, i ljuset av postkolonial teoribildning sägas visa hur Hagabornas position var en periferins obildade befolknings (med Gayatri C. Spivaks uttryck: ”the sub-altern cannot speak”). Genom att inte omfatta vare sig det folkhemsideal som utredaren företrädde, eller den pittoreska motpolen, var de placerade i det ”utanför” som tillkommer dem som ännu inte lärt sig att tala (på rätt sätt).

”RIV HAGA”: HAGA-ANNEDALS HYRESGÄSTFÖRENING (1923)

Hyresgäströrelsen är en aktör som ofta förknippas med en mycket bevarandefientlig inställning under 1970-talet, och i Göteborgssammanhang kom den lokala hyresgästföreningen på ett särskilt sätt att bli förknippad med Hagafrågans bittra motsättningar. Hyresgäströrelsen hade nära ideologiska band till både socialdemokratin och fackföreningsrörelsen och kan – trots sin oberoende ställning – sägas ha varit en påskyndare av efterkrigstidens generella bostadspolitik.¹³² Bl.a. ställde rörelsen sig bakom *Bostadssociala utredningen*.¹³³

De dåliga bostadsförhållandena och hyresvärdarnas ointresse för standardhöjning ledde till en organiserad hyresgäströrelse med sina tidigaste föreningar kring sekelskiftet 1900. Föreningarna blev ofta kortlivade. Grunden till dagens hyresgäströrelse lades något senare, under första världskriget, med

föreningsgrundanden i bl.a. Stockholm och Göteborg. På 1920-talet, då upphävandet av hyresregleringen lett till omfattande hyreshöjningar och vräkningar (egentligen en åtgärd som avsåg att stimulera privat bostadsbyggande), bildades Hyresgästföreningarnas Riksförbund och i Stockholm också landets första HSB-förening. Medan framför allt Stockholmsfalangen var inriktad på kooperativt bostadsbyggande och samordnade förhandlingar, ansågs Göteborg vara staden med mest aktiviteter, men också platsen för en mer militant falang.¹³⁴ Mest känd är kanske den av hyresgästföreningen organiserade hyresblockaden i Olskroken 1936.¹³⁵ Jag skall här inte fördjupa frågan om hyresgäströrelsens politik utan belysa dess förhållande till Haga, framför allt under Haga-Annedal hyresgästförening och det tidigaste skedet.

I Göteborg startades flera lokala hyresgästföreningar 1922–24.¹³⁶ Medlemsrekryteringen gick emellertid långsamt: i Haga upplöstes hyresgästföreningen efter bara ett års aktiviteter eftersom bara sju medlemmar kom till mötena. Senare omorganiserades föreningen tillsammans med grannstadsdelen Annedal till Haga-Annedal hyresgästförening och fick då ytterligare ett tjugotal medlemmar.

Ett utdrag ur Haga-Annedal hyresgästförenings protokoll för 1923 med rubriken ”Riv Haga!” har senare ofta använts för att illustrera frustrationen gentemot hyresvärdar och fastighetsägare som hyresgästföreningen gav uttryck för.¹³⁷ Denna utsaga kan bestämmas som en nyckelutsaga för saneringsdiskursens imaginära geografi, och den ger eko lång tid framöver – ibland anges det att den härrör från HSB. Men även om detta inte kan vare sig beläggas eller bestridas, är det ett faktum att det var en möjlig utsaga i HSB-sammanhang: när HSB under 1970-talet hade förvärvat ett antal fastigheter i Haga av det kommunala saneringsbolaget Göta Lejon, och detta engagemang i Haga fördes på tal under en årsstämma för HSB Göteborgs, lär ”en gammal kämpe” ha rest sig med orden: ”Riv Haga! Det är en skamfläck i Göteborgs arbetarhistoria! Inte skall HSB vara med och medverka till att bevara detta elände.”¹³⁸ Det måste också tilläggas att fler sådana ”one-liners” florerade: Torsten Henriksson (ordförande i Göteborgs Arbetarekommun, ordförande i Drätselkammarens andra avdelning med mera) hade när han redigerade för ABF:s litterära tidskrift *Unga Röster* (utgiven 1932–33) bett Sven Backlund, då tolk vid Internationella Arbetsbyrån i Genève, att skriva om världsrevolutionen: Han fick då en artikel med rubriken ”Börja revolutionen i Haga, pojkar”.¹³⁹ Denna rubrik, tillsammans med ”Riv Haga”, kan alltså härledas till arbetarrörelsen under 1920- och 30-talen.

Riv Haga!

Haga-Annedal hyresgästföreningens protokoll för 1923. Rubriken: ”Riv Haga!”

Rubrik ur Haga-Annedal
Minnesskrift 1925–1935.

Själva hyresgästföreningen Haga-Annedal representerade vid 1923 års möte emellertid endast en handfull Hagabor. Att deklarationen i protokollet inte var en självklart enhällig hållning visar en tillbakablickande artikel tiotalet år senare i *Minnesskriften för Haga-Annedal hyresgästförening* 1935 där en medlem beskriver Hagaboendet på följande vis: ”Husen, hyresgästerna och fastighetsägarna hade under årtionden vant sig vid varandra och förhållanden voro i stort sett idylliska”.¹⁴⁰ Att Haga alltså även i detta sammanhang och med avseende just på förhållandet hyresgäster/fastighetsägare kan framträda som välordnad, innebär att inte hela Haga och inte alla Hagas bostäder och fastighetsägare var dåliga – rivningsuppmeningen var desperation och retorik, samtidigt.

Övergången inom rörelsen mot en mer konsekvent rivningsinriktad hållning kan i detta sammanhang inte förklaras, men det går att konstatera att relationen mellan den lokala frågan och den bostadspolitiska förändrades genom vissa förskjutningar i hyresgästföreningens struktur. Hyresgäströrelsen fick ett nytt förhållningssätt gentemot fastighetsägarna med tonvikt mera på förhandlingar än på konflikt, genom att hyresgästföreningarnas roll övergick till medverkan i övervakning, och senare även avveckling, av hyresregleringen då denna ersattes med bruksvärdessystem och kollektiva förhandlingar. År 1964/65 års omorganisering och centralisering av hyresgäströrelsen, då knappt 200 lokalföreningar slogs samman till 22 regionala storföreningar, medgav sedan också tätare kontakter mellan å ena sidan hyresgäströrelsens toppar och å andra sidan maktens korridorer. Hyresgäströrelsen kom att sitta med i statliga utredningar och beredningar och kunde se till att statsråd och generaldirektörer besökte riksförbundets kongresser och konferenser.¹⁴¹ Härmed fick hyresgäströrelsen en ny roll med tydligare koppling till den nationella bostadspolitiken, men förlorade också den lokala förankringen: i Västsverige sträckte sig den nya föreningen från Stenungsund till Halmstad och från att tidigare ha bestått av 22 stadsdelsföreningar blev Göteborg en avdelning med sju sektioner.

Dagordningen för de lokala hyresgästföreningarna var de undermåliga bostäderna, bostadsvärdarnas försumlighet och hyresnivåerna. I artiklar och notiser i rörelsens tidskrifter speglar missförhållanden och eftersatt underhåll men, som Schönbeck (1994) påpekar, är det svårt att veta hur usla bostadsförhållandena egentligen var. Men viktigast är här att påpeka att hyresgäströrelsens *saneringsvänliga* ståndpunkt istället hade kunnat vara *underhållsvänlig* – byggnadsstadgan föreskrev att byggnader skulle underhållas och byggnads-

nämnderna hade kraftfulla sanktioner att ta till om så inte skedde – missförhållandena var egentligen inte nödvändiga. Underlåtenheten skedde utan lagligt stöd och, som Schönbeck menar ”en osökt anledning var att myndigheterna redan på ett mycket tidigt stadium ansåg husen rivningsmogna”.¹⁴² Som ovan har visats, stod hyresgäströrelsen strukturellt sett allt närmare denna myndighetsposition. Det är denna nära koppling som kan belysa hyresgästföreningens positiva hållning till *Bostadssociala utredningens* saneringsförslag för Östra Haga (se ovan) och senare motståndet mot Hagabevarandet.¹⁴³

Här framträdde arbetarbostadsfrågan som med nödvändighet länkad till visionen om ett annat stadslandskap och annan bostadsbebyggelse än den befintliga. Trots att hyresgästföreningarna företrädde alla Hagabor – framträder allt mer sparsamt de röster vilka inte vill ha något annat Haga än det befintliga. Det är därför intressant att jämföra detta med avsnitten ”Hagabefolkningens egna åsikter och önskemål” (ovan s. 193) och ”Det berättigade i Hagabornas önskemål: statistiker E. Karsten-Wiberg (1949)” (nedan s. 216) som på olika sätt behandlar Hagabornas bostadsönskemål.

Haga, saneringsprogram och Göta Lejon

När utredningen om Hagasanering publicerades i *Bostadssociala utredningen* 1947, sammanföll det tidsmässigt med att 1947 års byggnadslag gav kommunerna planmonopol. Stadsplaner skulle nu reglera markens användning mer specifikt och för ett mindre geografiskt område. Regionplaner skulle uppgöras i syfte att samordna frågor mellan två eller flera kommuner i en region. Därutöver stadgades att det skulle finnas generalplaner som skulle gälla inom en kommun (för hela eller delar av densamma). Dessa planer gjordes upp för att kunna styra och planera för framtida bostadsbehov, trafik-, rekreations- och kommunikationsfrågor, infrastruktur, industriplacering, men också för att planera handelns expansion.¹⁴⁴ Tillsammans med redan uppgjorda förslag för Hagas förnyelse närde dessa nationella regleringsförändringar förhoppningar naom en genomgripande sanering i Haga. Konsekvenserna blev självfallet, och även dessa förhoppningar förutan, att fastighetsunderhållet eftersattes och bebyggelsen förföll.

Härigenom kom Haga alltså att konstrueras som ett ekonomiskt förväntningsrum där *något annat* skulle ta plats i framtiden. Tullöverkontrollör Erik Lane ger 1948 uttryck för detta i sitt inlägg i Göteborgsbandet av serien *Svenska stadsmonografier*: efter en genomgång av Göteborgs stadsplanepro-

blem och tristess, drar Lane så slutsatsen att: ”Planeringen av det nya Haga” – med breda ljusa gator med ändamålsenlig och modern bebyggelse samt planeringar – ”är en av de viktigaste kommunalpolitiska frågorna i Göteborg för närvarande.”¹⁴⁵

För Göteborgs del startade regionplanarbetet redan 1944 med en regionplan som sägs ha byggt på Åhréns tidigare utarbetade utredningar och tankegångar. År 1949 förordades dock att denna plan skulle omarbetas eftersom den utarbetats innan lagstiftningen trätt i kraft, och regionplanarbetet pågick sedan i regionplaneförbundets ledning fram till 1963. I dessa planer fanns i själva verket incitamenten för saneringsprogrammet, om än som en direkt följd av planer för trafik- och bostadsutbyggnad. Detta innebar att centrumnära bostadsområden kom att betraktas som resursytor för sådana funktioner.¹⁴⁶ De centrumnära bostadsområdenas varande och framtid, behandlades alltså på villkor som innebar att allt skulle kunna föras in i tabeller och beräkningar om stadsregionens tillväxthastighet.

Generalplanen för Göteborgs kommun från slutet av 1950-talet visar att trångboddheten var större i stadsdelarna Kviberg, Lunden, Gamlestaden, Rambergstaden och Sandarna, än i Haga.¹⁴⁷ Trots att Haga alltså inte vid denna tid hyste stadens värsta bostadsförhållanden, var Haga ändå, som jag visat, redan fastlagd som det mest självklara saneringsobjektet i Göteborg.

När frågan om etablering av ett halvprivat fastighetsbolag för sanering restes 1958 av Erik Johannesson och Arne Berggren, två socialdemokratiska ledamöter i stadsfullmäktige, hade kraven på sanering av Haga alltså redan rests och offentligt annonserats (såväl i som utanför politiken och stadsplaneringen).¹⁴⁸ Idén med ett halvprivat fastighetsbolag var att komma tillrätta med bostadsbristen genom sanering av den äldre befintliga bebyggelsen.¹⁴⁹ Organisationen byggde på ett samarbete mellan kommun och näringsliv: hälften av aktiekapitalet tillhörde staden Göteborg, medan den andra hälften var uppdelad mellan fem affärsbanker, ett försäkringsbolag, och en sparbank; byggföretag såsom Byggmästarna, lokalavdelningarna för de kooperativa byggföretagen Riksbyggen respektive HSB samt en privat byggfirma; industrierna såsom de stora varven och rederierna; handeln såsom Köpmannaförbundet och 21 affärer och varuhus.¹⁵⁰ Organisationen var innovativ i en tid då bostadsbristen hade diskuterats och bekämpats i decennier, men var i linje med den svenska modellen för långtgående samarbete mellan näringsliv och stat. Men den betraktades också som den ur opinionsperspektiv mest framkomliga vägen.¹⁵¹ Schönbeck menar att projektet var väl förankrat och etablerat i konsensus

bland de politiska partierna och de ingående parterna.¹⁵² Däremot fanns det stora politiska splittringar i det fortsatta arbetet med saneringsprogrammet, vilka blev särskilt tydliga på 1970-talet.¹⁵³

År 1960 rekryterades Louis Campanello (f. 1915), då verksam i Gävle, som verkställande direktör för att utveckla Göta Lejon. Företaget började sin verksamhet den 27 februari samma år. Campanello, jurist från Söderhamn, var vid den tiden mest känd för sitt effektiva arbete med Gävles och stadsdelen Söders totalförnyelse, där endast ett mindre område med bevarad stadsplan av medeltidstyp undantogs som reservatet ”Gamla Gefle”.¹⁵⁴ Campanello hade suttit som expert i SOU 1954:31 *Saneringsfrågan*, som särskilt fokuserade kommunernas roll i stadsförnyelsen. Efter några år i ledningen för Göta Lejon blev Campanello 1968 utsedd till fastighetsdirektör i Göteborg.

Det första uppdraget för Göta Lejon gällde ett handlingsprogram, vilket presenterades för stadsfullmäktige 1962 och beslutades samma år. Göta Lejons uppdrag var att arbeta i samverkan med de offentliga myndigheterna i Göteborg, att med hjälp av exproprieringsrätten köpa upp saneringsmogna fastigheter, tömma dem på hyresgäster, riva byggnaderna och sedan sälja marken till privata, kooperativa och offentliga byggföretag som hade förbundit sig att förnya enligt de kommunala planerna.¹⁵⁵

Som saneringsmogna områden betraktades bostadsområden med hög täthet, låg sanitär standard och överbefolkade bostäder, vilket generellt definierades som ”områden byggda före år 1910” (dvs. minst femtio år gamla). Det refererade till både 2- eller 3-vånings trähus och till stenhus – de senare betraktades dock inte som det huvudsakliga problemet då de var bättre underhållna och byggda i hållbarare material.¹⁵⁶ Den största delen utgjordes av de s.k. landshövdingehusen, byggda mellan 1875 och 1945.¹⁵⁷

I programmet togs 11 områden upp för stadsförnyelsearbete och flera av dem skulle hanteras genom s.k. totalsanering.¹⁵⁸ Planen var att uppdraget skulle genomföras genom uppköp med början i de centrala stadsdelarna. Då en viss spekulering misstänktes i dessa områden, började Göta Lejon dock att köpa in fastigheter också i mer perifera områden.¹⁵⁹ Första totalsaneringen var Stigberget (oftast kallat Masthugget), sedan följde Olivedal, Landala och Annedal.¹⁶⁰

Genom en mycket effektiv organisation gick Göteborg 1965 om Stockholm i ledningen av den nationella rivningsstatistiken.¹⁶¹ År 1970 hade Göta Lejon överskridit summan av 12 000 inköpta lägenheter.¹⁶² Totalt försvann i Göteborg hela 18 361 bostäder mellan åren 1963 och 1972: 83 % av dem revs,

Göteborgs saneringsområden, här återgivna i ”Göteborg förr och nu” 1968.

resten försvann genom lägenhetssammanslag vid renovering.¹⁶³ Göta Lejon, som inte själv skulle äga några fastigheter, sålde fastigheterna vidare så snabbt som möjligt. Fördelningen följde praxis: den största delen köptes upp av kommunens fastighetsbolag, och resten såldes till byggföretag.¹⁶⁴

Den kraftiga kritiken mot Göta Lejons verksamhet kom igång vid saneringen av Landala, och även om diskussionerna var hårda och Landala-bebyggelsen utplånades, så föranledde dessa händelser också reflexion. I Göta Lejons arkiv finns protokoll för ”Sammanfattande synpunkter från diskussion i saneringsfrågor den 2 april 1970”, ett möte som tillkommit på Göta Lejons initiativ efter Landalaerfarenheten, och som rörde inriktningen och utformningen på den framtida saneringen.

Vid diskussionen sökte man i första hand uppehålla sig vid verksamhetens ideologiska inriktning. En mera nyanserad syn på fastighetssaneringen kom till uttryck med en nyorientering mot större kontinuitet i stadsbyggandet och ett accepterande av gammalt och nytt i blandning. Den kulturhistoriska synen på stadsbebyggelsen liksom på det gamla stadsplanemönstret efterlystes och det konstaterades, att dessa frågor borde bli föremål för särskild diskussion.¹⁶⁵

Trots den diskussion som ovan refererats kom protesterna mot Hagasaneringen inte automatiskt att leda till en vändpunkt. I Haga hade saneringsverksamheten redan satts igång, men den gick långsammare än förväntat. År 1968 hade Göta Lejon slutfört förvärv av 130 fastigheter (av ca 300) och ansåg sig ha dominans över marknaden.¹⁶⁶ Åren 1961–65 hade det rivits 162 bostadslägenheter, men åren 1966–70 kom det att rivas ytterligare hela 296 bostäder, dvs. ca 20 byggnader.¹⁶⁷ 1970–1972 var mellan 1/4 och 1/5 av bebyggelsen riven.¹⁶⁸ Att saneringen framskred långsammare än förväntat hade sin grund i en mer blandad bebyggelsekaraktär och en mer komplicerad ägostruktur än i andra områden.¹⁶⁹

Rivningarna i Haga hade emellertid börjat leda till allt mer högljudda protester. I avvaktan på ytterligare utredningar infördes 1972 ett tillfälligt rivningsstopp. När Byggnadsnämnden 1977 till slut fattade definitiva beslut om åtgärder, evakueringar och rivningar, innebar det i praktiken rivningslov för ytterligare 58 hus samt att 44 hus skulle få stå utan skyddsåtgärder fram till 1980.¹⁷⁰ Endast ett 60-tal hus i Haga bevarades.

SANERINGSGEOGRAFINS ABJEKT

Hagas position inom saneringsgeografin behöver sättas i relation till en generalistisk bostadspolitik som genom skapandet av ekonomiska förväntningar på exploatering, i förlängningen ledde till underlåtet underhåll och den befintliga bebyggelsens förfall. Detta förfall kan inte särskiljas från den sociala position som blev Hagas i detta skede. Haga gled från att vara *objekt för förändring* med en stigmatiserad symbolroll, till ett *absolut utanför* när sanering var realiserbar.

Judith Butlers definition av *abjekt* betecknar ett sådant absolut utanförskap:

precisely those 'unlivable' and 'uninhabitable' zones of social life which are nevertheless densely populated by those who do not enjoy the status of the subject, but whose living under the sign of the 'unlivable' is required to circumscribe the domain of the subject.¹⁷¹

Tillämpat på detta sammanhang kan ”abjekt” användas för att definiera den absoluta utanförplats som var såväl Hagas som Hagabornas. Hagas bebyggelse och befolkning samkonstruerades som ett inverterat folkhem. De är därför i stor utsträckning framför allt föremål för bristande artikulering.

Ett exempel är en bildtext i artikeln ”Riva för att bygga” i hembygdsförbundets årsskrift *Göteborg förr och nu* 1968, författad av fastighetsbolaget Göta Lejons direktör Louis Campanello. Bilden (den första av totalt 32) visar en bit av östra Hagas taklandskap i ett perspektiv uppifrån Skansberget, och bildtexten lyder: ”Den mest klassiska saneringsstadsdelen är väl Haga, s ett gytter av olika hustyper innehållande bostäder, butiker och rörelser i stort antal.”¹⁷² Men framför allt sägs Haga vara ”en värld för sig, en stad i staden.” Genast fortsätter bildtexten: ”Endast ett fåtal fastigheter återstår att förvärva.”¹⁷³ Campanellos bildvinkel över Haga 1968 är påfallande lik den fotovy som publicerades 1953 i *Göteborg – ett bildverk* (se kapitel 2) som visade ett gyttrigt tätbebyggt stadsområde. I textpassagen till bilden är det museiregistrator Arvid Flygare som explicit anknyter till saneringsdiskussionen – ”krav på sanering har rests gång på gång”. Dessa exempel visar hur saneringsgeografin var sammanlänkad med attraktionsgeografin: Hagas placeras på avstånd, bortom samtiden, och det är fritt fram att exploatera det samtida Haga.

Ett annat exempel är hur Hagaborna framträder i en undersökning med namnet *Saneringsundersökning: Hyresklientelet i saneringsmogna bostadsom-*

”Den mest klassiska saneringsstadsdelen är väl Haga, s ett gytter av olika hustyper innehållande bostäder, butiker och rörelser i stort antal.”

råden i Göteborg, Del 1 Resultat och analys 1965. Denna undersökning hade som syfte att ”skatta antalet hushåll i Göteborgs saneringsmogna bostadsområden som vid evakuering i samband med sanering kan vara svåra att placera i andra bostadsområden.”¹⁷⁴ Undersökningens problem var dels själva definitionen av den föregivna ”saneringsmognad”, dels hur denna definition sedan skall falla ut i en saneringsgeografi. Man deklarerar:

Något entydigt kriterium för saneringsmognad föreligger ju inte men med utgångspunkt från tillgänglig bostadsstatistik* och *stadsbildens utseende* kunde statistiska kontoret göra en inventering av stadens olika bostadsområden och ringa in vissa som bedömdes som saneringsmogna.¹⁷⁵

Här öppnar sig en fascinerande värld. Emedan saneringsdiskursen spelades ut genom objektivistiska utsagor, visar denna text dels hur en etablerad definition av saneringsmognad saknades, men dels också hur detta faktum inte uppmärksammas som problem. Man hade alltså inte några fasta definitioner för saneringsmognad och ändå fastlades en hel stadslandskapsgeografi med hjälp av just graden av detsamma.

”Saneringsmognad” bestämdes för det första på statistisk grund. Bostadsstatistikens värdering var vid tillfället baserad på dels lägenheternas ålder, dels lägenheternas utrustning. Detta anges i den asterisk som ordet ”bostadsstatistik” är försedd med i citatet ovan. Ålder och utrustningsnivå är här alltså kopplat till normen genom en negativ relation, där hög ålder och låg utrustningsnivå anger ett läge utanför det önskvärda. Denna aspekt är alltså helt kvantifierbar och enkelt definierbar i relation till bostadsområdenas egenskaper.

”Saneringsmognad” bestämdes för det andra också med avseende på ”stadsbildens utseende”. Men i en not anges också att: ”[v]id bestämning av dessa områden togs även hänsyn till vad som vid tillfället för undersökningens planerande var känt om stadens saneringsprogram.”¹⁷⁶ Vad var det då i ”stadsbildens utseende” som föranledde placering inom gruppen ”saneringsmogna stadsdelar”? Detta besvaras inte – och urvalet av områden följer i stort sett det ursprungliga saneringsprogrammets områdesurval.¹⁷⁷ Överst på listan för saneringsmogna stadsdelar står – Haga. Detta kan inte härledas till vare sig en konventionell nummerordning för saneringsområdena (där Haga hade ordningstalet 9), eller till en ursprunglig rangordning för saneringen (i det första förslaget till översiktligt handlingsprogram för fastighetsförnyelse stod Haga nästan sist i uppställningen), utan Hagas plats i detta sammanhang måste

istället ses i förhållande till det regelbundenhetsfält som jag här undersöker.

Hagas objektposition kan sammanfattas med vad Bertil Tholin berättar i en intervju vid mitten av 1980-talet (när alltså Hagafrågan redan var etablerad som en bevarandefråga). Bertil Tholin var HSB Göteborgs chef under 1960-talet och en bit in på 70-talet, och under det senare också ordförande i HSB Riksförbunds styrelse. Tholin menar att det redan på 1920-talet när han började i ungdomsrörelsen fanns en samstämmighet om vad som skulle göras med Haga: riva och bygga nytt! Här ekar hyresgästföreningens utsaga liksom inlägget från den gamle mannen på HSB-stämman (se avsnittet ”Riv Haga!”, ovan s. 197), men det intressanta är kanske inte att Tholin fullföljer denna kritik också under 1980-talet, utan att han formulerar den som en kritik mot bevarandet – var det detta som skulle kallas radikalitet?¹⁷⁸ Kampen om Hagas bevarande på 1970-talet framstår för Tholin som komplett obegriplig. De kunskaps- och bildningsregler genom vilka stadslandskapet för honom framträder som en saneringsgeografi möjliggör inte några kvaliteter hos vare sig ”gamla hus” eller hos ”Haga”.

”Gamla hus” och nostalgi inom saneringsgeografien

I detta avsnitt skall ett aktivt förhållningssätt till det förflutna inom saneringsgeografien undersökas. Det kännetecknas av ett distinkt avstånd mellan ”nu” och ”då”, ett avstånd med nostalgiskt skimmer.¹⁷⁹ Nostalgin kan sägas framför allt vara ett framställningssätt, men i detta avsnitt belyses hur nostalgin tar plats inom ramen för en bostadspolitisk diskurs och därför också legerar sig med vissa specifika rum.¹⁸⁰ Jag skall i det följande därför undersöka på vilket sätt detta oöverstigliga avstånd mellan ett ”nu” och ett ”då” spelas ut i termer av sociorumsliga relationer.

Nostalgin är tydlig redan i hyresgästföreningens tidskrifter och medlemsblad under seklets första decennier. Här presenteras ett nostalgiskt landskap utan specifik lokalisering. Det utgörs t.ex. av *den gamla stugan på landet* som tar gestalt i tårdrypande och sedelärande berättelser, såsom det vuxna stadsboende barnet som vänder hem till de fattiga föräldrarna på landet kring juletid, allt illustrerat med en torpstuga i vilken man kan föreställa sig det efterlängtade och bitterljuva återseendet. Den gamla stugan framträder i en privat sfär och med den moraliskt laddade känslösamma försoningen som mål – en genre-mässig framställning där en konventionsbunden förhandling av ung/gammal, då/nu tematiseras. Men det är ändå viktigt att notera hur denna stugnostalgi

alltså tar plats inom Hyresgästföreningens skrifter – ett diskursivt sammanhang där krav på en *annan* ordning för boendet rests. Denna genre upprättar där en absolut åtskillnad mellan ”då” och ”nu” med det gamla huset – i form av torpstugan – på ett absolut tidsrumsligt avstånd.

Men det är den möjliga övergången, glidningen, mellan stugnostalgin och det pittoreska som här särskilt skall uppmärksammas. Den lantliga stugan framställs som en lika rumsligt och tidsligt avskild företeelse som de pittoreska urbana stugorna som jag undersökt i kapitel 2 (stadspresentationer, lokalhistorik, stadshistoria). En skillnad är att det pittoreska där framträder såsom *lokaliserat* och konkret, medan torpstugan är imaginär – en minnets tummelplats som är utan beröring med samtiden. Men nostalgins avskiljande skall inte överbetonas, och nostalgin framträder också som ett samtidigt distanserande och integrerande av det förflutna.¹⁸¹

Däremot upprättas en sociorumslig periferi som direkt kan länkas till de rumsligheter som har avskiljts som pittoreska. Jämför t.ex. med Schånbergs Hagahistoria: ett samtida Haga porträtteras som pittoreskt, samtidigt som texten befinner sig på en ”nostalgisk promenad” och därigenom redan har tagit farväl av det stadslandskap författarjaget vandrar omkring i. Också Maja Kjellins plötsliga utnämmande av bostadsspekulationens Haga såsom ”romantiskt” uttrycker på detta sätt en nostalgins sociorumsliga periferi (kapitel 2).

Denna länkning är alltså inte vare sig godtycklig eller marginell – utan visar överlappningar och parallellitet mellan de geografier som jag hittills har behandlat.

”... ATT ERFARA PSYKISKT OBEHAG I DE ÄLDRE KVARTERENS
DYSTRA GATOR”: BOSTADSSOCIALA UTREDNINGEN

OCH INDUSTRIALISMENS FOLKLIGA BEBYGGELSE

Inom saneringsgeografien framträder ”Haga” och ”gamla hus” alltså på sätt som både påminner om och skiljer sig från deras framträdande inom attraktionsgeografien. Generellt kan sägas att den äldre folkliga stadsbebyggelsen från industrialismens skede inte framträder annat än som en homogen massa utan preciserade kvaliteter inom båda geografier. Eftersom saneringsgeografien aktivt riktar sig mot förnyelse, behöver den dock – och till skillnad från attraktionsgeografien – förhålla sig till gränserna för denna utplåningsverksamhet.

I *Bostadssociala utredningen* utgörs saneringsverksamhetens enda restriktioner (förutom ekonomiska kostnader) av eventuella ”kulturhistoriska värden” i stadsbebyggelsen. Eventuella kulturhistoriska värden i bebyggelsen

utgör därmed den yttersta gränsen för exploatering. Dessa världens framträdande och innehåll skall här undersökas.

Fyra olika slag av bebyggelse kunde komma ifråga för sanering, alla med varierande grad av funktionsblandning: 1. Innerstadsområden med obetydlig andel bostäder; 2. Bostadsområden med en obetydlig andel annat nyttjande; 3. Blandade stadsområden med city- och bostadsfunktioner; 4. Områden med en stor andel olämplig industri.

Men ändå var endast de stadsområden som hade ett bestånd av bebyggelse tillkommen efter det industriella genombrottet aktuella för sanering:

... endast sådana stadsområden böra komma ifråga [för sanering], som ha ett gammalt bestånd av ur stadsplaneteknisk synpunkt olämplig bebyggelse [...] i huvudsak tillkommen efter det industriella genombrottet [...] från tiden mellan 1860–1900.¹⁸²

Den äldre stadsbebyggelsen i behov av sanering begränsas till just bebyggelse uppförd 1860–1900.¹⁸³ ”Så gott som hela det bostadsbestånd, som i de större städerna byggdes under denna tid ter sig numera ur stadsplaneteknisk synpunkt mycket otillfredsställande”.¹⁸⁴ Det var alltså den allra största andelen av städernas byggnader som fördes till denna kategori – även om det fanns äldre bebyggelse var den numerärt mindre. Här framträder alltså den största delen av befintlig bebyggelse som den sämsta. Finns det då över huvud taget några kvaliteter i den aktuella periodens bebyggelse, något som skulle kunna begränsa saneringen? Ett enda kapitel om sju sidor ägnas åt denna fråga, ”Sanering av kulturhistoriskt intressanta byggnader och miljöer”. Trots att detta är den enda begränsning – utöver själva finansieringsfrågan – som kunde hindra eller styra ett ekonomiskt rationellare utnyttjande av marken (än det befintliga utnyttjandet) ges frågan ingen utförligare behandling. Man konstaterar:

Vid sanering bör även vederbörlig hänsyn tagas till de kulturhistoriska synpunkter, som tala för ett bevarande av en gången tids karaktäristiska bostäder och stadsmiljöer. [...] Detta kan emellertid i regel endast ske genom en dyrbar upprustning och konservering, som utan att förstöra tidsprägelns ge bostäderna en modern standard.¹⁸⁵

Vad är då, mer exakt, ”kulturhistoriska synpunkter” i detta sammanhang? De definieras vagt: det kunde vara av estetiska skäl, eller att bebyggelsen hade en trivsam karaktär, eller att den kunde anknyta till speciella historiska händelser som kunde fördjupa invånarnas erfarenhet och känsla.¹⁸⁶ Förutom sådana

”allmänt kulturella eller känslomässiga skäl” – kunde bevarandeskälerna också motiveras av och förankras i ”mer vetenskapligt eller pedagogiskt betonade kulturhistoriska synpunkter”.¹⁸⁷

Att dessa skäl skulle kunna påverka saneringsfrågan i grunden vederläggs emellertid direkt. Den aktuella bebyggelsen ”härstammar ju från tiden efter det industriella genombrottet och bär alla spår av att vara byggda enbart för den ekonomiska vinningens skull utan tanke på invånarnas trevnad”, och detta medförde ”knappast några konflikter med estetiska eller sentimentala synpunkter”.¹⁸⁸ Bebyggelsen från den industriella perioden framträder alltså här som utan värde eller innehåll utöver markens exploateringsvärde. Detta understryks i texten också av generaliserande retoriska figurer: ”en mycket betydande del”, ”i stor utsträckning”, ”knappast ur någon synpunkt”, ”i regel kräver ett fullständigt slopande”, ”knappast några konflikter”.

Förutom frågan om den äldre bebyggelsens tekniska status är också mer grundläggande mänskliga behov – i förhållande till den äldre bebyggelsen – ämne för diskussion. Under rubriken ”Trevnadssynpunkter” förutsäger texten att de gamla områdena i framtiden kommer att betraktas som sämre (då folk i allmänhet kräver en känsla av frihet och rymd). Folk kommer att:

... erfara psykiskt obehag och otrevnad i de äldre kvarterens miljö, med dess dystra gator samt trånga gårdar och präng. Redan nu kan man med säkerhet konstatera den psykiskt och moraliskt deprimerande inverkan, som miljön i de mer eller mindre slumpartade bostadsområdena många gånger har på dem, som bo där.¹⁸⁹

Förutom att sakna kulturhistoriska värden framträder de saneringsmogna stadsdelarna här som både otidsenliga och omoraliska med en retorik som – om den togs ur sin kontext och fråntogs vissa direkta referenser – skulle kunna vara giltig för t.ex. 1970-talets kritik av miljonprogramsförorten.

Här framträder industrialismens folkliga stadsbebyggelse som ”gammal” och ”dålig”. Hur är det då med Haga i *Bostadssociala utredningen*? Hagas ursprung spåras till 1600-talets stadsplan, men det är perioden från mitten av 1800-talet som får mest utrymme och ägnas mest uppmärksamhet. Här presenteras hur Haga totalt förändrades under 1800-talet: tätbebyggda tomter ersatte stugor med trädgårdar – från idyll till misär, således. Det sena 1800-talets landshövdingehusbyggande nämns också, men framför allt är det planen från 1866 och 1878 som anges ha orsakat den exploateringstäthet och således också området (undermåliga) såväl fysiska som sociala karaktär.¹⁹⁰

Detta Haga har alltså stora likheter med Kjellins, Schånbergs och Romdahls. Här framträder ett Haga som är en 1800-talets och industrialismens stadsdel och som därför, utifrån de kunskaps- och bildningsregler som är verk samma, inte kan framträda som ”gammalt och fint” – det befinner sig till och med i skuggan av det pittoreska.

I anmärkningsvärd kontrast till stigmatiseringen av den industriella periodens bebyggelse, är därför det sätt på vilket *förindustriell* bebyggelse presenteras i utredningen. Den förindustriella bebyggelsen sägs ha både konstnärliga kvaliteter och en allmän trevnad. Och beträffande denna bebyggelse hindrar det låga exploateringsstalet inte renovering, trots att skälen för bevarande av sådan bebyggelse är av ett sentimentalt slag.¹⁹¹ Detta slags framträdande av förindustriell bebyggelse är i överensstämmelse med attraktionsgeografen: här placeras Haga och Hagabebyggelsen i skuggan av både det pittoreska och det nostalgiska.

”SMÅ RARA HUS”:

FASTIGHETSDIREKTÖR L. CAMPANELLO (1968)

Louis Campanello, fastighetsdirektör för saneringsbolaget Göta Lejon och senare fastighetsdirektör i Göteborg, inkarnerar själva saneringsprojektet i Göteborg. I Campanellos artikel ”Riva för att bygga” från 1968 i *Göteborg förr och nu* (hembygdsförbundets årsskrift) finns ingen antydning om att Haga skulle hysa några pittoreska kvaliteter, och inte heller framträder någon nostalgi kring ett – snart – svunnet Haga. Haga befinner sig i skuggan av dessa storheter. Ändå finns det anledning att uppehålla sig vid hur Campanello låter ”gamla hus” framträda.

I artikeln differentierar Campanello emellertid mellan olika delar av den äldre Göteborgsbebyggelse som ingick i saneringsprogrammet – vissa områden tilldelas en position på skalan ”fint” och ”fult”. Det fina består i ”vackra” landshövdingehus i Landala utefter Erik Dahlbergsgatan, men också i Kungsladugård utefter Ostindie- och Birgittagatorna.

I vilken kontext står denna artikulering? Alldeles några år tidigare hade Erik Dahlbergsgatans landshövdingehus, som de första av sitt slag, uppmärksamats i en artikel av Lars Ågren.¹⁹² Kungsladugårds landshövdingehus förutspåddes få en renässans genom modernisering, och artikulerades som en ”mänsklig miljö”.¹⁹³ Att Kungsladugård både ursprungligen byggdes och senare upprätthölls som en ideal och ordnad arbetarstadsdel har påpekats av Sten O. Karlsson (1993).¹⁹⁴ Denna ytterst begränsade del av saneringsprogrammets

bebyggelse har alltså en alldeles särskilt framträdande position redan förut: den ena genom att just ha lyfts fram, den andra genom att aldrig riktigt utgöra en del av ”arbetarbovadsområdet”. Denna bebyggelse framträder som stående i något slags överensstämmelse med Campanellos framtida Göteborg – övrig befintlig bebyggelse förbigicks med tystnad och framstår därmed som ”ful”.

I en tidigare artikel om Gävle stadsförnyelse (varifrån Campanello rekryterades till Göteborg) artikuleras vissa Gävlekvarter som pittoreska och därför bevarandevärda:

Den Södra Köpmansgatan skall vi behålla som den är, det är ju stadens mest pittoreska gata, den smala, backiga och med de gamla gaslyktorna spridande sitt trolska sken, den måste vi ha införlivad med reservatet som vi kommer att få där nere vid ån.¹⁹⁵

Inom ramen för det pittoreska framstår på så vis en rumslig förflyttning av viss bebyggelse som en möjlighet att kvarhålla samma egenskap: det pittoreska är inte relaterat till en viss lokalisering, utan till ett visst slags estetik. Det pittoreska är en specifik estetisk organisation som till och med kan förbättras, och därför är utanförplaceringen i reservat inget hot, trots att den så uppenbart producerar det gamla som en relik, rumsligt vid sidan av den ”utveckling” som man föreställer sig att förnyelsen innebär.

Jag har inte hittat några exempel på att Campanello explicit artikulera några Göteborgsmiljöer som pittoreska. Däremot lär han ha varit ansvarig för Klippanreservatets tillkomst: Elof Lindälv (se avsnittet ”Västra Hagaskolan ett förnämligt arkitektoniskt kulturarv”, ovan s. 161) menar att det var Campanello som till slut ”tog ett viktigt steg mot Klippanreservatets utformning [...] då han 1968 tillsatte en arbetsgrupp [...]”.¹⁹⁶ Detta visar återigen en överlappning mellan attraktionsgeografin och saneringsgeografin med avseende på ”gamla hus”. För Campanello var pittoreska hus möjliga att omfatta, men att Erik Dahlbergsgatans landshövdingehus också var ”fina” har en annan logik – de framträder här på samma vis som hos Nordberg (1961) som ”sena” och därför ”fina” exempel (se vidare kapitel 5).

De hus som inte framträder som pittoreska artikuleras istället nyktert och på ett omisskännligt distanserat sätt. Bildtexten till foton på rivningshotade s.k. fyrmannahus i Landala (och alltså inte landshövdingehus) lyder:

Små rara, men helt omoderna och nedslitna hus, numera alla inköpta av Fastighetsaktiebolaget Göta Lejon för rivning. [...] Den första stora

rivningsvågen går nu över Landala. Ett parti av Landala Långgata som snart icke finns mer.¹⁹⁷

Det Landala som bilderna visar är samtidigt ”rart” och hör det förgångna till. Artikuleringen av husen som ”rara” utgör inget skäl för en annorlunda handlingsplan än rivning. En sådan artikulering placerar alltså den befintliga bebyggelsen, industrialismens folkliga stadsbebyggelse, i det för alltid passerade, och markerar på nostalgins vis en absolut gräns gentemot nutidens frågor.

Variationer

Detta avsnitt utgör en undersökning av några texter som upprättat en ambivalent subjektposition i förhållande till Hagas framträdande i saneringsgeografen. Trots att utsagorna inte i egentlig mening spränger gränserna för detta regelbundenhetsfält – de utgör inga ”kritiska” motsättningar i Foucaults bemärkelse – finns i dessa utsagor embryon till förändring också inom saneringsgeografins regelbundenhetsfält. Dessa motsättningar lyfts vanligen inte fram. I detta sammanhang utgör de rubrikens ”variationer” och pekar på så vis ut andra framträdandemöjligheter för Haga också inom ramen för saneringsgeografen: stadsarkitekt Sten Branzell genom att tveka om Åhréns Haga-förslag; statistiker Eva Karsten-Wiberg genom att (visserligen på rationella grunder) tillmäta Hagaboendet *i sig* en betydelse för Hagaborna; journalist Tord Bäckström genom att dröja sig kvar i reflexioner över vad det skulle kunna bli av Haga om inte saneringen vore predestinerad.

Men det är viktigt att först också lägga fast att saneringsgeografen inte var en homogen koloss som härskade utan motstånd. Såsom Folkesdotter (1981) har påpekat, visar redan remissinstansernas svar på *Bostadssociala utredningens* saneringsförslag flera olika ståndpunkter. Jag skall kort ta upp några av dem för att sedan återgå till de utsagor som jag har fört till gruppen ”motsägelser” inom saneringsgeografen.

Flera av remissvaren för *Bostadssociala utredningen* var positiva. Remissinstansernas svar fördelade sig så att de som kan föras till den s.k. folkrörelsekoalitionen i stort sett var positiva till *Bostadssociala utredningens* förslag, medan ”näringslivskoalitionen” i stor utsträckning var negativa. Detta medförde att svaren från kommunerna fördelade sig efter den politiska majoriteten för respektive kommun: socialdemokratiskt styrda kommuner förhöll sig

alltså mest positiva. De flesta kommunerna samtyckte till utredningens syfte, men flera tjänstemän och politiker framförde också värdet av den befintliga bebyggelsen.¹⁹⁸

En annan tendens är att de positiva svaren sällan innehöll några stödjande uppgifter, medan de kritiska remissvaren ofta levererade fakta och diskussioner för att motivera kritiken. De mest substantiella kritiska diskussionerna fördes av arkitekt- och teknikerorganisationerna, av statliga sektorsmyndigheter, och de större kommunerna.¹⁹⁹ Det fanns arkitekter som ansåg att den äldre bebyggelsen borde utplånas, men också de som ansåg att den hade såväl berättigande som kvaliteter och borde betraktas som en resurs.²⁰⁰ T.ex. manar remissinstansen SAR till försiktighet: äldre stadsområden kan ha en särskild atmosfär som skulle vara omöjlig att bevara vid sanering. En liknande uppfattning har Svenska slöjdföreningen.²⁰¹ Stockholms stad, liksom stadsarkitekt Sigurd Westholm (medlem i styrelsen för *Bostadssociala utredningen* samt i styrelsen för Samfundet för hembygdsvård) uttryckte en från utredningen avvikande mening. Göteborgs stadsarkitekt Sten Branzell höll inte med den prioritering av bebyggelse uppförda åren 1860–1900 som gjordes i *Bostadssociala utredningen*, utan menade att de mest angelägna stadsplanebristerna – oavsett ålder och typ – borde ha högsta prioritet.²⁰² Riksantikvarieämbetets remissvar visar en långt mer vidgad syn på bebyggelsekvaliteter än vad som vanligen sägs gälla för denna tid (se kapitel 5). Riksantikvarieämbetet menade att:

... kulturhistoriska synpunkter *ej endast bör läggas på de ålderdomligaste miljöerna* i ett samhälle. Även stadspartier från senare tid, t.ex. från *senaste sekelskiftet*, kunna självfallet ha ett sådant [...] värde, att krav måste resas på en hänsynsfull behandling av dem.²⁰³

Dessa ”stadspartier från senare tid” avsåg emellertid inte stadsområden som Haga, utan kvarter vid Strandvägen och vissa delar av Östermalm, men utsagan utgör ändå ett exempel på det Foucault kallar ”omorganisering” – en motsägelse inom regelbundenhetsfältet för ”gamla hus”.

I de remissvar som några år senare avgavs för utredningen *Saneringsfrågan* (SOU 1954:31) menade också flera andra remissinstanser att anspråken var alltför långtgående, särskilt när det gällde effekterna för de befintliga stadskärnorna.²⁰⁴ Vid Nordisk byggdag IX i september 1965, som hade ”stadsförnyelse” som tema, var synpunkterna lika spridda:

Förhandlingarna gav uttryck för kontroversiella uppfattningar på många punkter. Det finns ingen entydig mening om sättet att angripa förnyelseproblemen. Det kan man inte heller begära eftersom bedömningen ofta påverkas av känslomässiga och ideologiska uppfattningar och kunskaperna är otillräckliga.²⁰⁵

Detta visar snarast på en grundläggande oenighet – inte om att *något* behövde göras men om *vad* och hur – om stadsförnyelsens dagordning och prioriteringar. Samtidigt som det företogs en mängd politiska steg i riktning mot sanering av stadsbebyggelsen, fanns det alltså ingen konsensus kring att den befintliga stadsmiljön med nödvändighet skulle behöva offras.

Det är utifrån detta intressant att något ytterligare belysa lokala reaktioner i Göteborg på *Bostadssociala utredningens* Hagaförslag, på Hagabornas egna uppfattningar om sitt boende, samt på saneringsprogrammet.

”ATT SLÅ IHJÄL ALLÉPARTIET ÄR BETYDLIGT STÖRRE VÅLD
ÄN NÖDEN KRÄVER”: STADSARKITEKT S. BRANZELL (1948)

Göteborgs stadsarkitekt Sten Branzell (1893–1959) lämnade kraftig kritik till stadsfullmäktige rörande tre aspekter av *Bostadssociala utredningen*. För det första menade han att de svepande anspråken var missriktade: kravet på förbättrad ”utrymmesstandard” skulle kräva åtgärder framför allt rörande det innevarande decenniets – 1940-talets – bebyggelse. För det andra skulle kravet på förbättrad ”byggnadsteknisk standard” motverka ansträngningarna att bli av med undermåliga bebyggelsestrukturer, när dessa en gång väl hade förbättrats. För det tredje var arbetet att förbättra bostadsbebyggelsen i verkligheten ett mycket mer komplext projekt än utredningen gav sken av. Branzell menade att det var svårt att skilja ”[d]e stadsplanetekniska synpunkterna [...] från de sociala”.²⁰⁶ Ändå var Branzell inte tveksam till att ta stora grepp:

Det gäller först och främst att bli av med sekelskiftets inkrånglade gårdsbebyggelse – i varje fall den mest störande; därefter att tillse att stadspartiets behov av grönska och allmänna utrymmen tillgodoses; och slutligen att ordna med tillfredsställande trafikförhållanden. Det kräves med andra ord en stadsplan. Men det kräves också ett icke ringa mått av hänsyn.²⁰⁷

Branzells inställning till stadsförnyelsebehovet förefaller utifrån detta alltså vara i linje med utredningen, men han ger uttryck för att ”det sociala” (utan

att detta ges en definition) är en faktor av långt större betydelse än utredningen medger. Branzell påpekar också att den samtida byggnadstekniken inte är bättre än den äldre, snarare tvärtom:

... även [då] tekniska framsteg kunnat noteras, så är det – i varje fall i Göteborg – påtagligt att så väsentliga delar av byggnader som murade väggar och putsarbeten undergått en beklaglig kvalitetsförsämring i jämförelse med tiden före sekelskiftet.²⁰⁸

Detta är särskilt tydligt när det kommer till hantverksskickligheten:

... jag har kommit till den uppfattningen att även yrkesskickligheten och yrkesambitionen hos de vid byggen sysselsatta hantverkarna, har, åtminstone i det stora hela sett – sjunkit.²⁰⁹

Branzells diskussion av vad som bedöms som byggnadsteknisk kvalitet och dess förhållande till byggnadernas ålder, tillsammans med hans invändningar mot ett oreflekterat sätt att hantera ”det sociala” inom utredningen, medför en ambivalent position gentemot utredningen och dess villkorslösa stadsförnyelse: det finns förhållanden som man måste ta hänsyn till och det finns bebyggelsekvaliteter som inte (ens tekniskt) kan återskapas.

Också när det så kommer till själva planen för Haga, är Branzell kritisk: ”Den plan över omvandling av Haga i Göteborg som utredningen uppgjort må vi vara tacksamma om vi slippa se genomförd”. Kritiken gäller emellertid inte planen som sådan, inte Hagas totalsanering i sig, utan snarast förslaget förlagade utformning:²¹⁰

Att slå ihjäl allépartiet med åttavåningshus är betydligt större våld än nöden kräver, och även i övrigt har planen tråkig trettioåttaårigt, emot vilken många berättigade anmärkningar måste framställas.²¹¹

Branzell ogillar de lamellplaner som föreslagits, själv övergav han i sin plan för Gubbero-området lamellhusen till förmån för en mer rumsligt slutet bebyggelse.²¹²

Branzell kritik bör ha varit väl förberedd. Hans Göteborgskarriär är samantvinnad med frontfigurerna i utredningen: Branzell började sin anställning på stadsingenjörskontoret 1926, han var stadsplanarkitekt åren 1926–44, och stadsarkitekt 1944–57.²¹³ Utan tvekan måste han ha varit väl insatt i Hagaplanerna, inte minst eftersom Uno Åhrén och Carl Fredrik Ahlberg under samma tid innehade framträdande positioner i Göteborg (se ovan).

Branzells kritik var måttlig, men precis. Stadsfullmäktige i Göteborg röstade för förslagen i *Bostadssociala utredningens* slutbetänkande precis som de flesta andra större städer, utom Stockholm.²¹⁴

”DET BERÄTTIGADE I HAGABORNAS ÖNSKEMÅL”:

STATISTIKER E. KARSTEN-WIBERG (1949)

I den ovan refererade sociologiska undersökningen av Haga 1949 (två år efter *Bostadssociala utredningens* publicering) konstaterar författaren Eva Karsten-Wiberg avslutningsvis att undersökningen torde ha presenterat huvuddragen i Hagabornas önsknings på ett sådant sätt att de ”kunna tjäna som riktlinjer vid en framtida planering av bostäder för denna hittills så missgynnade stadsdels befolkning”.²¹⁵ Karsten-Wibergs undersökning gav egentligen inte något entydigt svar på frågan om vad Hagaborna ville ha istället (för det befintliga Haga). Samtidigt var självklart att något skulle göras med Haga och det magra resultatet påverkade inte detta.

I Karsten-Wibergs kommentarer till undersökningens resultat framskymtar emellertid en vag med ändå omisskännlig ambivalens som jag här vill återkomma till. Ambivalensen framträder i mötet med det befintliga Haga och Hagaborna. På vilket sätt konstruerar denna ambivalens ett delvis annat Haga?

Redan i undersökningens svarsalternativ om önskad framtida bebyggelse får Hagaborna indirekt möjlighet att ange något annat än Åhréns visionära lamellhusförslag i *Bostadssociala utredningen*. De får t.ex. möjlighet att själva uppge önskemål om bebyggelsens skala, men erbjuds även svarsalternativ som i högre utsträckning har samröre med skalan i det befintliga Haga (svarsalternativen är 1-vånings-, 2-vånings-, 3-vånings-, 4-vånings- och 5-våningshus – men *nota bene* inte Åhrénförslagets 8-våningshus).

Det finns emellertid också kommentarer som tydligare visar Karsten-Wibergs reflektioner över Hagabornas svar – som hon befinner märkliga. Svaren på frågan om vad Hagaborna tänker om sin stadsdel, visar att Hagas stora fördel är att stadsdelen är centralt belägen. Författaren diskuterar så denna värdering av Haga, och jämför den med uppgifter om platserna för Hagabornas förvärvsarbeten. Hon finner en överensstämmelse mellan arbetsplatsernas läge och önskemålen om boende – dvs. närheten dem emellan. Här utbrister författaren:

Härav framgår tydligt det berättigade i Hagabornas önskemål om att bo centralt, det vill säga nära sina arbetsplatser. Ur denna synpunkt har

Haga det lämpligaste läget för dem som arbeta på de nuvarande arbetsplatserna, *ett faktum som även bör beaktas vid en sanering av området.*²¹⁶

Saneringsfrågan i form av en storskalig lösning (vid denna tid ännu inte konkret formulerad eller beslutad) skulle alltså helt uppenbart hota möjligheterna till att bo kvar för dem som bodde billigt i Haga och hade lågbetalda arbeten. ”Det berättigade” i att de påstår sig ha nära till arbetsplatser kontrolleras, vilket understryker vikten som läggs vid Hagabornas utsagor om Hagas lägesfördel. Med hjälp av undersökningsresultatet understryker författaren att man måste sörja för att detta nära rumsliga förhållande mellan arbetsplats och bostad bibehålles – vilket i sin tur kräver att endast måttliga, istället för vidlyftiga, förnyelseåtgärder vidtas och att låga hyror kan få finnas kvar. Författaren ser alltså Hagabornas kvarboende som önskvärt, och detta undergräver *i sig* egentligen hela saneringsplanens idé om att Haga inte är beboeligt i nuvarande skick och med nuvarande stadsplan.

Emellertid ger Karsten-Wiberg ingen antydning om hur ett kvarboende rent konkret skulle gå till, och utsagan kan framstå som en isolerad obegriplighet och förbises. Den kan emellertid genom sin fakticitet visa hur Hagas planerade utplåning var svårgripbar också för den som accepterade dess premisser, samt eventuellt antyda att den statistiska undersökningens ansträngning att finna Hagabornas önskan om *ett annat Haga* inte har lyckats – man kunde ange fler kvaliteter än brister.²¹⁷

Författaren slits genom sin arbetsuppgift mellan två lojaliteter: beställarens (offentlighetens, myndighetens) och undersökningsobjektets (uppgiftslämnarens, den enskildes) och förkroppsligar i en och samma person både den saneringsgeografi i vilken Hagasaneringen befanns självklar, och en ambivalens inför planerna på ett helt nytt Haga.

Dessa utsagor uppvisar motsägelser, inte i form av ”kritik”, men i form av vag ”omorganisering” som får ett annat Haga – ”Hagabornas Haga” – att framträda. På så vis upprättas en viss grad av legitimitet för ett (ännu inte artikulerat) Haga *bortanför* saneringsgeografen.

”DÄR DET AVVIKANDE KAN FINNA UTTRYCK”:

JOURNALIST T. BÆCKSTRÖM (1967)

Saneringsfrågan diskuterades som nödvändig men problematisk också bland s.k. fria skribenter. En av de mer intressanta skribenterna under 1960-talet i

frågan om stadsomvandlingen var journalisten Tord Bäckström (1907–91) vid *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (GHT). Han tog regelbundet upp aktuella stadsbyggnadsprojekt men skrev också om bostadsplanering, parkeringshus och kyrkor. Bäckström sägs framför allt ha velat beskriva arkitekturen och han var sparsam med egna bedömningar.²¹⁸ Åtskilliga av hans dagstidningsartiklar, skrivna 1965–67, trycktes som bok 1967 under titeln *Om hus* på Handelstidningens förlag. Vilken är då Bäckströms position?

I artiklarna behandlas ofta, med personlig vinkling, hur ”det nya” fogas in i ”det befintliga”. Detta ledde Bäckström också till frågan om stadsförnyelsen och rivningarna, och här intar han en självständig position och reflekterar över själva formerna för genomförandet.

I början av 1966 skriver Bäckström i GHT om de problemställningar som saneringen av Göteborg genererar.²¹⁹ Det handlar om hur det inte är själva centrum som vållar problem, eftersom ”äldre tiders saneringsinstrument” (eldsvådorna) har medfört att det bara finns kvar en ganska ung bebyggelse. Istället är det de stadsdelar vilka först ”med tiden har blivit centrala” som utgör den ovanliga – och tillsynes problematiska – nya situationen. Det är stadsdelar som kommit till som randbebyggelse men som med stadens tillväxt har hamnat alltför nära centrum. ”Denna omoderna – men inte historiskt intressanta – bebyggelse består till stor del av de för Göteborg karaktäristiska landshövdingehusen”.²²⁰ Efter en längre genomgång av landshövdingehusens ursprung och utbredning återkommer författaren till ett resonemang om dessa miljöers värdering – och här ansluter han till den position som jag tidigare har behandlat: som bostadsform sägs de ha överlevt sig själva och är mogna för avskrivning.

Men, skriver Bäckström plötsligt, ”vet man det kan man ha råd att se med vänlighet på dem”. Därpå följer en längre utläggning där Bäckström nämner hur man ”med viss rörelse kan finna” att dessa hus vittnar om en ambition att ge husen ett ansikte – ett gediget och omsorgsfullt snickeriarbete kan bli synligt. Som exempel nämns såväl snickeridetaljer som fasadindelningar i Annedal, och vad gäller hus vid Jungmansgatan – det sista åldersskiktet av bebyggelsen – så sägs de ha ”direkt vackra fasader”.²²¹ Trots att Bäckström har nämnt hur dessa hus har spelat ut sin roll, utlägger han hur de ändå kan sägas representera det han menar är en mer mänsklig miljö – en motpol till de moderna bostadsmaskinerna.

Som motsvarighet till franska och engelska stadskvarter med stark social sammanhållning nämner han (det som idag kan kallas) Övre Masthugget, Landala och Haga. De liknas vid Paris och dess citéer, ett slags urban provinsia-

lism: ”En småstad i storstaden, en maska i boulevardernas nät där inbyggarna är förenade i en slags samkänsla”, säger han och syftar på något som han inte enkelt kan beskriva, men som han menar saknas i det samtida byggandet.²²²

Bäckström närmar sig här alltså den fråga om hur bostadsbyggandet och stadsplaneringen skall kunna sörja för att hembygdkänslan förvaltas. Temat avslutas med följande utläggning:

När det gäller stadsbyggande vore ett av sätten att på allvar ta upp frågan om de mänskliga miljöerna, att finna former för bostadsbyggande som väger de rent praktiska funktionerna mot de irrationella faktorer som bestämmer en miljö där man kan vara mans gamman, där det avvikande kan finna uttryck och där staden kan upplevas som något vänligt, tillgängligt för en hembygdkänsla som ett landskap.²²³

Denna utläggning är visserligen inte i alla delar helt solklar, men det är tydligt att hembygdkänslan här blir en metafor för något som författaren verkar sakna i det samtida stadsbyggandet, faktiskt just det som i saneringsdiskursen framträder som abjekt – det som *inte* är kongruent med grannskapets planerade sociala ordentlighet.

Men hur påverkar detta Bäckströms förhållningssätt till Hagaplanerna? Märkligt nog ganska lite. Samma år (i början av 1966) skriver Bäckström om Haga under rubriken ”Haga, i ditt sköte röjes ...” (av författaren översatt från riksidiom och huvudstadskonnotation till göteborgskans ”harredjavlar, nu river dom i Haga!”), och menar här att Hagas läge i staden gör en ”mycket effektiv exploatering önskvärd, eller nödvändig”.²²⁴ Trots att saneringsprogrammet också tar upp Haga och att Göta Lejon köper in sig i fastighet efter fastighet, är det intressant är att notera att Bäckström anger hur man nu med stor försiktighet nalkas stadsdelen: det rivs hus efter hus, trots att själva besluten inte är fattade.

Och detta faktum (att själva besluten inte är fattade) ger Bäckström möjlighet att drömma – just härigenom utgör Haga fortfarande en outnyttjad resurs som inte lider under tidigare fattade dåliga beslut. Vägen till framtiden står öppen och Haga framstår som en *möjligheternas plats*:

Det är lockande att fantisera vad som kan göras med Haga. För det första: finns det några värden att bevara, någonting att utgå från? Arkitektoniskt knappast – må vara att man vill ha kvar ett renodlat typiskt hus som Dicksonska.²²⁵

När Bäckström närmar sig Hagas stadsförnyelse blir han således personlig och hänger sig åt fantasi – han tänker bort det som finns, och tänker något nytt:

Står man där uppe [vid Skansen Kronan] och ser ner på gytret av plåttak och skorstenar är det inte svårt att i andanom se dem ersatta med oklanderliga block av betong och glas: ett citykvarter, centralt beläget och rationellt planerat.²²⁶

Men när detta är sagt (på konventionaliserat vis, tycks det som) övergår Bäckström till nästa tanke: ”Man kan också tänka sig bostadskvarter där husen ser ungefär likadana ut – och ingen skulle kunna förneka att de i förhållande till de kåkar de ersatte var ett uttryck för Framåtskridande.”²²⁷ Han ratar här sin egen, först nämnda, fantasi om cityfunktioner med nya och moderna hus, och prövar i tanken ett annat.

Bäckström verkar inte ha några intressen av Hagas bebyggelse som sådan – arkitektoniskt finns ju knappast något värde (endast ”Dicksonska”, och det förblir oklart om det gäller något av Dicksonska stiftelsens bostadshus eller Dicksonska biblioteket), ändå fortsätter han:

Att Haga [...] upplevs som ett begrepp måste ha andra orsaker. Det rör sig om ogripbara ting, om en atmosfär och ett läge - - dessa kvarter med sin hopplöst förslitna bebyggelse har trots allt något som vädjar till de beslutande myndigheterna att gå varliga fram vid dess omdaning.²²⁸

Kvarteren [har] en tradition som man ville se på något sätt bevarad: att i nära grannskap till hamnen och stadscentrum utgöra ett fredat bakvatten i samfärdseln, en förfallen och torftig men dock idyll, där folk som dragit sig tillbaka från det aktiva livet kan få en fristad utan att känna sig undanstädade till någon utkant utom bekvämt räckhåll för stressade barn och barnbarn.²²⁹

Man kan tolka textens utläggning som en artikulering av vissa kvalitéer som inte enkelt låter sig definieras – en atmosfär, ett läge i staden och en stadsmässighet. Utsagan ger visserligen aktivt stöd åt något nytt och åt en omdaning, men är samtidigt ambivalent till möjligheterna att åstadkomma något riktigt bra: ”något inom en revolterar mot tanken” på det moderna stadsbygget. Ty detta nybygge

... kan bli insnört i järnhårda konventioner som en direkt följd av byggtekniken. Det verkar som om kranarna, betongen och glaset hade börjat tänka åt oss.²³⁰

Här andas texten en hjälplöshet gentemot den rationalistiska form stadsmoderniseringen antog. Bäckströms tanke på det invanda Haga, hans bild av den tillsynes helt onyttiga fristaden, blir till en räddande tuva i tankens språng till den självständiga ”byggtekniken” som kan innebära att ”det mänskliga” kvävs. Haga som ”fristad” i egenskap av stadsmässig centralitet är här en balanserande motpol och ett korrektiv till konstruktionen av en ”utkant” av ”kranar, betong och glas” bortom ”räckhåll för stressade barn och barnbarn”. I Haga, såsom det fortfarande ter sig, kan det vanliga, bekanta livet med närhet till andra *levas*.

Texten avslutas med riktigt storstilade fantasier om ett framtida Haga. ”Det Haga jag drömmer om skulle uppstå som en *poetisk tillämpning* av den moderna byggtekniken.”²³¹ Utifrån farhågor kring de hittills levererade Haga-planerna levererar Bäckström en motbild:

Det finns en typ av husplanering vars prototyp torde vara Liver House i New York och som här i landet prövats av ahlsénarna i kvarteret Krämarren i Örebro: att bygga hus ovanpå hus. I Krämarren bär ett underrede om två våningar ett par höghus, där nere finns parkering, bilservice och en stormarknad, taket är en trädgård till husen med lekplatser, plaskdammar och bersåer. Systemet borde kunna varieras i andra skalor och med flera plan. Det är en förförisk tanke att de täppor som en gång gav Haga dess namn skulle kunna återuppstå som takterrasser ovanpå konstruktioner ägnade åt inkomstbringande nyttigheter: bilparkeringar, serviceanläggningar och affärscentra. Man kan leka med tanken. Ett kuperat landskap av hus i måttliga format och med begränsade rumsbildningar öppnande sig utåt med portiker till gånggator som leder vidare via trappor och hissar, arkader och altaner genom nyttoavdelningarna upp mot bostadskvarter byggda på terrasser som stiger från en parkanläggning vid Skansbergets nordsida. Bostadskvarter som på något sätt återskapade den gamla kåkstadens anda, fiskeläget intima husgrytter översatt till modernt arkitekturspråk.²³²

Det är tydligt att Bäckström vill hålla kvar vid ”det gamla” samtidigt som ”det nya” lockar och får honom att drömma om nya världar. Han är i själva

verket mycket tydlig med sin dubbla hållning, vilken i grunden inte är en kritik mot det nya, utan mot den form som stadsbyggandet hade kommit att anta. Här skisseras en modernism som gestaltar en i det närmaste organisk stadsdel. Visionen tar direkt avsprång i det Haga som Fredberg presenterar – såsom havandes ”atmosfär” – och i den fiskelägeslika gyttighet som Bäckströms Haga fortfarande hade.

Trots denna mycket mångfacetterade Hagavision, har Bäckströms formulering ”finns det några värden att bevara, någonting att utgå från? Arkitektoniskt knappast – må vara att man vill ha kvar ett renodlat tidstypiskt hus som Dicksonska” i senare sammanhang kommit att få representera Bäckströms hela perspektiv. T.ex. citerar Elof Lindälv, rektor och styrelsemedlem i Göteborgs hembygdsförbund, just denna mening av Bäckström i ett föredrag vid Göteborgs hembygdsförbunds möte i Stadsbiblioteket 1969.²³³ Lindälv polemiserar där med Bäckströms formulering (att det inte skulle finnas något av arkitektoniskt värde i Haga), varpå föredraget behandlar de aspekter av skolhistoriskt intresse som borde lyftas fram (se vidare ovan om Göteborgs hembygdsförbund).²³⁴

Jag har här istället lyft fram hur Bäckströms position i själva verket är långt mer komplex – genom att låta fantasins utopi ta form *inom* befintlig gammal bebyggelse blir denna i själva verket bejakad. I en senare artikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1973, där Bäckström recenserar Arkitekturs temanummer om projektet ”Den nordiska trästaden”, menar han, i det närmaste profetiskt, att det enda som saknas Haga är färg på fasaderna:

Det skulle ha blivit så vackert att gamla kåkstaden Haga med en gång skulle ha blivit stadens stolthet, en av de förnämsta turistattraktionerna.²³⁵

KAPITEL FYRA undersöker hur ”Haga” och ”gamla hus” framträder i skuggan av folkhem och nostalgi, inom det som jag har betecknat en *saneringsgeografi*. Saneringsgeografins domän är bostadspolitiken, vilken etablerades som offentlig fråga vid mitten av 1800-talet för att hantera den genom urbanisering dramatiskt ökade bostadsbristen. Bostadspolitikens successiva förskjutning – från undersökningar och byggande, till fysisk och moralisk sanering – fick under hela den undersökta perioden särskilda konsekvenser för Haga. Inom denna domän framträder ”hemmet” som plats för sociala framsteg. På så vis blir hemmet också den plats där materiell förbättring är som mest angelägen. Gammal folklig urban bebyggelse framstår som avgjort dålig, men i den mån den är både förindustriell, pittoresk och belägen i stadens periferi kan den accepteras – om än med en distinkt distansnerande nostalgi. Inom denna geografi sker emellertid en anmärkningsvärd historisering av Haga, en historisering som dock resolut placerar Haga (i termer av heterogen tät och funktionsblandad bebyggelse) i 1800-talets föraktade spekulationsbyggande. Därigenom uppvisar saneringsgeografien likheter med tidigare presenterade regelbundenhetsfält. Haga framträder konsekvent som i avsaknad av kvaliteter och blir slutligen till ett socio-materiellt objekt. Under 1900-talet försköts makten över markanvändning och reglering successivt till lokal kommunal nivå, och därmed kunde Haga etableras som Göteborgs primära saneringsobjekt. De motsägelser som har identifierats (embryon till omvärdering) utgörs av flera instanser av ambivalens inom ramen för saneringsgeografien. En motsägelse uppträder som en tvekan kring de storskaliga modernistiska planerna för Haga 1947. En motsägelse uppträder som en identifikation av legitimiteten i Hagabornas uppskattning av Haga. En motsägelse uppträder som ett övervägande av eventuella kvaliteter i och möjligheter med det samtida Haga.

5 ”Det gamla fina Haga” som arbetarstadsdel

DET SOCIORUMSLIGT HETEROGENA Haga hade hitintills varit både obeaktat och föraktat. Under loppet av 1970-talet publicerades så en mängd studier och kartläggningar av Hagas bebyggelsemiljö. Dessa publikationer var ofta explicit tillkomna som kritik mot Göteborgs saneringsprogram och Hagas plats i detta. Här framträdde ett annat Haga: en stadsdel med en fungerande men okonventionell livsmiljö, och samtidigt en stadsdel som hade ett väsentligt förflutet – här framträdde ”det gamla fina Haga”. Hagas nya platskonstruktion åsidosatte därmed den etablerade museiverksamhetens terminologi (som i huvudsak varit baserad på konsthistorisk beskrivning av stadsbebyggelsen) och härmed försköts på allvar den etablerade geografiska hierarkin i Göteborgs stadslandskap. I detta kapitel skall etableringen av detta nya objekt, ”det gamla fina Haga”, undersökas: Vilka är de kunskaps- och bildningsregler som etablerar detta nya regelbundenhetsfält?

Redan vid en första anblick blir det uppenbart att ”det gamla fina Haga” etableras som ett regelbundenhetsfält utifrån den övergripande etiketteringen ”arbetarstadsdel”. I sin materiella tillkomst kan ”arbetarstadsdelen” visserligen dateras till industrisamhällets framväxt och urbaniseringsprocessen – jämför hur samhälleliga diskurser om arbetarbebyggelsens existens har belysts i tidigare kapitel – men som en hegemonisk historisering kan ”arbetarstadsdel” istället föras till ett långt senare skede: övergången mellan ett industriellt och ett postindustriellt samhälle.¹ Det är först i detta skede som Haga på allvar framträder som en genuin arbetarstadsdel.

Det behöver slås fast att en mängd fakticiteter kan knyta arbetaren till

◀ Haga Nygata vid mitten av 1970-talet.
Foto: Lars Mongs.

Haga, men att det ändå inte var dessa förhållanden och händelser som var allra mest framträdande inom ramen för arbetarhistoriseringen. Det finns alltså anledning att uppehålla sig vid vad ”arbetarstadsdel” innebär i detta sammanhang. Detta kapitel kommer att undersöka ”arbetarstadsdelens” meningsinnehåll och hur denna platskonstruktion medgav realisering av vissa möjligheter, men också fick vissa normerande, begränsande och homogeniserande effekter. Först skall jag emellertid belysa vissa sammanhang för kunskapsproduktion kring industrisamhällets bebyggelse – universitets- och högskolevärlden – och hur ”gamla hus” och ”Haga” där börjar sammantvinnas.

Stadsintressets akademiska domäner

I detta avsnitt behandlas sammanhang i vilka fokus riktas mot det befintliga stadslandskapets innehåll som en nödvändig utgångspunkt för stadsplaneringen, samt sammanhang där kunskapsproduktion kring bebyggelse produceras. Dessutom diskuteras hur termen ”arbetare” respektive ”folklig” kan förstås i förhållande till urban folklig bebyggelse och Hagas arbetarhistorisering.

Arbetare, folk och klass som begrepp

Vissa principiella begreppsliga distinktioner är här viktiga att göra, trots att de inte kommer att relateras till frågor om politiskt klimat, partipolitisk inriktning eller förändringar i samhällsstrukturer.

Till att börja med behöver en viss åtskillnad göras mellan ”arbetare” och ”folklig”. Termen ”arbetare” skiljer sig från ”folklig” genom att ”folklig” konventionellt, såsom i *Nationalencyklopedins ordbok*, kan ges betydelsen ”tillhör de breda folklagren”, eller ”majoriteten av folket”. När jag här har talat om ”folklig” stadsbebyggelse gör jag en distinktion mellan *enkla bebyggelse* som uppförts utan kända upphovsmän, och *arkitekturad bebyggelse*. (Däremot är denna bebyggelse inte folklig i bemärkelsen ”egenproducerad”, vilket termen ofta avser beträffande pagan bebyggelse.) I en diskussion av termen ”folklig” menar Mats Franzén att den till skillnad från termen ”arbetar-” kan användas för att greppa över en avsevärd social heterogenitet.² Jag har ovan använt termen ”folklig” i förhållande till ”industrialismens stadsbebyggelse” i en liknande inklusiv betydelse.

I de sammanhang där idéer om en (nationell/skandinavisk etc.) folkkultur kom till uttryck används termen ”folklig” på ett annat sätt. Här är termen inte inklusiv på det vis som angetts ovan, utan ringar snarast in kulturell, ofta regional, särart.³ Vidare är det framför allt ett *förindustriellt* tidligt sammanhang som avses. Tema för avsnittet ”Folkkulturen och den sociala skiktningens problematik” i kapitel 3 var hur detta slags folklighet å ena sida var uppdelad just i regionala karaktärer och skillnader, men å andra sidan inom sig bar embryot till framträdandet av ett annat slags *inklusiv* folklighet som inte uteslöt industrisamhället.

Vad gäller termen ”arbetare” kan den med avseende på samhällets arbetsdelning beteckna en mängd olika sysselsättningar, och då användas som distinktion mellan skilda anställningsformer och olika relationer till produktionsmedlen.⁴ Med termen ”arbetare” avses då den som utför ett ”lönearbete”. Som anställningsform betraktad kan ”arbetaren” därför i sig inte avgränsas till vare sig något särskilt slags syssla eller något särskilt historiskt skede, även om arbetaren med kvantitativa mått mätt måste placeras bortom ståndssamhället och i industrisamhället.⁵

Ofta används emellertid termen ”arbetare” mer allmänt för att särskilja kroppsarbete från icke-kroppsarbete. Om en sådan distinktion upprättas (på grundval av kroppsarbete/icke-kroppsarbete) skulle t.ex. ”hantverkaren” kunna betraktas som ”arbetare”. Hantverkaren kan visserligen vara anställd av en firma och uppbara lön på det sätt som en klassanalys ringar in – hantverkaren är då en arbetare. Men inget hindrar hantverkaren från att istället ha sin egen firma och sälja hantverkstjänster. I detta fall är hantverkaren självägande producent, men blir i den mån firman har anställda också arbetsgivare, och i princip blir hantverkaren kapitalist i den mån mervärde överförs från lönearbetets resultat till firman.

Angivandet av ”hantverkare” som yrkestitel i olika sammanhang, vilket är vanligt förekommande i material som rör Hagaborna under den undersökta perioden (där den tidigaste delen utgör en gräns mellan å ena sidan ett skrå- och ståndssamhälle och å andra sidan ett näringsfrihets- och klassamhälle), är ett exempel på hur termen ”arbetare” inte enkelt kan omfatta den mångfald av arbetsmarknadsmässiga förhållanden som förekommer i Haga. Att just Haga hyste en anmärkningsvärt stor koncentration av småverksamheter har också påpekats. Men utifrån denna utläggning följer också att termen ”arbetare”, då den anges som yrkestitel, inte med nödvändighet måste avse ett industriarbete utan spänner över ett mycket vidare fält.

Med termen ”arbetarklass” avses ofta avlönat kroppsarbete, men det förekommer också en vidare definition som omfattar alla löntagare utan chefsställning/examen från högre utbildning. Termen uppkom som främst beskrivande term i industrikapitalismen från 1700-talet, fick genomslag som samhällsanalys i Sverige i slutet av 1800-talet, men fick vika undan för indelningar efter socialgrupp (I–III). Inom socialistiska teorier och politiska ideologier ses alltsedan mitten av 1800-talet klasstillhörighet i detta avseende som viktigaste grund för gemensamma intressen och kollektivt handlande. Klass utgör i dessa sammanhang bas för samhällsförändring (den moderna arbetarrörelsen bygger på en sådan uppfattning om arbetarklassen).⁶

Det viktiga i detta sammanhang är att sådana begreppsliga distinktioner inte alltid hålls isär inom ramen för det källmaterial som undersöks i denna avhandling – olika slags bearbetningar av Hagas förflutna. Då exempelvis hantverkarens möjlighet att upprätthålla helt olika ställningar på arbetsmarknaden är grundläggande, visar detta på hur en definiering av Haga som ”arbetarstadsdel” oundvikligen resulterar i en identitetsmässig homogenisering. När en sådan definition sedan tillämpas på Hagas heterogena bebyggelse – varav en betydande del var av ”folkligt” slag i enlighet med ovan gjorda distinktioner, men i övrigt inte alls kunde karaktäriseras som arbetarrelaterad – kan den inte omfatta den faktiskt existerande sociorumsliga heterogeniteten. Arbetarhistoriseringen, som den kom till uttryck, kunde därför ge upphov till specifika diskrepanser mellan den diskursiva inmutningen och Hagas sociorumsliga innehåll. Detta sista kapitel skall försöka belysa dessa diskrepanser.

För att förstå hur ”det gamla fina Haga” framträder som arbetarstadsdel, skall jag i det följande belysa hur och i vilka sammanhang arbetarens miljöer över huvud taget framträder, hur dessa rumsliga sammanhang definieras, och omvänt: vilka delar av stadsmiljön som kunde representera en industrisamhällets historia – en historisering precis i skarven mot det *post*industriella samhället.

Akademiska kunskapsprojekt

År 1974 arrangerades konferensen ”Ombyggnad och restaurering av äldre byggnader och miljöer” av Umeå universitet. Man hade kalkylerat med ett fyrtiotal deltagare. I förordet till konferensrapporten finns följande vittnesmål om väckelsestämmning:

Vad man gett sig in på gick nog inte upp förrän den värsta väckelsestämningen lagt sig och de 110 delegaterna [...] började skingras. Ämnets stora vidd, den senaste tidens omvärderingar och alla de pågående och nyligen avslutade statliga utredningar väckte en berättigad eftertänksamhet. Vilka möjligheter stod till buds [...]?⁷

En konferens långt upp i Sverige 1974 på temat byggnadsvård lockade alltså mer än dubbelt så många deltagare som förväntat. Detta fenomen skall jag här närmare belysa genom att undersöka några av de viktigare sammanhangen för kunskapsproduktion kring det slags bebyggelse som Haga till stor bestod av, industrialismens folkliga stadsbebyggelse, och frågan om hur den vårdas – istället för saneras. Det är inom universitet och högskola som utsagorna om ”gamla hus” förskjuts mot att omfatta också industrisamhällets folkliga bebyggelse – och Haga. Hur framträder den som kunskapsobjekt inom universitet och högskola?

En genealogi för det nya intresset för det befintliga stadslandskapet innehåller ofta Lewis Mumfords *The Culture of Cities* (1938), Kevin Lynchs *The Image of the City* (1960) och Gordon Cullens *Townscape* (1961). Dessa rön te upp märksamhet och intresse genom att de på olika sätt pekade på hur stadens formelement och formvariation skapar upplevelser av igenkännande och trygghet. Ett annat namn som också förekommer är Jane Jacobs, som med *The Death and Life of Great American Cities* från 1961 fick stort inflytande över stadsplaneringsdiskursen.⁸ Jacobs betonade att stadens vardagsliv var beroende av en viss rumslig ordning: kvartersstaden och gatan. Därmed blev också funktionsblandningen – dvs. just den egenskap som var den modernistiska stadsförnyelsens måltavla – stadens främsta kvalitet och möjlighet.⁹

Också Christopher Alexanders idéer om den organiska och långsamt framvuxna stadens absoluta kvalitéer (i motsats till den rationellt planerade) kan nämnas. Hans artikel ”A city is not a tree” publicerades 1967 i *Arkitekttidningen*. Artikelnen understryker oppositionen mellan stadens komplexa och överlappande strukturer, och det som han kallade ett ”tree-shaped” planeringstänkande som strukturerade verkligheten i rationalistiska hierarkier. I förlängningen kan Alexanders ståndpunkt utvecklas till en anti-planeringshållning, där de existerande, överlappande och successivt utvecklade urbana strukturerna är organiska och i någon bemärkelse ”naturliga”. Detta sätt att förstå stadsplanering som själva motsatsen till den täta befintliga levda staden, kunde öppna för kvalitetsperspektiv också på stadslandskapets marginalise-

rade bebyggelsestrukturer. Det marginaliserade kunde sättas i centrum för stadens kulturella och sociala liv – ett i det närmaste anarkistiskt perspektiv.

Jacobs och Alexander inspirerade på så vis till ett fokus på hur en ”befintlig” stadsmiljö fungerade. Utifrån sådana perspektiv kunde den gamla rutnätstadens trånga rumsliga organisation uppfattas ha uppenbara fördelar framför de moderna stadsmiljöbildningar i modernistiskt och funktionsseparerat utförande (där alltså den gestaltningsmässiga förutsättningen för social täthet saknades).¹⁰ De äldre stadsmiljöerna – ofta med ursprung i industrialismens tidiga decennier och resultatet av både spekulationsbyggeri och bostadsbrist – framstod plötsligt som kvalitativt överlägsna, trots sin slitna och tillsynes föråldrade karaktär. Klart kritiska perspektiv på den rådande stadsplaneringen började föras fram också i Sverige. Boken och utställningen *Staden i retur* 1970¹¹ av Johansson, von Platen och Thurell ville t.ex. upprätta ett slags norm om ”beboelighet av den befintliga bebyggelsemassan” och ifrågasatte därför en uppdelning mellan å andra sidan ”kulturhistoriska värden” och å andra sidan ”andra värden”. Här ställdes också den samtida saneringens sociala utstötningmekanismer i fokus.

Ett stadsperspektiv som istället tydliggjorde ojämlika former för stadsrummets produktion utvecklades av Henri Lefebvre, som därmed bidrog till att lägga fast ”det befintliga” stadslandskapet i dess politiska ursprung och nyttjande. Lefebvre presenterades 1974 i en svensk kontext i *Ord & Bilds* temanummer ”Staden”, där Bo Bergman med kollegor från Institutionen för arkitekturens teori och historia vid Chalmers tekniska högskola stod för den största delen av redaktörskapet. Temanumret var inriktat mot staden och dess omvandling, och flera artiklar behandlade temat med exempel från Göteborg.¹²

Hur det befintliga stadslandskapet med sitt förflutna framträdde som en motpol mot samtida stadsplanering och stadsideal kan exemplifieras utifrån nämnda *Ord & Bild*-nummer. Illustrationerna syftar till att kritisera de nybyggda funktionsseparerade förorterna – bild på Rosengård i Malmö – men det förevisas också alternativ. Rosengård kontrasteras med Lund: ”De långsamt framvuxna stadskärnorna [...] visar en gyttig och till synes slumpartad planbild, men ger för människan som rör sig till fots eller till cykel en ständigt varierad och innehållsrik stadsmiljö.”¹³ Stadens ålder och samtidigt höga rumsliga komplexitet blir i dessa sammanhang inte ett problem utan en realitet – ibland till och med ett motideal. Men hur såg då den konkreta situationen för akademisk kunskapsproduktion om befintlig stadsbebyggelse ut i detta skede? Själva kunskapsstrukturen inom humaniora utvecklades visserligen

mot problemställningar på en större geografisk skala, men den förändrade inriktningen på forskningen om den befintliga staden var inte samordnad.¹⁴

Istället är det snarast själva universitetets struktur som kan ha påverkat kritikens genomslag. Det handlar om en samhälleligt väletablerad plattform som medger såväl kontinuitet som uthållighet; om en hög grad av intertextualitet (den akademiska kunskapsproduktionen har textens form och dess inflytande överskrider på så vis sitt specifika tidsrumsliga sammanhang); om spridning av perspektiv utan att ett egentligt möte äger rum eller samstämmighet uppnås (nationella och internationella kontaktnät inom discipliner och kunskapsfält); om en i detta skede kraftigt växande akademikerkår. Härigenom kunde den kritiska hållningen upprätthållas inom diskursiva fält med stor geografisk och tidlig räckvidd, men den kunde också mobiliseras i stora hastiga insatser.

Jag skall i det följande behandla hur industrialismens folkliga stadsbebyggelse framträder inom några svenska akademiska sammanhang, och särskilt belysa hur den successivt framträder i termer av just arbetar- och träbebyggelse.¹⁵

KONSTVETENSKAP OCH SVENSK STAD

Fram till det sena 1960-talet hade de konsthistoriska institutionerna – ett litet akademiskt sammanhang med stark hierarkisk struktur och endast få årliga disputationer – stått för den huvudsakliga kunskapsförsörjningen inom antikvariskt inriktad byggnadsverksamhet.¹⁶ Konsthistoria blev ett självständigt ämne med egen professur redan på 1910-talet. Under det tidiga 1900-talet fanns inom ämnet ett intresse för folklig landsbygdsbebyggelse (men det var folklivsforskningen som dominerade detta fält). Konsthistoriker var i detta skede framför allt inblandade i Nordiska museets inventeringar av högreståndskultur: herrgårdar, prästgårdar och stadsboningar.¹⁷

Intressefältet vidgades allteftersom. Ett par viktiga steg var etableringen av ett differentierat kurssystem (såsom AB2-kursen, se nedan) och en nationell kursplan, övergången till en enda doktorsgrad samt den stora ökningen av antalet studenter (ungefär en fyrdubbling mellan åren 1960 och 1970) och namnbytet från ”Konsthistoria med konstteori” till ”Konstvetenskap”. Kursen AB2 – en baskurs med alternativ kursplan över två terminer där vikt lades vid nya perspektiv – startade omedelbart i Stockholm, Göteborg, Uppsala och Lund efter namnbytet 1969 från Konsthistoria till Konstvetenskap (ett år senare i Umeå).

Namnbytet hade sin grund i det allt större intresset för social och visuell kommunikation som märktes inom ämnet redan på 1950- och 60-talen: med utgångspunkt i först Rudolf Arnheim, senare Roland Barthes, kunde varje objekt analyseras oavsett dess historiska relevans. En professur i studiet av samtida konst inrättades 1977 i Lund men fortfarande rörde många av periodens avhandlingar 1800-talets konst i betydelsen konstproduktion.¹⁸ Ett annat forskningsfält som utvecklades var *bebyggelse*, alltså inte *arkitektur* i den klassiska bemärkelsen, som behandlade hur bebyggelsen som totalitet kunde studeras utifrån olika komplementära perspektiv.¹⁹ Studiet av högreståndskultur och arkitektur övergavs sålunda till förmån studier av boende eller av hyreshus, arbetarbostäder, industrier med mera.²⁰

Konstvetenskapliga institutionen i Göteborg bedrev i samverkan med arkitektursektionen på Chalmers tekniska högskola en mycket populär kurs i ombyggnad och restaurering under ett par år i slutet av 1960-talet. Här fick bevarandefrågan en direkt tillämpande inriktning vilket lockade många engagerade studenter från olika håll.²¹ I efterhand kan man konstatera att denna kurs utgjorde en plattform för relationer mellan tidigare åtskilda akademiska sammanhang och att det utifrån dessa relationer utvecklades inte bara ett temporärt gemensamt sammanhang, utan i förlängningen flera nya: kursledaren Jan Rosvall (konstvetenskap) kom att verka för etableringen av en professionsinriktad antikvarieutbildning vid egen avdelning vid Göteborgs universitet, och kursledare Boris Schönbeck (arkitektursektionen) kom att verka för utveckling och integrering av bevarandefrågan som en central del av arkitektutbildningen. Bland studenterna kan nämnas några som fortfarande är verksamma inom detta område: universitetslektor Lasse Stackell, antikvarie Gudrun Lönnroth, konstnär och färgkonsulent Elvy Engeltrektsen, fil. kand. Marianne Ohlander, docent Solveig Schulz.²²

Detta nya angreppssätt – bebyggelsen som totalitet utifrån olika komplementära perspektiv – hade manifesterats redan tidigare i boken *Svensk Stad* som publicerades 1952. Detta pionjärbete var resultatet av ett tvärvetenskapligt humanistiskt forskningsprojekt som leddes av professor Gregor Paulsson på Institutionen för konstvetenskap i Uppsala, men det inbegrep en större krets av forskare, bl.a. etnologen och sociologen Börje Hanssen (som starkt påverkade bokens inriktning). *Svensk Stad* planerades som jubileumsskrift för Svenska slöjdföreningens 100 årsjubileum 1945, men kom att publiceras först 1950–1953, åtskilliga år försenad. När den äntligen kom ut fick den visserligen inte mycket uppmärksamhet, men i efterhand har den betraktats

som en av de mest inflytelserika insatserna inom 1950-talets konsthistoriska forskning. Först under det sena 1960-talet ökade efterfrågan efter *Svensk Stad* och boken utkom i nytryck 1972.²³ *Svensk Stads* perspektiv och möjligheter uppmärksammades också 1980 vid en konferens med efterföljande publikation.²⁴ Flera arkitekturhistoriska forskningsarbeten och perspektiv påverkades av Paulssons stadsstudier, t.ex. kan nämnas studier av 1800- och 1900-talets institutionsbyggnader samt av stadsbildens förändringar.²⁵ Ett tidigt och viktigt exempel är också Birgit Gejvall-Segers avhandling 1954 i konsthistoria: *1800-talets Stockholmsbostad: En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*.²⁶ Jag skall i det följande göra en något fördjupad analys av ”gamla hus” i *Svensk Stad*.

Svensk Stad riktade för första gången kunskapsproduktionen mot vad bokens undertitel formulerar som *Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*. Men det är framför allt bokens grepp – att studera staden som socioekonomisk helhet – som har gett boken dess särställning. Undersökningarna som låg till grund för boken kombinerade ekonomiska, sociala, estetiska, rumsliga och funktionella analyser, varigenom en idealtypisk presentation av svensk stadsutveckling och dess rumsliga dimensioner kunde ges. Forskningsperspektivet var inspirerat av Chicago-skolans urbanekologi och delvis biologiska metaforik. Detta märks i den modell enligt vilken den svenska stadens successiva utvecklingssteg ordnades som weberianska idealtyper. Varje idealtyp, t.ex. ”handelskapitalismens stad”, beskrevs som anpassad efter näringsmässiga förhållanden. Idealtypen var också grundad i en föreställning om en organisk och funktionsbaserad balans i staden. Varje idealtyp representerades sedan av en särskild, konkret stad i en viss period.

Svensk Stads utgångspunkt för studiet av de socioekonomiska skiktens geografiska utbredning i staden i olika skeden var – bostaden. Detta har betraktats som en konsekvens av 1940-talets socialpolitiska debatt,²⁷ men utifrån vad som ovan har visats kan det tilläggas att själva bostaden också var en central representation för kulturens regelbundenhetsfält.

I de stadsmiljöer som *Svensk Stad* artikulerade fanns ännu inga ”arbetarområden”: varken arbetarbostäder eller spekulationsbygge förekommer. Det närmaste man når är ”småfolkets” bebyggelse i stadens randområde. Idealtyperna presenterar stadslandskapet utan industrisamhällets förtätning och de utesluter parallella tidsskikt i rummet: det idealtypiska uppvisar varken palimpsester – rester av någon tidigare ”epok” – eller några som helst ännu inte funktionellt definierbara, redundanta, fysiska strukturer. Inte heller verkar

rummets nyttjande skapa friktion och konfrontation – i de olika miljöerna framstår de olika sociala skikten rumsligt separerade, eller åtminstone rumsligt och socialt ordnade – och de olika funktionerna kompletterar varandra i enlighet med det ekologiska nischperspektivets principer om anpassning och komplementaritet. *Svensk Stad* representerar alltså staden på ett sätt som i praktiken innebär att stadslandskapets förflutenhet inte framträder.

Ett av de sammanhang där *Svensk Stad* blev omvärderad och efterfrågad är ovan nämnda AB2-kursen. Där ägnades största delen av kurs tiden åt studiet av 1800-talets och 1900-talets konst och arkitektur, åt konstkritik och omfattande fältstudier, åt studiet av konst och arkitektur tillsammans. I fokus för kursen var bebyggelsen och konsten utifrån ett allomfattande perspektiv: ”bebyggelsen snarare än arkitekturen, bilden snarare än bildkonsten”.²⁸

Boken *Svensk Stad* har betraktats som ett första genombrott för ett integrerat angreppssätt på staden som fenomen.²⁹ Den har också tillskrivits ett stort inflytande över saneringskritiken och uppvärderingen av industrialismens folkliga stadsbebyggelse. Samtidigt är det alltså inte lätt att i *Svensk Stad* se ”det gamla fina Hagas” genealogi. Ett faktum är emellertid att konsthistorikern Anders Åman (utbildad vid Paulssons konsthistoriska institution) skrev den sannolikt första publicerade kritiken mot Göteborgs saneringsprogram i sin kritiska ”understreckare” om Masthuggssaneringen i *Svenska Dagbladet* 1963.³⁰

ETNOLOGI, STADSDELSSTUDIER OCH LIVSFORM

Etnologiämnets fokus rörde sig under 1960- och -70-talen i riktning från det förindustriella pagana med regionalt baserade kulturvariationer (s.k. folklivsforskning) mot industrisamhällets urbana och socialt skiktade landskap. Samtidigt minskade paradoxalt nog forskningen om bebyggelse. Förskjutningar inom själva bebyggelseforskningens teoretiska utgångspunkter ledde dock till att rumslighet kunde bli intressant. Belysande är den diskussion i *Kulturell kommunikation* 1979 som förs av Gösta Arvastson utifrån Anne-Louise Gjesdal-Christensen artikel om ”Bostad och kommunikation”. Arvastson riktar frågan om bebyggelseolkning mot bebyggelsens kulturella ställning som produkt *inom* eller *av* en kultur, och efterfrågar en rumslik etnologi.³¹ Det är snarast åt det hållet, än åt studiet av bebyggelse, som etnologin har gått sedan dess.³²

När etnologin etablerades i Göteborg 1969 blev verksamhetsinriktningen arbetarforskning och samtida urbana samhällen.³³ Därmed tillkom ett nytt institutionellt sammanhang i vilket industrialismens folkliga stadsbebyggelse

snarast kunde etableras som ett möjligt huvudsakligt forskningsobjekt. Den första professuren i Göteborg innehades av Sven B. Ek (f. 1931) åren 1980–1996. Ek bedrev forskning kring den svenska arbetarkulturen utifrån ett historiematerialistiskt perspektiv.³⁴ Ämnet var starkt influerat av antropologin och sociologin, och livsformsbegreppet fick en framträdande roll för forskningsinriktningarna.³⁵ Studiet av äldre arbetarstadsdelar kunde därmed bli ett centralt forskningsfält inom den göteborgska etnologin, och ett flertal undersökningar med anknytning till den pågående saneringen av sådana områden initierades. Här kan som exempel nämnas Gudrun Lönnroths uppsats om Haga 1970 (som jag återkommer till) och Nanne Engelbrektssons skrift om Landala 1982,³⁶ vilka utfördes utifrån antropologiskt influerade synsätt, med livsformsbegreppet respektive klassfrågor i förgrunden. Livsformsbegreppet användes också i en av de mest spridda monografierna om Haga – *Liv i kvarteren: En psykologisk analys av en stadsdel* av Karin Eckerstein (1981) – vilken ursprungligen var baserad på en uppsats i psykologi vid Göteborgs universitet, men som explicit utgick från etnologiska/antropologiska perspektiv och hade livsformsbegreppet som utgångspunkt. Här diskuteras bebyggelsemiljöns bidrag till psykosocialt välmående och livet i och mellan husen beskrivs med den subjektiva erfarenheten som utgångspunkt.

Den allra första studien av Göteborgs saneringsområden, *En stadsdel försvinner: Saneringen av Stigberget i sociologisk belysning* av de Laval, Egerö, Lindsskoug och Sjöstrand, publicerades redan 1965. Också i denna använder författarna livsformsbegreppet för att utifrån ett sociologiskt perspektiv beskriva Masthuggets identitet.³⁷ Eftersom detta är en mycket tidig studie är den av principiellt intresse för hur en framställning baserad på livsformsbegreppet får en urban plats att framträda. Här är Masthugget en stadsdel i social upplösning – en upplösning som, tillsammans med bebyggelsens undermåliga skick, får författarna att resonera kring saneringen på följande vis:

Man kan nu också slå fast, att Masthugget i sitt dåliga skick före saneringsbeslutet knappast hade något val mellan sanering och icke sanering. För att åter bli en funktionsduglig och levande stadsdel måste den gamla bebyggelsen bort och ersättas av, efter vår tids mått, människovänligare bostäder.³⁸

Författarna ifrågasätter alltså inte själva tillvägagångssättet med bebyggelsen (saneringen), däremot är rapportens syfte att analysera själva tillvägagångssättet vid evakuering: att ur många perspektiv analysera befolkningens upplevel-

ser och reaktioner på saneringen. Genom denna analys och dess resultat har rapporten kommit att anges som en av de viktiga milstolparna för en kritik mot saneringens sociala följder. I detta sammanhang är det emellertid villkoren för Masthuggets framträdande som är värda att uppmärksamma.

Studien är inspirerad av Willmott och Youngs undersökningar av social struktur och sammanhållning i Londons East End, och författarna presenterar Masthugget på följande sätt: 1) Masthugget är en ursprunglig (från 1600-talet stammande) förstad präglad av sjöfart och dess industrier; 2) 1800-talet medförde en kraftig befolkningsökning och ett visst socialt kaos; 3) det tidiga 1900-talet uppvisar en etablerad arbetarkultur. Denna beskrivs på följande vis:

Från 1900-talets början fram till befolkningsreduceringen, som började under 1930-talet, fanns det en mycket stark sammanhållning bland Masthuggets bofasta invånare. Alla kände varandra. Man hade nära och goda kontakter med sina grannar och hjälpte varandra i svårigheter. Det var med stolthet man konstaterade sig vara Masthuggsbo. Befolkningen var också mycket generationsbunden och det var inte ovanligt, att flera generationer av samma släkt bodde tillsammans eller nära varandra. *Kanske utbildade Masthuggsborna, som så fast höll samman, ett speciellt språk*, en speciell livsstil och en egen tradition, som till stor del betingades av hamn- och sjöfartslivet. [...] Det äkta Masthugget, som ansågs så Göteborgskt och i viss utsträckning unikt, skulle emellertid så småningom förlora sitt goda anseende.³⁹

Detta är en fascinerande framställning av en homogen harmonisk lokal identitet som identifieras på ett lagom tidsavstånd från skrivandets ”nu”. Här framställs ett tidigare Masthugget som det ”äkta”, och det samtida som degenererat. Denna äkta epok uppfattas som så pass stark, att författarna till och med spekulerar i förekomsten av en egen unik livsform betingad av männens förvärvsliv inom sjöfarten, egna traditioner, samt ett nu försvunnet *eget språk* bland Masthuggsborna.

Den samtida befolkningen i Masthugget – som sägs till stor del bestå av äldre, helt unga och även invandrare – uppvisade inte denna entydiga relation till ett lätt avgränsbart näringsfång. Det är alltså inte så att rapporten vill argumentera för bevarande av Masthugget, snarare upprättar den på basis av livsformsbegreppet en *tidigare* homogen arbetarkultur som ursprunglig och mer *äkta* – och det är just häri som den är intressant i förhållande till hur saneringsområdena och Haga representerades också framöver.

Emedan denna studie pekade ut de stora sociala problem som uppkom med saneringsomflyttningarna och att många av de boende inte ville flytta, bildade den också modell för ett antal studier om saneringens sociala följder. Den hade visserligen sociologiskt ursprung men också ett med etnologin gemensamt antropologiskt perspektiv på stadskultur. Sven B. Eks undersökning *Nöden i Lund: en etnologisk stadsstudie* (1971), utförd på uppdrag av Lunds byggnadsnämnd från 1965, avgränsar på liknande vis stadsdelen Nödens befolkning och kultur som *en enda* livsform.⁴⁰

Denna iakttagelse av hur livsformsanalysen förefaller ha haft en tendens att i vissa avseenden ge upphov till homogenisering på så vis att *ett* område sågs som representerande *en* kultur, är intressant i förhållande till Hagas framträdande inom ramen för en bevarandegeografi.⁴¹

KONSTHÖGSKOLANS ARKITEKTURSKOLA OCH ”ANVÄNDNINGSPLANER”

Konsthögskolans arkitekturskola i Stockholm, med sina mer än hundra års verksamhet, har under professorerna Sigurd Curman (i tjänst ca 1905–19), Martin Olsson (i tjänst 1919–46), Erik Lundberg (i tjänst 1946–61) och Göran Lindahl (i tjänst 1961–91)⁴² haft stort inflytande över restaureringsutbildningen i Sverige.⁴³ Stort inflytande hade också Ove Hidemark.⁴⁴ Inom denna skola förblev arkitekturhistoria ett centralt undervisningsämne även under de decennier som dominerades av ett dogmatiskt funktionalistiskt massbyggnande. Arkitekturens historia sågs som en möjlighet till inblick i olika tiders arkitektoniska lösningar på gestaltungsuppgifterna,⁴⁵ men vidgade också fältet mot hela miljör: ”Forskning och undervisning kan inte längre nöja sig med att välja ut ett antal intressanta objekt. Frågan gäller över huvud inte några bestämda byggnader eller någon viss typ av miljö; den gäller förändringsprocessen som helhet”.⁴⁶

Göran Lindahl, professor under detta skede, framförde en tidig och mycket explicit kritik av saneringstänkandet. För att här nämna blott två av hans tidiga arbeten: han förde en diskussion i *Liberal Debatt* 1953 av Stockholms cityplaner, och drev frågan om värdet av att bevara Karlstads väl bibehållna stadskärna med 1860- och 70-talsbebyggelse 1957.⁴⁷ Mot slutet av 1960-talet, under Göran Lindahl och John Sjöström, utvecklade Konsthögskolans arkitekturskolan ett kritiskt perspektiv på stadsplaneringen och den saneringsverksamhet som berörde många svenska städer under 1960- och 70-talen, bl.a. genom de olika temastudier som företogs.⁴⁸ Skolans fokus var problem som uppkommit genom stadstillväxt och stadsförnyelseplanering under 1950- och

60-talen i svenska stadskärnor. Arbetet inriktades på utvecklingen av alternativa planer, s.k. användningsplaner, där utgångspunkten för lösningarna var att finna i *befintliga strukturer* och förhållanden. Utgångspunkten här var ”det befintligas” behandling under skilda villkor.⁴⁹

Studier riktades mot hur befintliga miljöer behandlades i översiktliga fysiska planer mellan 1947 (när generalplaneinstitutet inrättades) och 1970. Men också själva saneringsperspektivet kritiserades genom analyser av de faktorer som direkt ansågs ha influerat, styrt eller påverkat saneringsperspektivets etablering.

Ett led i Konsthögskolans studier av äldre stadskärnor och de nutida processer som ingripit i dem utgörs av det samnordiska forskningsprojektet ”Den nordiska trästaden” år 1971 (formellt initierat av ICOMOS och Nordens riksantikvarier, men i praktiken lett av Göran Lindahl vid Konsthögskolan). Projektet hade som direkt syfte att främja en omvärdering av träbebyggelse, och dess resultat publicerades i en drygt 24 delars rapportserie där bl.a. Larsson och Lönnroths *Landshövdingehus och trähus i Göteborg* ingick. Facktidskriften *Arkitektur* ägnade 1973 ett helt nummer åt att låta arkitekter och forskare vid Chalmers granska projektet.⁵⁰

Bostadssociala utredningen kom i detta sammanhang att utgöra en viktig måltavla för analys och diskussion (trots att den inte hade lett till några konkreta beslut). Kritiken framfördes av Göran Lindahl redan i hans kritiska översikt över saneringsfrågan 1968.⁵¹ Här behöver också Gärd Folkesdotters arbeten nämnas: saneringssynen på äldre stadsbebyggelse togs upp 1974 i *Stadskärnans behandling under 20 år* (inom ett BFR-projekt på Konsthögskolans arkitekturskola under ledning av Göran Lindahl och John Sjöström)⁵², och i *Störtas skall det gamla snart i gruset... Om Bostadssociala utredningens syn på äldre bebyggelse*.

CHALMERS ARKITEKTURSEKTION,
CENTRUM FÖR BYGGNADSKULTUR OCH HAGA

I artikeln ”Utan historia är vi ingenting” publicerad 1982 i en festskrift till professor Elias Cornell menade Birgitta Andersson att:

Ända sedan 1968 har [...] Avdelningen för arkitekturhistoria arbetat med att protestera mot rivningarna och visa förslag till en alternativ förnyelse, som utgår från den bebyggelse och det liv som finns. [...] Det är som om kriget gått fram över vår stad. Marknadskrafterna och planerarna, som

fostrats i funktionalismens ideologi, har samverkat. Om man inte kan se och förstå hur utvecklingen lett till det samhälle vi har nu – hur kommer vi då vidare? Därför är analyser och översikter helt nödvändiga. [...] Hos varje företeelse måste vi spåra de historiska rötterna. Varje företeelse måste vi se ur ett utvecklingsperspektiv och ett klassperspektiv. Då kan vi ta tillvara det som är bra och förkasta det som är dåligt – eller kritiskt omforma och utveckla det efter nya förutsättningar.⁵³

Att återanvända äldre bebyggelse var att hålla minnen vid liv, och med denna hållning kunde stadslandskapets befintliga företeelser tas i anspråk på nya sätt.⁵⁴ Jag skall här presentera några exempel på hur detta engagemang kom till uttryck (se också avsnittet ”Arbetsbostad och träbebyggelse som särskilt forskningsobjekt” nedan s. 243).

Genom de referenser som ovan har anförts kan man urskilja att det var många Göteborgsarkitekter som engagerade sig i stadsbyggnadsfrågorna i samband med saneringsprogrammets realisering. Ofta nämns också betydelsen av konferensen ”Bevarande – sanering” vid Chalmers i november 1968.⁵⁵ Boris Schönbeck skriver:

År 1968 [...] arrangerade några unga entusiastiska arkitekter och forskarspiranter (varav jag själv var en) den konferens om stadsförnyelse och restaurering, som blev startskottet till debatten om saneringen på 1960-, 1970- och 1980-talen i Göteborg. Anledningen var det aviserade beslutet att riva Landala.⁵⁶

Schönbecks insatser som kritiker av ovarsam stadsomvandling sträckte sig sedan långt in på 1990-talet. En annan betydelsefull konferens med många talare från departement och nämnder i Stockholm och Göteborg var ”Stadsomvandling och kulturutveckling”, som hölls på Chalmers 1973. Där gick ”Haga [...] som en röd tråd genom hela konferensen”.⁵⁷

Konferensen leddes av Lars Ågren, professor i arkitektur och byggnadsplanering på Chalmers. Under sin tid som arkitekt på GAKO hade Ågren ritat några av Landalas nya hus, men genom sina uppdrag för (s) åren 1968–1989 i museinämnden (vars ordförande han var åren 1972–1978) växte hans kritik mot saneringsprogrammet. När Ågren 1971 tillträdde som professor, blev Chalmersarkitekternas stora engagemang för den befintliga staden betydelsefullt för Ågrens omvärdering av befintliga stadsmiljöer. I rapporten *Tre kvarter i Haga* menade han att

kulturhistorien på stadsbyggnadsområdet gäller allt vårt byggande, även vardagskulturen. Det är de hela miljöerna och inte de enskilda objekten som är värdefulla.⁵⁸

Ågren verkade också för etableringen av Centrum för byggnadskultur (se nedan), satt i styrelsen för Svenska föreningen för byggnadsvård (senare som dess ordförande), i Riksantikvarieämbetets styrelse 1975–1985, och skrev under åren 1965–1975 cirka 200 artiklar om stadsbyggnadsfrågor i *Göteborgs-Posten*.⁵⁹

Ofta nämns att Elias Cornell, elev till Gregor Paulsson och professor 1965–1982, var den viktigaste personen för att skapa ett sådant klimat.⁶⁰ Under Cornell betonades att arkitekturforskningen behövde en kunskapsuppbyggnad på humanistisk grund och med ett historiskt perspektiv. Cornell utvecklade på så vis de arkitekturhistoriska studierna ”från stilhistorisk bildning till ett verksamt instrument för förståelse av nutidsproblemen”.⁶¹ Han var öppet kritisk mot de hänsynslösa rivningarna och folkomflyttningarna, men också mot själva idén om funktionsuppdelning som i sig utarmade och splittrade befintliga miljöer.⁶² Med dessa ingångar i samhällsfrågorna och med en betoning av arkitektens ansvar skapades under Cornells ledning en livskraftig humanistisk arkitekturforskning där åtskillnaden mellan det förflutna och samtiden var nedtonad. Cornell vände sig särskilt mot det generalistiska sätt på vilket landshövdingehusen betraktades och stigmatiserades.⁶³

Jag har tidigare behandlat Cornells artikel ”Arkitekturpromenad” i Kjell Hjerns *En bok om Göteborg* 1963.⁶⁴ I det sammanhanget, dvs. några år före han tillträdde sin tjänst som professor i Göteborg, skriver Cornell om Haga som en ”tyvärr förslummad [...] stadsdel, illa behandlad med byggnadsförbudens smyggift” och i samma artikel också om landshövdingehusen: de äldre ”duger mycket väl att bygga om till fullgoda moderna bostäder.”⁶⁵ Trots att hans imaginära geografi sammanfaller med den som etablerats inom attraktionsgeografin framträder här äldre stadsbebyggelse med *möjliga* kvaliteter.

Det samnordiska forskningsprojektet ”Den nordiska trästaden” som ägde rum 1971 (se ovan) producerade studier i denna anda. I denna serie skrevs 1972 publikationen *Landshövdingehus och trähus i Göteborg* av Ursula Larsson vid Chalmers arkitektursektion tillsammans med Gudrun Lönnroth. Lönnroth blev inom ramen för sin anställning vid Göteborgs historiska museum, byggnadsminneskontoret en av de viktigaste personerna i det fortsatta arbetet med Haga (se längre fram i detta kapitel).

Redaktionen för *Ord & Bilds* temanummer ”Staden” 1974 utgjordes av en samling Göteborgsarkitekter från Institutionen för arkitekturens teori och historia. Facktidningen *AT* (Arkitekttidningen) ägnade 1975 ett temanummer åt Haga, tidskriften *Arkitektur* gjorde 1977 ett temanummer med Göteborgsforskarens undersökningar i Göteborg och Haga.

Men engagemanget var bredare än så. Detta fångas i Gunnar Tärbys beskrivning:⁶⁶

Energiska försök att rädda stadsdelarna Landala och Annedal hade gjorts av tekn. dr Boris Schönbeck, arkitekt Jonas Göransson och fil. dr. Ursula Larsson. Olika åtgärder hade vidgats i form av inventeringar, planförslag, artiklar i massmedia m.fl. åtgärder [...]. På samma sätt arbetade tekn. dr Birgitta Andersson och arkitekt Jonas Göransson med stadsdelen Kommendantsängen för att förhindra rivning [...].⁶⁷

Också inom ramen för grundutbildningen i arkitektur producerades arbeten med Hagaanknytning. Garpenfeldt och Jacobssons examensarbete *Upprustning av Haga: Ett saneringsalternativ* (1971) är det första större arbete där Hagas sanering ifrågasätts genom att alternativa planförslag har arbetats fram. Två andra viktiga arbeten var projektet och publikationen *Tre kvarter i Haga* (1975) lett av Lars Ågren, samt examensarbetet *Haga som helhet: Planering för en bevarad stadsdel* (1977) av Lennart Assmundson där alternativa planeringslösningar för Haga med befintliga fysiska och sociala strukturer som utgångspunkt för Hagas utveckling utreddes (arbetet utgick sannolikt från det remissvar ”Alternativt planförslag” som Hagagruppen hade utarbetat 1975).

Det publicerades också flera avhandlingar och forskningsprojekt inom detta område. Frågeställningarnas tyngdpunkt låg ofta i en social dimension av byggnadsvården, exempelvis Birgitta Holmdahl *Att förnya på Lindholmens villkor: Ett experiment med självbyggeri vid ombyggnad* (1988), Solveig Schulz avhandling från 1989 *Med hänsyn till bostädernas värden: Ett arkitekturideal utvecklas och prövas vid ombyggnad – Göteborg 1968–1984*, samt *En vill bo där en é känd: Varsam ombyggnad efter gamla människors behov*, av Eva Hurtig 1981. Ofta skymtade Haga fram någonstans i bakgrunden också när det gällde helt andra frågor. I Gunnar Tärbys avhandling *Bevara eller riva* pryds omslaget av en bild som föreställer rivningen av ett Hagahus. I Chalmersforskarnas recension av ”Den nordiska trästaden” i *Arkitekturs* temanummer har flera bilder från Haga publicerats, trots att inte Haga behandlas närmare.

Byggnadsvårdsåret, som fick stor betydelse för kulturminnesvårdens engagemang i den fysiska planeringen, ägde rum 1975.⁶⁸ En annan viktig händelse var etableringen av Centrum för byggnadskultur vid Chalmers arkitektursektion samma år.

Centrum för byggnadskulturs verksamhet kom mycket att präglas av medlemmars lokala anknytning, och på så vis försköts fokus hela tiden.⁶⁹ Därför var t.ex. både Landala, Annedal och Olskroken i fokus, liksom Haga. Ett tidigt möte inom ramen för Centrum för byggnadskultur hade ”Haga” som tema, och inom ramen för olika workshops behandlades frågor såsom ”medieinflytande”, vilket visar den handlingsinriktade profil som verksamheten antog. Bland ledarna för workshopen fanns Solveig Schulz från Chalmers, men också bl.a. nationalekonom Rune Jungen (son till stadsfullmäktiges ordförande Ernst Jungen som omnämns i kapitel 3), Johan Lönnroth (nationalekonom och vänsterpolitiker, gift med Gudrun Lönnroth), samt Kajsa Persson (andreredaktör för HSB:s tidskrift för bostadspolitik och samhällsdebatt *Att bo*⁷⁰ i vilken hon förde fram Hagafrågan som ett testfall för bostadspolitiken).

Att det fanns en personlig anknytning till just Haga bland arkitekter och arkitektstuderande är dock märkbar, och utgör kontext till att Hagabevarandet blev en symbolfråga. Dels fanns det ett antal aktiva personer som befann sig i en position mellan Chalmers arkitektursektion – inklusive Centrum för byggnadskultur – och Haga. För att nämna bara två namn: arkitekt och doktorand Lena Tengnér, Hagabo och aktiv i Hagagruppen, som inom ramen för ett planerat avhandlingsarbete vid arkitektursektionen utförde intervjuundersökningar med Hagaborna under mitten av 1970-talet. En annan person var arkitekt Einar Hansson, även han Hagabo och aktiv i Hagagruppen. Jag återkommer till båda längre fram.

Men dels utfördes det också ett antal forskningsarbeten i olika form i just Haga. Redan vid starten och på grund av den stora arbetslösheten hade Centrum för byggnadskultur fått möjlighet att anordna arbetsmarknadskurser i formen av projekt, ofta med tvärprofessionell inriktning (arkitekter, ingenjörer, antikvarier). Ett av de tidigaste var nämnda *Tre kvarter i Haga* (1975) som utifrån både tekniska, sociala, kulturhistoriska och arkitektoniska studier presenterade ett alternativförslag till kommunens Hagaprogram från 1974. Också ett annat något senare projekt från 1979 gällde ett Hagakvarter: Furiren.

Att mäta Centrum för byggnadskulturs inflytande över Hagafrågans utgång är omöjligt, men att Centrum för byggnadskultur i samtiden sågs som en mycket stark maktfaktor kan belysas av följande händelse. I ett samman-

hang av stadspolitisk debatt blev Centrum för byggnadskultur JO-anmält för en *partisk behandling* av en stadspolitisk fråga med hjälp av statliga medel – man hade nämligen i en kallelse skickat med Lennart Assmundsons examensarbete om Haga (se ovan). Anmälare var hyresgästföreningens ombudsman Kurt Eliasson. Anmälan avslogs med motiveringen att en sammanslutning av detta slag (med begränsade medel) inte kan åläggas annat än att spegla en aspekt åt gången.⁷¹

Chalmers arkitektursektion, tillsammans med Centrum för byggnadskultur, hade möjlighet att behandla brännande stadspolitiska frågor, och denna möjlighet förvaltades. Den nationella Svenska föreningen för byggnadsvård, bildad 1976⁷², förlade sitt möte till Göteborg 1978 och utsåg då Hagafrågan till tema för konferensen. Hagafrågan var brännhet.

ARBETARBOSTAD OCH TRÄBEBYGGELSE SOM SÄRSKILT FORSKNINGSOBJEKT

Hagas framträdande som Göteborgs äldsta arbetarstadsdel behöver sättas i relation till hur ”arbetaren” länkas till ”bostaden”. Ett arbete som liksom *Svensk Stad* särskilt behandlar bostadshuset var Rut Liedgrens *Så bodde vi: Arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse*, skriven 1961 för Nordiska museet och Svenska riksbyggen. Denna bok är den första svenska översikten över arbetarbostadens utformning, över hur arbetarbostadsfrågan växte fram, och över de reformer som vidtagits. Exempler var ”av praktiska skäl” valda med ”Stockholm och Göteborg som de två fasta polerna”, då ”dessa bägge städer erbjuda de väsentliga dragen i utvecklingen”. Här framträder på så vis både Göteborgsfilantropin liksom staden Göteborgs tidiga kommunala insatser på en nationell arena, men också som steg i en föreställd utvecklingskedja.

Såsom nämnts tidigare (se kapitel 3) var ”gamla hus” tidigare ett kärnområde inom folklivsforskningen (såsom det kom till uttryck i bl.a. Sigurd Erikssons arbeten). Kunskapsproduktionen övergick senare till industrisamhället, och under 1960- och 70-talen kunde etnologiska studier av ”det gamla samhället” – särskilt i form av gamla stads- och bruksmiljöer – spela en viktig roll i debatten om och kritiken mot förörternas bebyggelse.⁷³ Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet var tydligare än andra etnologiska institutioner i landet inriktad mot klassanalys och var framför allt empiriskt orienterad.⁷⁴ Studier av Göteborgs arbetarkultur utgör på så vis en särskild kontext för Hagas arbetarhistorisering.

Den arbetarkultur som studerades vid Etnologiska institutionen var i stor

utsträckning lokaliserad i landshövdingehusområdena, dvs. i bostadsområden. Vissa av de landshövdingehusområden som fanns med i totalsaneringsprogrammet kom här i särskilt fokus. T.ex. engagerade ”Tema Annedal” ett fyrtiotal studenter och forskare och utmynnade i åtminstone en doktorsavhandling.⁷⁵ Men även Landala, Masthugget och Majorna var föremål för särskilda studier. Undersökningarna i dessa projekt utfördes till stor del efter Hagafrågans avslut, men ett undantag utgörs av Gudrun Lönnroths Hagauppsats som skrevs redan 1971, vilken jag också återkommer till.

Kunskapsproduktion om arbetarbostaden förekom också på Chalmers arkitekturskola där studier företogs i just dessa stadsområden. Ursula Larssons forskning om landshövdingehus blev särskilt uppmärksammat och fick flera efterföljare.⁷⁶ Här sattes klassmässigt definierad bebyggelse i fokus, och klassperspektiv anlades också på Göteborgs stadsbebyggelse i stort: det betonades hur Göteborg skilde sig från exempelvis Stockholm genom sin stora bostadssegregation. Med detta åsyftades att Göteborg från 1870-talet bebyggdes med hela arbetarbostadsområden (landshövdingehusområden) – i stenhusen sades arbetare och borgerskap inte vara lika separerade.⁷⁷ Larssons avhandling från 1973 hette också *Landshövdingehusen i Göteborg: En studie i klassbosättning*. Notera också att hennes handledare Elias Cornell särskilt lyfte fram Göteborgs som en klasssegregerad stad.⁷⁸ På så vis läggs vissa stadsdelar fast såsom tillhörande enbart en viss klass på ett sätt som riskerar att förbigå frågor om intern social heterogenitet. Därigenom förbigås frågor som: Handlar det om *för* vilka byggnaderna uppfördes, rent explicit? Handlar det om *det allra första* skedet, eller hela byggnadens existens? Handlar det om *vilka som faktiskt bodde/använde* byggnaderna? Eller handlar det om hur byggnaden/området *betraktades*?

Eftersom det var urban träbebyggelse som blev särskilt illa åtgången i de saneringar som bildar den omedelbara kontexten till Hagafrågan, är just intresset för träbebyggelsen intressant att fokusera.

Ett av de tidiga akademiska arbetena om träbebyggelse är Sten Rentzhogs avhandling i konsthistoria med konstteori 1967 *Stad i trä, som* behandlar den förindustriella svenska trästaden. Rentzhog menar att ”Den hittillsvarande litteraturen om de svenska trästädernas bebyggelsehistoria är föga omfattande [...]”.⁷⁹ Städernas trähusbebyggelse hade, alltså till skillnad från den folkliga pagana bebyggelsen, inte uppmärksamrats i någon större omfattning. Men det handlade inte om de enklare trähusen; avhandlingen befattade sig endast med ”de stora handelsgårdarna i trästädernas centrala delar” och lämnade

dessutom byggnader från mitten av 1800-talet och det sena 1800-talet åt sidan.⁸⁰ Den inriktade sig i klassisk konsthistorisk anda framför allt på fasaderna. Syftet var primärt att ”visa att även trästaden rymmer en arkitektur av god halt”, men i andra upplagan från 1986 anges syftet vara ”i första hand ett försök att samla det vetande som behövdes för att debatten om trästädernas kulturhistoriska värde skulle få verklighetsunderlag”.⁸¹

Under det sena 1960-talet och efter publiceringen av Rentzhogs avhandling drogs det tvärvetenskapliga projektet ”Den nordiska trästaden” igång 1971 av Göran Lindahl vid Konsthögskolans arkitekturskola (jämför ovan). Forskningsprojektet fokuserade de bevarandeproblem som just gällde träbebyggelse. Projektet ”gav energi åt det bebyggelsehistoriska studiet som ingen kunnat förutsäga”.⁸² Detta innebar också ett nytt sätt att närma sig bebyggelsen: ”den gamla bebyggelsen var inte bara av historiskt intresse [...] den var en tillgång och hos de gamla husen fanns många värden som aldrig återskapades i de stora saneringsprojekt som hörde 60- och 70-talen till.”⁸³

Inom projektet producerades ett stort antal projekt och rapporter där olika aspekter av träkonstruktioner, bebyggelsehistoria eller tolkningsfrågor behandlades. Projektet gav som redan nämnts också publicitet kring de saneringsdömda landshövdingehusområdena, däribland Haga. Delrapporten *Förfall och återanvändning: Om sekelskiftets arbetarbostäder av plankonstruktion* av Almquist, Lisinski och Simonsson behandlar särskilt bebyggelse som benämns arbetarbostäder. Författarna beklagar den saneringsvåg som har drabbat framför allt ”den stora massan ’grå’, kulturhistoriskt ointressanta, bostadshus som hyst människor av under- och medelklass [...]” men gör sedan några intressanta diskursiva språng.⁸⁴ Efter en genomgång av hur det omfattande bebyggelseförfallet (i spåren av den rådande stadsplaneringspolitiken) drabbar fungerande sociala strukturer i dessa områden, länkas detta faktum – att den grå anonyma bebyggelse är eftersatt och står under saneringshot – till frågan om hur ”intresset för arbetarkulturen [...] hittills varit praktiskt taget obefintlig hos planerare, kommunalmän och kulturhistoriker.”⁸⁵ Från att ha uppgivit hur den ”grå” bebyggelsemassan hyste ”människor av *under- och medelklass*” övergår alltså framställningen till att tala om densamma som enbart relaterad till ”*arbetarkulturen*”.⁸⁶ Denna glidning länkar alltså just arbetaren till ”den stora massan ’grå’, kulturhistoriskt ointressanta, bostadshus”, och är på så vis en nyckelutsaga.

Projektet ”Den nordiska trästaden” fokuserade träbebyggelsens bevarande, då det var denna bebyggelse som var mest hotad av sanering. Jag vill i

det följande ge exempel på att träbebyggelsen också var en angelägen fråga för byggandets intressenter.

Det är lätt att få intrycket att saneringsutredningarna gick spikrakt mot totalsanering som enda lösning på bostadsmisären. Studier riktades emellertid relativt tidigt också mot frågor om *ombyggnad* som alternativt saneringsätt.

Jag vill här därför påpeka att utredningen *Ombyggnad: Utredning av hyreshus, egnahem och bruksbostäder 1880–1935* av Olof Thunström, KF:s arkitektkontor, och Ingrid Johansson redan 1955 förde fram ett alternativt tänkande kring bostadsförnyelsen. Medan *Bostadssociala utredningen* inte undersökte hur byggnaderna fungerade utan endast återgav deras funktioner, visade denna utredning hur bostäder kunde användas. *Ombyggnad* fick ingen egentlig betydelse, men pekar ut återanvändandet också av enklare träbebyggelse som en möjlighet. Några år senare argumenterade *Byggfackens industriutredning del 6 Sanering* (1961) för att successiv ombyggnad hade uppenbara fördelar framför stadsplanesanering. Inom förvaltnings- och ombyggnadssammanhang kontrasterades ombyggnadens varsamhetsideal emellertid mot en nykonstruktionsstandard.⁸⁷

Detta synsätt togs upp på Chalmers tekniska högskolas arkitektursektion där Johannes Olivegren tidigt utredde möjligheter att bygga om och renovera landshövdingehus.⁸⁸ På så vis blev *ombyggnad* i *befintliga* områden, ett alternativ till nykonstruktion på ny stadsplan. Detta perspektiv genomsyrade också flera Hagastudier, t.ex. nämnda Garpenfeldt och Jacobssons *Upprustning av Haga – ett saneringsalternativ* från 1971, Lennart Assmundsons *Haga som helhet. Planering för en bevarad stadsdel* från 1977, och Lars Ågrens projekt *Tre kvarter i Haga* från 1975. I det senare undersöktes det byggnadstekniska skicket i ett par Hagahus, och studien visade att byggnadskonstruktionen var så pass bra att renovering både var möjlig och rimlig.⁸⁹

”Det gamla fina Haga” som förhandlingsnod i stadsplaneringen

Kampen om Haga betraktas ofta som själva kulmen på ett saneringsmotstånd som hade börjat i Landala – där det för första gången handlade om ”betydelsen av det kulturhistoriska arv som ligger förborgat i bebyggelsen” – och fortsatt med Annedal.⁹⁰ De planerade saneringarna av stadsdelarna Kom-

mendantsängen respektive Annedal kom att få motta särskilt mycket kritik.⁹¹ Hagagruppen bildades 1970 och då var många av de i saneringsprogrammet upptagna trähusområdena i princip redan borta: Stigberget var totalsanerat, Landala, Annedal och Olskroken hade gått förlorade.

Även om frågan om de faktiska förutsättningarna för Hagas räddning samt bevarandefrågans förlopp är intressanta, kommer det följande avsnittet i mindre utsträckning utgöra en noggrann redogörelse och detaljerad kronologi för de olika planerings- och utredningsturererna i relation till varandra. Istället avser jag att belysa hur *ett annat Haga* nu framträdde. Det handlar alltså mer om hur Haga historiseras, än om aktörernas taktik, fastighetsaffärernas realitet, alla rivningar och restaureringar.

Själva bevarandekampen drevs under lång tid av människor i olika sammanhang och konstellationer – bl.a. Hagagruppen, arkitekturhögskolans lärare och studenter, kulturminnesvården. I och genom dessa förhandlingar omformades urvalet av bevarandevärda byggnader ett flertal gånger och efter skiftande principer.⁹² I detta avsnitt ges en översikt över hur ”det gamla fina Haga” blev en nod i förhandlingen om Hagas framtid.⁹³ Bevarandefrågan som sådan förhandlades framför allt mellan de institutionella aktörerna Göteborgs historiska museum, stadsbyggnadskontoret, fastighetskontoret, Göteborgs kommuns politiker, Riksantikvarieämbetet och allmänheten, men det är kulturminnesvårdens historisering som här särskilt skall undersökas. Skälet till att nyckelrollen i bevarandekampen måste ändå tilldelas de kulturminnesvårdande myndigheterna, är att dessas utsagor – bedömningar av bebyggelsens kulturhistoriska värden – hade möjlighet att materialiseras.

Två utredningar är särskilt intressanta för Hagas historisering inom museiverksamheten: 1972 års bebyggelsehistoriska utredning samt 1978/79 års byggnadsminnesutredning. Den inventering som föregick dessa, 1967 års inventering av Harald Widéen, har behandlats ovan. Diskrepansen dem emellan skall också belysas. Därpå följer en tematisk analys av bevarandegeografins historisering, men också av vilket Haga som därmed hamnade i skuggan.

Positioneringspjälkning 1967–1972

Museets första inventering lär ha mötts av diskussion och kritik i museinämnden,⁹⁴ men den första organiserade diskussionen om saneringsprogrammets rivningar ägde rum först i oktober 1968, då Arbetsgruppen för diskussion om Landala samlades och namninsamlingar organiserades. Då startar den all-

männa debatten.⁹⁵ När museets inventering av saneringsområdenas kulturhistoriska värden levererades 1967 var saneringskritiken alltså ännu inte etablerad och dess urval verkar alltså ha kritiserats först efter publiceringen.⁹⁶

Schulz beskriver saneringsdebatten kring framför allt stadsdelarna Lاندala och Annedal, och menar att museets förändrade inställning till sin uppgift kan skönjas just mellan åren 1968 och 1971. Kritiken som riktades mot de antikvariska myndigheterna rörde husens stora estetiska värden, värden som de akademiska och kulturminnesvårdande institutionerna inte velat kännas vid.⁹⁷ Dessutom ansågs urvalet vara ett uttryck enbart för de övre samhällsskiktens kultur, vilket betraktades som fel i sig.⁹⁸ Kritiken gällde alltså frågan om tolkningen av ”det kulturhistoriska”. I debatten framstod de traditionella urvalskriterierna⁹⁹ för ”det kulturhistoriskt värdefulla”, som själva den nod kring vilken meningsskiljaktigheten kretsade. Det intressanta är att själva kontroversen alltså var mellan positioner vilka båda företrädde ett bevarandebestyrrelse.

Ett replikskifte i GHT (*Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*) mellan Ursula Larsson (1925–1985), arkitekt och forskare på Chalmers, och nämnde byggnadsantikvarie Harald Widéen på Göteborgs historiska museum, belyser hur Widéen också betraktade museets själva uppgift som begränsad: att hävda en hel stadsdels värden – i detta fall Landalas – skulle, menar Widéen, betraktas som ”blåögdhet”, det vore ”betänkligt orealistiskt” och skulle därigenom kunna ”menligt inverka på bedömningen av utredningen i dess helhet”.¹⁰⁰

Larsson å sin sida kritiserade museets urval av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse såsom ”borgerlig” eller ”högborgerlig”, och beträffande de få landshövdingehusområde som upptagits i inventeringen, ansåg hon – *nota bene* med undantag för husen på Västra Skansgatan i Haga – att de inte kunde betraktas som representanter för de ”riktigt typiska” landshövdingehusen, utan enbart utgjorde goda exempel på den nationalromantiska och nyklassicistiska arkitekturen. Jag skall återkomma till Larssons artikulering av landshövdingehus och trähus i Göteborg, men det räcker här att konstatera att den verkliga skiljelinjen låg i hur man förhöll sig till en bebyggelse vars värde inte kunde identifieras och bedömas utifrån de kunskaps- och bildningsregler som på stilhistorisk grund utslöt industrialismens byggmästarbebyggelse.

Haga började alltså uppmärksammas av kulturhistoriska institutioner på såväl nationell som lokal nivå:

I riksantikvarieämbetets inventering 1967–70 inför den fysiska riksplaneringen har stadsdelen Haga tagits upp som ett mindre miljöområde av värde för hela riket, av ”riksintresse”. [...] Beredningen för natur och kulturskydd [i Göteborg] yttrade sig i april 1970 angående saneringen av Haga och påpekade bland annat att Haga ur kulturhistorisk synpunkt intar en särställning bland stadsdelarna utanför Vallgraven.¹⁰¹

Också museistyrelsen ställde sig bakom en annorlunda värdering av just Haga. I en skrivelse till byggnadsnämnden, i samband med ett rivningsärende i Haga, framhöll styrelsen hur enskilda rivningsärenden ”tenderar att skymma bort det väsentliga motivet för kulturhistoriska insatser i Haga”.¹⁰²

Stadsbyggnadskontoret utarbetade därpå en rivnings- och markanvändningsplan för Haga som avsåg att styra evakueringar och rivningar. Denna plan parerade urvalet i Widéens inventering 1967: Hagas yttre kanter samt de kvarterssidor som vette mot två genomgående stråk – Haga Nygata och Västra Skansgatan – var här markerade för en försiktigare hantering tills vidare. Under åren 1970–72 beviljades 20 rivningslov enligt planens anvisningar, vilket med tidigare rivningar under senare delen av 1960-talet innebar att mellan 1/5 och 1/4 av stadsdelens bebyggelse nu skulle komma att rivras.¹⁰³

Också andra grupper hade börjat agera politiskt. Aktionsgruppen för Hagas bevarande, Föreningen Gamla Hagapojkar, Haga kommunalförening och Göteborgs hembygdsförbund motionerade till kommunfullmäktige och krävde en utredning av förutsättningarna för viss upprustning av bostadsbeståndet samt komplettering av servicefunktioner. En ytterligare motion krävde utredning av möjligheterna att vid sanering i huvuddrag bibehålla den nuvarande stadsplanen med måttlig exploatering.

”HELA HAGA” I HISTORISKA MUSEETS UTREDNING 1972

Endast några år efter att Widéens inventering presenterades, kom en ny museiutredning av Haga och tillsammans med den ett förslag på bevarandeplan: ”Haga – Bebyggelsehistorisk utredning” från 1972. I denna utredning framträder Hagas bebyggelse på ett sätt som på flera vis skiljde sig från 1967 års inventering: här ges formuleringen ”hela Haga” en ny innebörd. Det var denna 1972 års utredning som senare kom att ligga till grund för museets fortsatta inriktning i arbetet i stadsdelen. Utredningen utfördes inte av byggnadsantikvarie Widéen, utan av antikvarie Gudrun Lönnroth.

Lönnroth (f. 1939) var, tillsammans med Marianne Engelbrektsson, bland

dem som nyanställdes för det omfattande inventeringsarbetet inför saneringen.¹⁰⁴ Båda skrev inom några år uppsatser i etnologi och blev på olika vis mycket aktiva i debatten och arbetet med att rädda de bostadsområden som var hotade av saneringsprogrammet: Engelbrektsson med en uppmärksam etnologisk undersökning som diskuterade framväxt av och villkor för lokala kulturella mönster och livsformer i det befintliga saneringshotade Landala;¹⁰⁵ Lönnroth som antikvarie med särskilt Hagauppdrag och med flera publikationer om Haga och Göteborgs bebyggelsehistoria.

Lönnroths roll i Hagabevarandet blir tydlig genom de många utredningar som hon utförde (behandlas allteftersom i de kommande avsnitten). För sina ”viktiga insatser som antikvarie i ombyggnads- och restaureringsprojekt och för sitt omfattande arbete med bevarandeprogrammen i Göteborg” hederspromoverades Lönnroth 2003 vid Chalmers tekniska högskola.¹⁰⁶ Vid promoveringsceremonin framkom hur Lönnroth har kallats ”Hagas ängel”, vilket antyder omfånget av hennes arbete med Hagafrågan samt den betydelse hon anses ha haft för att själva bevarandet av Haga kunde genomföras. Det är uppenbart att Lönnroths engagemang i Haga överskrider det som kan behandlas inom ramen för denna avhandling.

När Lönnroth fick uppdraget att utföra en fördjupad bebyggelsehistorisk utredning av Haga hade hon en arkitektexamen från 1964 vid Chalmers tekniska högskola. Dessutom hade Lönnroth författat en uppsats i folklivsforskning vid Göteborgs universitet från 1970 på ämnet ”Bebyggelse, invånare och liv i Haga år 1875” och hade alltså utifrån detta arbete en god kännedom om det sena 1800-talets Haga.

Vid tiden för färdigställandet av 1972 års bebyggelsehistoriska utredning hade flera arbeten tillkommit om Haga sedan 1967 års inventering: en etnologisk intervjuundersökning i Haga (Göteborgs historiska museum 1969)¹⁰⁷; en uppsats i folklivsforskning om Hagas bebyggelse och invånare omkring år 1875 (Lönnroth 1970); ett examensarbete vid Chalmers arkitektursektion (Garpenfeldt & Jacobsson 1970); samt *Haga i Göteborg* (Kjellin 1970). Det fanns en koppling mellan museet och de sammanhang på Chalmers arkitektursektion där saneringskritiken hade blivit till en viktig del i undervisning och forskning (se ovan). T.ex. skrevs rapporten *Landshövdingehus och trähus* gemensamt av Gudrun Lönnroth och Ursula Larsson.

1972 års utredning tog upp endast kulturhistoriska synpunkter på Haga ”eftersom andra aspekter som t.ex. ägoförhållanden, verksamheter och boendemiljö redan är behandlade”.¹⁰⁸ Utredningen resulterade i en bebyggelsehis-

torik för stadsdelen, en genomgång av de enskilda fastigheternas bebyggelseutveckling, en värdering av Haga som helhet, av Hagas olika gator och av enskilda kvarter och byggnader, men också i ett ”bevaringsförslag”.

Den bebyggelsehistoriska översikten för Haga återger de hållpunkter för Hagas tidigaste historia som redan givits av t.ex. Almquist och Göransson (jämför kapitel 2).¹⁰⁹ Översikten är detaljerad och redogör för bebyggelseutvecklingen i Haga, och mest utrymme ges åt perioden 1880–1920.

En kontinuitet mellan den tidigare inventeringen finns genom att vissa byggnader återkommer i 1972 års urval. Det gäller Dicksonska stiftelsens hus och Västra Skansgatan. En karta som uppftar de kvarter och kvartersdelar som bedömdes vara av stort värde för helheten visar, förutom dessa överensstämmelser, en i det närmaste inverterad version av stadsbyggnadskontorets rivningsplan: i museets utredning är *hela* Kaptenen, Furiren och Korpralen är inringade som värdefulla, liksom även delar av Infanteristen och Grenadjären. Av de yttre kvarteren (som kommunen valt ut som mer väsentliga för stadsbildningen än de inre) har endast kvarteret Översten (Renströmska badet) bedömts som ”av stort värde” (för helheten), medan de andra tilldelats den lägre värderingen ”av värde” (för helheten). Detta är visserligen en gradskillnad, men den prioriterar tydligt det inre av Haga.

Denna iakttagelse om de två inverterade karteringarna är intressant därför att den tydligt visar hur konflikterna kring uppfattningen om Hagas identitet spelades ut geografiskt just i och genom dessa utredningar (samtidigt som en rekonstruktion av själva konfliktens turer inte är möjlig att genomföra enbart genom detta material).

1972 års utredning redovisar också urvalet av ”enskilda byggnader av särskilt kulturhistorisk värde”. Denna redovisning har framför allt en tidlig uppdelning: *Bostadshus uppförda före 1845*; *Bostadshus uppförda 1845–1875*; *Bostadshus uppförda 1875–1915*. Dessutom finns kategorin *Byggnad för allmän inrättning e. d.*¹¹⁰ Förutom efter ålder, är bostadshusen specificerade i typer efter t.ex. plan, tomtdisposition, höjd, dekorerings¹¹¹ medan de allmänna inrättningarna specificeras framför allt efter ålder och funktion. (Se bilaga 4.)

Medan 1967 års inventering framför allt fick Hagas stenbebyggelse att framträda, framhåller 1972 års utredning träbebyggelsen. Urvalet i utredningen utgår emellertid också från att själva blandningen av hustyper är karaktäristisk för Haga: ”den enda stadsdel i Göteborg där en stor del av trähusbebyggelsen bevarats [och] den rymmer en rikt varierad förekomst av olika hustyper.”¹¹² Den karaktäristiska blandningen uppkom när Hagas bebyggelse

förnyades 1875–1910.¹¹³ Detta slags utsagor om Hagas typiska träbebyggelse och karaktäristiska blandning skall jag diskutera något mer.

I 1972 års utredning framträder Hagas förflutna på följande vis. I första stycket anges att:

Skälet till att denna plats valdes var att den var avsedd för sjömän, fiskare samt arbetsfolk vid hamnen och varven väster ut. Redan vid grundläggningen var Haga således avsett att bli en förstad för arbetare.¹¹⁴

Sedan följer redogörelser för vad som finns kvar från vissa ”perioder”. Från 1600-talet, då ”Haga tillkom som Göteborgs första förstad och arbetarstadsdel”,¹¹⁵ finns gatunät, viss tomtindelning samt Skansen Kronan bevarade. Från nästa period, ”1700-tal”, finns gatunät, viss tomtindelning, delar av enstaka bostadshus, samt Landsväggsgatans karaktär av huvudgata kvar. Också från nästföljande period, ”1800–1840”, finns delar av gatunät och tomtindelning bevarade, liksom enstaka bostadshus och några institutionsbyggnader. Denna period karaktäriseras av att ”Haga byggs ut helt” och från denna period härör stora delar av Hagas nuvarande bebyggelse: cirka 1/3 av den bostadsbebyggelse som uppfördes i detta skede fanns enligt utredningen kvar. Detsamma gäller för perioden efter – ”1880–1920” – som karaktäriseras av ”förtätning och komplettering”. Från såväl denna som föregående period fanns de allra flesta av institutionsbyggnaderna kvar, och beträffande bostadsbebyggelsen ersattes många trähus med landshövdingehus. Då tillkom också stenhusen, bl.a. mellan Landsväggsgatan och Linnégatan. ”Haga var under denna tid en mycket livlig stadsdel och kom att bilda centrum för bl.a. arbetarrörelsen”.¹¹⁶ De återstående perioderna karaktäriseras av ”stagnation och utglesning” (1920–1960) och ”förslumning och rivningar” (1960–1970). Samtidens Haga sammanfattas på följande vis:

Stadsdelen har således fortfarande kvar ett rikt utbud av olika butiker och verksamheter men flera väsentliga sociala institutionerna saknas. [...] Haga har idag samma typ av bebyggelse som vid sekelskiftet, men stadsdelens funktioner har förändrats.¹¹⁷

I jämförelse med tidigare framställningar av Hagas förflutna (se framför allt kapitel 2 och 4) skiljer den bebyggelsehistoriska utredningen på flera avgörande sätt: den befattar sig explicit med all den bebyggelse som finns i det samtida Haga, dvs. den som tillkom efter 1840-talet; den tar fasta på vissa aspekter av Hagas proletära historia; den prioriterar bebyggelse med träkon-

struktion samtidigt som den utgår från att Hagas blandning är det mest karaktäristiska. Här historiseras alltså ”hela Haga” för första gången fullt ut. I det följande skall de kunskaps- och bildningsregler som får detta ”hela Haga” att framträda skall allteftersom preciseras, men först skall vissa turer i Hagafrågan behandlas.

Vändningar och skärpta positioneringar 1973–1977

Hagafrågan ledde till att också allmänheten kom med olika förslag för vad som skulle göras med Haga. I dagstidningarnas insändarspalter kan man läsa om förslag att flytta ihop vissa Hagahus i ett reservat längs Skansberget,¹¹⁸ eller att låta riva bebyggelsen och uppföra ny i betong – men utforma fasaderna ”i gammal härlig stil av Hagatyp” (eventuellt och av kostnadsskäl i plast).¹¹⁹ När det gäller den kommunalpolitiska positioneringen i förhållande till Hagasaneringen förefaller det ha varit lika komplicerat. Å ena sidan fortsatte kommunen att positionera sig på samma sätt som tidigare, å andra sidan förekom utfästelser om att ett Hagabevarande var möjligt.

Den Hagadebatt i Allégården/Hagahuset 19 februari 1973 som refereras i Hagagruppens tidning *Hagabladet* visar på det förra. Debatten handlade framför allt om vilket betydelse Hagabornas uppfattningar skulle få ha i frågan om vad som skulle ske med Haga. Här visas hur folkpartiets, centerns och moderaternas ombud menade att Hagaborna skulle kunna få en representant i någon nämnd, men poängterade också att Hagabevarandefrågan skulle avgöras genom politiska beslut. Socialdemokraternas ombud menade att Hagaborna visserligen kunde få agera remissinstans, men att det var hyresgästföreningen som skulle godkänna standarden. I praktiken betydde detta att standarden behövde vara så hög att alla människor skulle kunna bo i Haga – en varierande standard var inte tänkbar. Moderaternas ombud menade därutöver också att Hagagruppen kämpade för att bevara utedassen. Denna positionering bekräftas i en artikel några år senare i facktidskriften *Arkitektur*:

VPK och vissa folkpartister stöder hagabornas kamp, moderaterna stöder ett begränsat bevarande av kulturhistoriska skäl. Socialdemokraterna och hyresgäströrelsen vill ”riva skiten”.¹²⁰

VPK hade redan 1971 lagt en motion om att Haga skulle rustas upp, men under 1973 följde en liknande motion också från socialdemokrater i sanelingsberedningen. Detta antyder en – betydelsefull – oenighet inom socialde-

mokratin och en mer komplicerad positionering. Den politiska debatten var bitvis mycket hätsk, men Hagafrågan var inte bara en fråga om formerna för sanering, utan en fråga om formerna för makten över boendet – det sägs att kvällens applåd hade gått till den äldre herre som påpekade att ”vi människor är olika och därför också vill ha olika standard”.¹²¹

Året efter presentationen av Göteborgs historiska museums bebyggelse-historiska utredning 1972 tillsattes en särskild samverkansgrupp för Haga av kommunstyrelsen. I samverkansgruppen ingick både stadsbyggnadskontoret, fastighetskontoret och museet, och uppdraget var att utarbeta ett handlingsprogram beträffande åtgärder för bevarande av kulturhistorisk värdefull bebyggelse. I mars 1974 presenteras samverkansgruppens arbete i ”Förslag till bevarande av vissa delar av Haga” där fastigheterna bedöms kvartersvis utifrån dels kulturhistoriskt värde, dels teknisk-ekonomiskt skick. Förslaget graderade hela bebyggelsen i tre klasser, och innebär å ena sidan en utvidgning av de kulturhistoriska intressena till sammanhållna kvarter där redan 1972 års utredning markerat intresse, men å andra sidan en deklassering (till klass 2) av framför allt enskilt belägna kulturhistoriskt intressanta hus.¹²²

En månad senare samma vår, i maj 1974, presenterade stadsbyggnadskontoret och fastighetskontoret ett program för Haga kallat ”Haga koncept”, där tre alternativa förslag lades. A-förslaget motsvarade ungefär samverkansgruppens arbete; B-förslaget avsåg endast bevarande av vissa isolerade byggnader (samt hela stråket av stenhus mot Linnégatan); och C-förslaget avsåg en ännu radikalare sanering med nytt stadsplanemönster.¹²³

Remissinstanserna förordade de olika alternativen efter ett förutsägbart mönster: museet och Hagagruppen/Haga kommunalförening förordade givetvis alternativ A. Men de lämnade emellertid också in ett slags alternativt planförslag – de var inte utsedda som *egentlig* remissinstans men utarbetade ett nästan 40-sidigt svar – vilket tog upp fler fastigheter (framför allt i Östra Haga) för bevarande.¹²⁴ Fastighetsnämnden och Göta Lejon förordade alternativ B (bevarande av vissa isolerade byggnader), medan alternativ C – en ny stadsplan och inget bevarande alls – förordades av bl.a. hyresgästföreningen, hälsovårdsnämnden och polismyndigheten.¹²⁵

En tung remissinstans utgjordes av den särskilda saneringsberedning som hade tillsatts av kommunstyrelsen 1971 efter debatten om saneringen av Annedal. Beredningens uppgift hade varit att närmare utreda den pågående saneringens olika konsekvenser, också de sociala och kulturhistoriska. Ledamöter var det socialdemokratiska kommunalrådet Sven Hulterström samt

Erik Johannesson – den person som varit initiativtagare till Göteborgs saneringsprogram i slutet av 1950-talet och senare bl.a. verkat som direktör för Riksbyggen (köpare av bygrätten till det stora saneringsområdet Masthuggen). Ledamöterna hade redan då beredningen tillsattes deklarerat att de var medvetna om att ”allt fler röster [på sistone] har höjts för en saneringsverksamhet i sådana former att de mera värdefulla miljöerna i de saneringsmogna stadsdelarna kan bevaras.”¹²⁶ I sitt remissvar på stadsbyggnadskontorets och fastighetskontorets förslag ”Haga koncept” förordade saneringsberedningen följaktligen, men också anmärkningsvärt nog, det mest bevarandevänliga förslaget (A) – men med förbehållet att man också önskade en vidare beredning. Ett år senare presenterade stadsbyggnadskontoret en sådan fördjupad beredning: ”Förslag till riktlinjer och åtgärder för saneringen av Haga”. I denna gjordes ett försök till utredning av de ekonomiska konsekvenserna av de olika planeringsalternativen, inklusive av det ”Alternativt planförslag” som presenterats av Hagagruppen.¹²⁷

Saneringsberedningens slutbetänkande presenterades senare under 1974. I detta betänkande, *Sanering i Göteborg*, märks en omsvängning mot en högre grad av hänsynstagande till befintlig bebyggelse:

När det gäller val av saneringsform bör sanering genom ombyggnad eftersträvas när inte avgörande skäl talar emot det. Detta betyder att den nuvarande bebyggelsen skall bevaras.¹²⁸

Även om Haga inte behandlades särskilt i detta betänkande, gav det ändå ett stöd för det mer bevarandevänliga alternativet A, när kommunstyrelsen 1975 fastställde nya riktlinjer för saneringen i enlighet med saneringsberedningens betänkande.¹²⁹ Vad detta i praktiken skulle få för konsekvenser för Hagas bebyggelse var emellertid ännu inte bestämt. Förbättrade lånemöjligheter för ombyggnad gavs genom 1974 års ”Kungörelse om tilläggs lån till kulturhistoriskt värdefull bebyggelse”. Medlen kunde utgå för ombyggnad som förklarats för, eller är av sådan beskaffenhet att de kan förklaras som, byggnadsminne. Detta medförde att de kulturhistoriska aspekterna kunde få annan betydelse när de viktades mot teknisk-ekonomiska aspekter.

Haga fick året därpå en mer preciserad behandling i ”Riktlinjer för Hagas sanering”. Ett kommunfullmäktigebeslut samma år omfattade flera viktiga punkter: Haga skulle förbli ett område med både boende och verksamheter; den befintliga stadsplanen skulle bevaras; ny bebyggelse skulle anpassas till den befintliga bebyggelsen. Detta innebar *de facto* att en ny stadsplanerings-

princip etablerades – en som försökte hitta former för bevarande av befintlig bebyggelse i förnyelsen, ett slags miljöbevarande. Men fortfarande fanns inga beslut om *vilka* hus som skulle bevaras – och detta visade sig vara den kritiska punkten för det konkreta utfallet av vändningen: här fanns olika bedömningar och åsikter, men det skulle visa sig att det också fanns fog för att betvivla allvaret i den deklarerade bevarandeviljan.

Efter en viss stiltje kom i augusti 1977 en rapport från stadsbyggnadskontoret och fastighetskontoret (”PM angående inledande och förberedande saneringsåtgärder i Haga”) där det gjordes försök att konkret lösa frågan om vilka hus som skulle bevaras. Strategin var att utifrån en bedömning av teknisk standard bestämma vilka hus som kunde rivas bland de hus som *inte* var upptagna som bevarandevärda. Detta betydde plötsligt att hela 68 fastigheter omedelbart hotades av evakuering och rivning. Redan följande år hade 20 av dessa fastigheter beviljats rivningslov. Hagarivningarna stoppade alltså inte upp, utan föreföll istället accelerera. När det gällde de fastigheter som var föreslagna för bevarande, föreslog rapporten att de skulle omfattas av ”temporära tekniska skyddsåtgärder” – en formulering som var lika mycket ett hot som ett löfte.¹³⁰

Förslaget möttes av skarp kritik från Hagagruppen, men nu plötsligt också av statliga myndigheter i form av Riksantikvarieämbetet: ”inga rivningar bör ske innan en genomgång utförts av bebyggelsen i sin helhet, så att det slutgiltigt kunde fastställas vilka fastigheter inom Haga som borde skyddas med hjälp av byggnadsminneslagen.”¹³¹

En sådan utredning hade redan satts igång av länsstyrelsen som genom de nyinrättade länsantikvarietjänsterna (kulturminnesvårdens ovan nämnda decentralisering) nu hade ansvar för inventering och utredning av länets ”kulturhistoriska monument och miljöer”.

Byggnadsminnesutredning 1978 och förhandlingar fram till 1984

På grund av alla de rivningar som följde på 1977 års rapport från stadsbyggnadskontoret och fastighetskontoret (ovan nämnda ”PM angående inledande och förberedande saneringsåtgärder i Haga”), antog allmänhetens och Hagabors engagemang för bebyggelsens bevarande nu nya former. Bl.a. innebar det att ett stort antal ansökningar om byggnadsminnesförklaring av Hagabebyggelsen började strömma in till länsstyrelsen: i slutet av 1970-talet hade så

mycket som ett 60-tal hus i Haga blivit föremål för ansökningar från enskilda personer. Vid den tiden fanns inom hela Göteborg endast ett fåtal byggnadsminnen.¹³² Alla inkomna ansökningar behövde behandlas. Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet beslutade då om upprättandet av ett byggnadsminnesprogram i vilket byggnadsminnesfrågan skulle utredas.

Det som skiljer Hagafallet från andra liknande svenska stadsbyggnads-situationer är det stora nationella ekonomiska stöd som tilldelades Hagabevarendet.¹³³ Som ovan har nämnts skedde en rad förbättringar för finansieringen av ombyggnad av hus med så högt kulturhistoriskt värde att de skulle kunna byggnadsminnesförklaras (nivån för statliga räntefria tillägglån höjdes till 100 % och de statliga bostadslånen kunde för första gången användas för att anpassa byggnadsteknik och planlösningar till den äldre bebyggelsens behov). Dessa statliga tillägglån administrerades centralt av Riksantikvarieämbetet, men delegerades så småningom till länsstyrelsenivå. År 1979 beslutade Riksantikvarieämbetet centralt att den huvudsakliga delen av rikspotten för dessa lånemedel skulle erbjudas de hus som var upptagna i byggnadsminnesprogrammet för Haga vid länsstyrelsen i Göteborgs och Bohuslän. 38 miljoner kronor ställdes därmed till förfogande för Haga – ”det största samlade restaureringsprojektet Riksantikvarieämbetet någonsin engagerat sig i” som det hette i dagspressen.¹³⁴ Trots att också Boverket samma år tog viktiga beslut som möjliggjorde finansieringen av Hagabevarendet – beslut togs om att bidrag kunde utgå för att anpassa nybyggnad till de befintliga bebyggelsestrukturer¹³⁵ – blev detta inte den slutgiltiga segern.

Detta skall emellertid inte vidare fördjupas. Mer intressant i detta sammanhang är frågan om vad byggnadsminnesutredningen egentligen åstadkom. Byggnadsminnesutredningen blev det dokument som slutgiltigt lade fast vilka byggnader som officiellt kunde få betraktas som kulturhistoriskt mest värdefulla, men det utgjorde därigenom också ett styrdokument för anpassningen av nybyggnad. Själva bevarandefrågan kom därmed alltså inte bara att gälla bevarandet av vissa enskilda hus (och vilka det skulle vara), utan också till vilken bebyggelse *nybyggnationen* skulle anpassas – vilka av Hagas alla olika hus utgjorde den ”befintliga bebyggelsestruktur” som byggandet av nya hus skulle ta hänsyn till? Frågan om vilka byggnader som skulle tas upp i byggnadsminnesprogrammet var alltså central, men också kontroversiell.

Byggnadsminnesprogrammet som sådant genomfördes på andra sätt än de tidigare utredningarna som museet varit del av. På grund av byggnadsminneslagens krav behövde nu det kulturhistoriska värdet för varje enskild

byggnad bedömas, och – till skillnad från tidigare utredningar – skulle det kulturhistoriska värdet bedömas *oberoende* av byggnadens läge inom stadsdelen eller relation till andra byggnader. Det krävdes också att vissa särskilda kriterier skulle uppfyllas – de byggnader som kunde komma ifråga skulle ha bevarat ”egenarten hos gången tids byggnadskick eller minnet av historiskt betydelsefull händelse och som med hänsyn därtill är att anse som synnerligen märklig.”¹³⁶

Uppdraget att skriva programmet gick till Historiska museet och utfördes av Gudrun Lönnroth (länsstyrelsens resurser för kulturminnesvårdsärenden var till en början ytterst begränsade, och utredningar förväntades utföras av museiväsendet). I den Hagainventering som Harald Widéen hade utfört tioalet år tidigare (1967) hade endast två hus placerats i gruppen ”förslag till byggnadsminnen”: Dicksonska folkbiblioteket ritat av H. Hedlund 1896, samt Hagakyrkan ritad av A. W. Edelsvärd 1859. I den utredning angående byggnadsminnesprogram som länsstyrelsen presenterade 1978 var 63 fastigheter i två komplementära kategorier upptagna: 24 stycken ”unika och karaktäristiska” fastigheter som var välbevarade, samt 39 stycken kompletterande ”karaktäristiska” fastigheter som var välbevarade. Här fanns både 2-vånings trähus, landshövdingehus och hus i stenmaterial eller tegel upptagna, och såväl bostäder som lokaler.¹³⁷ Länsantikvarien betonade i att ”[b]yggnadsminnesfrågorna i Haga är av den karaktären att de enskilda fastigheterna alltid måste ses i relation till helheten”.¹³⁸

Byggnadsminneslagen kräver samråd med fastighetsägaren och försäkrar fastighetsägaren en statlig ersättning för eventuell värdeförlust. Risken var därför att byggnadsminnesförklaring mot ägarens vilja skulle utlösa ersättningskrav för vilka inga särskilda medel fanns avsatta. Redan från början medförde detta förhållande att de kommunala besluten om rivning begränsade urvalet av fastigheter i byggnadsminnesutredningens programförslag.¹³⁹ När länsstyrelsen beslutade om ”Handlingsprogram för byggnadsminnesförklaringar i Haga” 1979 var emellertid inte frågorna avgjorda, utan istället blev det startskott för en lång rad förhandlingar.¹⁴⁰

I korthet kan dessa förhandlingar beskrivas på följande vis: det började med att Göteborgs stad, som genom Göta Lejons uppköp var ägare till den allra största delen av Hagas fastigheter,¹⁴¹ i hela två år fördröjde sitt beslut om ställningstagande till byggnadsminnesprogrammets förslag om byggnadsminnesförklaring. När det äntligen i februari 1981 kom ett svar, var det inget egentligt ställningstagande till programmet, utan kommunen krävde istället ett

mer flexibelt byggnadsminnesprogram, där de enskilda byggnadsminnesobjekten i högre utsträckning anslöt till varandra. De krav som kommunen ställde tillmötesgicks – trots byggnadsminnesprogrammets särskilda förutsättningar. Dels skedde ett byte. Tre nya – tidigare inte alls upptagna – fastigheter togs med i programmet, mot att tre föreslagna fastigheter togs bort. Dels ströks sju fastigheter helt ur programmet.

Justeringar av programmet drevs sedan i ytterligare ett steg. Kommunens kostnad för renovering av Hagas bebyggelse samt uppbyggnad efter den gamla planen (anpassning till den befintliga bebyggelsen) beräknades till oacceptabla 20,3 miljoner kronor. För att över huvud taget acceptera den statlig finansieringen¹⁴² begärde nu fastighetsnämnden ytterligare justeringar av byggnadsminnesprogrammet: att åtta fastigheter skulle strykas i utbyte mot att sex nya inkluderades i programmet.¹⁴³

I november 1984 accepterade Riksantikvarieämbetet och länsstyrelsen fastighetsnämndens kompromissförslag – men med särskilda kommentarer – och i slutet av samma år fattade stadsfullmäktige beslut om att låta ett 60-tal hus bevaras för framtida byggnadsminnesförklaring.¹⁴⁴ (Se bilaga 5.) I länsstyrelsens arkiv ligger en protestlista från 1986 mot ett av bytena: ett hus på Bergsgatan mot ett hus på Frigångsgatan.¹⁴⁵

Hagabebyggelsens bevarande var på så vis en förhandlingsfråga mellan fastighetsekonomiska intressen och kulturminnesvårdens uppfattning om gränserna för Hagas ”kulturhistoriska värde”.

Den 22 april 1985 byggnadsminnesförklarades kvarteret Korpralens exteriör, stomme, viss fast inredning och gårdsmiljöer (Tullvaktmästare Jonssons hus och gård; Bagare Asklungs hus; Skräddare Petterssons hus; Sällskapet Framåts hus; Byggnadsföreningen Verksamhetens hus; Änkan Bloms hus, hyrverket Sleipner). Den 9 december 1986 byggnadsminnesförklarades exteriör, delar av interiör och gårdsmiljöer för fem hus i kvarteret Grenadjären (fyra 2-vånings trähus från 1859 respektive 1867; ett av stadens äldsta landshövdingehus från 1879). Den 9 december 1986 byggnadsminnesförklarades exteriörer, delar av interiörer och gårdsmiljöer tre hus i kvarteret Landsknekten (två 3-vånings landshövdingehus från 1881 respektive 1880–83; ett 2-vånings trähus från 1859).¹⁴⁶ Senare, och utanför avhandlingens fokus, har ett par hus tillkommit som byggnadsminnen (Fänriken 7:1 Dicksonska stiftelsens bostadskvarter från 1859).

Bevarandegeografins ”det gamla fina Haga”

I detta avsnitt undersöks villkoren för hur ”det gamla fina Haga” framträdde som bevarandevärdt. Även om den gemensamma ambitionen i ansträngningarna för Hagas bevarande (Historiska museets, Hagagruppens, länsstyrelsens, arkitekt högskolans, osv.) var att ”hela Haga” skulle bevaras, kom förhandlingarna, som ovan visats, att resultera i en kompromiss där endast en del av stadsdelens bebyggelse räddades och där också de ”bevarandevärda” byggnaderna skiftades mot varandra i flera omgångar. Detta kompromissresultat gör det extra angeläget att undersöka de kunskaps- och bildningsregler som bildade utgångspunkt för kompromisserna: på vilket sätt kunde prioriteringar och kompromisser motiveras, alternativt inte motiveras tillräckligt kraftfullt. Vad var ”Hela Haga”?

En genuin arbetarstadsdel etableras

Flera arbetarrörelserelaterade händelser kan knytas till Haga: August Palm höll sitt första socialistiska föredrag 1882 på Concert du Boulevard, Södra Allégatan (nuvarande Frälsningsarmén); Haga var platsen för vissa centrala händelser i det s.k. brödupploppet den 5 maj 1917; tidiga fackföreningar höll möte i Arbetareföreningens hus vid Järntorget; *Ny Tids* första redaktion liksom också Arbetarekommunens första lokal var belägen på Mellangatan (senare ungarlshotellet Labor); arbetarrörelsens nykterhetsförening Verdandi höll till på Husargatan, i Verdandis kafé träffades en viss ”Haga-klubben”; arbetarrörelsens första Folkets hus låg i först hyrda och senare nybyggda egna lokaler på Bergsgatan vid Skanstorget; Haga bokhandel vid Haga Nygata/Husargatan (sedermera Eckersteinska bokhandeln) var en träffpunkt för arbetarrörelsens pionjärer.¹⁴⁷

Hagas arbetarrörelserelaterade förhållanden gav emellertid inte arbetarrörelsen skäl nog till engagemang för stadsdelens fortsatta existens. Våren 1973 antog SSU Byggnads i Göteborg ett särskilt manifest där man (av samsättnings-skäl) krävde att stadsdelarna Haga och Olskroken omedelbart skulle rivas.¹⁴⁸ Året därpå tar visserligen socialdemokraten Dan Andersson tydligt fasta på just arbetarrörelsens Hagaanknytning i debattartikeln ”Haga ett stycke social historia” i *Göteborgs-Posten*, men detta är inte skäl för Hagas bevarande. T.ex. motiverar saneringsberedningens socialdemokratiska

grupp sitt förslag (samma höst) om att överge totalsaneringsplanen för Haga med en försämrad ekonomi och en växande opinion mot saneringarna:

Förutom den stora belastningen på kommunens ekonomi medför en sådan sanering ett kraftigt ingrepp i nuvarande miljö, vilket av flertalet göteborgare uppfattas som negativt. De trivselvärden som trots allt finns i stadsdelen går förlorade.¹⁴⁹

Omsvängningen har andra skäl än arbetarrörelsehistoria. Trots att Hagagruppen utgav Stig Dymlings bok *Då Folkets hus låg vid Skanstorget: hur Göteborgs arbetarrörelse växte fram i Haga* (där Hagas förflutna explicit länkades samman med arbetarrörelsen) ett par år senare, är inte heller bevarandeopinionens ”Haga som arbetarstadsdel” framför allt en arbetarrörelsehistoria.

Men vad var då ”Haga som arbetarstadsdel”? Min undersökning av ”Haga som arbetarstadsdel” innebär med nödvändighet en närläsning där jag vänder och vrider på texter och händelser som får vissa delar av Haga att bli viktigare än andra. Längre fram kommer jag också att belysa hur den diskursiva och materiella realiseringen av denna platskonstruktion åsidosatte *andra* möjliga platskonstruktioner. Det är framför allt den offentliga kulturminnesvårdens utsagor som behandlas utförligt. Detta har sin grund i att dess åtgärder, genom juridisk och institutionaliserad legitimitet, har ett stort inflytande över bevarandeintressenas realisering – kulturminnesvårdens åtgärder kan leda till både upprätthållande och materialisering av en viss platskonstruktion.

En genomgripande förskjutning just inom kulturminnesvårdens historisering har också iakttagits: en radikal omkastning av den imaginära geografi inom vilken ”Haga” framträdde. Detta skall jag här först diskutera.

I avsnittet ovan visade jag hur 1967 års inventering prioriterar konstruktionsmaterialet sten, medan 1972 års utredning prioriterar materialet trä. Man kan därmed iaktta en invertering av vad som är ”fint” och vad som är ”fult” inom kulturminnesvårdens verksamhet. ”Gamla hus” och ”Haga” får radikalt nya innebörder: det blir nu industrisamhällets folkliga stadsbebyggelse som framträder som ”gamla hus” – och ”Haga” reduceras inte längre till en inkarnation av borgerlighetens välgörenhet. Samtidigt är Hagas framträdande i termer av en ”genuin arbetarstadsdel” inte självklar.

Haga bestod vid tiden för 1972 års bebyggelsehistoriska utredning av en mycket stor blandning av olika hustyper. Haga hade enligt utredningen vid denna tid totalt 234 hus. Av dessa var 100 landshövdingehus, utspridda i små enheter över i stort sett hela Haga, 71 stenhushus (1–7 våningar höga), 63 trähus

(1–3 våningar höga). Där fanns ”allmänna inrättning och stiftelser” i 17 hus men också t.ex. fabriksbyggnader från olika tider.¹⁵⁰ Denna Hagas blandning är något som här för första gången framhålls som en kvalitet, och det är just denna karaktär som museet särskilt ville värna.¹⁵¹

Samtidigt är just denna Hagas heterogenitet är ett reellt problem i bedömningen av Hagabebyggelsens kulturhistoriska värde. Det måste göras prioriteringar mellan olika byggnader, en prioritering som i praktiken riskerar att reducera eller omintetgöra själva blandningen. De olika utredningarna visar också att detta problem hanterades, dels togs olika typer med, dels försökte man parera saneringshot med växelvis utspridda respektive sammanhållna bevarandeobjekt (se avsnitt ovan ”Det gamla fina Haga’ som förhandlingsnod i stadsplaneringen” s. 246 samt nedan). Visserligen var det så att bevarande av ”hela Haga” var målsättningen och att det egentligen var möjligheter/restriktioner i olika situationer som skapade olika urvalsstrategier, men det är samtidigt tydligt att vissa av Hagas bebyggelse typer verkligen blev prioriterade. Jag skall här kort skissera några övergripande iakttagelser, för att i de kommande avsnitten precisera hur olika egenskaper spelades ut mot varandra.

I Haga innehöll *varje* kvarter – utom Översten (Renströmska badet) och Amiralen (Ny Tids hus) – varierande byggnadstyper. Varje kvarter hade emellertid sin alldeles egen blandning. Utredningarna tenderar därför att slå vakt om inte bara Hagas varierade blandning, utan också att formulera vilka av dessa blandningar som skulle uppfattas som ”karaktäristiska” för hela stadsdelen.

Det intressanta är att kvarter där en stor del av fastigheterna utgjordes av högre stenhus *aldrig* kom att betecknas som ”karaktäristiska”, medan det enda kvarteret i hela stadsdelen som helt saknade stenhus – kvarteret Furiren vid Västra Skansgatan – betecknades ha en ”intressant blandning” av karaktäristiska hus och vara ”ett av de mest värdefulla”.¹⁵² Denna iakttagelse är giltig både för den citerade byggnadsminnesutredningen 1972, och det senare byggnadsminnesprogrammet 1979 där i stort sett alla kvarterets byggnader togs med.

En genuin arbetarstadsdel tar form

En av de första byggnaderna som säkerställdes för bevarande var den rivningshotade stugan vid Skansberget – Hagas äldsta hus. I samband med detta formulerade också kulturminnesvården en motivering. I flera dagstidningsartiklar

1974 förklarar Göteborgs historiska museum tillsammans med länsstyrelsen varför stugan, trots den stora kostnaden för kommunen, behöver bevaras. I denna motivering framträder tydligt den centrala position som ”arbetaren”, inte ”arbetarrörelsen”, hade i bevarandegeografin.¹⁵³

[Kulturminnesvården] försöker avgöra vad som varit karaktäristiskt för ett område under olika tidpunkter och för olika samhällsgrupper. För att ta Göteborg som exempel vill man i bebyggelsen inte bara kunna påvisa att här har bott och verkat holländare, storköpmän, biskopar och bankirer i området kring Stora Hamnkanalen och senare i Vasastaden. Man vill också kunna visa arbetarnas bostäder och arbetsplatser i ytterområdena, först i Haga, sedan allt längre ut.¹⁵⁴

Här motiveras explicit att det tidigare urval av platser och företeelser (som jag behandlat i kapitel 2 och 3) är för snäv och behöver breddas till att omfatta också andra sociala grupper och därmed andra stadsområden. Kulturminnesvårdens uppgift sägs vara att spegla stadens bebyggelse som representationer av andra sociala gruppers plats i staden än borgerlighetens. På detta vis placeras sociala grupper ut i en imaginär geografi, där visserligen arbetaren framhävs – men där olika platser i olika tider blir socialt homogeniserade. Den faktiska sociala heterogeniteten på varje plats marginaliseras. Också t.ex. vid Stora Hamnkanalen bodde arbetare (i den vidare betydelsen), det var tjänstefolk som bodde inhysta i borgerskapets pigkammare, eller småfolk i gårdslägenheter.¹⁵⁵ Istället läggs den sociala geografin ut på kategoribyggnadens villkor: på så vis blir Hagas huvudsakliga identitet arbetarstadsdelens.

Endast sällan hade Haga artikulerats på detta sätt tidigare. Där ”arbetarstadsdel” ändå utgjort en del av platskonstruktionen, var den överlappande med också andra utsagor som gjorde differentieringar mellan olika tidskikt, men där ”arbetarstadsdel” också kompletterades med utsagor. Detta kan exemplifieras med boken *Göteborg – ett bildverk* (1953) där Haga först är en ”förstad”, och senare en ”arbetarstadsdel”,¹⁵⁶ eller med hur Wallqvist 1891 skriver om Hagas befolkning att den ”till större delen [består] af arbetare och mindre bemedlade och framvisar den *blandning*, som kännetecknar gamla stadsdelar”.¹⁵⁷ Den sociala skiktningen är ett faktum men ”blandning” är ett minst lika viktigt förhållande. Kjellins omfattande Hagabok från 1971 använder inte alls ”arbetarstadsdel” utan istället ”förstad” eller ett helt enkelt ”område”.

När ”det gamla fina Haga” väl började framträda i termer av ”arbetar-

Den dyra räddningen av Hagas äldsta hus 1974–75, Bergsgatan 19, väckte debatt i pressen.

stadsdel”, blev det snabbt dominerande i olika sammanhang. I 1978 års Haga-guide *Vägvisare över Haga*, utgiven av en Hagagrupsmedlem, anges att själva skälet till bevarande finns i stadsdelens arbetarhistoria:

Varför kämpar vi då så för att bevara en gammal stadsdel med torrass, flagnande fasader och rivningstomter? [...] Jo, Haga är Göteborgs äldsta arbetarstadsdel med en säregen blandning av trähus från olika tider. [...] Hagas hus och gator har mycket att berätta om hur arbetarklassen levt och kämpat under ett par hundra år.¹⁵⁸

Detta stora genomslag medför därför också ett undanträngande av andra möjliga platskonstruktioner – ibland sker detta till och med inom ramen för samma text. I Ursula Larssons bok om landshövdingehusen i Göteborg står det visserligen att: ”Befolkningen [i Haga] alltid till övervägande delen [har] bestått av arbetare, men den har alltid haft ett inslag av ståndspersoner”, men i bokens slutord – apropå den då aktuella saneringsfaran för ett av stadens äldsta landshövdingehus (beläget i Haga) – menar Larsson istället att ”Haga [...] kan visa vilka kvaliteter en *arbetarstadsdel från industrialismens barndom* kan erbjuda dagens människor”.¹⁵⁹ ”Arbetarstadsdel” står som den slutgiltiga artikuleringen om Hagas karaktär.

DEN MANTALSSKRIVNE ARBETAREN

I LÅGA TRÄHUS I DET INRE AV HAGA

Arbetarens lokalisering i Haga läggs fast i museets ovan citerade artikel 1974, men arbetaren börjar artikuleras tydligt redan kring 1970. En intressant text i vilken Haga framträder på detta sätt är ”Bebyggelse, invånare och liv i Haga år 1875: Ett försök till rekonstruktion” från 1970. Uppsatsen skrevs av Gudrun Lönnroth i ämnet folklivsforskning vid Göteborgs universitet och utfördes av allt att döma ganska snart efter att Widéens inventering hade presenterats 1967, parallellt med Lönnroths anställning på Göteborgs historiska museum (som hon hade påbörjat i samband med saneringsinventeringen) men före hennes förnyade undersökning åt museet 1972 (se ovan, avsnittet ”’Hela Haga’ i Historiska museets utredning 1972”).

Jag skall i det följande använda denna uppsats som utgångspunkt i undersökningen av centrala kunskaps- och bildningsregler genom vilka Haga läggs fast som en genuin arbetarstadsdel och vilken imaginär geografi som denna konstruerar.

Uppsatsens val av undersökningsobjekt motiveras på följande sätt:

Orsaken till att just Haga undersöks är att *det är Göteborgs äldsta bevarade arbetarstadsdel* och att Haga idag har en karaktäristisk bebyggelse- och befolkningsstruktur. Året 1875 har valts för ett fördjupat studium därför att Haga till dess var *stadens främsta inflyttningsområde för arbetare*, för att de traditionella tvåvåningshusen av trä fr.o.m. 1875 började ersättas av s.k. landshövdingehus samt för att syftet med uppsatsen också är att undersöka en period som inte längre kan nås med intervjuer utan bara genom andra källor.¹⁶⁰

Dessa formuleringar visar hur en föreställning om Haga som Göteborgs äldsta arbetarområde bildar utgångspunkt för undersökningen.¹⁶¹ Att Haga före 1875 skulle ha blivit det främsta bosättningsområdet för arbetare sätter Haga i en särställning just med avseende på mängden eller proportionen arbetarbefolkning. Utifrån uppsatsens egna uppgifter om stadens befolkningsstatistik är inte detta en självklar slutsats. Den drastiska befolkningsökningen för Haga under åren 1850–75¹⁶² – ca 200 personer per år, från 5 000 till 10 000 personer – ger i och för sig stöd för att Hagas reella andel arbetare hade ökat väsentligt under perioden närmast före undersökningsåret (1875). Men av den redovisade befolkningsstatistiken framgår att denna befolkningsökning faktiskt var proportionell med befolkningsökningen i hela staden.

Hur framträder Haga 1875 i uppsatsen? Undersökningen resulterar i uppställningar över hushållsstorlek, social belägenhet och fördelning inom stadsdelen samt bebyggelsens typer, ägoförhållanden och funktioner. För vissa strategiskt valda kvarter görs också fördjupade undersökningar beträffande hushållens sammansättning.

Resultatet av hushållsanalysen presenteras efter socialgrupp och visar att Haga hyste endast 13,2 % av socialgrupp I och II. Resultat kommenteras med att ”Haga år 1875 var en arbetarstadsdel *men inte en renodlad sådan*”.¹⁶³ Formuleringen antyder att vikt läggs vid frågan, men också att hela frågan om socialgruppsstillhörighet ändå framstår som problematisk. Författaren anger att ”något vedertaget system för att bestämma vilken socialgrupp ett visst yrke tillhör finns inte” men också att en ”arbetare” i mantalslängden kunde visa sig vara ”snickare”.¹⁶⁴ För att återknyta till den diskussion som jag förde i början av kapitel 5, behöver (exempelvis) hantverkarens möjlighet att upprätthålla helt olika ställningar på arbetsmarknaden betraktas som konstitutiv för Hagas sociala struktur. Definieringen av Haga som ”arbetarstadsdel” kan därmed inte utgöra annat än en identitetsmässig homogenisering som bortser från den

betydelsemässiga överlappningen som finns mellan termen ”arbetare” och ”hantverkare”. Användandet av termen ”arbetarstadsdel” aktualiserar därför snarast den intressekonflikt mellan mer och mindre bemedlade grupper i samhället, och pekar ut de skillnader i socioekonomisk status och livsföring som finns mellan dessa grupper, men homogeniserar samtidigt Haga som plats.

Vilka delar av Haga är då särskilt viktiga i undersökningen? De fördjupade undersökningarna av sociala strukturer i vissa kvarter kan bilda utgångspunkt för några intressanta iakttagelser. I uppsatsen jämförs fyra olika kvarter och ett enskilt hus: kvarteret Fänriken 7 (dvs. Dicksonska stiftelsens hus i tegel byggt 1859), kvarteret Kruthornet 31 (med trähusbebyggelse i 1–2 våningar), kvarteret Furiren 12 (med trähus i 1–2 våningar i längs Västra Skansgatan), ett kvarter kallat Stadens bostadshus (vilket 1875 låg där nu Sprängkullsgatan går fram mellan kvarteret Sabeln och Hagakyrkan, och bestod av ett 2-vånings trähus), samt slutligen Bergsgatan 20 (ett hus i kvarteret Artilleristen 19). I undersökningen relateras de olika kvarterens hushållssammansättning till skilda förutsättningar för respektive kvarter (”Dicksonska stiftelsens hus”, ”normala kvarter” ”stadens arbetarbostäder” samt ”hus i fattigt kvarter”).¹⁶⁵

Av undersökningens fem objekt är det de två kvarteren Furiren och Kruthornet som etablerar en ”normalitet” för arbetarhushållet. I praktiken grundas denna bedömning på medianvärdet för de olika undersökta kvarteren. I kvarteren Kruthornet (2-vånings trähus) och Furiren (trähus i 1–2 våningar längs Västra Skansgatan) tillhörde 13,3 % respektive 15,1 % av de boende socialgrupperna I och II, och i genomsnitt bodde det där 2,8 personer per hushåll. Här upprättas alltså en Hagaboendets normalvärde för år 1875: en arbetarbostad som hyste 2,8 personer per hushåll och var lokaliserad i ett trähus i antingen kvarteret Kruthornet, eller i kvarteret Furiren (med sin ena sida längs Västra Skansgatan).

Uppsatsens undersökningar uppenbarar ett sociogeografiskt skiktat Haga. Ett par exempel: ett resultat är att det bodde ”fattigare” folk längs Bergsgatan och finare folk längs de andra ytterkanterna, liksom ”ordentligare” arbetare i stiftelsehusen.¹⁶⁶ Bebyggelseundersökningen visar också, vilket är särskilt intressant, att de flesta husen inte var riktiga hyreskaserner utan att ägaren själv bodde där. Hagas sociala skiktning var alltså betydande också *inom* själva fastigheterna, vilket uppenbarar social heterogenitet också på en annan och mindre rumslig skala. Denna iakttagelse kan relateras till Larssons (och Cornells) ovan nämnda generalisering av Göteborgs klassbosättningsmönster. Den rumsliga skala som påståendet avser – ”område” – medför att en sådan

heterogenitet som Lönnroths undersökning av Hagas sociala struktur faktiskt uppvisar blir svårhanterlig och riskerar att förbigås.

Lönnroth skriver i uppsatsens slutsatser: ”Den bild av Haga år 1875 som kommit fram, tyder på att stadsdelen var rikt differentierad beträffande bebyggelse, befolkning och funktioner”.¹⁶⁷ Hagas historiskt belagda sociogeografiska skiktning förändrar emellertid inte definitionen av Haga. Denna dubbelhet – Haga som *arbetarstadsdel och sociorumsligt heterogent* (ofta angivet som ”blandning”) – upprättar, med ”arbetaren” som överordnad, den mest centrala kunskaps- och bildningsregeln för ”det gamla fina Haga”.

Jag skall kort ge exempel på hur detta får kontinuitet. I museets guidebok över Haga, *Haga: Göteborgs första förstad och arbetarestadsdel*,¹⁶⁸ presenteras stadsdelen redan i titeln som ett arbetarområde. I texten nämns visserligen vid sidan av arbetarna både handelsmän, hantverkare, fabrikörer, värdshusvärdar, husägare och lärare. I guidebokens rubriker för olika skeden märks dock inte deras närvaro: ”Båtsmän och Masthuggare” (1600-talet), ”Järnbärare och Arbetskarlar” (1700–1840), ”Fabriksarbetare och Sömmerskor” (1875–1930). Rubrikerna förstärker istället Haga som historisk arbetarstadsdel för hela tidsperioden 1600-talet till 1930 (den tidpunkt vid vilken museet sätter punkt för historiken).

Historiseringen länkade dessutom ”arbetaren” till ett visst slags materialitet: konstruktionsmaterialet trä. I vilket avseende var då Haga en trähusstadsdel? Omkring 1840 utgjordes nästan 100 % av Hagabebyggelsen av trähus i 1–2 våningar. Omkring 1875 bestod Hagabebyggelsen till 90 % av trähus i 1–3 våningar, eller omvänt, till ca 10 % av stenhus i 2–3 våningar. Åren 1920–60 bestod Hagabebyggelsen till ca 40 % av trähus i 1–3 våningar, till ca 36 % av landshövdingehus och ca 24 % av stenhus. Andelen stenhus ökade med rivningarna under 1960-talet, och i början av 1970-talet utgjorde de ca 30 % av husen.¹⁶⁹ Det befintliga Haga var alltså heterogent med avseende på konstruktionsmaterial.

Ett exempel på hur konstruktionsmaterialet trä särskilt framträder är valet av tidpunkt för uppsatsen, 1875, vilket anges bero på att ”de traditionella tvåvåningshusen av trä [då] började ersättas av s.k. landshövdingehus”.¹⁷⁰ Valet av tidpunkt prioriterade trähus och landshövdingehus, men marginaliserade Hagas höga stenhus (4–6 våningar), vilka var uppförda strax därefter, 1875–1920.

I byggnadsminnesutredningen 1978 (se ovan) prioriterades trähusen på liknande sätt genom att urvalsgrunden för just trähus sträckte sig över en

längre tidsperiod (till 1910) än den för stenhus (till 1880), vilket kan ses mot bakgrund av att Göteborgs saneringsprogram allmänt avsåg bebyggelseområden uppförda före året 1910, men utelämnade stenhus uppförda efter 1880.¹⁷¹ Museets diskriminering av konstruktionsmaterialet sten var alltså en parering av de tidsgränser som dikterats av saneringsprogrammet, men för kulturminnesvårdens arbete fick detta stora konsekvenser: konstruktionsmaterialet trä blev ett nödvändigt kriterium för bevarandebeslut i de fall då bebyggelsen var uppförd 1880–1910. Det kulturhistoriska värdets geografi såg alltså något olika ut för bebyggelse från olika tidsperioder: sten- och trähus för perioden fram till 1880, men endast trähus därefter.

”Det gamla fina Haga” konstitueras emellertid av ytterligare restriktioner. Inte all träbebyggelse är lika viktig. I nämnda guidebok *Haga: Göteborgs första förstad och arbetarstadsdel* föreslås en tur genom Haga, och denna tur visa tydligt hur fint och fult fördelar sig i Haga inom denna geografi. Turen börjar vid Nya Allén och i en enda mening uttrycks var och vad som är Hagas ”typiska” delar:

Från den påkostade stenhusbebyggelse som ligger här ute kan man ta sig in i stadsdelen med de enklare och för Haga mer typiska trähuskvarteren.¹⁷²

Det *inre* av Haga betraktas alltså som mer typiskt än det yttre; *trähuskvarteren* som mer typiska än *stenhuskvarteren*; de *enkla husen* som mer typiska än de påkostade. Att det är mycket rimligt (om än homogeniserande) att placera de länkade egenskaperna ”inre”, ”enkla”, ”trä” i stadsdelens inre kvarter, gör inte utsagan mindre intressant – den uppenbarar i själva verket den homogenisering som gör att vissa andra sociorumsliga egenskaper marginaliseras. Denna geografi var inte unik – redan Karsten-Wibergs sociologiska undersökning delade upp de undersökta Hagaborna i två grupper där den ena bodde i det hon kallar ”trä- och landshövdingehusbebyggelsen i det *inre, egentliga Haga*”¹⁷³ – men dess konsekvenser är inte mindre väsentliga.

Jag skall längre fram ta upp några exempel på hur ”det inre av Haga” också länkades till specifikt Västra Skansgatan, stiftelsehus och landshövdingehus, men också diskutera hur detta får konsekvenser för hus i stenmaterial.

LANDSHÖVDINGEHUS

I en artikel i dagstidningen *Arbetet* 1974 under rubriken ”Varför skall vi bevara?” deklarerar museets antikvarie Gudrun Lönnroth och länsantikvarie

Hans Andersson sin syn på vad som är Göteborgs viktigaste och mest karaktäristiska kulturhistoriska platser och arkitekturobjekt: ”landshövdingehuset, staden inom vallgraven med befästningarna och den forna arbetarstadsdelen Haga”.¹⁷⁴ Landshövdingehuset nämns här först i texten. Medan ”staden inom vallgraven med befästningarna” är en diskursiv inmutning som redan var etablerad som kulturhistoriskt intressant miljö,¹⁷⁵ så utgjorde byggnadstypen landshövdingehuset, och särskilt kopplingen landshövdingehuset och Haga, ett helt nytt objekt inom ramen för stadslandskapets historisering. Landshövdingehusets väg in i historiseringsgeografien är emellertid krokig och sammanfaller inte annat än i vissa stycken med byggnadstypens faktiska utbredning.

Det s.k. landshövdingehuset tillkom, som beskrivits tidigare, under sent 1870-tal som en kompromisslösning i bostadsnödens tid för att kringgå bestämmelsen att endast 2-vånings trähus fick byggas, och bestod i en förhöjd källarvåning som planerades som bostadsvåning och med två våningar i trä ovanpå.¹⁷⁶ I en artikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1878 rörande det innevarande årets byggnadsverksamhet kallades denna byggnadstyp för ”det bekanta Barks patent” och första gången ordet ”landshövdingehuset” används är i *Tekniska Samfundets handlingar* 1891.¹⁷⁷ Denna bebyggelse typ breddade ut sig i stora områden runt den centrala staden: först i Annedal, sedan i Landala, Gårda, Olskroken, Bagaregården, Vegastaden, Stigberget, Majorna, Masthugget. Den användes också för förtätning och exploatering av mindre tomter i andra redan befintliga stadsområden, exempelvis runt Skansen Kronan och i Haga. Landshövdingehuset utgjorde den vanligaste bebyggelse typen och det vanligaste bostadshuset i Göteborg under flera decennier. Exempelvis utgjorde lägenheterna i landshövdingehuset under 1940-talet hela 47 % av det totala antalet bostadslägenheter i staden.¹⁷⁸ Hagas bebyggelse bestod åren 1920–60 till 36 % av landshövdingehuset.¹⁷⁹

Jag vill här undersöka hur landshövdingehusets historisering överlappade och skar in i Hagafrågan på olika sätt. Hur blev landshövdingehuset intressant som bevarandeobjekt och i vilken relation står den till ”det gamla fina Haga”?

Byggnadsantikvarie Widéen hade 1967 yttrat sig angående ny stadsplan för kvarteret Ryssäsen (beläget precis sydväst om och gränsande till Haga och Skansberget) och den planerade rivningen av dess landshövdingehusbebyggelse. Bebyggelsen låg visserligen inom skyddsområdet för det statliga byggnadsminnet Skansen Kronan, men då inga säkra äldre murar fanns på platsen tillstyrktes rivning. Inte heller Riksantikvarieämbetet menade att landshöv-

dingehusens kulturhistoriska värde kunde motivera bevarande.¹⁸⁰ När frågan om ny stadsplan för landshövdingehusområdet Landala var uppe något år senare, yttrades heller inga allvarliga invändningar från Riksantikvarieämbetet.

Det första exemplet på en förändrad hållning för museets del gentemot landshövdingehuset som typ, gäller stadsplanefrågan för Annedals landshövdingehusområde.¹⁸¹ Museet menade att Annedals bebyggelse utgjorde en byggnadshistoriskt, socialhistoriskt och arkitektoniskt synnerligen värdefull miljö, av oersättligt värde för förståelsen av 1800-talets historiska utveckling i staden. Beslutet om Annedalsbebyggelsens rivning upphävdes dock aldrig. Ett samband mellan Annedals försvinnande och vikten av Hagas bevarande kan emellertid skönjas i det att Göteborgs hembygdsförbund, genom Elof Lindälv 1969 (se kapitel 3) menade att när nu Annedals landshövdingehus hade förlo-rats var det ”angeläget att en rad landshövdingehus i Haga får bevaras”.¹⁸²

Museets kritiska hållning i Annedalssaneringen pekar alltså ut denna fråga som en vändpunkt, men jag vill här vidga omvärderingen genom att betrakta också t.ex. en artikel i *Årstryck* 1961 som ett led i förskjutningen. Därigenom blir frågan om landshövdingehusens omvärdering satt i en längre och vidare process av framträdanden.

Landshövdingehuset historiseras första gången, som tidigare angivits, i arkitekt Bernt Nordberg artikel i Göteborgs historiska museums *Årstryck* 1961 om landshövdingehusens byggnadshistoria.¹⁸³ Hos Nordberg utnämns landshövdingehuset, med hänvisning till dominansen av enrumslägenheter, till ”den klassiska arbetarbostaden”. Nordberg inleder med att påpeka hur han ”nu [har] uppmanats att publicera denna artikel” och därmed dammar av snart 25-åriga handlingar som härrör från ett examensarbete från 1936–37 vid Chalmers avdelning för arkitektur.¹⁸⁴ Kanske var det *Årstrycks* redaktör som ombesörjde publicering, kanske fanns det andra skäl till publiceringen, men klart är att artikeln kom samtidigt som landshövdingehusområdena på allvar var hotade genom det saneringsprogram som sjuösattes året därpå. (Frågan om etablering av ett till hälften kommunalt fastighetsbolag hade rests 1958, en direktör tillsattes för bolaget 1960 och ett handlingsprogram presenterades 1962.)

Att det tog närmare trettio år för Nordberg att få sin uppsats publicerad är inte särskilt anmärkningsvärt. I de texter som jag i de två tidigare kapitlen har analyserat förekommer landshövdingehus i flera passager, men en kort tillbakablick visar att kontexten för en historisering av landshövdingehus tidigare inte varit gynnsam. Wallqvist som 1891 skriver om bostadsförhållan-dena i Göteborg nämner de sedan tiotalet år uppförda landshövdingehuset:

”[de] för Göteborg egendomliga s.k. ’landshövdingehusen’ [...] en uppfinning [som] ej är oäven, hvad utseende och utrymme angår.”¹⁸⁵ I jämförelse med de ”trista” Hagahusen omnämns landshövdingehusen alltså ha vissa estetiska kvaliteter. Arkitekt Hans Hedlund menar däremot i sin genomgång 1908 av de senaste 25 årens byggnadsverksamhet, att denna – i övrigt ”välsignelsebringande byggnadstyp” – ändå ”dömer hvarje stadsdel, där den gör sitt intåg, att bli för den konstnärligt kännande vandraren till en dödlig skräck”. Landshövdingehuset har ”glädjelösheten, simpelheten som särmarke” och bär ”i sitt yttre [...] klassmärkets motbjudande drag”.¹⁸⁶ C.R.A. Fredberg, som publicerar sin Göteborgsbok tiotalet år senare, menar att landshövdingehusen är ”slätstrukna”. Björn Harald skriver i sin bok *Strövtåg i Göteborgs gamla kvarter* 1943 att ”man kan vara glad att man fått ett så snabbt kommunikationsmedel som trådbussarna, så att man hastigt och lustigt slinker förbi nämnda arkitekturlande”, dvs. landshövdingehusen på ”80- och 90-talens dekadensgator Vega- och Jungmansgatorna”.¹⁸⁷ Kjellin skriver 1971 apropå landshövdingehusen i Haga, som tillhör perioden 70-, 80- och 90-talen, att ”[n]ågot större arkitektoniskt värde har väl knappast dessa fastigheter, men det framhölls att de var billiga i drift och dessutom att de är en specialitet för Göteborg.”¹⁸⁸ Härvid refererar hon till att just Landsväggsgatan hyser många dylika, samt också till Fredbergs nedlåtande omdöme om just denna gata. Ett av de få landshövdingehus Kjellin befattar sig med i sin Hagabok är Eckersteinska hörnhuset (se kapitel 2).

Under det decennium som förflöt efter Nordbergs artikel 1961 var det ganska tyst om landshövdingehusen ända fram till att Ursula Larsson publicerade en rad arbeten (se ovan, avsnittet ”Chalmers arkitektursektion...”). Undan för undan revs dessa hus, och inom kulturminnesvården förhöll man sig, som ovan refererats, svalt.

Landshövdingehuset uppmärksammades emellertid i mer saneringsvänliga kretsar, såsom i boken *Från oket till lyftkranen: Så byggde vi Göteborg*¹⁸⁹ utgiven 1967 av Svenska byggnadsarbetareförbundets Göteborgsavdelning. Här skriver redaktör Torsten Frenberg (1905–1975) en översikt över byggandet i Göteborg under rubriker som ”Arbetarnas bostäder”, ”Spekulationsbyggnandet” (detta var också Kjellins och *Bostadssociala utredningens* vokabulär om detta skede), ”Landshövdingehuset”. Frenberg ger här företräde åt landshövdingehuset som byggnadstyp, och lyfter fram hur hustypens försvinnande inte var ett myndighetsbeslut utan hade sin grund i lagstiftning om luftskyddsvärn under andra världskriget. Han beskriver också hur såväl Torsten Henriksson¹⁹⁰

i slutet av 1940-talet som Harry Hjärne¹⁹¹ så nyligen som 1966 hade påpekat landshövdingehusens företrädare som *byggnadstyp*.¹⁹²

Att Frendberg emellertid definitivt positionerar sig någon annan stans än inom bevarandegeografin märks genom att han dels tar ett definitivt adjö av landshövdingehuset – ”hustypen [kommer] endast att finnas kvar som byggnadshistoriska minnesmärken på några platser i staden” –, dels av en mer subtil detalj.¹⁹³ Bildtexten ”Typisk gatubild från Haga” är satt under en bild som visar Kaponjärgatan upp mot Skansen Kronan.¹⁹⁴ Kaponjärgatan var inom attraktionsgeografin (som varken skildrade ”Haga” eller ”gamla hus” ingående) den enda gata som mer regelbundet uppmärksammades. Året efter, i december 1968, skriver Frendberg i *Aftonbladet* den ofta citerade artikeln ”När kämpade arbetarrörelsen för rätten att bo i ett rum och kök på gården? Landshövdingehuset i riva-bevara-debatt”, där han, med anledning av striden om Landala, ger sin syn på arkitekterna Larsson-Göransson-Schönbecks uttalande vilja att bevara:

det barnsliga talet om kåkstaden som arbetarens historiska arv är uttryck för en reaktionär mentalitet. Hela stadsdelar med nödtorftigt upprustade kåkar, där kollektiv-torrdasset ersatts med kollektiv-wc, är verkligen ingen radikal målsättning. Betecknande för den mentaliteten är att landshövdingehuset av yngre årgång (som verkligen är värda att renoveras och moderniseras) inte väckt något intresse.¹⁹⁵

I kapitel 4 har jag visat hur man kan skönja en glidning i utredningarna om Göteborgs bostadsförhållanden: gradvis kom de förespråka andra bostadsideal än landshövdingehusområdena. Man kan utifrån Frendbergs framställning därför lägga till att det var som *boendeform* som landshövdingehuset diskursivt konstruerades som obsolet, medan det som byggnadstyp fortfarande framträder med kvaliteter.

Också från arkitekthåll förekom under första hälften av 1960-talet ett visst intresse för landshövdingehuset. I Cornells artikel på temat ”Arkitekturpromenad” (nämnad i kapitel 2) från 1963 tas läsaren på en tur i staden och då är landshövdingehuset ”[de] mest originella av 1800-talets arbetarbostäder i hela Sverige”.¹⁹⁶ Sedan går han vidare till Haga, som han kallar både ”idylliskt” och ”tyvärr förslummat” och ”förgiftat med byggnadsförbudets smyggift” (se kapitel 2).¹⁹⁷ Analysens kritik vetter här inte mot själva Haga, som sägs vara ”anspråkslöst men originellt”¹⁹⁸, utan mot den fastighetsekonomiskt betingade förslumningen. Trots att argumentationen för landshövdingehusens

kvaliteter förblir outvecklad, framträder här 1963 även just *Hagas landshövdingehus* som fina. Som tidigare nämnts var det också under första hälften av 1960-talet som Johannes Olivegren på Chalmers uppmärksammade landshövdingehuset som en flexibel bostadstyp, och som Lars Ågren publicerade en artikel om ”Erik Dahlbergsgatans landshövdingehus”.

Runt 1970 kommer sedan flera arbeten. Inom ämnet konsthistoria behandlades *Landshövdingehusen i Landala med speciell hänsyn till fasadutsmyckning och dateringsproblematik* av Marianne Ohlander 1970. Där konstateras att det är den äldsta, klassiska epoken i landshövdingehusets historia – dvs. landshövdingehus uppförda 1875–1910 (då den första arkitekttävlingen för landshövdingehus utlystes) – är mycket omdebatterad men föga undersökt.¹⁹⁹ Denna avgränsning sammanföll med just den tidsperiod vars husbestånd var hotat, men med den ”klassiska” perioden avses här inte en konsthistorisk avgränsning, utan detta definierar en uppförandeperiod *före* ett officiellt sanktionerat intresse (”arkitekttävling”).²⁰⁰ På så vis upprättas en gräns mellan en mer ”folklig” byggnadsepok och en mer arkitektmässig, och de äldre landshövdingehusen förs till en folklig urban byggnadskultur. Detta sammanförande av folkkultur och landshövdingehus är ett tydligt tema också i Ursula Larssons allra första artikel om Göteborgs landshövdingehus 1969.

1880-talet kan betraktas som den klassiska perioden i landshövdingehusens historia. Ännu var sambandet med den folkliga traditionen obruten i både konstruktion och planlösning.²⁰¹

Hustypen som sådan skrivs fram som ”den sista blomman på ett träd som blommat i tusen år”, men det är framför allt den tidigaste delen av beståndet som lyfts fram.²⁰² Två år senare, 1972, alltså samma år som museets (Lönneroths) nya Hagainventering, utgavs Larsson och Lönnroths *Landshövdingehus och trähus i Göteborg* i vilken landshövdingehuset sammanförs med trähuset. Boken utgjorde en del i projektet och publikationsserien ”Den nordiska trästaden” (behandlad ovan) och var ett bidrag till diskussionen av trähusens framtida bevarande i en nordisk kontext.²⁰³ Även om flera av landshövdingehusområdena behandlas, har Haga en särställning i boken.²⁰⁴

Ursula Larssons arbete med landshövdingehus var inte avslutat. Året därpå disputerade Larsson på avhandlingen *Landshövdingehusen i Göteborg: En studie i klassbostättning* i arkitekturens teori och historia på Chalmers tekniska högskola under handledning av professor Elias Cornell.

I avhandlingen såväl som i boken som följde på denna (*Landshövdinge-*

husens Göteborg, 1979) blir det tydligt hur vissa stilar och utvecklingsfaser inom landshövdingehustypen tilldelas företräde framför andra, samtidigt som Haga återigen fokuseras. Förutom en utförlig och utvecklad bebyggelsehistoria för Haga (som delvis bygger på Kjellins bok från 1971) framträder Haga här som den viktigaste platsen för just arbetarbostadsprojekt: ”Med dessa hus i Haga hade staden bidragit till och gett officiell sanktion åt en klassbosättning som skulle bli utmärkande för Göteborg.”²⁰⁵ Här lokaliserar hon alltså arbetaren entydigt till Haga (jämför diskussionen av Lönnroths undersökningsresultat ovan). Men när det gäller frågan om landshövdingehuset och dess sociala inplacering menar Larsson istället och till skillnad från Nordberg, att denna hustyp

... aldrig uteslutande varit till för arbetarklassen. I varje stadsdel fanns det alltid partier vid vissa gator, hörnlägen eller torg som lockat till sig en mer burgen befolkning. I Haga var det Landsväggsgatan och Nya Haga i närheten av Sprängkullsgatan och Södra Allégatan ...²⁰⁶

Författaren menar både att Haga är ett genuint exempel på klassbosättning och att Hagas landshövdingehus kunde hysa ”en mer burgen befolkning”. Dessa påståenden är båda rimliga. Men det faktum att de inte hålls isär tidsrumsligt, medför att Haga inmutas i ett arbetarstadsdelsfack. Här framträder alltså den dubbelhet som jag tidigare iakttagit.

I Larssons framställning märks också en uppenbar prioritering av vissa tidliga skikt genom att vissa stilepoker får företräden. I avsnittet ”Landshövdingehuset i stilhistorien” är 80–90-talens landshövdingehus med sin ”livfulla artikulering” ”den klassiska perioden”,²⁰⁷ vilket är den gängse nyttjade konstvetenskapliga terminologin, men som samtidigt också ger möjlighet till en betydelse av annat och mer normativt slag. Härmed är det de äldre byggnaderna som framträder, vilket sammanfaller med Cornells (1963) utsaga att ”[e]ndast de som byggdes under mellanperioden kring 1900 är dåliga. De äldre kan alltså användas och duger mycket väl att bygga om till fullgoda moderna bostäder.”²⁰⁸ Det är alltså denna prioritering som Frenberg iakttog och kritiserade. Tidigare hade såväl Nordberg som Widéen bedömt de yngre landshövdingehusen som bättre än de äldre. Widéen skriver: ”Landshövdingehuset är [...] typiska för Göteborgs förortsmiljöer. Utredningen har tagit fasta på några av dessa. De bäst bevarade tillkom under nationalromantiken.”²⁰⁹ Nordberg menar: ”Om äldre landshövdingehusområden ibland vittnar om bristande ansvar för bostadsmiljön, är detta snarare stadsplanens än hustypens fel.”²¹⁰ Här framgår att landshövdingehuset som typ betraktat visserligen har

vissa kvaliteter, men att den senare periodens stadsplan medförde bättre lösningar ur flera avseenden (nyskapande planer och exteriörer, stadsplan anpassad till topografi, omsorg om utemiljön med mera). Nordberg menar också att dessa stadsplaneförbättringar kring 1910 medförde ”att även medelklassen börjar acceptera landshövdingehuset som bostad” på grund av ”de ändrade förutsättningarna”.²¹¹ Deras rangordning följde på så vis saneringsgeografins: Kungsladugård, ”ordningens stadsdel”,²¹² hölls med sina landshövdingehusområden utanför saneringsprogrammet (jämför kapitel 3) – Kungsladugårds landshövdingehus var också de första där ombyggnad och renovering (bl.a. i hyresgästers regi) prövades redan i början av 1970-talet.²¹³

Larssons fortsatta landshövdingehushistorik blir en berättelse om hur byggnadstypen degenereras: en ”tendens mot anonymitet” sägs prägla byggnadstypen efter sekelskiftet i t.ex. Majorna,²¹⁴ och funktionalismens landshövdingehus i t.ex. Källtorp döms ut.²¹⁵ Larssons handledare för avhandlingen var som sagt professor Elias Cornell. Cornells motvilja mot funktionalismen har uppmärksamats som i det närmaste ”ohistorisk”.²¹⁶

Jag har ovan redan visat hur det är just detta – den s.k. medelklassens inträde i landshövdingehuset – som är centralt i Larssons kritik mot Widéens bebyggelseinventering 1967. Larsson menade alltså att Widéens urval, dvs. framför allt de senare landshövdingehusen, inte omfattade de ”klassiska” landshövdingehusen: de hus som *ännu inte* var byggda också för medelklassen, utan var riktiga arbetarbostäder.²¹⁷

Det som vid första anblicken förefaller vara estetiska preferensskillnader beträffande olika perioders landshövdingehus, visar sig här alltså kunna avtäckas som ideologiskt förankrade subjektiva positioner som genom olika historiseringar konstruerar platser och placerar dem i en vidsträckt imaginär geografi – en geografi där Haga intar rollen som Arbetarstadsdel med stort A. Här finns också en intressant överlappning mellan saneringsgeografien och bevarandegeografien: Frenberg och Larsson betonade båda den göteborgska klassbosättningen som viktigaste kontext till ”arbetarbostaden” och ”landshövdingehuset”, samtidigt som helt olika mening lades i dessas förekomst. Medan Larssons historisering gav företräde åt de tidigare ”klassiska” landshövdingehusen, gav Frenberg företräde åt dem som byggnadstyp och ansåg de senare vara betydelsefullast. I det fortsatta arbetet kom dessa två positioner att fortsätta konkurrera, fast i termer av antikvariska intressen mot byggher-reintressen.

Denna framför allt konsthistoriska beskrivning av landshövdingehus ska-

pade emellertid helt nya möjligheter vid listningen av kulturhistoriskt värdefulla byggnader i Haga. Med de etablerade begreppen ”epoker” och ”stilar” och den konsthistoriska terminologin kunde ett urval av ”karaktäristiska exempel på olika hustyper” göras också för landshövdingehusen – de blev t.ex. goda representanter för såväl nyrenässans som nationalromantik.

VÄSTRA SKANSGATAN / DICKSONSKA STIFTELSEN

Som jag ovan har visat hade Västra Skansgatan en framträdande plats i 1967 års inventeringsurval i Haga. I ovan nämnda muesiuppsats av Lönnroth 1970 undersöks kvarter som gränsar mot denna gata, och i 1972 års utredning är Västra Skansgatan både en ”utpräglad bostadsgata” och ”en av de mest välbevarade”.²¹⁸ Västra Skansgatan framträder som en central del av ”det gamla fina Haga”. Vad har då i avhandlingen kommit fram redan tidigare om Västra Skansgatan?

Wallqvist skriver i sin utredning 1891 att ”Västra Haga torde vara sämre än Östra och Nya” beträffande dryckenskap och osedlighet.²¹⁹ Däremot menar Fredberg (1919) att Västra Haga, där Västra Skansgatan ligger, var den mest och bäst bebyggda delen av Haga, att där bodde en burgen medelklass, att hyresgästerna valdes med omsorg (vilket kan syfta på stiftelsehusen eller Linnégatans höga tegelarkitektur), samt att detta var Hagas fridfulla del, med väl underhållna hus och nätta trädgårdstäppor. Lönnroth (1970) visar att kvarteret Furiren (som ligger längs ena sidan av Västra Skansgatan) 1875 hyste en för Haga ”normal” social struktur, dvs. varken hög eller låg andel socialgrupp I och II. Det finns alltså vissa motstridiga uppgifter om Västra Haga, vilket egentligen inte motsäger att själva gatan Västra Skansgatan skulle ha varit relativt välordnad i vissa skeden.

Om man istället jämför med vilka delar av Haga som figurerat i utredningar (se kapitel 4) visar det sig att t.ex. saneringsutredningen 1938 (publicerad i *Bostadssociala utredningen* 1947) valde ut Östra Haga som undersöknings-exempel med motiveringen: ”Bebyggelsens kvalitet är i genomsnitt något sämre för denna del än för den västra.”²²⁰ Också *Näringslivets Bostadsbyggnadsdelegations saneringsförslag* 1947 gällde den östra delen av Haga och likaså den sociologiska undersökningen från 1949: intervjuerna gjordes ”strategiskt” i ett par kvarter, men en analys visar att de flesta låg i Östra Haga (se kapitel 4). I t.ex. *Svenska stadsmonografier: Göteborg* framgår av flera kartor att Hagas östra del hyste långt fler verksamheter än den västra. Exempelvis anges endast den östra delen av Haga Nygata (gata med öst–västlig riktning som

korsar Västra Skansgatan) som handelsområde.²²¹ Det räcker här att konstatera att just den östra delen av Haga, i kontrast till västra, utgör den mest stigmatiserade delen sedan 1930-talet och inom saneringsgeografen. Den bebyggelsehistoriska utredningen 1972 slår fast att Västra Haga är den allra äldsta delen av Haga. Valet av Västra Skansgatan 1972 (men också redan i 1967 års inventering) förefaller på så vis i flera hänseenden som okontroversiellt.

I Ursula Larssons avhandling 1973 utgör Västra Skansgatan den mest typiska landshövdingehusgatan i Haga. I avhandlingen utgör åtskilliga hus längs Västra Skansgatan i Haga exempel på ”klassisk stil”, och beskrivs med konsthistorisk terminologi. För att ge några exempel:

- Västra Skansgatan 12 (13 kvarteret Korpralen 12, uppfört 1881): ”med högre relief i fönsterfoder och överstycken”.
- Västra Skansgatan 12 (13 kvarteret Korpralen 12, uppfört 1881): ”den kontinentala nyrenässansens första nedslag i landshövdingehuset”, ”bruttet tak – mansardtak”.
- Västra Skansgatan 6 (kvarteret Korpralen 1, uppfört 1884), med sina ”utskjutande vindskupor – lukarner”.
- Västra Skansgatan 6 och 8 (uppfört 1884 respektive 1891): ”ger exempel på många drag som kännetecknar det ’klassiska’ landshövdingehuset, den kvaderputsade bottenvåningen med slutstenar över fönstervalven, den stickbågiga porten, trekantsgavlarna över andra våningens fönster, fönsterbröstningarna med stående panel som fyllnad i kontrast mot den maskinspontade, liggande panelen slutligen takkonsolerna som bär upp taksprånget.”

På dessa sätt blir Västra Skansgatan en gata där både ”normal”, ”typisk”, och ”äldst” kan framträda samtidigt.

Fokus på byggnaderna kring Västra Skansgatan förstärktes på fler sätt. Dicksonska stiftelsens två kvarter längs Västra Skansgatan samt två ytterligare fastigheter mittöver Haga Nygata var de första för vilka museet tog initiativ till byggnadsminnesförklaring redan 1975.²²² Dessa hus låg i kvarteret Furiren respektive kvarteret Korpralen. Stadsbyggnadskontoret hade under tiden föreslagit att ett provområde skulle upprättas i vilket man skulle prova olika byggnadsarbeten för fortsatt utveckling av mer detaljerade åtgärdsprogram. Riksantikvarieämbetet menade att detta förslag skulle ge möjligheter att pröva rådande låneregler vid upprustningsarbeten på kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Härigenom blev Furiren och Korpralen de första kvarteren där

Västra Skansgatans "klassiska" landshövdingehus, här på en bild ur Larsson & Lönnroth 1972.

nya saneringsmetoder prövades: trähus och landshövdingehus skulle bevaras tillsammans med nybyggnation av vissa fastigheter.²²³

Genom de senare förhandlingarna kring byggnadsminnesprogrammet blev byggnadsminnesklassade husen i kvarteret Korpralen faktiskt fler istället för färre. Museets byggnadsminnesansökan 1975 hade gällt halva fastigheten Korpralen 13:1 (hörnhaus mot Västra Skansgatan), men i byggnadsminnesutredningen 1978 (utförd av Lönnroth) var dessutom Korpralen 13: 3, 5, 12, 13, 14 upptagna. Flera fastigheter längs Västra Skansgatan samt det andra hörnet mot Haga Nygata hade alltså tillkommit. I det reviderade byggnadsminnesprogrammet 1984 hade ytterligare en fastighet tillkommit, men denna gång inte genom att frågan om byggnadsminnesförklaring rests utan genom bytesförhandlingar (detta gällde Korpralen 13:2, det s.k. Bagare Asklunds hus, vilket jag skall återkomma till).

Jag skall här belysa hur Dicksonska stiftelsens hus i Haga på flera sätt kan visa hur urvalet av byggnader står i relation till maktförhållanden som spelas ut och traderas över lång tid. Frågan om ”fint” och ”fult” kan därför inte förstås utan att dessa granskas. Först måste nämnas att två av stiftelsens kvarter är belägna längs Västra Skansgatan. I Cornells arkitekturpromenad 1963 nämndes Dicksonska stiftelsens hus, de blev senare utpekade i 1967 års inventering samt i alla de museiinventeringar som följde därefter. Hur kan vissa hus så självklart vara del av ”det gamla fina Haga”?

Dicksonska stiftelsens uppförde hus i Haga vid flera tillfällen: sex trähus ritade av Adolf Edelsvärd åren 1857–58 (nuvarande kvarteret Löjtnanten, rivna 1902), tegelhusen i kvarteret Fänriken ritade av Adolf Edelsvärd åren 1860–61, tegelhusen i 6 kvarteret Löjtnanten ritade av Hans Hedlund 1904. De två äldre av Dicksonska kvarter gränsar som sagt till Västra Skansgatan.²²⁴ Men det är inte primärt detta som ger dem deras rang, utan den måste ses i relation till hur byggnaderna redan vid själva sin tillkomst, såväl socialt som materiellt, konstruerades som betydelsefulla. De var disponerade för att traderas såsom representationer av en borgerlig välgörenhetspraktik inom verksamhetsområdet ”arbetarbostäder”.²²⁵ Eftersom dessa hus ritades av namnkunniga arkitekter (till skillnad från många andra hus i Haga) blev de formgivna efter rådande arkitekturstilar – och samtidigt också möjliga att framgent beskriva med konventionaliserade stilhistoriska begrepp. Detta i sig medförde att de blev (och har förblivit) välkända också för folk som aldrig satt sin fot i Haga. Det var visserligen Dicksonska folkbiblioteket som förekom mest frekvent i stadsguider (se kapitel 2), men också bostadshusen framskym-

Dicksonska stiftelsens hus i kvarteret Fänriken, ritade av arkitekt Adolf Edelsvärd 1860–61.

tar. De finns upptagna i arkitekt Hans Hedlunds presentation av Göteborgs byggande *Återblick öfver byggnadsverksamheten i Göteborg och omgifningar under åren 1882–1907* (skriven 1908) där Dicksonska stiftelsens arbetarbostäder i Haga utgör två av totalt tre exempel på de senaste 25 årens uppförda arbetarbostäder i Göteborg.²²⁶ Det behöver förstås erinras att Hans Hedlund själv varit anlitad som arkitekt av Dicksonska stiftelsen för Dicksonska folkbiblioteket men också för ett av stiftelsens bostadshus i Haga (6 kvarteret Löjtnanten), dvs. för ett av de hus som hans skrift lyfter fram. Det behöver också erinras hur just Hedlund yttrar sig mycket nedlåtande om landshövdingehuset, hur de ”dömer hvarje stadsdel, där den gör sitt intåg, att bli för den konstnärligt kännande vandraren till en dödlig skräck”, hur de har ”glädjelösheten, simpelheten som särmärke” och ”i sitt yttre [bär] klassmärkets motbudande drag”.²²⁷ Att landshövdingehuset artikuleras som klasspräglade visar hur de för Hedlund materialiserade en klassbaserad socialistisk ideologi – den ideologi som Göteborgsliberalismen försökte motverka. I detta intar Hans Hedlund en position som påminner om hans far, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidnings* redaktör S. A. Hedlund, engagerad i bostadsförhållandena för mindre bemedlade (den s.k. Pauperismkommittén 1864) samt i frågor om att överbrygga motsättningar mellan arbetstagare och arbetsgivare genom sociala och ekonomiska reformer.²²⁸ Det är därför intressant att Dicksonska stiftelsens bostäder etiketteras som ”arbetarbostäder” inom ramen för en liberal position – härmed upprätthålls grundvalen för filantropin och de sociala skillnaderna kan naglas fast (parallellt med visioner om deras överbryggande).

Ett annat exempel på hur stiftelsehusens position etableras och upprätthålls är den minnesskrift över donatorerna Dickson, *Robert Dicksons Stiftelses Arbetarbostäder*, utgiven 1914 av stiftelsens kamrer Thorsten Rinman, som innehåller en historik över stiftelsens byggnadsverksamhet i Haga (och i de andra stadsdelarna).²²⁹

Just denna Hagabebyggelse blev alltså redan medan den var under uppförande inskriven i en kanon för stadens viktiga monument och artikulerad såsom viktig och ”fin”.²³⁰ Husen har sedan framgent behållit upphovsmännens namn samt sin plats inom ”det gamla fina Haga”. Också detta visar den – under vissa omständigheter – genomgripande fasthet och kontinuitet som rumsliga betydelsekonstruktioner kan ha genom att ha sin tillkomst i vissa privilegierade socioekonomiska sammanhang. Här uppenbaras på så vis hur stadsbyggnadspolitikens förlopp inte bara hela tiden har sitt historiska sammanhang av intresse motsättningar, utan också att stadsbyggnadspolitiken

behöver begripas som ett socioekonomiskt positionstagande med räckvidd *över* tid och rum: vissa företeelser (rumsliga betydelsekonstruktioner) framträder i god och kontinuerlig belysning, andra marginaliseras.

Dicksonska stiftelsens hus i Haga ingick redan 1967 i museets då ytterligt begränsade urval av hus i byggnadsminnesklass. Dessa hus hyste inte alls den verksamhetsblandning som kännetecknade Hagas andra kvarter med blandning av butiker och verkstäder samt även fastighetsägarens bostäder. I denna framträdandeform blev arbetaren alltså redan från början inlemmad i ”det gamla fina Haga”: en ren boendefunktion och en skötsam arbetare.²³¹

Jag har här visat hur Västra Skansgatan, där två av tre Dicksonhus ligger, hade potential att bli en central nod i etableringen av ”det gamla fina Haga”: här sammanfaller ”trä” (för samtliga hus utom Dicksonska, som istället kan inkluderas på de villkor som beskrivits ovan), ”arbetare” och ”inre”, samt länkas vidare till ”boende”. Flera av landshövdingehusfastigheternas fasadutformning medgav dessutom en stilhistorisk beskrivning. Detta senare är inte minst anmärkningsvärt: det visar hur de kunskaps- och bildningsregler som etablerats före ”det gamla fina Haga” fortfarande var verksamma och hur Västra Skansgatan kunde bli en kristalliseringspunkt för flera olika regelbundenhetsfält.

MOT EN SEKELSKIFTESESTETIK

I de genomgripande och ofta mycket dyrbara restaureringarna blev bevarandefrågan sedan överförd till en annan spelplan. Här gällde det att finna åtgärdslösningar på rent konkreta problem. Antikvarisk expertis tillsammans med fastighetsägare, byggnadstekniker och hantverkare blev tvungna att söka såväl tekniskt, ekonomiskt som kulturhistoriskt godtagbara lösningar för den övergripande ”anpassning” som föreskrevs. I detta arbete med att styra ingrepp för att bevara identifierade kulturhistoriska värden, med att prioritera mellan olika detaljer, olika färgskikt, olika historiska lager, olika byggnadsdelar etc., konstruerades ”det gamla fina Haga” materiellt. Oundvikligen blev Haga här, genom detta prioriteringsarbete, en mycket mer entydig plats än någonsin tidigare. Men detta faktum kan inte hänföras till någon enskild aktör, eller ens till det sätt på vilka dessa aktörer tillsammans arbetade i Haga. Istället kräver varje ingrepp och varje åtgärd en prioritering, och varje prioritering kräver en idé – en föreställning om varför just det ena skall göras på bekostnad av det andra. Det är därför just denna föreställning som här skall undersökas utan att dess rimlighet skall ifrågasättas.

Detta avsnitt skall belysa hur ”trä”, ”arbetare”, ”inre” och ”boende” sammanlänkades också med en specifik tidslighet, men också hur detta senare materialiserades i det konkreta bevarandearbetet.

Den bebyggelsehistoriska utredningen 1972 anger att Haga ”speglar utvecklingen av förhållandena för en stor del av Göteborgs arbetarbefolkning. Särskilt [...] perioden 1840–1920”. Den tidsperiod som avgränsas – och som alltså skall svara mot arbetaridentiteten – sträcker sig över åtta decennier. Den överskrider i den bortre änden något den period man konventionellt brukar räkna till industrialiseringens och urbaniseringens början (1860-talet), men kan ändå sägas väl svara mot den period då arbetarbefolkningens antal ökade kraftigt. Den täcker också med råge in det som ovan har benämnts landshövdingehusets ”klassiska” period.

I det konkreta bevarandearbetet snävades sedan detta tidsspänn in avsevärt. Det Haga som man kämpade för, det som avsågs spegla arbetarbefolkningens historia, förhandlades och omförhandlades visserligen i bevarandekampen i så hög utsträckning att Lönnroth 1985 menar att ”Planen för Haga är en kompromiss”.²³² Ändå är de kunskaps- och bildningsregler som ovan nämnts fortfarande giltiga. Detta kan belysas av urvalsförfarandet i de olika utredningarna, med avseende på byggnadernas ålder.

I 1972 års urval i den bebyggelsehistoriska utredningen fördelar sig bebyggelsens uppförandeår över hela perioden 1840–1920.²³³ Även om byggnadsminnesutredningen 1978 gör lite andra prioriteringar (såsom ett utsorterande av stenhus uppförda senare än 1880 samt av landshövdingehus efter 1910), kan samma tidsmässiga avgränsning sägas vara giltig för också denna utredning. I det färdiga byggnadsminnesprogrammet 1979 är tidsavgränsningen emellertid något snävare: husen som upptas där är uppförda ca 1850–1890 – framför allt har hus uppförda efter 1900 tagits bort.²³⁴

Som jag tidigare har påpekat kan man inte förbigå den betydelse som Göteborgs historiska museum hade för bevarandearbetets effekter. Bl.a. producerade museet underlag för urval och prioriteringar, beskrivningar av kulturhistoriska värden och man utförde även antikvarisk kontroll. I ett nummer av facktidskriften *Kulturmiljövård* presenterades 1985 bevarandearbetet i Haga ur olika perspektiv. I en artikel beskriver Gudrun Lönnroth tillsammans med kollegan Lena Tengnér²³⁵ sina överväganden i det konkreta bevarandearbetet och den övergripande kulturhistoriska målsättningen:

En utgångspunkt för hela arbetet i Haga har varit att bevara intrycket av

sekelskiftets arbetarstadsdel så att man fortfarande kan ana något av det hårda och fattiga liv som levts här.²³⁶

Här har tidsskiktet snävats av så att endast tiden kring sekelskiftet utgör grunden för materialiseringen av ”det gamla fina Haga”. Hur går det då till att bevara ”intrycket av sekelskiftets arbetarstadsdel”? Författarna berättar om en konkret princip. För att kunna åstadkomma denna hårda och fattiga sekelskifteskaraktär får miljön inte bli ”för idyllisk”, även om lägenheterna och husen i övrigt behövt anpassas till modern standard.²³⁷ Detta förefaller ha varit den mest centrala principen, men Lönnroth och Tengné menar också att ambitionsnivån var varierande. För hus som krävde omfattande grundförstärkningar och bjällkagsingrepp prioriterades exteriören, för hus med särskilt intressanta interiörer satsades på bevarandet av t.ex. gamla spisar och kakelugnar. Kravet på äkthet anpassades på så vis från fall till fall: ”vi [har] inte följt en enda bestämd linje”.²³⁸ Detta medförde att tillägg, attrapper och kopior också kunde komma ifråga när det gällde spegeldörrar eller skorstenar: ”helhetsintrycket [...] är viktigare än att ärligt visa var ett ingrepp gjorts och något nytt tillförts”.²³⁹ Emellertid har några ”rum och lägenheter [...] fått en rent museal behandling och inte fogats in i bostäderna”.²⁴⁰

Också andra frågor kan belysa hur denna problematik omsattes i konkreta materiella resultat som i olika grad påverkade de rumsliga förhållandena. Arbetarhistoriseringen styrde alltså inte bara val och bortval på en övergripande skala av hela byggnader, utan den styrde också val och bortval ner på detaljnivå såsom färgsättning:

För museet har det varit ett mål att *använda färgsättningen* för att *förstärka intrycket av arbetarstadsdelen Haga*.²⁴¹

Vilka kulörer som verkligen kan anses höra till ”arbetarstadsdelen” kan ur avhandlingens perspektiv inte bestämmas, men ett konventionellt (om än kontroversiellt) antikvariskt förhållningssätt är att återgå till ”ursprunget” – att helt enkelt skrapa fram ett prov från det understa färglagret. De kulörer som här valdes var emellertid inte några sådana ursprungliga kulörer, utan istället valdes de för att de skulle *passa ihop* och *förstärka* det som man ansåg vara Hagas och det enskilda husets typiska uttryck.

[i] allmänhet har inte den ursprungliga färgen tagits fram. Istället har vi försökt välja färger som mer allmänt stämmer med husets arkitektur.²⁴²

Det handlade om grå och gråbruna nyanser, men också relativt starka ockragula och rödbruna kulörer. Detta val av färgprogram skedde också i enlighet med det övergripande program som angav en *sekelskiftesestetik*: ”att bevara intrycket av sekelskiftets arbetarstadsdel”.

Denna sekelskiftesestetik medförde självklart att nybyggda fastigheter inte riktigt var i överensstämmelse med renoverade. I ett PM för kvarteret Infanteristen, den s.k. kyrkan, menar museet t.ex. att man vill ha slutna plank mot nästa gård eftersom gårdarna hade olika färgsättning och att granngården hade olämpliga lampor. Man önskar alltså avskilja en välbevarad/välrenoverad fastighet i sekelskiftesestetik från mötet med något annat. Detta exempel visar hur en idé om ett estetiskt homogent arbetarsekelskifte kan materialiseras och hur rummet kan renodlas både semiotiskt och materiellt.

Sekelskiftets arbetarstadsdel kläddes alltså i en färg- och formestetik som inte hade täckning i det konkreta historiska material som bebyggelsen utgjorde (som autentiska färger), men inte heller hade täckning i den historiska situation under sekelskiftet, då naturligtvis flera olika tidsskikt existerade sida vid sida. Arbetaren placerades i en simulerad sekelskiftesmiljö med till det yttre bevarade fasaduttryck och en justerad färgskala vilken betonade helheten och band ihop de tidigare separat byggda, separat underhållna och eventuellt misskötta – samt sannolikt mindre harmoniskt avstämda – byggnaderna.

Byggnader från åren 1850–1890 valdes ut för att representera Hagas arbetarhistoria. Det som från början var en önskan och en medveten prioritering av bebyggelse tillkommen under hela skedet från industrialismens tidigaste tid och fram till 1920 och som artikulerades som en ”blandning”, resulterade i kompromisser (mellan olika aktörer i ojämlika maktförhållanden) och en homogenisering: ”det gamla fina Haga” framträdde i avstämda kulörer. Den sociorumsliga heterogenitet som tidigare kännetecknat Haga och som också utgjorde del av bevarandeintentionen – verksamheter och boende tillsammans, prydighet och flit bredvid smuts och oordning – hade för länge sedan omintetgjorts av den stadspolitiska intentionen att sanera bort Haga (jämför kapitel 3 om saneringsgeografen samt nedan). Det antikvariska arbetets omfattning blev därigenom reducerat och transponerat till produktionen av något *annat*. Men denna undersökning visar dessutom hur också det antikvariska arbetet konstruerade Haga som en homogeniserad plats, med ”trä”, ”arbetare”, ”inre”, ”boende” och ”sekelskiftesestetik” som de centrala kunskaps- och bildningsreglerna.

Historiseringenens skuggor

Som hittills visats medförde historiseringen av Haga som en arbetarstadsdel en centrering av vissa rumsliga aspekter. Denna centrering marginaliserade samtidigt andra aspekter – den inte bara framhävde utan upprättade framför allt gränser. Jag kommer i detta avsnitt belysa den marginalens geografi som kan tecknas av de företeelser som *redan förekommer* i det källmaterial som jag behandlar, men som *inte* har länkats till ”det gamla fina Haga”. Det handlar här alltså om att lyfta fram ett slags *negativbild* av ”det gamla fina Haga” och se hur det motsvarar vissa i Haga befintliga materiella företeelser. Det var ett begränsat antal byggnader som det kulturhistoriska utredningsarbetet kunde hantera. Dels minskande bebyggelsemassan successivt genom pågående rivning, dels styrde vissa kunskaps- och bildningsregler vilket urval som var rimligt. Jag har ovan ringat in några av de viktigaste förhållandena kring detta. Men en viktig fråga är också vilka byggnadstyper som uteslöts ur ”det gamla fina Haga”.

Genom att vissa befintliga materiella företeelser marginaliserades – här identifierade som de som var utförda i funktionalistiskt stil, stenhus, ”gytter” och lokaler – marginaliserades också på samma gång vissa sociala fält – det som kan knytas till modernitet, till borgerlighet, till trasproletariat samt till hantverkare.

FUNKTIONALISTISK BEBYGGELSE

Det är tydligt att särskilt funktisbyggnaderna diskriminerades genom de övergripande (så småningom till sekelskiftestetik avsnävade) kunskaps- och bildningsreglerna. Detta visar behandlingen av Haga inom de kulturhistoriska utredningarna. Utifrån antagandet att just perioden 1875–1910 (jämför ovan) frambringade ”en för Haga karaktäristisk blandning av olika hustyper”, kunde redan från början hus uppförda efter 1930 undantas från själva inventeringen – och detta trots att stadsdelen *de facto* fortsatte att bebyggas ända fram till 1950: ”1910–1950 tillkom ett 10-tal nya hus”.²⁴³

Redan i underlaget till utredningen prioriterades alltså hus som bidrog till en ”karaktäristisk” blandning – framför andra som också ingick i den *faktiska* blandningen. Till dessa senare hörde alltså bl.a. byggnader med ett funktionalistiskt formuttryck.²⁴⁴ Minns att Ursula Larsson talade om senare landshövdingehus, dvs. de som hade ett mer ”funktionalistiskt” stiluttryck, i termer av degenerering, och att hennes handledare professor Cornell också ogillade detta formuttryck.

En central fråga vid bevarandearbete är byggnadens exteriör, oftast begränsad till fasaden. En iakttagelse är att acceptansen för exteriöra förändringar (dvs. brist på originalutförande) ökade i proportion med byggnadens ålder. När det gäller de allra äldsta husen som valts att ingå i gruppen ”bevarandevärda” (fyra stycken) var dessa alla förändrade. Den bebyggelsehistoriska utredningen från 1972 anger att: ”Av dessa tidiga typer finns idag inga helt bevarade i sitt ursprungliga skick. [...] alla är delvis ombyggda.”²⁴⁵ Beträffande dessa hus kunde de kontinuerliga fysiska anpassningarna lyftas fram i framställningen utan att detta påverkade husens kulturhistoriska värde.

Men det fanns gränser för detta förhållande, gränser som visar att kunskaps- och bildningsreglerna för ”det gamla fina Haga” var mer komplexa än att de helt enkelt sammanlänkade ”arbetare” med ”trä”, ”inre”, ”boende” och ”sekelskifte”. Det finns intressanta exempel på byggnader som visserligen uppfyllde dessa kriterier, men som ändå inte diskursivt inleddes i detta objekt förrän vissa ytterligare kriterier hade uppfyllts. En undersökning av arbetargeografins marginaler kan belysa detta.

Ett särskilt intressant exempel på marginalisering utgörs av det s.k. Asklundska huset på Haga Nygata, uppfört 1855.²⁴⁶ I Garpenfeldt och Jacobssons inventering av Hagahusens (tekniska) standard 1971 finns det Asklundska 2-vånings trähuset upptaget och anges då vara i mycket gott skick, av god kvalitet och sanitär standard. Vid bedömningarna av fasadutformning lade författarna vikt vid grad av detaljrikedom, fasadens proportioner med hänsyn till hustypen, samt dess bidrag till gatumiljön. Asklundska husets fasadutformning får också i detta avseende gott betyg – om än inte allra högsta.²⁴⁷

När det gäller kulturminnesvårdens värdering av Asklundska huset är den till att börja med annorlunda än Garpenfeldt och Jacobssons. I 1967 års inventering finns huset upptaget som miljöbildare längs Haga Nygata. I 1972 års bebyggelsehistoriska utredning är Asklundska huset däremot inte upptaget, och inte heller i 1978 års byggnadsminnesutredning (grupp A + B) – och detta trots att båda grannfastigheterna mot Haga Nygata ingår i båda utredningarnas urval. Utifrån Garpenfeldt och Jacobssons bedömning kan man inte utläsa att dessa grannfastigheter skulle vara i bättre tekniskt skick.

Varför Asklunds hus inte ingick i kulturminnesvårdens utredningsurval är en fråga som inte enkelt kan besvaras med hjälp av utredningsmaterialet. Det reviderade byggnadsminnesprogrammet från 1984 tar plötsligt upp Asklundska huset, visserligen på grund av kompromisserna i byggnadsminnesförhandlingarna mellan länsstyrelsen/Riksantikvarieämbetet och fastighetsägarna,

men själva omvärderingen och proceduren kring husets överflyttning till byggnadsminnesprogrammet är intressant i sig.

Först något om själva byggnaden såsom den har presenterats i olika sammanhang: Från 1891 hyste byggnaden Asklundska bagerirörelsen, och den ägdes och beboddes av två generationer Asklund i knappt hundra år, ända fram till 1982. Huset var alltså ett av alla de hus i Haga där ägaren bodde i huset, samtidigt som flera lägenheter hyrdes ut:²⁴⁸ 1971 hyste Asklundska huset elva personer i nio lägenheter, men det fanns också tre lokaler, varav ett svarveri.²⁴⁹ På 1930-talet hade det gjorts en större ombyggnad i huset då fasaden mot gatan putsades och hela bottenvåningen inreddes för nämnda bageri. Fyra stora skyltfönster vette mot gatan.²⁵⁰ Huset blev alltså kraftigt förändrat under 1930-talet och såg på 1970-talet inte ut som andra byggnader uppförda kring 1850: det var anpassat till en förändrad marknadssituation och hade fått ett funktionalistiskt estetiskt uttryck.

Utifrån de andra iakttagelser som gjorts beträffande urval och framträdande, kan man förstås spekulera om det var bristen på ”autenticitet” – en alltför uppdaterad fasad – som var skäl till att huset lämnades utanför i museets urval 1972 och 1978. Men till detta kommer det faktum att Asklundska huset också förefaller vara en borgerlig bostad belägen i det innersta av ett Haga som definierats i andra sociala termer. På en bild i Schånbergs *Hundra år i Haga* från 1983 visas bilden ”Interiör av det Asklundska hemmet”: en borgerligt inredd salong där fastighetsägaren, Filip Asklund, hade bott i 92 år.²⁵¹ På gården hade han låtit bygga en veranda.²⁵²

Filip Asklund var i själva verket en mycket välkänd Hagabo: grundare och hedersledamot av Föreningen Gamla Hagapojkar (som bl.a. renoverade Bergsgatan 19, ”Hagas äldsta hus”), grundare av och långvarig ordförande för Haga kommunalförening, dessutom ordförande i Kyrkans vänner (kyrkopolitiskt parti, partipolitiskt obundet) i Haga församlings kyrkoråd samt kyrkvård. Familjen Asklund hade varit bageriidkare i flera generationer och det finns flera skrifter som lägger fast Asklundarnas betydelse för bagerinäringen i Göteborg.²⁵³ Asklunds bagerirörelse var också platsen för vissa centrala händelser under ransoneringstiden, det s.k. brödupploppet den 5 maj 1917, då hundratals, kanske tusentals, desperata människor drog runt mellan bagerier i Masthugget, Haga och Annedal där de krävde att få handla utan kupong men också plundrade butiker och brödutkörningsbilar.²⁵⁴

Det är också viktigt att i detta sammanhang erinra om att Maja Kjellin i sin Hagabok 1971 får ”de Asklundska fastigheterna” att framstå som hart när de

enda ”fina” i Haga. Kjellin ger flera uppgifter om dem, bl.a. att fastigheterna inköptes av ”[d]en kände ’Hagamillionären’, handlande Andreas Jonsson”, att det av stadsarkitekt Kaufmann ritade huset med sina tolv rum och sex kök var avsett att ”bidraga till att avhjälpa den svåra bostadsnöd som rådde”, och att husen numera (efter många turer inom bageriverksamheten) ”användes som väl renoverade bostadshus” (se kapitel 2).²⁵⁵ Jag har redan påpekat att detta är enda gången som Kjellin uttryckligen anger att ett Hagahus är i gott skick och att denna utsaga står bredvid utsagan att fastigheten redan tidigt har tillhört förmöget folk.

Asklund var alltså både genom sin bakgrund, egna företag och flera förtroende uppdrag en inflytelserik person i Haga, och den Asklundska fastigheten var utpekad som sällsynt välhållen. Det är i detta sammanhang relevant att något knyta tillbaka till frågan om hur den förändrade, anpassade, bebyggelsen ingick i bevarandearbetets omsorger. Jag återkommer sedan till Asklundska husets ställning i bevarandesammanhang.

Beträffande de allra äldsta husen, ansågs de vara kulturhistoriskt värdefulla trots att de oftast hade förändrats flera gånger. Samma förhållande – flera gånger förändrade – förefaller emellertid ha varit ett oöverstigligt hinder för hus där tillägg och omändringar hade gjorts efter 1930. Detta betyder att hus som hade nyttjats kontinuerligt och anpassats efter olika behov också in på 1900-talet blev diskriminerade. Detta var *de facto* en gränssättning mot funktionalistiskt stiluttryck trots att själva husen uppvisade en *faktisk funktionalitet*. Detta tillför en ytterligare aspekt av marginalisering.

I de översiktliga beskrivningarna av Hagas förändringar skriver Lönnroth om ett Haga som förefaller ha varit en fungerade stadsdel mitt i en annars mycket dramatisk kommunal utveckling mellan 1920 och 1960:

De gamla stadsdelarna fortsatte emellertid att fungera trots att befolkningen glesats ut och en del institutioner och verksamheter flyttat ut. [...] Befolkningssammansättningen var ganska normal i förhållande till den övriga staden. [...] Frireligiösa, politiska och andra ideella rörelser var fortfarande aktiva [...] stadsdelen fungerade ännu normalt.²⁵⁶

Denna beskrivning av Haga gjorde gällande att stadsdelen ”fungerade” ända fram till 1960-talet. Men det verkar som om de estetiska gränserna, vilka hade satts vid funktionalismens inträde, också i praktiken fungerade som en avgränsning av annat slag – en avgränsning gentemot just det som hade ”fortsatt att fungera”.

Detta är särskilt intressant beträffande skyltfönster och Asklundska huset. Skyltfönster vittnar om att själva funktionen (att visa upp varor längs denna gata) inte bara existerade, utan att den också fungerade såpass väl att ombyggnad bedömdes som en god fastighetsinvestering. Museet skriver i en historik att ”[r]edan vid sekelskiftet fick husen vid Haga Nygata butiker med skyltfönster”. Samtidigt blir hus i vilka man fortsatt att investera också under senare decennier och med funktionalistiska stiluttryck, marginaliserade och inte inkluderade i det bevarandevärda.²⁵⁷

Hur kom då Asklundska huset att slutligen bli värdigt en byggnadsminnesstatus? I en presentation av ombyggnad och nybyggnad i kvarteret Korpralen (gränsande till Västra Skansgatan) beskrivs hur ”Bagare Asklunds hus”, Haga Nygata 13, fick sin gatufasad *återställd i ursprungligt skick* i samband med ombyggnaden. Svartvita bilder visar både 1930-talsfasaden och den ”återställda” fasaden. Genom smårutor i rad längs skyltfönstrens hela överkant framstår fasadens stora skyltfönster som något mindre än förut. En liknande utformning kan ses på äldre bilder av ett grannhus.²⁵⁸ Dessutom har fasadens släta ljusa puts ersatts med en lockpanel i mörk oljefärg. Gårdssidans veranda revs vid renoveringarna.²⁵⁹ Observera också hur Filip Asklund framträder i egenskap av bagare, något som närmast måste tolkas som ett slags yrkesbe-teckning för den som bakar, och som i så fall blir en något vilseledande presentation för en fastighetsägare och egenföretagare.

Utifrån de uppgifter som jag har lagt fram om Asklundska husets behandling är det inte möjligt att annat än spekulera i orsakerna till att Asklundska huset först inte fanns med, och sedan togs med i olika urval. Det går endast att visa hur huset förändrades när det väl blev en del av bevarandeprogrammet.

Medan Asklunds ”funkishus” alltså till slut kom att få ett sekelskiftesinspi-rerat estetiskt utförande, utan veranda, finns det också exempel på hur andra hus i funktionalistisk stil marginaliserades i utredningar och andra texter. Ett exempel är biografen Rio på Landsväggsgatan 36, ritad av arkitekt Nils Olsson, som öppnade 1940. Denna omnämns inte i någon av museiutredningarna: i 1972 års utredning står t.ex. endast att ”1896–1930 ersattes delar av den äldre bebyggelsen [i kvarteret] med landshövdingehus och stenhus”.²⁶⁰ Den nämns inte heller i Garpenfeldt och Jacobssons inventering. Det intressanta är alltså att denna byggnad aldrig kom att inordnas i någon av de ordningar utifrån vilka Hagas stadslandskap utreddes och beskrevs. Huset revs och är nu ersatt med parkeringshus.

Reveterad fasad och stora skyltfönster på ”Asklundska fastigheterna”, ur Kjellin 1972.

Locklistpanel samt uppdelade skyltfönster med smårutor i överkanten på ”Bagare Asklunds hus” 2006.

Arbetsarhistoriseringen förmådde inte omfatta uttryck för en modern urban livsstil, såsom en biograf i funkisstil.

STENHUS, GYTTER OCH VERKSAMHETER

I Widéens inventering av Haga 1967 urskiljdes de Hagakvarter som vette mot Linnégatan som kulturhistoriskt värdefulla. Museets utredning 1972 bedömde dessa höga stenhuskvarter på ett annat vis:

[De] anslöt varken arkitektoniskt eller socialt helt till den övriga Haga-bebyggelsen. Det gäller också ett 10-tal andra stenhus som uppfördes i Haga kring sekelskiftet.²⁶¹

Jag har ovan med många olika slags exempel visat att träbebyggelsen inom museets olika utredningar efter 1967 framträder som den viktigaste delen av Hagas bebyggelse.

Vad tyckte då ”allmänheten”? Om man går till allmänhetens byggnadsminnesansökningar och betraktar dem som uppfattningar om Hagas kulturhistoriska värde märks en delvis annan prioritering.²⁶² Som uppfattningar om Hagas kulturhistoriska värde visar (framför allt de tidigare) byggnadsminnesförslagen att trähus i Hagas inre delar hölls som viktigast, men byggnadsminnesansökningarna föreslår också sten- eller tegelhus, ofta högre än tre våningar, ibland belägna längs Hagas ytterkanter.²⁶³

Två hus som på detta vis föreslogs som byggnadsminnen av privatpersoner är tegelhusen kvarteret Hornblåsaren 17:5 och kvarteret Kruthornet 31:1, bostadshus i 6 respektive 4 våningar med butiker i bottenplan, båda belägna längs Hagas ytterkanter (hörnet Linnégatan/Landsväggsgatan respektive Södra Allégatan). När det gäller Hornblåsaren 17:5 finns det uppgifter om hur kulturminnesvården betraktade huset. Huset fanns visserligen upptaget i Widéens utredning 1967, men saknades i senare museiutredningar eftersom det inte ansågs ansluta till de övriga Hagabebyggelsen.²⁶⁴ Länsantikvarien menade däremot 1979 att byggnaden tillhörde den grupp av byggnader i Haga som ”uppfyllde kraven för förhöjt låneunderlag”, men som ändå ”inte kunde komma ifråga som byggnadsminnen”.²⁶⁵ Tegelbyggnaden ansågs alltså värdefull och intressant, men kunde ändå inte prioriteras.

En helt annan del av Hagabebyggelsen som hamnade i skuggan var Hagas ”gytter”, mer provisorisk bebyggelse såsom skjul, verkstäder, men också gårdshus med lägenheter etc. Beskrivningar av Hagas bebyggelseutveckling

Mellangatan i Haga ca 1965. Längst fram stenhuset i hörnet Mellangatan/Frigångsgatan.

Mellangatan i Haga 2003. Det nybyggda huset i hörnet Mellangatan/Frigångsgatan fick en ”anpassad” höjd, lägre än det ursprungliga.

visar både att Haga tidigt har hyst mer provisorisk bebyggelse, och att Haga har förtätats på ett sätt som kom den eftersträvansvärda ordningen (jämför ovan) att förbli frånvarande i stora delar av stadsdelen. Med detta avses ett småskaligt, oregelbundet och svåröverskådligt; av boende, butiker, verksamheter och småindustrier präglad; successivt anpassat, ombyggt och förändrat bebyggelselandskap med stora förtätningar – särskilt av gårdarna.

Det oordnade kan länkas både till ”det pittoreska” som identifierats av Fredberg vid Hagas rand mot Skansberget,²⁶⁶ och till det ”gyttriga” Haga som identifierades av Campanello i Hagas inre delar. Det är senare och i förhållande till framträdandet av ”det gamla fina Haga” som detta *inre* blir en mer *typisk* del av Haga, och man kan förvänta sig att det därför också som befintlig helhet blir bevarandevärdt. Det gyttriga Haga – en både komplex och efemär rumslig struktur artikuleras visserligen som viktig att slå vakt om, men den visade sig i praktiken vara svår att prioritera i renoveringsarbetet. Gytret i Haga bestod inte minst av överexploaterade gårdar. Dessa gårdar var alldeles särskilt stigmatiserade inom saneringsgeografen – men också inom attraktionsgeografen, såsom när registrator Arvid Flygare från Göteborgs historiska museum 1953 skriver om den ”ohälsosamma gårdsbebyggelsen” i samma termer som *Bostadssociala utredningen* utan att göra dessa miljöer till del av Hagas historia.²⁶⁷

Också i museets senare praktiska bevarandearbete kom gårdarna i fokus: de ofta ”enkla [och] ganska kärva” gårdarna ansågs vara särskilt känsliga delar av Haga.²⁶⁸ Gårdarna var viktiga i egenskap av forna verkstadsmiljöer, och det var alltså en uttalad önskan att bevara de små slutna gårdsrummen. I praktiken visade det sig vara svårt att hantera gårdsbebyggelsen, t.ex. revs i början gårdshus av misstag (Kaponjärgatan 5) och fick återuppbyggas som kopia, men också när man hade kommit in i de nya och ovana projekteringsrutinerna var det gårdsmiljöerna som var svårast att hantera.²⁶⁹ Detta var en ny och svår problematik. Det fanns t.ex. byggnormer, såsom krav på solljus, byggare som inte var vana vid att anpassa metoder till den äldre bebyggelsen, men det fanns också fastighetsägarbehov såsom att skapa större enheter för rationellare nyttjanden av tvättstugor, eller för modern sophantering.

Hagabevandeprojektet blev på så vis en flexibilitetens prövosten för samverkan mellan en bygg- och förvaltningspraxis som var inställd på nybyggnation, och en antikvarisk praktik som ännu inte i mer omfattande utsträckning hade arbetat med industrialismens folkliga stadsbebyggelse som bevarandeprojekt. Jag skall ge ytterligare ett exempel på denna problematik utifrån

frågan om hur moderna sopanläggningar skulle utformas och anpassas till de trånga gårdarna. Detta var förstås komplicerat på flera sätt. I en intervju om just anpassningsproblematiken anger museet att det buller som sopanteringens alstrar är ett hot mot de gamla gårdarna.²⁷⁰ Buller är förstås ett problem, men att det är just bullret som anges som antikvarisk problemställning, kan antyda hur gårdarnas primära ”baksidesfunktion” – trots intresse och ansträngningar – ändå inte utgjorde den mest centrala delen av den diskursiva inmutningen ”det gamla fina Haga” som ”arbetarstadsdel”. Gårdarnas egentliga och primära funktion, att utgöra baksida med smuts, buller och gytter, var inte lika mycket del av ”det gamla fina Haga” som gårdarnas sekundära funktion – att *se gamla och kärva ut*.

Det finns emellertid också ett exempel som belyser att andra slags diskursiva inmutningar av gårdarna existerade parallellt. En av ovan nämnda ansökningar om byggnadsminnesförklaring från en privatperson avsåg fastigheten kvarteret Landsknekten 25:1, en fastighet som visserligen redan ingick i byggnadsminnesprogrammets kategori B, men då endast med sina gatuhus. Byggnadsminnesansökan (väckt så sent som i maj 1986) motiveras med att också själva gårdsbebyggelsen är *väl så*, om inte *mer*, intressant och värdefull som dessa gatuhus. Ansökan innehåller en utförlig motivering för gårdsbebyggelsens bevarande: att gården från början (1859) var planerad som helhet, att det finns bevarade utedass (med en ”skithusränna”), och att det finns en specifik och känd historia för *just gårdshusets* verksamheter (kakelugnsmakare Ringnérs kakelugnsfabrik; Göteborgs första synagoga; sockerbagare Bräutigams första verksamhet). Dessutom menar förslagsställaren att fastigheten i sin helhet – dvs. gathus samt gårdsbebyggelse och gård – hyser arkitektoniska kvaliteter som en nybyggnad inte kan tillgodose, samt att de boende på flera sätt månat om gården in i det sista (planteringar). Förslagsställaren vill med hänvisning till detta att länsstyrelsen häver rivningslovets för gårdshuset.

Tio dagar senare gavs svar om avslag – de aktuella byggnaderna var redan rivna.²⁷¹ I praktiken måste det alltså ha varit omöjligt för kulturminnesvården att häva gårdshusens rivning, oavsett tidigare urvalsprocess. Detta visar emellertid hur kulturminnesvårdens principiella hållning – att resultatet av bevarandeprojektet inte fick bli *för* städat, vilket jag ser som ett uttryck för en vilja att bevara ett kargt och kanske till och med gyttrigt Haga – utifrån kunskaps- och bildningsreglerna för ”det gamla fina Haga” ändå inte kunde prioritera gårdarna.

En tredje och sista aspekt av Haga som marginaliseras är Hagas rika

utbud av butiker och verkstäder. Hagas funktionsmässiga heterogenitet är en egenskap som framträder som ett problem i saneringsprogrammet, men som i kontrast till detta entydigt framträder som en kvalitet i 1970-talets bevarandeprojekt. Trots detta är den funktionsmässiga heterogeniteten svår att inmuta.

Den kommunala planeringen inriktades på att Haga skulle bli ett centralt och även barnvänligt område, och därför sågs butiker och lokaler som bil- och trafikalstrare. Genom beslut i fastighetsnämnden minskades Hagas lokalytor i planen successivt (från tänkta 5 800 kvm till 3 600 kvm), samtidigt som handeln koncentrerades till endast en gata, Haga Nygata.²⁷² Det var på så vis som stadsplaneringen konstruerade Haga som *boendemiljö*.

Bevarandearbetet (museets, boendegrupper, Riksantikvarieämbetets etc.) stod i denna planeringskontext och fick anpassas till detta faktum. Men jag har ovan visat hur kulturminnesvårdens diskursiva inmutningar också tidigare på olika sätt hade historiserat Haga som boendemiljö, trots att andra uppgifter om Hagas karaktär uppgivits av museet. Att Haga hade en stor andel verksamheter på 1930-talet utgjorde för *Bostadssociala utredningen* ett av huvudskälen för Hagas sanering. Samma förhållande tas upp också i museets Hagaguide, men med tonvikt på butiksverksamheten: både Husargatan, Landsväggsgatan och Haga Nygata nämns som mycket livliga butiksstråk med speceributiker, charkuterier, bagerier, tobaksaffärer, bokhandlar, ölstugor, caféer, skomakerier, skråraderier och vedaffärer. Gårdarna hyste verkstäder, åkerier, lager med mera.²⁷³

En stor och mycket betydande industriverksamhet som fanns från 1890-talet till 1929 är bryggeriet vid Sprängkullsgatan, kvarteret Dragonen. Sprängkullen var ett större byggnadskomplex med ett 5-våningars tegelhus längs Sprängkullsgatan med tillbyggnader inåt gårdarna, och i senare skeden flera olika slags verksamheter. I 1972 års utredning och under rubriken ”Byggnadernas funktion” nämns förekomsten av fabriksbyggnader kortfattat, men framför allt upptas utrymmet av bostäder och allmänna inrättningar såsom kyrkor, skolor, föreningslokaler och bad (andra rubriker var ”Arkitekter och byggherrar”; ”Byggnadstyper”; ”Bostadshus” samt ”Allmänna inrättningar”.) I museets guidebok sätts rubriker för Hagas historia som får en mångfald olika yrken att framträda – ”Båtsmän och Masthuggare” (1600-talet), ”Järnbärare och Arbetskarlar” (1700–1840), ”Fabriksarbetare och Sömmerskor” (1875–1930) – men dessa yrkestitlar paras inte ihop med verksamheter *inom* Haga.²⁷⁴

Hagas verksamheter (och då särskilt gatans butiker) historiseras visserli-

gen, men som jag har visat var de trots detta ändå inte centrala för ”det gamla fina Haga”. En ansökan från en privatperson om byggnadsminnesförklaring av Sprängkullens fabriksbyggnader avlogs med hänvisning till att dessa inte var upptagna i byggnadsminnesprogrammet – eller att de redan rivits.²⁷⁵

Detta faktum kan förstås i ljuset av de ovan preciserade kunskaps- och bildningsreglerna för ”det gamla fina Haga” och som en konsekvens av källmaterialets beskaffenhet. Lönnroths Hagastudie visar hur svårt det är att få tillgång till uppgifter om andra funktioner än boendet för år 1875:

Bebyggelsen bestod således till 93 % av hus som huvudsakligen användes för bostadsändamål. Dessa hus måste också ha haft andra funktioner. Varken byggnadsritningar eller mantalslängder ger emellertid uppgifter om i vilka hus butiker, verkstäder, caféer, krogar, samlingslokaler osv. var inrymda. En kontroll i adresskalenderns yrkesregister visade att ca 100 handlande och 15 bagare med adress i Haga fanns upptagna, men det anges ej var verksamheten bedrevs.²⁷⁶

Det är alltså själva boendefunktionen som är enklast att få tillgång till. Jag har ovan diskuterat hur meningskonstruktionen kring Dicksonska stiftelsens bostadshus gick till och kan förstås i relation till olika intressen, ojämnt inflytande samt kontroll. På samma vis står Hagas genom tiderna skiftande funktioner och användning i en sådan kontext. Sedan slutet av 1600-talet utgör folkbokföring en etablerad statlig kontrollinstans, och bostadsort liksom yrke är förhållanden som det därmed är möjligt att erhålla uppgift om. Haga som plats för verksamheter faller utanför just dessa kontrollfunktioner och dess framträdande har andra – och uppenbarligen mer svårhanterliga – villkor.

”Arbatarstadsdel” kom därmed i första hand betyda *en plats där arbetare bodde*, inte en plats där *arbete utfördes*. På så vis sker en marginalisering av det stora antalet verksamhetslokaler (trots att de framträder) och samtidigt av alla de verksamma hantverkare, handlande, hjälpredor, rörelseidkare, biträden, lärningar med mera *som dagligen arbetade i Haga* (mantalsskrivna i Haga – eller inte).

Variationer

I dagstidningen *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* fördes en debatt om Hagafrågan ungefär från 1969, och därefter är Hagafrågan – i termer av en

bevarandefråga – kontinuerligt mediebevakad.²⁷⁷ Så småningom ledde den mediala bevakningen av Hagasaneringen till att också många Hagabor framträdde i intervjuer om sin syn på den planerade rivningen och sitt boende. En äldre Hagabo med hela 35 år i stadsdelen bakom sig menade i en intervju i *Dagens Nyheter* 1977 att: ”Haga är den bästa stadsdelen, det finns en anda här som inte finns någon annanstans.”²⁷⁸ En kvinnlig student uttryckte sin relation till Haga på följande vis: ”Jag är aldrig rädd när jag går i Haga. Jag känner många. Något fönster står öppet, det lyser alltid någonstans om kvällarna. [...] De får dra mig ut. Och hur fina lägenheter jag än erbjuds tänker jag inte lämna den här.”²⁷⁹ En annan Hagabo, typograf till yrket och aktiv i Haga-gruppen under tioalet år, menade att: ”Vad vi kräver är ju bara inflytande och demokrati i en fråga som handlar om att rädda våra hem [...]”.²⁸⁰

Bland många av dem som bodde i Haga fanns en långtgående bevarandevilja. Vid sidan av det långvariga organiserade arbetet i boendegrupper för Hagas bevarande, förekom också mindre lagliga metoder såsom ockupationer av rivningslägenheter.²⁸¹ Det som jag ovan har diskuterat som en historisering som emanerade ur en institutionell praktik, var alltså i själva verket också förankrad bland Hagabor, och frågan om Hagabornas historisering och önskemål kring bevarandet går alltså inte att enkelt särskilja från en institutionell. Typografen citerad ovan menade t.ex. att det var Göteborgs kulturhistoria och ”Göteborgs arbetarhistoria” som motiverade bevarandekravet.²⁸² Detta slags historisering var sålunda utbredd bland bevarandeförespråkare i helt olika sammanhang.

I följande avsnitt skall jag undersöka en dynamik för ”det gamla fina Haga” och således försöka identifiera sådant som kan möjliggöra också ”det gamla fina Hagas” förskjutning. Det gäller här hur ett boendeperspektiv på ”det gamla fina Haga” får ytterligare andra dimensioner att framträda – dimensioner som pekar bortom kunskaps- och bildningsreglerna ”trä”, ”arbetare”, ”inre”, ”boende” och ”sekelskiftesestetik”.

”TILLSAMMANS KAN VI RÄDDA HAGA”: HAGAGRUPPEN (1973)²⁸³

Kulturminnesvårdens utredning 1978 av hus i byggnadsminnesklass omfattade (vid en sammanläggning av kategori A och B) både 2-våningars trähus, landshövdingehus och hus i stenmaterial eller tegel, och såväl bostäder som lokaler.²⁸⁴ På ett övergripande plan hade allmänhetens ansökningar om byggnadsminnesförklaring av Hagahus en liknande fördelning beträffande typer och konstruktionsmaterial (både 2-våningars trähus, landshövdingehus och

hus i stenmaterial eller tegel, och såväl bostäder som lokaler). Skillnaderna syns vid en granskning av det konkreta utfallet. Allmänheten och Hagagruppern ville bevara ett par hus belägna i Nya Haga (i den nordöstra delen in mot Haga Östergata) – hus som inte finns upptagna i byggnadsminnesprogrammet.²⁸⁵ Vad kan dessa hus antyda för principiella skillnader i konstruktionen av ”det gamla fina Haga” mellan ett ”boendeperspektiv” och ”det gamla fina Haga” som hittills behandlats? Det finns flera exempel på boende- och platsbaserade föreningar som verkat för Haga under 1900-talet – Husargatans förening (sammanslutning av Husargatans näringsidkare startad 1929 som bl.a. verkade för asfaltering och belysning i Haga på 1930-talet²⁸⁶); Haga församlings kyrkoråd; Haga hyresgästförening (behandlad i kapitel 4) – men här skall endast en av dessa behandlas: Hagagruppen, egentligen ”Aktionsgruppen för Hagas bevarande och upprustande”. Hagagruppen organiserades 1970 när Hagarivningarna satte igång, och dess verksamhet blev själva sinnebilden för Hagabornas motstånd mot saneringen. Hagagruppens syfte var att väcka opinion mot det antagna saneringsprogrammet som föreskrev Hagas totalsanering samt att få beslutet upphävt.

Genom Hagagruppen uppstod en mycket intensiv aktivitet mot saneringsprogrammet som alla Hagabor kunde delta i. Som rubrikens citat (från Hagagruppens tidning *Hagabladet*) anger, fanns inom Hagagruppen en uttalad ambition att omfatta alla Hagabor och en idé om att själva räddandet av Haga skulle kunna ske enbart om alla hjälptes åt.

Verksamheten bestod delvis i traditionell men ovanligt intensiv föreningsverksamhet: möten, mobilisering, remisskrivande, uppvaktning av politiker, mediakontakter, opinionsbildning med mera. Verksamheten bestod också av mer praktiska förvaltningsåtgärder: ”Operation provsanering” (som skulle ske med små och varsamma medel), mindre men nödvändiga renoveringar samt fasadmålning av hela fastigheter.²⁸⁷ Sist, men inte minst, bestod den av utåtriktade sociala verksamheter såsom marknader, Hagaveckan med öppet hus-verksamhet och offentliga möten.²⁸⁸ Den mest intensiva verksamheten i Hagagruppen sträckte sig över tio år, men arbetet fortsatte in på 1980-talet.

Hagagruppen producerade kontinuerligt informationsmaterial t.ex. i form av *Hagabladet* där aktuella politiska beslut (rivningar, planförslag) bevakades och diskuterades, men där också strategier för bevarandekampen utvecklades. I *Hagabladet* framstår Haga minst av allt som en uträknad och dödsdömd del av staden – Haga tycks istället vara en av de mest livaktiga. Här presenterades en stadsdel med alla de förutsättningar för ett rikt boende som saknades

Omslagssidan av Hagagruppens diskussionsmaterial 1974.

i de moderna nyuppförda bostadsområdena i stadsdelarna kring Göteborg: Haga hade småskaliga kommersiella verksamheter med både dagligvaror och verkstäder, det fanns möjlighet till grannmöten och gemenskap på gårdar och gator, och det fanns en mängd föreningar för olika frågor. Här möttes generationerna och de sociala grupperna.²⁸⁹ Men Hagakampen handlade också om annat: om rätten att själv få bestämma livsstil och standard; om idéer om annorlunda stadsförnyelseprocesser än den kolossartade stadspolitik som förts av kommun och bostadsföretag; om kritik mot konsumism och utveckling av nya gemensamhetsformer.²⁹⁰

Flera av Hagagruppens medlemmar var arkitektstuderande och arkitekter, och denna professionella kompetens medförde att saneringskritiken kunde skjutas bortom frågor som utgick från den enskildes boende, och till en principiell nivå om stadsplaneringspolitikens syften och konsekvenser. Med Hagagruppens förgrenade kontaktnät – in i bl.a. högskolevärlden där saneringsprogrammet redan tidigare kritiserats (jämför ovan om Chalmers arkitektursektion), och in i museivärlden (se nedan) – kunde kritiken hållas igång också utanför själva platsen Haga.²⁹¹ Dessa kopplingar kan exemplifieras med hur arkitekt Lena Tengnér, en av frontfigurerna i Hagagruppen, inom ramen för ett pågående doktorandprojekt på Chalmers utförde en ofta citerad intervjuundersökning av Hagabornas syn på Haga. Kring 1980 företrädde Tengnér tillsammans med arkitekt Einar Hansson (se nedan) Haga kommunalförening (startad 1960 av Filip Asklund).²⁹² Under 1980-talet arbetade Tengnér vid Göteborgs historiska museum som antikvarisk kontrollant i Haga.

Tengnérs undersökning var viktig och är här intressant på flera sätt. Undersökningen omfattade ca 700 intervjuer med Hagabor (av ca 2 500 boende), och var avsedd att utgöra ett komplement till kommunens undersökningar vilka var utförda av tekniska experter och inte alls utgick från vad de boende önskade och uppskattade i den befintliga miljön.²⁹³ Resultatet visade att de allra flesta Hagabor önskade att en renovering skulle ta vara på befintliga kvaliteter och inte anpassa bebyggelsen och bostäderna till nybyggnadsstandard.²⁹⁴ I en intervju menar Tengnér att undersökningen syftar till att se hur de olika åsikterna och önskemålen om upprustning skiljer sig åt mellan trähusen och stenhusen och de olika delarna i Haga.²⁹⁵ Det enda delresultat som är publicerat redovisar emellertid inte siffror som gör det möjligt att urskilja några sådana entydiga sociorumsliga preferenser och gränser.²⁹⁶

Det publicerade delresultatet visade att det fanns en mycket stark kritik från Hagaborna mot rivningsplanerna – att de boende verkligen uppskattade

Hagas bebyggelse och ville bo kvar i den.²⁹⁷ Detta var ett starkt argument för Hagas bevarande, och det publicerades och refererades i flera sammanhang. I AT 1975 publicerade Tengnér artikeln ”Vad vill Hagaborna?”, i *Dagens Nyheter* juni 1977 publicerade Bo Grandien artikeln ”Nu hissar Haga frihetens flaggor” som är baserad på resultatet av Tengnérs undersökning, och 1978 utgjorde den del av underlaget i Einar Hanssons *Vägvisare över Haga*.

I Hagagruppens och Hagabornas framställningar är det samtida och framtida boendet i fokus. Men detta handlingsperspektiv utesluter inte alls Hagas förflutna – snarare är det just själva boendet i en *gammal* stadsdel, i *gamla* hus, som är det viktigaste förhållandet att hantera (det var inte modernt att bo omodernt). Tengnér frågar respondenterna om vad Hagas åldersegenskap betyder för dem: ”Tycker du om att bo i en gammal stadsdel?” Frågan besvaras med 336 JA-kryss och 15 NEJ-kryss.

Hagas ålder i sig framstår alltså som en kvalitet för Hagaborna. Trots att det i och för sig är själva frågans formulering som ger egenskapen ”gammal” möjlighet att framträda som kvalitet, måste det erinras om att resultatet är helt i linje med det undersökningsresultat som Karsten-Wiberg erhållit två decennier tidigare, även om frågan då inte ställdes lika explicit. Karsten-Wibergs undersökning visade att Hagaborna inte alls efterfrågade nya bostäder i den utsträckning som var förväntat, samt att de inte heller var missnöjda med sitt boende i Haga (även om det eftersatta bostadsunderhållet var mindre uppskattat). Detta förbryllade då statistikern.

Man kan alltså säga att bevarandekampen hade en väl förankrad legitimitet bland Hagaborna – en legitimitet som eventuellt överskrider det skede då den utövades.

Nämnda guidebok *Vägvisare över Haga: En rundtur i Göteborgs äldsta trähusstadsdel – en levande miljö som nu hotas av rivning* av arkitekt Einar Hansson, medlem i Hagagruppen, belyser ytterligare boendeperspektivets ”gamla fina Haga”. Den publicerades 1978, året före museets guidebok (behandlad ovan), och var således den första guideboken efter Fredbergs utförliga Hagapresentation från 1921. Det kan också nämnas att Hansson var en av författarna till *Nya Göteborgsguiden: för såväl göteborgare som besökare från 1981, vilken jag i kapitel 2 (avsnittet ”Attraktionsgeografins noder: makt och rekreation, nytt och gammalt” s. 66) tog upp som en helt ny typ av Göteborgspresentation (en vägvisare med turer, kåserier, kartor, artiklar, äventyr, tips, bilder, utflykter, visioner) som överskrider attraktionsgeografins platser.*²⁹⁸

Vägvisare över Haga har, jämfört med museets guidebok, en mer samtida

och mer boendeorienterad prägel. Här framträder ett mångfacetterat samtida Haga, en Hagabefolkning som inte alls har gett upp sitt boende eller sina verksamheter, och en bebyggelse full av möjligheter. Påtagligt är att denna framställning inte *i första hand* framhäver Haga för vad Haga hade varit (dess historia), inte heller för vad Haga skulle kunna bli (renoverad och anpassad till bostadsnormer och normalsvenskt boende) – utan att Haga framhävs för vad man menar att Haga *är*, för att Haga fungerar i samtiden. (Jämför Tengnérs Hagakarta, bilaga 6.)

Samtidigt, och detta är en central iakttagelse, är det förflutna en oupplöslig och central del av platskonstruktionen i *Vägvisare över Haga*. Haga sägs representera lika delar ”[v]iktiga historiska minnen” och ”en vardag fylld av liv, verksamhet och gemenskap” – och det är därför som Haga måste leva vidare.²⁹⁹ Historiseringen går också ett steg längre:

Varför kämpar vi då för att bevara en gammal stadsdel med torrass, flagnande fasader och rivningstomter? Jo, för att Haga är Göteborgs äldsta arbetarstadsdel med en säregen blandning av trähus från olika tider.³⁰⁰

Här framträder Hagas arbetarförflutna – i form av ”flagnande fasader”. Här ges Hagahusens betydelse inte i första hand genom att husens identitet bestäms utifrån uppförandeår, utan istället anger ”flagnande” en kontinuerlig tidslighet. Den imaginära geografin i *Vägvisare över Haga* har på så vis sin grund i subjektiva ianspråktaganden och i approprieringar av det befintliga Haga, och genom att omfatta också torrass och rivningstomter utesluter den inte på förhand vissa specifika delar av eller egenskaper hos Haga.

I ett tidigt nummer av *Hagabladet* beskrivs Haga på följande vis:

Haga är Göteborgs första förstad och det äldsta bevarade bostadsområdet. [...] Haga har under lång tid varit en fungerande stadsdel med ett rikt utbud av verksamheter. Vi Hagabor har en rad fördelar gentemot de som bor i dem moderna ytterområdena. Vi har närservice i form av affärer och hantverkare, bättre social kontakt med våra grannar, lägre hyror och närmare till de fördelar staden erbjuder såsom specialaffärer, biografier, teatrar mm. I Haga bor det människor av alla åldersgrupper och bebyggelsen består av hus i skilda storlekar och utförande. Det är svårt att hitta två hus som är identiska. Detta är en miljö som är fjärran från de sterila betongkolosser som finns i ytterområdena.³⁰¹

Einar Hansson, Haga-gruppen, framför ännu ett grävskopevärv. Foto: Lars Mongs.

Här är Haga alltså en palimpsest, en samtida plats fullt av sociorumsliga överlagringar där det förflutna framträder på olika sätt – och just på så vis hade det gamla Haga en mycket rik miljö som saknades i stadens nyare ytterområden. Texten upprättar en opposition mellan Haga och förorten, en opposition som inverterar saneringsgeografien. Medan bostadspolitiken fick de många Haga-verksamheterna att framträda som ett problem, blev de här en rik tillgång. Här blir ”det nya” ”dåligt”, medan ”det gamla” blir ”bra”, också ur ett boendeperspektiv.

Samtidigt har denna imaginära geografi, som alla andra, en begränsning i sin utbredning, en begränsning som jag vill belysa genom den gåtur som *Vägvisare över Haga* föreslår och som finns utritad på en tecknad karta över Haga.

Gåturen startar vid Sprängkullsgatan. Härifrån leder den via 47 hållpunkter genom sten-, trä- och landshövdingehus, och särskilt genom de kvarter som fortfarande var tätt bebyggda. På turen passerar ett femtontal mat- och fikaställen, vissa affärer och viktigare institutioner (t.ex. Folkets bio, Hovedskous målarskola och Hagagruppens hus) och drygt 20 stycken gårdar. Gårdarna har en särskild ställning: särskilt vackra gårdar är markerade med en röd blomma, t.ex. den gård på vilken Hagagruppen bildades (Skolgatan 21–23). De totalt 24 blommorna är utspridda i hälften av kartans 30 kvarter, och de kvarter som saknar blommor har (med ett enda undantag) istället en inritad siffra i gåturen eller en symbol. En uttalad ambition från Hagagruppens sida var att ”få med något i varje kvarter”.³⁰²

Den snirkliga snitslade banan får ett visserligen gammalt men i samtiden fungerande Haga att framträda, ett Haga vars verksamheter och boende inte bara existerar *trots*, utan delvis *tack vare*, Hagas marginalposition. Denna guideboksrepresentation av Haga, som alltså var den första efter Fredbergs, väjer alltså inte för vare sig förfall eller ianspråktagande av förfall, vilket får Haga att framträda som approprierad i sitt befintliga skick. Haga behöver inte alls förändras (förbättras, renoveras) för sakens skull – men renovering behövdes för ett fortsatt användande.³⁰³

Men gåturskartan upprättar relationer och gränser också *inom* Haga. ”Stenhus” respektive ”trä- och landshövdingehus” är markerade och reproducerar den uppdelning som har definierat sociala gränser inom Haga med hjälp av skillnader i byggnadskonstruktionsmaterial sedan länge. Men samtidigt passerar gåturen genom bådadera utan entydig preferens, vilket innebär att värdeskillnader mellan trä och sten inte längre upprätthålls. På kartan fram-

träder vissa byggnader som orienteringspunkter ”i helfigur”: Sprängkullen, Allégården (Dicksonska folkbiblioteket), Folkets Bio, Bergsgatans museum (dvs. Hagas äldsta hus) och Skansen Kronan. Också dessa uppvisar spridning med avseende på byggnadskonstruktionsmaterial. Kartans uppdelning i ”trä” och ”sten” ger alltså ett eko av såväl saneringsgeografins som andra representationer där trä och sten – med varierande motiv – hålls åtskiljda. Men här framstår den som redundant.

Mer avgörande är det sätt på vilket kartbilden orienterar Haga: med söder och Skansen Kronan uppåt och stadens centrum och Allén nedåt. Haga betraktas alltså från norr. Genom denna okonventionella orientering hamnar Hagas mest täta del längst fram och nederst, medan rivningstomter och sargade delar hamnar i perspektivets bakgrund. Vidare visar teckningen bebyggelsemasans utbredning runt Skansberget, och inkluderar kvarteren mot Linnégatan, medan t.ex. Hagakyrkan strax bredvid bebyggelsen åt öster har lämnats utanför bilden.

Hagas byggnader, som de möter en om man går mot Haga från stadens centrum, fokuseras. Inte stadsplanen, inte några särskilda byggnader, utan bara helt enkelt de som ligger längst åt nordnordöst. I denna del av Haga låg också de ”allmänhetens” byggnadsmminnesansökningar som inte var upptagna i byggnadsmminnesprogrammet. Denna del av Haga framträder alltså på flera sätt som viktig, och detta till skillnad mot den interna rumsliga hierarki inom Haga som upprättades av de offentliga bevarandebestyrkelsen (såsom i byggnadsmminnesutredningen 1978).³⁰⁴

Andra sociala rum än boendets och verkandets miljöer framträder inte här: rivningstomter, P-platser, baksidor, tömda rivningsklassade hus eller mellanrum skapade av saneringsverksamheten.³⁰⁵ Dessa rum utgjorde frekvent och långvarigt nyttjade vistelseplatser för dem som stod utan tillgång till ens rivningskontrakt. Ianspråktagandet av ett överblivet utrymme var – och är – kontroversiellt och svårt att hantera på många sätt. I Haga fanns ett ofta uppmärksammat öppet missbruk, prostitution och socialt avsigkomna individer. Ungkarlshotellet Labor på Mellangatan med sina ”gubbar” togs visserligen med i guideboken³⁰⁶ men i övrigt är sådana rumsligheter osynliga. Boendeperspektivets Hagabevarande gällde, naturligtvis, framför allt de kvarvarande husen som bostäder.

Men även om Hagabornas kamp om ”det gamla fina Haga” i första hand utgår från boendet, behövde det inte automatiskt innebära önskemål om fysisk uppgradering. Ofta uttrycks istället ett accepterande av bebyggelsens skavan-

ker. Tidningen *Kvarterföreningen Åtta gårdar*, publicerad inför renoveringen av kvarteret Furiren, låter en Furirenbo yttra: ”Jag tycker det är rätt okej med utedass.”³⁰⁷ Utifrån boendet kunde vissa marginaliserade fysiska strukturerna approprieras. Detta är en direkt polemik med de smädelse som levererades när frågan om Hagas bevarande för första gången restes: ”När kämpade arbetarrörelsen för rätten att bo i ett rum och kök med dass på gården?”³⁰⁸ Denna föreställning om ”framsteg” inom moderniteten, som var spridd över partigränserna, var blind för det de boendekvaliteter som de boende artikulerade.³⁰⁹

Själva boendet bildade plattform för engagemang i det konkreta arbetet i bevarandeprojektet på 1980-talet. *Kvarterföreningen Åtta gårdar* verkade för en varsam renovering av Furiren, en renovering där mer hänsyn skulle tas till befintlig inredning, material och snickerier, än som gjorts vid de tidigare renoveringarna inom bevarandeprojektet. Man ville bevara de små separata gårdarna i kvarteret och anförde som skräckexempel grannkvarteret Korpralens stora gård.³¹⁰ I föreningen ingick ett 60-tal boende och lokalhyresgäster, såsom t.ex. arkitekt Einar Hansson och arkitekt Lena Tengnér (bågge nämnda ovan).³¹¹ Minns också att kvarteret Furiren hade figurerat i centrum för ”det gamla fina Haga” redan tidigare: Lönnroths uppsats (1970) som undersökte social struktur, placerade ett ”normalhushåll” i Furiren; Västra Skansgatan som löper längs den ena sidan av kvarteret är upptagen i inventeringen redan 1967 och sedan i både 1972 och 1978 års utredningar; kvarteret Furiren ligger också i det inre av Haga och det var Hagas enda kvarter som saknade stenhus.³¹²

Från 1962 års beslut om att hela Haga skulle saneras, fattade kommunen efterhand vissa beslut om bevarande av Hagabebyggelsen. På så vis var Hagagruppens (och andra bevarandeaktörers) arbete oerhört framgångsrikt. Flera utredningar och rapporter stödde Hagagruppens arbete och synpunkter³¹³ men också dagstidningsrapporteringen gav omfattande uppmärksamhet åt kampen om Hagas bevarande.

Hagagruppens ambitioner var emellertid inte bara att Haga skulle bevaras, utan man hade också visioner om ett annat slags samhällsplanering och förvaltning. När kommunen 1974 tillsatte en arbetsgrupp som skulle utreda Haga separat – Haga togs som ovan nämnts ur saneringsprogrammet – menade Hagagruppen att de dittills kända sätten för bevarande inte svarade mot deras intressen: man ville bilda en egen samfällighet och sköta Hagas upprustning själva.³¹⁴ I en DN-artikel från 1977 framträder emellertid två läger inom sane-

”Jag tycker att det är rätt okej med utedass.”
Hagabor med pratbubblor ur tidningen Kvarterföreningen Åtta gårdar 1985.

ringsmotståndet bland Hagaborna. Den ena gruppen ville gå ”den parlamentariska vägen”. De kallades ”studenter och chalmister” och deras arbete ansågs naivt, tills man allt mer tvingades ”ta argumenten på allvar”. Den andra gruppen bestod av Hagabor som helt enkelt bara ville bo kvar, bland dessa de som talade om mobilisering och ockupation. En Hagabo utbrister:

– Kommer de med sina grävskopor skall vi stoppa dem. Vi sätter oss på gatorna, vi bygger barrikader, vi vägrar flytta. Jag vet att hela Christiania har lovat att ställa upp.³¹⁵

Det fanns alltså föreställningar om att Haga kunde bli en plats för självstyre och långtgående autonomi. Parallellt med Hagagruppens arbete, skedde därför också fristående ockupationer – bl.a. skedde ockupationer i kvarteret Sabeln, i kvarteret Kruthornet och Bajonetten, samt i kvarteret Furiren (1986), samt på Sprängkullsgatan (1987).³¹⁶

Själva Hagabevarandet kunde också framstå som ett hot. Bevarande medförde upprustning och renovering. En schablonmässigt genomförd hårdhänt renovering innebar utblåsning av lägenheternas interiörer och ersättning av fönster, fasadmaterial, dörrar, portar, skåp, snickerier – bara stommen blev kvar. Detta var ett konkret hot som realiserades i vissa kvarter. Detta förfaringssätt motsatte man sig – man ville ha kvar det befintliga, sin invanda livsmiljö.³¹⁷ Men också ett sådant s.k. pietetsfullt bevarande – med bibehållen stuckatur, ursprungliga golvlister, fönstersnickerier och kakelugnar – kunde vara ett hot mot Hagaboendet, genom att det var kostsamt och ledde till avsevärda hyreshöjningar. Bevarandet skulle därigenom kunna medföra en total socioekonomisk omvandling av Haga. Också detta hot blev realiserat.

”VÅRA EGENTLIGA SYFTEN ÄRO ATT FÖRSÖKA FÅ BEVARA”:

GAMLA HAGAPOJKAR (1981)

I Gamla Hagapojkars tidning artikuleras 1981 föreningens uppgift på ett helt annat sätt än i de föreningstidningar från 1950-talet som jag har behandlat i kapitel 3. Man menade nu:

Våra egentliga syften äro att försöka få bevara det som går att upprusta och renovera inom Stadsdelen Haga, samt ev. [genom] ombyggnad, bibehålla hushöjd och gatornas sträckning i största möjliga mån.³¹⁸

Föreningen Gamla Hagapojkar engagerade sig alltså nu i ett bevarande av Haga. Tidigare, och redan före beslutet om ett kommunalt saneringsprogram,

hade man betraktat Haga som utdömt. Nu framträdde Haga som ”det gamla fina Haga” och uppdraget att bevara den gamla andan från Haga ersattes med syftet att ”försöka få bevara”.

Denna förändring kan ses i ljuset av den samverkan som hade etablerats mellan Gamla Hagapojkar och de andra stadsdelsföreningarna i Haga. Exempelvis, och som tidigare nämnts, var samma personer aktiva i både Haga kommunalförening och Gamla Hagapojkar, medan några Hagagrupsmedlemmar också engagerade sig i kommunalföreningen. Föreningarna gjorde gemensam sak när det gäller själva bevarandefrågan, däremot hade de olika inriktning på sin verksamhet. Föreningen Gamla Hagaflickor framträder, precis som innan, i förbigående och med en egen liten spalt i Gamla Hagapojkars tidning.

Räddandet av huset på Bergsgatan 19, Hagas äldsta hus, framstår som den verkligen stora frågan.³¹⁹ På initiativ av Göteborgs historiska museum disponerade nu föreningen Gamla Hagapojkar delar av huset och visade det en söndag i månaden.³²⁰ I medlemstidningen kan man ur föreningens syfte utläsa både den nya inriktning mot Hagas bevarande som jag ovan citerat, men också – och det är centralt – en ofta förekommande tvekan rörande den nytta som bevarandet kunde åstadkomma. En ambivalens framträder, som i Gamla Hagaflickors spalt i Gamla Hagapojkars tidning:

Vi startade 23 mars 1951 och firar alltså 35-års Jubileum i år. Som alla vet så är det inte mycket kvar av gamla Haga, men tyvärr så började man för sent att renovera och underhålla husen, då går det inte att göra mycket åt det. Men vi får vara glada att de nybyggda husen blir lite i stil med det gamla, och våra minnen som vi har kan ju ingen ta ifrån oss.³²¹

På olika vis och i flera bidrag uttrycks just hur man tyckte att opinionen mot rivningar kom för sent och att – ifall man ville att det skulle göra någon verklig nytta – det mycket tidigare skulle ha fattats beslut om bevarande.³²² I tidningen märks emellertid också en nostalgisk hållning, kanske färgad av medlemmarnas ålder, men kanske också av föreningens uppdrag att hålla *minnet* vid liv, inte att hålla Haga vid liv. Ett exempel på detta är att Schånbergs nostalgiska och märkliga Hagabok (se kapitel 2) återges genom ett längre utdrag. Trots det nya syftet, framträder alltså spår av tidigare syften. ”Det gamla fina Haga” blir uppblandat med en resignation över själva tidens flykt och tingens föränderlighet.

Gamla Hagapojkars hedersledamot, den nu 98-årige Filip Asklund, är dock förhoppningsfull i sin betraktelse i 1986 års tidning.

*Bostadslägenheter gran-
nar med Haga Meka-
niska verkstad. Foto:
Lars Mongs.*

Det är förändringens vindar som blåser i Haga. Hela stadsdelen genomgår en renovering. Mycket tack vare att man under många år lät husen bli så nedgångna. Det är inte mycket som går att bevara nu.

Antingen man är negativ eller positiv till de förändringar som sker i Haga, kan man vara säker på att stadsdelens charm alltid kommer att finnas kvar.

Det finns saker som inte går att bygga eller renovera bort.³²³

Asklund är förvissad om att Haga, på något sätt, kommer att överleva också den pågående renoveringen.

KAPITEL FEM undersöker framträdandet av ”det gamla fina Haga” (nu som ett objekt i en hel diskursiv formation), och den korresponderande *bevarandegeografin*. Domänen, stadsintressets akademiska domän, avgränsas av det successiva framträdandet av ”arbetarbostaden”, ”1800-talsstaden”, ”träbebyggelse” och ”stadskultur” som nya kunskapsobjekt inom flera olika discipliner och akademiska sammanhang. ”Haga” kunde slutligen utgöra själva skärningspunkten för dessa nya kunskaps- och bildningsregler och härigenom kunde Haga framstå som betydelsefullt och fint. En tidig splittring *inom* bevarandefalangen har identifierats som en central förutsättning för själva betydelseförskjutningen och omvärderingen. Kapitlet skisserar 1970-talets kontroverser kring Haga, i vilka totalsanering stod mot bevarande, och visar hur ”det gamla fina Haga” etablerades som en kompromiss för alla parter. Den största delen av kapitlet har ägnats åt Hagabevarandets geografi. Undersökningen har kunnat identifiera hur de överordnade kunskaps- och bildningsreglerna endast möjliggjorde att *vis* materialitet historiserades, trots intentionen att bevara hela Haga. Förutom Dicksonska stiftelsens välgörenhetsfinansierade bostadshus, Västra Skansgatan med sina ”klassiska” landshövdingehus, samt Hagas gatumönster, konstruerades bevarandegeografin genom föreställningar om ”det inre”, ”träkonstruktion”, ”bostadsfunktion” samt ”sekelskifte”. På en övergripande nivå skedde en omkastning av Hagas moraliska landskap, från ”yttre-fin-ny” till ”inre-fin-gammal”. Men en än mer central förskjutning av Hagas moraliska landskap kom till stånd genom de prioriteringar som gjordes med definitionen av Haga som ”Göteborgs äldsta arbetarstadsdel”. Prioriteringsordningen reducerade successivt Hagas heterogenitet utifrån en mängd kategorier: konstruktionsmaterial (sten-trä); hushöjder (5-6-våningshus-2-3-våningshus); användning (verkstäder-bostäder); estetiska uttryck (modernism/ funktionalism-1800-talsbebyggelse); ålder (hus yngre än 40 år-1800-talsbebyggelse); föreställningar om social struktur (borgerskap, fastighets- och butiksägare-arbetare). Detta visade sig vara bevarandegeografins skuggor. På så vis belyses den oundvikliga relationen mellan föreställningar och produktionen av rumslig materialitet. Två motsägelser har identifierats inom bevarandegeografin, motsägelser som utgör instanser för fortsatt betydelseförskjutning och omvärdering. En motsägelse utgår från boendets erfarenhet och som framhäver bruksvärdet av bebyggelsen. En annan pekar bortom sanering och renovering, och menar att Haga har kvaliteter som inte kan byggas bort.

6 Historisering och urban omvärdering

HUR HAGA OMVÄRDERADES från ”ful” till ”fin” stadsdel är en vidlyftig fråga som jag har avgränsat till en viss aspekt: det förflutnas skiftande betydelse och innehåll i Hagas platskonstruktioner. Utgångspunkten har varit att stadslandskapet till lika delar består av materialitet och föreställningar, men att föreställningarna sällan undersökts som konstitutiva för urban omvärdering. Samtidigt som stadsrenässansens uppvärdering av den befintliga staden ofta behandlats, har diskursiva samkonstruktioner av rum och tid inte undersökts tidigare. Jag har valt att sätta Hagas omvärdering i ett långt tidsrumsligt perspektiv för att ringa in dess positioner i vidsträckt moraliska geografier.

Undersökningen av Hagas omvärdering tar sin början kring 1860 och slutar under 1980-talets tidigaste år, då visserligen prioriteringsordningen för ”det bevarandevärda” var fastlagd, men då varken förhandlingar eller bygg- och restaureringsprojekt var slutförda. Vid denna tidpunkt uppkom en diskussion med motstridiga uppfattningar om hur det nya ”gamla fina Haga” skulle gestaltas. Diskussionen gällde särskilt de nybyggda ”anpassade” kvarteren – och alltså inte de äldre befintliga byggnaderna som Hagakampen tidigare primärt hade handlat om – och just därför kan därmed konturerna av ett objekt i en utbildad diskursiv formation urskiljas. Först när det existerar olika och konkurrerande uppfattningar om hur ”det gamla fina Haga” skall realiseras, närmar sig ”det gamla fina Haga” Foucaults definition av objekt.¹ Några korta exempel kan belysa detta.

Det första av de nybyggda kvarteren, Artilleristen, blev föremål för vetenskapliga undersökningar. Artilleristens gestaltning tog upp det gamla mönstret

◀ ”Utsikt från Östra Skansgatan 3A i Haga i Göteborg”, Mona Johansson 1976.

med avskiljda men kopplade hus, samtidigt som det gamla mönstrets trånga och mörka gårdar ersattes med kontinuerligt öppna rum, avbrutna endast av lägre gårdsflyglar.² Utifrån en intervjuundersökning 1984 om boendet i det nybyggda kvarteret Artilleristen, konstaterade sociologen Lawrence Teeland att de nyinflyttade i stor utsträckning var nöjda med sina lägenheter, med kvarterets utformning och stadsdelen i stort.³ Samma år gjorde arkitekterna Björn Klarqvist och John Miller en syntaxanalytisk undersökning av kvarteren Artilleristen och Korpralen. Undersökningen visade att dessa kvarter, trots visuell variation och anpassning i skala, inte alls förde vidare några rumsligt strukturella egenskaper från det tidigare Haga. Den tidigare rumsliga strukturen byggde på att varje gård var en separat enhet som hörde till ett enda hus och att denna lilla gård var ansluten direkt till gatan, vilket medförde livliga gator eftersom den sociala närheten var större tvärs över gatan. Denna rumsliga struktur gav också social kontroll över gården. Den nya rumsliga strukturen (som byggde på storgårdsmodell) medförde istället för det första att den sociala kontrollen över gården minskade (och att därmed behovet av portlås ökade); för det andra att gårdarna förlorade sin småskaligt informella och vardagslivsanknutna karaktär; för det tredje att antalet entréer mot gatan minskades och gatorna avfolkades – kvarteren ”vändes ut och in”. Gestaltningen av de nya kvarteren tog alltså visserligen upp flera karaktäristika från det tidigare Haga, men byggde i grunden på en projicering av en förenklad föreställning.⁴

Det offentliga samtalet fortsatte också om vad som egentligen hade åstadkommit med Hagabeverandet. Arkitekt Claes Caldenby menade i *Arkitektur* 1985 att problemet med Hagaprojektet var den ”normalisering” som hela förnyelsen vilade på. Haga och Hagabefolkningen inordnades i systemet, medan de unika möjligheterna (småskalig, under lång tid pågående brukarledd upprustning) förbisågs. Stadsbyggnadskontorets handläggare Karl Winell, intervjuad i samma artikel, talar om ”den befrielse som kontakterna med nya tankegångar i Haga” inneburit, men också om svårigheten att ”inordna ett sådant arbetssätt i kontorets hierarkiska linjeorganisation” – det i grunden ”otänkbara att låta Haga vara något speciellt”. Enligt Caldenby var Hagabeverandet visserligen ”ett fall framåt för stadsförnyelsen” men också ”en missad möjlighet”.⁵

Genom att diskussionen om ”det gamla fina Haga” gäller flera olika frågor och innehåller flera olika ståndpunkter, kan objektet ”det gamla fina Haga” och en ny diskursiv formation här anses vara fullt utbildad. Avhandlingens

syfte har varit att undersöka hur detta objekt, ”det gamla fina Haga”, över huvud taget har kunnat komma till existens. Vilka är de villkor – ”kunskaps- och bildningsregler” – som har fått Haga och gamla hus att framträda och så småningom bli ”det gamla fina Haga”? Därmed gäller problemställningen platskonstruktion i urban omvärdering med avseende på en enda plats, men utan på förhand definierad tidsperiod, bestämda rumsliga gränser eller aktörer.

Jag skall nu övergå till att diskutera några centrala aspekter av avhandlingens resultat i förhållande till de syften som ställts upp och det arbetssätt som valts, och avslutningsvis skissera några frågeställningar som utgör möjliga utgångspunkter för fortsatt forskning.

Resultatet i förhållande till avhandlingens övergripande syfte – att undersöka urban omvärdering utifrån etableringen av ”det gamla fina Haga” – kan bäst beskrivas med en översikt över hur problemställningen successivt ledde fram till vissa former för denna undersökning samt till avhandlingens disposition.

Avhandlingsprojektet började med frågan om hur äldre stadsbebyggelse uppvärderades i ”stadsrenässansskedet” (omkring 1970) och i relation till gentrifiering. Hur formades en ny uppfattning om ”det historiska” i stadslandskapet kring materiella strukturer av detta slag? Så småningom blev studieobjektet avgränsat till Haga och frågan kom att gälla just *stadsdelen Hagas om- och uppvärdering*. Genom denna avgränsning kom jag att arbeta med en rad olika texter tillkomna omkring 1970 där Haga framträdde som värdefullt (såsom 1967 års kulturhistoriska inventering och 1972 års ”Haga – bebyggelsehistorisk utredning”, men också texter om det slags bebyggelse som befanns ”typisk” för Haga eller texter som behandlade kampen mot rivningar och rivningsplaner för Hagas bebyggelse).

Vad som blev allt mer uppenbart var att det som först såg ut som en definitiv *uppvärdering* av Haga som ”kulturhistoriskt värdefullt”, i själva verket inte stod oemotsagd. Haga som ”kulturhistoriskt värdefullt” var en utsaga i direkt opposition till det Haga som inom den samtida stadsplaneringen (med saneringsprogram) fotfarande framstod som helt utan kvaliteter. Det var alltså i ställningskriget mellan en grundmurad rivningsintention och en allt mer bestämd bevarandevilja, som själva bebyggelsens kulturhistoriska värde och bevarandevärde kom till existens. Avhandlingens problemställning gällde emellertid inte *varför* Hagabevarandefrågan utvecklades åt ena eller andra hållet, utan *hur uppvärderingen kunde*

komma till uttryck och uttrycktes, och därmed blev det intressant att sätta detta uppvärderingsskede i ett längre och vidare perspektiv av förhandling om stadens attraktiva respektive oattraktiva platser: att sätta kontinuerlig omvärdering – resementisering – som utgångspunkt för frågeställningen.

Därmed påbörjades en undersökning av Hagas position i andra sammanhang, en undersökning som hela tiden ledde längre och längre bakåt i tiden. En mycket intressant iakttagelse var att de noggranna undersökningar som utförts i stadsplaneringssammanhang vid flera olika tillfällen (och som generellt visade Hagabebyggelsens ”undermålighet”) inte enbart handlade om faktiska bristfälliga förhållanden – utan att texterna *samtidigt* hänförde denna undermålighet till Hagabebyggelsens *specifika ursprung*: Hagabebyggelsen var dålig helt enkelt på grund av det faktum att den var tillkommen genom det sena 1800-talets spekulationsbygge. Att Hagabebyggelsen här visserligen historiserades, men befanns ”dålig”, gjorde det intressant att sätta denna historisering i relation till historisering inom de sammanhang där Göteborgs stadshistoria producerades. Vilken position hade Haga – en stadsdel med gestaltningsmässigt heterogen bebyggelse och med planmönster från 1600-talet (samma århundrade som Göteborgs grundläggning) – i dessa sammanhang? En undersökning av de stadshistoriska sammanhangen visade att dessa i sin tur var tätt knutna till presentationslitteratur för staden Göteborg, men också vidare till sammanhang av minnesförvaltande (framför allt museiverksamhet). Kopplingarna var av olika slag: samma författare, samma uttalade intressen, eller liknande sätt att beskriva Haga. Det visade sig att Haga antingen var frånvarande i samtliga dessa sammanhang, eller framträdde som ”fult”.

För att mer systematiskt kunna urskilja diskursiva samband mellan dessa sammanhang där stadslandskapets historiska dimension artikulerades, ställdes ”Haga” och ”gamla hus” upp som sekundära undersökningsobjekt. Därefter kunde vissa former för samstämmighet mellan de olika diskursiva sammanhangen urskiljas (jämför Foucaults ”kontinuiteter”).

Denna samstämmighet bestod av undersökningsobjektens position genom *historisering* (definierad som ”diskursiva sammanlänkningsfält av befintlig rumslighet och förfluten tidslighet”, se vidare nedan), och på grundval av dessa positioner kunde sedan tre olika regelbundenhetsfält bestämmas. Dessa regelbundenhetsfält kom sedan också att utgöra avhandlingens kapitelindelning. Regelbundenhetsfälten sammanfaller inte med ”aktörer” eller ”skeden”, utan har var och en dels en distinkt domän (med Foucaults terminologi i svensk översättning ”område”), dels en distinkt imaginär geografi: en ”attraktions-

geografi”; en ”minnesgeografi”; en ”saneringsgeografi”, samt senare även en ”bevarandegeografi” (för den fullt utbildade diskursiva formationen ”det gamla fina Haga”).

På så vis etablerades successivt en modell för undersökningen och en grundstruktur för avhandlingens disposition, vilken sedan egentligen inte förändrades annat än genom kontinuerliga omsorterningar på grundval av undersökningarnas resultat.

Eftersom problemställningen utgick från Hagas omvärdering som en *uppvärdering* av ”det gamla”, uppställdes det specifika delsyftet ”att utveckla ett sätt att undersöka det förflutnas roll i urban omvärdering”. Genom konsekvent analytiskt fokus på *historisering* (se ovan), har denna aspekt av rumsliga föreställningar undersökts. Exempelvis har detta fokus kunnat visa att landshövdingehusen, i egenskap av referenter för ”gamla hus”, kunde ha en såväl positiv som negativ innebörd, men också att ytterligare betydelsespjälkningar var än mer centrala: landshövdingehusens positiva innebörd kunde avse såväl de yngsta landshövdingehusen som de äldsta, och skillnaden mellan dessa två stod i sin tur i relation till de innebörder som gavs ”Haga”. En begränsad och bristfällig historisering av Haga sammanföll på så vis med en negativ laddning för äldre landshövdingehus, medan en positiv laddning för äldre landshövdingehus istället var länkad till en omfattande historisering av Haga. Det har varit avhandlingens stora utmaning att kartlägga sådana mönster. (Se bilaga 7.) Dessa mönster har förståtts som subjektivt begreppsliggjorda rumsliga enheter (*semantiska rum*) och som beroende av rummets konstitutiva mångtydighet (*polysemi*).

Ett lika centralt resultat är emellertid att historiseringarna som fenomen har en kontinuerlig förekomst – de är alltså inte alls, som ofta hävdas, knutna enbart till stadsrenässansens skede utan har identifierats som konstitutiva för de senaste 150 åren. Samtliga identifierade och undersökta diskursiva sammanhang visade sig ha sina tidigaste förekomster av historisering kring 1860-talet. Denna tidpunkt utgör därför en vattendelare, och genom avhandlingens undersökningar har därför tiden efter 1860 kunnat bestämmas som *historiseringen skede inom moderniteten*. Huruvida denna iakttagelse enbart gäller för det här undersökta materialet, eller kan sägas ha mer generell giltighet, återstår att utreda. Med avseende på de föreställningar om staden och stadsbebyggelse som avhandlingen har undersökt, utgör historisering inom detta skede en konsekvent förekommande diskursiv aspekt – en aspekt som emellertid har skiftande uttryck och innehåll.

Syftet att belysa de villkor under vilka undersökningsobjekten ”Haga” och ”gamla hus” förskjuts och sammansmälter till ”det gamla fina Haga” har hanterats genom att också ta utgångspunkt i kontinuerlig betydelsemässig förskjutning (begreppet *resemantisering*). Tillsammans med de ovan nämnda begreppen (diskursivt rum och polysemi) har på så vis rumsliga föreställningar kunnat sättas i relation till maktrelationer, men också kunnat betraktas som *per se* konstituerande vissa subjekspositioner. Genom att inte på förhand göra några tidsmässiga, rumsliga eller aktörsberoende avgränsningar, har de ut-sagor vilka utgör själva omvärderingen kunnat ringas in (oavsett sammanhang). Dessa förekommer inom varje regelbundenhetsfält och är inte avgränsade till någon särskild tidpunkt. Se vidare nedan om avsnitten ”Variationer”.

Under senare delen av 1970-talet etablerades ”det gamla fina Haga” som ett nytt objekt. På grundval av detta har en övergång kunnat bestämmas till denna tidpunkt. Jämfört med tidigare forskning om detta skede (se kapitel 1, avsnitten ”Stadsrenässans” och ”Gentrifiering”) har avhandlingens fokus medgett specificering av vad detta inneburit. Inom ”bevarandegeografin” utgörs den mest centrala tidsrumsliga länkningen av *industrisamhällets urbana bebyggelse*, dock med ytterligare avgränsningar: 1800-talets mitt till och med tiden före de modernistiska formluttrycken (s.k. funktionalism) ca 1930; särskilt dess träbebyggelse och bostadsbebyggelse. Detta är alltså det nya objektets kunskaps- och bildningsregler. Den tidigare och tidsmässigt längsta delen av den undersökta perioden, 1860–1970, omfattar inte industrisamhällets urbana stadsbebyggelse. För denna period har istället kunnat urskiljas hur flera olika diskurser på skilda sätt låter *förindustriell, icke-urban* tidslighet och sociomaterialitet framträda. (Jämför bilaga 7.)

Jag har undersökt hur olika offentliga samtal om stadslandskap och bebyggelse (hos skilda aktörer och inom skilda genrer) låter mina undersökningsobjekt framträda. Vissa markanta maktförskjutningar har därigenom kunnat iakttas. En av de viktigaste är att det offentliga samtalet successivt och i allt högre utsträckning förskjuts från offentlig stadsplanering, mot forsknings-sammanhang inom universitets- och högskolevärlden och kunskapsproduktion om ”gamla hus” och ”det befintliga stadslandskapet”, men också mer specifikt om ”Haga”.

Undersökningarna visar alltså att förskjutningen inte är plötslig, men också att den inte heller består i något slags regelbunden utveckling (i den bemärkelsen att den alltid riktas åt samma håll, utifrån samma position och att den för ett ackumulerat innehåll vidare). Etableringen av nya kunskaps- och

bildningsregler sker istället genom olika slags utmaningar och motsägelser. Undersökningarna visar att omvärderingens kärnfråga har gällt *hur industrisamhällets materialitet skall kunna omfattas diskursivt och ges en i samtiden giltig innebörd som utgår från dess förflutna* (dvs. kunna historiseras). Denna kärnfråga har ringats in genom de många och uppenbara motsägelser som jag har identifierat inom de olika regelbundenhetsfälten. Kärnfrågan kommer till uttryck genom utsagor som är spridda över de sista hundra åren – från sekelskiftet 1800–1900 och till undersökningarnas avslut – och förekommer alltså inte under de undersökta 1800-talsdecennierna.

För motsägelseerna som fenomen använder Foucault begreppen ”kritik” och ”omorganisering”, där det senare inte sätter den diskursiva praktikens existens på spel. Inom ramen för sådana omorganiserande och kritiska utsagor har undersökningarna alltså kunnat identifiera embryon till förskjutningar, men ingen egentlig åtskillnad mellan omorganiserande och kritiska utsagor har gjorts. Ett avsnitt med titeln ”Variationer” finns i samtliga fyra empirikapitel och de utsagor som placerats där upprätthåller alltså visserligen respektive övergripande kunskaps- och bildningsregler, men låter (i kvalitativt avseende) väsentliga motsägelser komma till uttryck.

I de tre första empirikapitlen (när ”det gamla fina Haga” ännu inte kan skönjas) är det inom ramen för avsnitten ”Variationer” som omvärderingens grundvalar har kunnat identifieras. Inom det sista empirikapitlets avsnitt ”Variationer” utgör utsagorna istället en dynamik inom den utbildade diskursiva formationen. Utsagorna i avsnitten ”Variationer” skall alltså inte ses som något slags ”varianter”. Inom ramen för denna avhandling fyller de en mycket väsentligare roll, eftersom det är dessa som i sig själva utgör förhandling, förskjutning och omvärdering.

Vad gäller dessa ”Variationer” finns ännu en viktig iakttagelse att göra, nämligen att motsägelseerna överskrider gränserna för vad som egentligen kan fångas och beskrivas inom diskursens kognitiva fokus. Det handlar om en omisskännlig ambivalens. Utsagorna som placerats inom avsnitten ”Variationer” uttrycker vad som närmast kan beskrivas som emotionellt laddade spår av *det* och *dem* som det diskursiva centrum förhåller sig till – men tiger om. Detta innebär att ett *annat Haga* uppenbaras (vilket inte skall tolkas som ett *verkligare*), men att detta endast framträder som avtryck. Diskursanalysen, bäst lämpad för identifikation av normativa dimensioner, kan alltså visserligen fånga upp också dessa avtryck, men kommer som metod till korta beträffande de spår av affekt som det handlar om.

Dessa iakttagelser gäller samtliga de regelbundenhetsfält som jag undersökt. Förutom att dessa utsagor visar just en mångfacetterad förskjutningspotential inom varje regelbundenhetsfält (som alltså överskrider det diskursiv-normativa i riktning mot det emotiv-affektiva), ser jag detta som ett av de mest intressanta resultaten med avseende på hur det öppnar för nya dimensioner. Vad skulle en historisering på affektiv grund kunna innebära? Skulle t.ex. Mona Johanssons (f. 1924) naivt realistiska blyertsteckningar över Hagas taklandskap, gårdsmiljöer eller katter – väl spridda under 1970- och 80-talen då konstnären tyckte det var ”synd att inte sprida”, lät trycka dem i stora upplagor hos Litografiska sällskapet och sedan själv sålde dem på marknader⁶ – kunna bidra med aspekter av historisering som diskurserna förtiger? Teckningarnas världar med spår av förkroppsligade känslor inför materialitetens tidslighet? (Se detta kapitelns inledningsbild.)

Avhandlingen konstruerar genom undersökningsmetodik och avhandlingstext en ny berättelse om Haga, om gamla hus och om urbana omvärderingar. Såväl mina undersökningar som min avhandlingstext är emellertid redan märkta av existerande maktförhållanden – föreställda och materiella. Genom dessa har undersökningsobjekten upprättats och utan maktförhållanden finns inga objekt. Att uppmärksamma detta har varit en målsättning, men samtidigt har undersökningarna dels uppmärksammat företeelser i utsagornas marginaler, dels kringgått den konventionella berättelsens form. Uppgifter om Hagas sociala heterogenitet har varit ett tematiskt fokus i undersökningen, men också uppgifter exempelvis om Hagas etniska heterogenitet har urskiljts (i Haga fanns t.ex. Göteborgs första synagoga och saneringsutredningarna visar att gästarbetare under 1950- och 60-talen bosatte sig i Haga). Dessa aspekter av Haga blev över huvud taget inte en del av ”det gamla fina Haga”. Inom ramen för min Hagaberättelse har sådana uppgifter visserligen nämnts, men egentligen inte getts någon egen behandling. Istället har sådana uppgifter använts för att visa *hur endast vissa aspekter traderas som centrala för platsidentitet* och hur andra har marginaliserats och tappats bort.

Genom att undersökningarna belyser hur homogeniseringsprocesser är i arbete inom samtliga de sammanhang av platskonstruktion som jag undersökt, kan avhandlingens resultat sägas bestå också i att historiseringarnas subjektivitet kan fastslås. Det förekommer inga objektiva eller ens neutrala ”kunskaper” vare sig om det förflutna eller om rummet. Att historisering kan sägas utgöra en central del av varje inmutning av stadsrummet medför att det är *historiseringens själva innehåll* som reser anspråk på landskap och män-

niskor, och att det är de specifika maktrelationerna i varje tidrumslig punkt som möjliggör/förhindrar deras materialisering. Historisering som fenomen kan exempelvis förekomma inom båda de postindustriella extremerna ”gated communities” (där social och rumslig exkludering eftersträvas) och ”reclaim the streets” (där social och rumslig exkludering bekämpas).

Hagahistoriseringen inom den diskursiva formation som avslutar undersökningen var baserad i arbetarhistoria och medförde omfattande materialiseringar på denna grund i ett centrurnära område. Vilka de imaginära geografier som konstrueras inom dagens kulturarvsdiskurs är, kan ännu inte entydigt bestämmas, men exempelvis överskrider såväl Agenda kulturarv som Storstadsstatsningen konventionaliserade rumsliga gränser genom att inbegripa förortsmiljöer och frågor om etnisk och kulturell mångfald. Visserligen är det sannolikt att den historisering och imaginära geografi som här omfattas fortfarande är ofärdig och omstridd, men likväl är det samma fråga som blir aktuell i den utsträckning som inriktningen fortskrider: hur kan man undgå att okritiskt tradera tidigare upprättade ”sanningar” om vad dessa platser har varit, är och betyder? Riskerar nu exempelvis ”invandraren” med förstärkta krafter att bli fastnaglad som ”förortsbo”; och omvänt ”förorten” bli den ursprungliga och genuina platsen för ”etnisk och kulturell mångfald”?

Platsidentiteters diskursiva och rumsliga sorteringar av människor och platser kan tydliggöras i vissa skärningspunkter, och genom en uppmärksamhet på historiseringar (tidrumsliga sammanlänkningar) har avhandlingen strävat efter att undvika den konventionaliserade separationen av rum från tid, av historia och geografi från politik. Vid denna punkt öppnar sig nya vägar för fortsatta undersökningar av imaginära geografier inom urban omvärdering över hela stadens yta. Jag har tidigare påpekat hur iakttagelsen att historisering utgör del av modernitetens skede, reser nya frågor om historiseringars förekomst utöver de sammanhang som kunde iakttas och bestämmas utifrån min problemställning och mitt källmaterial. Vilken generell respektive partikulär giltighet kan ges begreppet historisering utifrån vidare undersökningar inom andra sammanhang och tidrumsliga kontexter? En annan redan nämnd fråga gäller överskridande av det diskursiv-normativa. Vad finns det för emotiv-affektiva dimensioner av historisering? Vad kan historisering på emotiv-affektiv grund innebära?

Jag skall avslutningsvis återkoppla till den centrala frågan om historisering och urban omvärdering. Undersökningen visar exempel på hur människor och världar spelas ut mot varandra genom hegemoniska och konventionaliserade

– men i realiteten partikulära – platskonstruktioner i vilka historisering utgör en central del. Min Hagaberättelse har genom avhandlingens form har fått en oundviklig koherens, men trots detta är min främsta erfarenhet att undersökningsobjekten ständigt slingrat sig i varje försök att lägga fast dem (både källmaterialtexternas försök och avhandlingstextens försök). Sprickor, fragment och entropiprocesser (Foucaults diskontinuiteter) har gjort sig lika viktiga som den släta, homogena ordning som skapar objektet (Foucaults kontinuiteter), och därmed uppbådat motstånd vid varje sammanfattningsförsök. Det finns alltså inte en Hagahistoria eller ett Haga. Haga är flera platser, med eller utan överlappningar, med eller utan relationer till varandra, och med eller utan entydigt definierbara gränser. Och omvärderingarna fortsätter.

Om detta resultat kan ha någon betydelse för fortsatt forskning om platser, bebyggelse, deras förflutna och deras omvärdering, så menar jag att den borde ligga i utmaningen att berika uppfattningen om befintliga platser (bebyggelse, deras förflutna och deras omvärdering) och angripa homogeniseringar. Detta kan göras på flera sätt, men inte minst genom att öppna för det heterogena, komplexa – och därför motsägelsefulla – hos varje plats och dess förflutna.

Summary in English

On the urban surface – *historicizations of Haga,* *Sweden 1860–1985*

Re-evaluations of old urban built environments are often placed under the heading of gentrification, post-modern urbanism or urban renaissance, and as such, seen as only secondary effects of urban restructuring within post-industrial society. In this thesis, re-evaluations of old urban built environments are instead addressed as primary instances of the continual socio-spatial and imaginary co-construction of the city as a moral landscape. Spatial values and meanings are played out in asymmetrical power-relations and produce geographies in which “new” and “old” are intertwined with “nice” and “ugly”, “good” and “bad” in varying ways. Although under contestation and, hence, in a state of flux, such geographies tend to dominate over long periods of time. Thus, any examination of their construction and reshuffling needs to cover a long time-period in order to avoid precipitate conclusions regarding their nature and timing.

This thesis regards re-evaluation as a phenomenon of its own and as a possible constituent to any place, but examines re-evaluation in only one case – “Haga” in Göteborg, Sweden – a place with origins in the 17th century and with a dense predominately 19th century building stock, which on the level of public discourse has gone from being “old and ugly”, to being the “old and nice Haga.” The focus on re-evaluations of old urban built environments aims to reveal the specific ways in which discursive practices of history and geography are intertwined in different discursive contexts over time regarding Haga and old buildings. The aim is also to discern the discursive instances

of re-evaluation, and to highlight the unavoidable subjectivity and politico-ideological aspects of spatio-temporal knowledge.

Three tasks have been undertaken. **First**, an analytical focus is worked out in order to enable a framing of textual co-representations of space and time: historicization [“historisering”], a concept that concerns *discursive linking of contemporary existing materiality to a past temporality* (Chapter 1). **Second**, texts are gathered in which the objects of research – “Haga”, “old buildings”, and “good old Haga” – have been represented as a “place” (space + meaning). Departing from an analysis of the historicization of these texts, which range over 150 years, different *domains* and *imaginary geographies* are discerned. On the basis of this analysis, the texts are arranged into four empirical chapters, each of them making up a field of regularity [regelbundenhetsfält] of its own (Chapters 2-5). **Third**, the differences in the historicisations of each chapter are analysed in order to discern statements of contradiction. These contradictions, prevalent in every field of regularity, are sorted out as instances of ambivalence, i.e., embryos of re-evaluation, and in this case, the subsequent establishment of “old and nice Haga” (Chapters 2–5).

The headers of each empirical chapter define the result of the analysis of the field of regularity in question. Two of the objects of research – “Haga” and “old buildings” – are found to have been placed in the shadows of particular overarching conceptualisations: monumentality and the picturesque; the rural and the pre-industrial; “the welfare state” and nostalgia (Chapters 2-4). The third object of research – “old and nice Haga” – since being an object also of what in foucauldian terminology can be defined as a discursive formation instead appears as itself (“old and nice Haga”) and with a bias in “the worker.” Each chapter is summarized in the following.

Chapter one introduces the issue, gives a brief survey of previous research and outlines the theoretical perspective. While much recent research regards both “space” and “history” as dependent on and interrelated to shifting power-relations and human subjectivity, these perspectives nevertheless are seldom brought together as an object for research. This study of the establishment of increased urban heritage concerns (as played out in the re-evaluation of “Haga” into “old and nice Haga”) needs to take a departure in the inter-dependence and co-construction of “history” and “space”. The main theoretical tools chosen are the concepts outlined by Foucault (1969) for an archaeology of knowledge (“enunciation,” “discourse,” “field of regularity,” “discursive formation,” “contradiction,” “rules of discursive formation”),

together with what Gregory (1994) has called “geographical imaginations,” and, particularly in relationship to built environments, what Landzelius (1999, 2001), has called “semantic spaces” (subjectively conceptualised spatialities), “spatial polysemy” (ambiguous meanings) and “resemantisation” (continual semantic reshuffling). The thesis suggests “historicization” as an analytical tool for discerning discursive linkings of contemporary existing materiality to a past temporality. The source material for the thesis consists of every text that concerns the objects of research where they appear as places (space + meaning).

Chapter two, the first of four empirical chapters, examines the appearance of Haga and old buildings “in the shadow of monumentality and the picturesque,” and within what I define as a *geography of urban attraction*. The domain of urban attraction is delineated by the appearance of travel guides for Göteborg in the 1860s and by the historical context of an increased inter-urban mobility and a growing bourgeoisie. Research into Göteborg’s geography of urban attraction reveals this literature as a crucial instance for the canonization of the objects of attraction with an astounding permanence. This geography originated as buildings, places and routes of the late 19th century bourgeoisie urban life, coupled with an astonishing lack of the “old and nice” within the urban centre. The “old” is, in terms of “picturesque,” placed in the urban periphery. Moreover, research also reveals that later literature on Göteborg’s history constructs a geography which parallels the travel guides’ geography. Although Haga, in this context, is given a history up until the mid 19th century, its position is fixed in the margin through fateful confusions of name and space. Except for traces of a caponnière (reminiscent of the founding period) and bourgeoisie milieus, such as charity funded institutions on the outer edge, contemporary Haga remains largely absent in the geography of attraction, when it appears at all, it is “bad” as well as “ugly.” The contradictions identified (embryos of re-evaluation) consist of two instances of ambivalence. Even if these texts comprise the same imaginary geography, Haga here appears as a *possible* object for the geography of attraction.

Chapter three, the second of four empirical chapters, examines the appearance of Haga and old buildings “in the shadow of the rural and the pre-industrial,” which I define as a *geography of memory*. The domain, called the domain of the vernacular, is delineated by the appearance of “the dwelling-house” as the site of national identity at the time of the 1860’s increased quest for the unique (at the dawn of industrial mass-production) but also further on

in time. Apart from a reiteration of the identical spatial relations of centre-periphery as discerned above (concerning Chapter two), the geography of memory plays out the geographical scale of “the region” with primary reference to rural pre-industrial circumstances. The research concerns the position of urban vernacular built environments in the context of local associations, particularly in the context of the Göteborg historical museum up until the museum’s 1967 investigation into objects of historical value situated within housing areas designated for clearance by the city (of which Haga was one). The 1967 investigation still conceptualised contemporary Haga in a fashion similar to the one discerned in the geography of attraction, in spite of the new programme from 1964 that emphasised the city’s process of industrialisation over the last hundred years. In relation to the geography of attraction, the geography of memory also includes charity funded dwelling houses of the foundation Dicksonska stiftelsen; Västra Skansgatan, a street with many “typical” wooden houses [landshövdingehus]; the entire street pattern of the area. These objects can thus be discerned as a partial historicization of Haga. The contradictions identified (embryos of re-evaluation) consist of several instances of ambivalence in the geography of memory. One contradiction found is *intrinsic to the social construction* of “the dwelling-house” as an object of regional folk-culture memory. One contradiction has its origins in the 20th century *continual efforts to save not only individual buildings, but entire areas* from exploitation. In the 1970s, these appear as efforts to decompose the pervasive opposition of “the old” and “the new” in spatial planning. One contradiction lies in the insistence on an extension of industrial memory’s objects (the factories) to the industrial era’s *housing areas*. One contradiction lies in a stress on the need to also preserve Haga’s *atmosphere*. One contradiction lies in the reconsideration of the museum’s task and a demand for more *active participation in contemporary issues*.

Chapter four, the third of four empirical chapters, examines the appearance of Haga and old buildings “in the shadow of ‘the welfare state’ and nostalgia,” and within what I define as a *geography of sanitization*. The domain, a domain of housing politics, is delineated by the appearance of public concerns in the mid 19th century to come to terms with a growing housing shortage in the wake of urbanization, and the successive transformation of such public concerns from practices of examination as well as physical construction, into a politics of physical as well as moral sanitization of existing urban housing with particular regard to Haga. Within this domain the “home” appears as the

site of potential social progress and, hence, the place where material “improvement” becomes the most urgent. “Old” urban vernacular houses appear as definitely “bad,” but similar to the geographies related above, picturesque and pre-industrial houses are accepted in the urban periphery, however with a distinctive nostalgic dismissal. The research, somewhat surprisingly, reveals a historicization of contemporary Haga within this geography, a historicization which nevertheless resolutely puts Haga’s entire origin (physical heterogeneous appearance and mixed use) in the historical context of 19th century despised housing speculation. Hence, on an over-arching level of analysis of the historicizations, there are striking similarities between this field of regulation and the ones related above. At every instance, Haga appears as the most unwanted place in Göteborg, a marginalisation which eventually puts Haga in the position of the socio-material *object* of Göteborg. When, in the mid 20th century, the power over spatial regulation was successively shifted to local authorities, Haga could be turned into the primary object of a local renewal and clearance project of Göteborg (running from 1962). Contradictions (embryos of re-evaluation) are identified at three instances in the geography of sanitization: one which appears as a *hesitation* regarding the large-scale modernist plans of 1947; one which appears as the identification of Haga’s inhabitants’ *legitimate approval* of Haga; one which appears as a consideration of *qualities of the contemporary existing Haga with potential for development*.

Chapter five, the last of the empirical chapters, examines the appearance of “old and good Haga” and the corresponding *geography of maintenance*. In this chapter “old and good Haga” makes up the object of an entire discursive formation (in the sense outlined above). The domain, a domain of academic interest in urban issues, is delineated by the successive appearance of new objects of knowledge (“working-class housing,” “19th century urbanity,” “wooden construction” and “urban culture”) in several disciplines and academic contexts and which together end up putting “Haga” at the very point of an intersection, an observation supported by the fact that several research projects on Haga emerged in the early 1970s. The chapter gives a short overview of a decade of controversies (early 1970s to early 1980s) concerning clearance versus maintenance of Haga; controversies which eventually put Haga in the new position of “old and good Haga,” but which was a compromise for each wing. An early split in the “maintenance” wing is discerned as a crucial instance for re-evaluation. The main part of the chapter is left to the geography of

maintenance. Setting out to save all of Haga, labelled, first and foremost, as “the oldest working-class district of Göteborg,” the discursive rules however only qualified some of Haga’s materiality to be historicised. Apart from the objects already included in the museum’s 1967 selection (charity funded dwelling houses of the foundation, Dicksonska stiftelsen; Västra Skansgatan, a street with many “typical” wooden houses [landshövdingehus] set the entire street pattern of the area), the maintenance geography was made up by an imagery of “the inmost,” “the wooden construction,” “the housing-function,” “the turn of the century.” This, in turn, marginalised Haga’s physical and social heterogeneity in particular ways. On an overarching level this brought about a simple conversion of Haga’s moral landscape from “outer-nice-new” to “inner-nice-old.” This was at the expense of the previously emphasised outer edge, now the previously despised wooden inner poor part of Haga was brought to the fore. However, an even more crucial reshuffling of the moral landscape developed on the level of inter-related but unintended priorities that departed from the labelling of Haga as “the oldest working-class district of Göteborg.” This order of priority successively reduced Haga’s heterogeneity in building material. Examples of this are stone-houses in the middle of wooden construction, mixed building heights such as high-rise in the middle of low-rise, mixed use buildings such as work-shops located in residential areas, mixed aesthetic appearance such as modernism/functionalism in the mid 19th century urban vernacular, mixed building ages such as buildings less than 40 years old in the middle of buildings dating from the late 19th century, mixed social structure such as bourgeoisie, craftsmen, shop-owners or service sector employees in the midst of workers. These are found to be the main shadows in the geography of maintenance. Herein is revealed the inevitable relationship of imageries and the production of material space. Two contradictions are identified, contradictions which besides serving as intrinsic contradictions of a discursive formation and as instances for further re-shuffling, point beyond the discursive formation in question. One contradiction lies in the recognition of the experience of dwelling in Haga and emphasises the use-values of Haga’s buildings. One contradiction maintains that Haga owns qualities that can never be destroyed.

Chapter six discusses some of the main results of the thesis and outlines some possibilities for further research. The fact of a continual historicization of old buildings and Haga, traced as existent over the past 150 years, however with shifting referents, is discussed as a contribution to the conceptualisation

of the role of the past in the era of modernity. The re-evaluation of Haga and establishment of “the old and nice Haga” in the 1970s is discussed as a new discursive formation, but it is the tracing of its genealogy, i.e., the fields of regularity within which the instances of ambivalence appear, that contributes to an understanding of the mechanisms of re-evaluation. An important finding is the existence of continual contradictions over time and in different contexts, and that the disciplinary production of knowledge in separated but parallel contexts supported the shift from a “pre-industrial and rural” to an “industrial and urban” object of knowledge. The discussion also concerns the fact that the contradictions were generally found to exceed the discursive rational normativity, and instead departed from conditions of affect and emotion. Beyond the discursive, other and affective aspects of the past in the present, were traced. It seems as if hereby the limits of the theoretical framework of discourse analysis are touched upon, and this may thus be one important issue for future research. Finally, the content of historicization of Haga turned out to shift dramatically over time. This confirms the hypothesis of the thesis that historicizations, as such, are continually subjectively constructed, whereby they overarch the post-modern era. There is no such thing as one single history of Haga, and Haga is not even one single place. Haga is many places, with or without overlap, with or without relations to each other, with or without unambiguous limits. Re-evaluation is continuously in progress. This thesis reveals how historicizations take part in the sorting of places and people over time and space. The scrutinization of historicizations’ discursive and material effects has hence only begun.

Noter

NOTER TILL KAPITEL I

1. TV-serien byggde på briterna Ray Galton och Alan Simpsons *Steptoe and Son* som sändes av BBC i två perioder åren 1964–73. De inledande citaten ovan avser Smith 2001:115 resp. Sanderock 1988:1.
 2. Populärkulturens roll i saneringskritiken är ännu inte utforskad. Exempel på hur den urbana folklighetens bebyggelsemiljöer dramatiserades med samtidig värme och saknad är Per Myrbergs ”34:an” från år 1964 om hur hela rasket skulle rivas (en svensk version av ”This Ol’ House”) och folklustspelet *Söderkåkar* som sändes i Sveriges television år 1970.
 3. *Haga: Göteborgs första förstad och arbete-restadsdel* 1990.
 4. Begreppet ”stadsrenässans” används här konventionellt och syftar på hela skedet mellan 1970–90-tal. Det behöver dock påpekas att 1970-talet också hyste en stark ”gröna vågen-rörelse” med stadsfientliga drag. Bland de många som har valt att använda begreppet ”stadsrenässans” kan nämnas Bergman 2003:177ff. som samtidigt talar om stadslivets trivialisering, festivalisering och teatralisering.
 5. ”Folklig” betyder enligt *Nationalencyklopedins ordbok* ”som tillhör de breda folklagren och är populär där” eller så avses ”majoritetens av folket”. Med ”folklig bebyggelse” avses här ”enklare” bebyggelse, till skillnad mot t.ex. ”arkitektur”.
 6. Avhandlingens perspektiv anknyter på så vis till den filosofiska diskussionen om språkets roll i vetenskapen – vanligen kallad ”the linguistic turn” – som kortfattat innebär att vetenskapens uppgift är att utforska vad människan kan säga om verkligheten, snarare än att utforska verkligheten som något som står oberoende av människans tolkning (inom humanvetenskaperna anger termen ”the cultural turn” samma vetenskapliga hållning).
- Språket är helt enkelt ett centralt medium för konstruktionen av sociorumsliga meningar och betydelser, och är därför viktigt att betona att språket ändå inte skall ses som *diskursivt* i en snäv och begränsad mening, se Gregory 1994; Landzelius 1999. Jfr också Mouffe och Laclaus kritik av en snäv förståelse av diskurser, se Winter, Jørgensen & Phillips 2000.
7. I det följande använder jag ordet ”geografi” i betydelsen ”beskrivningen och tolkningen av jordytans varierande verklighet”. Se *Nationalencyklopedin*: ”geografi av lat. geographia ’jordbeskrivning’ [...]”. Ordet har i allmänt språkbruk kommit att få två innebörder: det kan syfta både på jordytans varierande verklighet och på beskrivningen och tolkningen av denna.”
 8. Se t.ex. Hörnqvist, Lund Hansen et al. 2005.
 9. Källa: *Nationalencyklopedin*, nätupplaga.
 10. *Företagarna i Haga*, www.hagashopping.nu (2004-07-02).
 11. Detta förhållande beskrivs av Landzelius 1999, 2001 i termer av *subjektposition*.
 12. Ibid.
 13. Detta är det förflutnas kontinuerliga närvaro i nuet genom materialiteten. Påverkan rör såväl konnotativa som denotativa funktioner, se *ibid*.
 14. Gregory 1994:6.
 15. Att sociorumsliga konstruktioner av plats också står i relation till ett ”nu” med en förväntningshorisont, är visserligen lika centralt, men lämnas här utanför den centrala frågan.
 16. Landzelius 2001.
 17. Holmberg 1991, 2002.
 18. Se Crang 2000:104.
 19. Medan det idag är självklart att t.ex. kvarteren i Gamla Stan i Stockholm är bevarandevärda, är Långgatornas bebyggelse i Göteborg exempel på en långt mer osäker status i stadsplanerings- och exploateringssammanhang.
 20. Vissa centrala källmaterialrelaterade aspekter av detta påstående kommer att diskuteras i kapitel 2, här återges endast en konventionelliserad historia.
 21. Åtskilliga radioprogram gjordes om Hagafrågan (IMH), och även norsk dagspress skrev

- om Haga, se t.ex. Appelbom Karsten 1978.
22. Den del av den permanenta basutställningen på Arkitekturmuseet där Hagabevarandefrågan förekommer finns anmärkningsvärt nog inte kvar sedan nyöppnandet efter fuktskadesanering år 2003. Utmönstringen av Haga ur basutställningarna antyder hur urban omvärdering idag inte är en diskussion på dagordningen. Anmärkningsvärt är att det medför att 1970-talets bevarandefråga skrivs ut ur 1900-talets bebyggelsehistoria, och att den sistnämnda därmed dels blir mer fokuserad på nyproducerad arkitektur, dels blir mindre nyanserad beträffande modernismen som ideal. Jfr Caldenby 2004:3:19, 30 om växlingar i den svenska arkitekturens historiografi. Han menar där att en bredare bebyggelsehistoria sedan mitten på 1980-talet har fått träda tillbaka till förmån för de smälare arkitektmonografier som har dominerat forskningen sedan dess. Han menar: "Kanske är det nu dags att än en gång ta det breda benet före".
 23. Det "fysiska" kan endast analytiskt och diskursivt separeras från "det sociala", se Landzelius 1999, 2001. Jfr Lefebvre: "Space is always social space".
 24. Hagas gräns mot Linnéstaden är särskilt svårdefinierad. Eftersom det yttersta kvarteret mot Linnégatan består av höga stenhus vilka har sin motsvarighet på andra sidan Linnégatan, så betraktas dessa ofta inte som en del av Haga. Också mot Vasastaden finns idag en sådan mer diffus övergång.
 25. Hagas företagarförening har sedan den grundades använt bilder på detta stråk som symbol för Haga, men också stadsbyggnadskontorets senaste Hagafolder använder Haga Nygata som omslagsbild. Gatan har status som "gårdsgata" och kan därför användas av gångtrafikanter, cyklister, mopedister, bilar och andra transportfordon.
 26. *Göteborgsbladet* september 2004, visar att det Haga som idag räknas som ett primärområde inom stadskansliets statistik, hyser många barn, samtidigt som få invånare är över 65 år. Hela 40 % av invånarna är mellan 25 och 44 år. 7 % är födda utom Sverige, 5 % är arbetslösa, 40 % har eftergymnasial utbildning och 45 % arbetar inom utbildning/forskning. Årsinkomstens medelvärde ligger på lite drygt 234 000 och 5 % är socialbidragstagare.
 27. Ibid.
 28. Holmberg 1991.
 29. Jag likställer här begreppet kulturarv med engelskans "heritage". Alzén & Hedrén 1998 har diskuterat det förflutnas nya roll och införlivande i den akademiska och professionella vokabulären i boken *Kulturarvets natur*. Det första större forskningsprogram inom detta fält i Sverige med en bredare kultur- och samhällsanalytisk inriktning var "Modernisering och kulturarv" vid Linköpings universitet som startade 1991.
 30. Se Aronsson 2000, 2004.
 31. Några exempel: Lowenthal 1985, 1998 uppmärksamade tidigt hur ett "kulturarvs-samhälle" genom "korståg" och ekonomiska intressen höll på att etableras och hur ständigt nya platser, nya företagetser och nya delar av det förflutna marknadsfördes i termer av kulturarv. Hewison 1987 diskuterade kulturarvsprocessers politiskt konservativa inklination (England). Genom att undersöka kulturarvsprocessers geografiska anspråk har Evans & Boswell 1999 istället kunnat belysa hur framför allt nationalistiska grundvalar läggs i kulturarvsprocesser i England. Herzfeld 1991 har uppmärksammat konflikter mellan lokala kulturarvsintressen i kontrast till centrala och nationella intressen inom Grekland. Ashworth & Tunbridge 1996 har uppmärksammat kulturarvsplaneringens grundläggande och oundvikliga dissonanser i ett vidare globalt perspektiv. Kulturarvsfrågornas intensifiering har också, med bidrag från etablerade forskare såsom Zukin och Ley tidigt kopplats till urban gentrifiering. Också nya bidrag till denna vinkling publiceras, se Shaw 2005. I en svensk kontext utgör Anshelm 1993, samt Alzén & Hedrén 1998 två bidrag till att belysa kulturarvets konstitution, gränser men också konturlöshet. Kulturarvskonstruktioner har blivit ett allt större forskningsfält men dess

- gränser har ännu inte ansetts färdigutforskade. Page & Mason 2004 menar t.ex. ur ett amerikanskt perspektiv att själva bebyggelsebevarande – betraktat som en form av kulturavspårning – ännu inte har fått sin egen framväxt och historia behandlad, trots att det är en av 1900-talets mest genomgripande former för markanvändning. Observera dock att begreppet är en långt senare företeelse än det jag här undersöker: Hans Andersson, länsantikvarie i Göteborgs och Bohus län vid tiden för Hagafrågan under 1970-talet, menar att: ”När jag i slutet av 1960-talet började som kulturminnesvårdare i Göteborg gick ordet kulturarv att använda. Vi tog det inte i vår mun. Det kändes för belastat.” Andersson 1998.
32. ”Sense of place” har definierats på flera sätt, jag använder här termen i dess mest övergripande betydelse: ”A set of personal, family, and community narratives that include features of place. Taken together, these narratives constitute an attachment to place”, se Hine-line, helix.ucsd.edu/~hineline/IDENTITY/sense.html (2005-06-27).
 33. Se Teeland 1984 om hur folk gillar sitt boende i de nya kvarteren; Klarqvist & Miller 1984 om den rumsliga struktur som producerades i de ”anpassade” kvarteren; Olsson 1998 om Haga som urbant offentligt rum, en plats med en tät bebyggelsestruktur och verksamheter längs gator och i gårdar, vilket medförde att ett stort antal gränser behövde korsas och överskridas i rörelsen mellan små grannskap och större grannskap, mellan offentliga och privata rum. Dessa tas också upp i kapitel 6.
 34. *Gamla Masthugget*, hem.passagen.se/rogern/masth/ (2006-02-03), se också *Hagahistorik*, www.bonetweb.com/hagahistorik/ (2006-02-03).
 35. Holmberg 1997; Dahlquist 2002.
 36. Samuels 1994:39.
 37. Den amerikanske arkitekturhistorikern Charles Jencks menade att den rationalistiska moderna arkitekturen dog den 15/7 1972 kl. 15.32 med sprängningen av Pruitt-Igoe områdets höghusblock i St. Louis, se Jencks 1977.
 - Ofta avgörs ”epokers” utsträckning ur just estetiska perspektiv, se Samuels 1994:21.
 38. Dear & Simonsen urskiljer för det första postmodernism som *stil*, såsom den har beskrivits ovan. För det andra postmodernism som *epok*, såsom t.ex. Harvey menar. För det tredje postmodernism som *metod*, såsom poststrukturalism, dekonstruktivism m.m. Efter Smith 2001:125f., jfr Gren, Hallin, Molina 2000:8f.
 39. Sjöström 2002.
 40. Johansson, seminarieanteckningar LTH (00-04-27).
 41. Ofta nämns att Kevin Lynchs *The Image of the City* (utgiven 1960), Gordon Cullens *Townscape* (utgiven 1961) liksom Jane Jacobs *The Death and Life of Great American Cities* (utgiven 1961) gav inspiration åt saneringskritiken och redskap för att hävda den befintliga bebyggelsens betydelse. Jfr Stahre 1999:26. Här diskuterades och påvisades hur det goda stadslivet är beroende av att gammalt och nytt samverkar. Se även kapitel 5.
 42. Se även Karlsson 1993b:261f. 1970-talets radikalitet, i synnerhet det symboliskt laddade år 1968, har fått mycket uppmärksamhet på senare tid bl.a. av Östberg 2002 som diskuterar de olika sociala rörelser som har sin upprinnelse i detta skede. Miljörörelsen hade sin startpunkt i debatten som följde i kölvattnet av Rachel Carsons *Silent Spring* 1962 (översatt till svenska året därpå).
 43. Schönbeck 1994.
 44. Edman lyfter fram Ove Hidemarks restaurering av Skoklosters slott betraktades som ”mönstergillt” skolbildande för detta nya förhållningssätt, se Edman 1999:209–10.
 45. Wetterberg 1992:10ff. Samtidigt riktades kulturminnesvårdens kunskapsbas mot allt större utsnitt av den fysiska miljön och skapade en historievetenskaplig ”objektifiering” av allt större områden.
 46. Caldenby 2004.
 47. Ramberg 2000:58–59ff.
 48. *Ibid.*:159.
 49. Tydligt blev detta i den debatt som följde på invigningen av Skärholmen 1968, en debatt

- som var som starkast runt 1970. Jfr. Zintchenko 1997:64–65, där det påpekas att hösten 1968 fick effekt också i Göteborg. I socialförvaltningens remissutlåtande över generalplanen för Angered samma höst blev utbyggnaden kraftigt ifrågasatt: några av de saker som nämndes var den stora skalan, risken för segregering samt förslumning. Den massmediala uppmärksamheten kring förortsområdenas brister satte igång i juli 1969 och kom att fokuseras kring den ännu ej färdigbyggda stadsdelen Hammarkullen, som av en arkitektur- och konstkritiker benämndes som stadens ”mest kvalificerade vandaldåd i historien”.
50. Schulz 1989:56.
 51. Schulz 1988:100ff, jfr Schulz 1989.
 52. Samuels 1994 nämner t.ex. *The Sack of Bath* av Fergusson 1973, *The Rape of Britain* av Amery & Cruickshank 1975, *The Erosion of Oxford* av Curl 1977.
 53. Johansson 1989 ger därutöver en översikt över svenska 1900-talsförhållanden och dess förgrundsgestalter.
 54. Choays modell har använts av bl. a. Björn Linn 1974, Franzén och Sandstedt 1981, Johan Rådberg 1988, Bo Larsson 1994 och Lennart Thorslund 1995.
 55. Stahre har valt att benämna den som den ”humanistiska” fåran, i andra sammanhang benämns samma fåra ”kulturalistisk”.
 56. Stahre 1999:17, 23.
 57. Den humanistiska stadsplaneideologin har i en inhemsk kontext fått genomslag under framför allt tre skeden: 1) det tidiga 1900-talet med bl. a. Albert Lilienbergs stadsplaner i Göteborg; 2) 1940- och 50-talens grannskapsområden med bl.a. Guldheden i Göteborg som tidigt exempel; 3) perioden efter rationalismens sammanbrott, dvs. det sena 1970-talet. Ibid.:16ff.
 58. Clark 2005. Jag kommer här att använda den etablerade termen ”uppgradering”, men det är viktigt att samtidigt påpeka dess ideologiska laddning som underförstått att ekonomiskt starkare sociala skikt skulle vara normativt ”bättre”.
 59. Glass 1964.
 60. Både t.ex. Haussmanns Parisprojekt och Engels iakttagelser under 1800-talet kan anföras som exempel på sådana processer, se Clark 2005:5ff. Också Caulfield 1989 diskuterar detta utifrån konkreta exempel.
 61. Gentrifiering har sagts vara den enskilda fråga som skapat störst intresse sedan Chicagoskolans urbanforskning, där framför allt förslumningsfenomen var i fokus, se Palen & Nachmias 1984. Centrala forskningsfrågor inom gentrifieringsforskningen har gällt sociala segregeringsprocesser; bostadsmarknadens struktur och avreglering; den postindustriella ekonomin och klasskonstituering inom den nya medelklassen. Angående artikulering av plats i gentrifieringsprocesser se t.ex. Kasinitz 1988; Clark 2003; Lund Hansen 2003. Med avseende på begreppets fortsatta relevans för frågor om segregering och stadspolitik se Clark 2003. För en forskningsöversikt om gentrifiering, se Smith & Williams 1986; *Gentrification Web*, www.verygood.f9.co.uk/gentweb (2000-08-15).
 62. En tidig diskussion av hur planerad kulturhistorisk uppgradering (på Mariaberget i Stockholm) skulle orsaka socioekonomisk omflyttning förs i boken och utställningen *Staden i retur*, se Johansson, von Platen & Thurell 1970 samt kapitel 5.
 63. Tonell u.å:
 64. Holmberg 1992; Nordfelt 1992.
 65. Clark 1987.
 66. Clark & Gullberg 1997; Clark 2003.
 67. Franzén, www.ibf.uu.se/PERSON/MatsF/Forskning/WorkClQ.html (2003-02-26).
 68. Se t.ex. Hayden 1997:53.
 69. Ur Smith & Williams 1986.
 70. Ley 1996:312.
 71. Se t.ex. Shaw 2005.
 72. Olika bidrag på detta tema har givits. T.ex. diskuterar Samuels 1994:119–135, detta fenomen och menar att det konventionella byggmaterialet tegel omkodades och fick en ny social innebörd genom att konstrueras som det ”genuint engelska” materialet, varigenom det också kom att ingå som central aspekt av i

- medelklassens boendepreferens. Jfr Holmberg 1997.
73. Se Appleyard 1975, Zivas 1978, Blomberg & Monastra 1987, Engelbrektssoon & Rosvall 2003.
 74. Jfr Aronsson 2004:44.
 75. Holmberg 1991.
 76. För fasindelning se Dangschat 1991.
 77. Jfr hur bevarandeprojekt i en europeisk kontext har diskuterats ovan.
 78. Ekonomiska faktorer i relation till de sociala och kulturella är ett ämne för långdragen diskussion, ofta klädd i termer av ”hur” istället för ”varför”. Van Weesep 1994; *Gentrification Web*, www.verygood.f9.co.uk/gentweb (2000-08-15).
 79. Smith 2001:114.
 80. Jfr Landzelius 2001 generella diskussionen av sådana processer i termer av resementisering och polysemi i förhållande till sociala maktrelationer.
 81. Caulfield 1989.
 82. Clark 2005:3.
 83. Clark 2005 placerar på så vis gentrifiering i en större politisk geografi av ”commodification of space, polarized power relations, and a dominance of vision over sight”, men betonar hur exploateringens ekonomiska logik (”makings and takings of rent gaps”) måste förstås i sina respektive sociala och kulturella kontexter.
 84. Se t.ex. Clark 2003, 2005.
 85. M.P. Smith 2001:107.
 86. Se Lind & Bergensträhle 2004; Rådberg 2000; Ennen 1999.
 87. Se Mörck 1991; Ek, Bergquist & Lökken 2002.
 88. Se Kirkeby 1998; Herklint 2000.
 89. Karlsson 1993a.
 90. Olshammars undersökning var del av projektet ”Stadens periferier” (Institutionen för stadsbyggnad, Chalmers tekniska högskola) där stadsområden som just karaktäriseras av sin mångtydighet, mångskiftande användning och komplexa framväxt var i fokus. Här vidgades byggelsehistoria till att omfatta fysiska strukturer vars tillkomst, innehåll, användning och meningar inte enkelt kunde föras till en konventionaliserad beskrivning och begreppsapparat för exempelvis arkitekturhistoria.
 91. Franzén 1987, 1992.
 92. Arrhenius 2005; jfr också Arrhenius 2003a, 2003b om Riegls monumentsyn och dess relation till moderniteten.
 93. Beträffande diskursperspektiv har Winter Jørgensen & Phillips 2000:41-47 betonat också sambandet mellan kunskap och sociala processer; samt sambandet mellan kunskap och social handling.
 94. Med något enda, angivet, undantag följs här C.G Bjurströms översättning.
 95. Foucault 1972:203.
 96. Jfr textbegreppet såsom det diskuteras av Dovey 1999, men också Mouffe och Laclaus kritik av en snäv förståelse av diskurser, se Winter Jørgensen & Phillips 2000.
 97. ”Kausala relationer kan endast utpekas på kontextens, situationens eller inverkans nivå på det talande subjektet”, Foucault 1972:183.
 98. Häri påminner den om vad Foucault säger om arkeologins uppgift: 1) att undersöka framställningen [diskursen] själv, som monument; 2) att följa framställningens [diskursens] konturer; 3) att genomkorsa de individuella verken, 4) en systematisk beskrivning av en framställning [diskurs] som objekt, *ibid.*:158.
 99. *Ibid.*:64-65. På ett annat ställe skriver Foucault att utsagan är det som får objektet att existera. Detta innebär att enbart det som omfattas av utsagan, ligger inom arkeologins epistemologiska räckvidd: den frågar inte efter något utanför, bortom eller före utsagan.
 100. *Ibid.*:139.
 101. *Ibid.*:125.
 102. *Ibid.*:138. ”Diskontinuiteten” är det som man skulle kunna bestämma som ett brott i kunskaps- och bildningsreglernas räckvidd och giltighet.
 103. *Ibid.*:100.
 104. *Ibid.*:113, 147. I Foucaults begreppsvärld är arkivet lagen för vad som kan sägas, systemet för dess fungerande samt det generella syste-

- met för utsagans forande och omformande.
105. Ibid.:105–113.
106. Ibid.:193, min kursiv.
107. Översättaren har valt det svenska ordet ”framställning” för Foucaults franska ord ”discourse”. Jag har valt att här följa den språkliga praxis som sedan dess har utvecklats och använder ordet ”diskurs” istället för ”framställning”.
108. Foucault 1972:138. Foucault föreslår följande riktningar för identifikation och analys av diskursiva formationer: 1) hur objekten bildas; 2) hur subjektiva positioner bildas; 3) hur begreppen bildas; 4) hur de strategiska valen bildas. Förslaget gäller alltså diskursiva formationer. Jag för här en generell diskussion om hur de förhåller sig till mina undersökningar, men tar istället upp det för begrepps-bildningen och de strategiska valen centrala begreppet motsägelser.
109. Foucault definierar diskursiva formationer som ”... mängder av verbala prestationer som inte är förbundna med varandra på satsernas nivå meddels grammatiska (syntaxiska eller semantiska) band; som inte är förbundna på omdömenas nivå av logiska band (bestående av formellt sammanhang eller begreppsligt sammanlänkande); som inte heller är förbundna på formuleringarnas nivå av psykologiska band (antingen det rör sig om identitet mellan medvetandeformer, mentalitetens fortbestånd eller ett projekts upprepande); utan som är förbundna med varandra på utsagornas nivå.” Ibid.:131, kursiver borttagna. En diskursiv formation är, trots sin omfattning, emellertid inte ett slags totalitet av utsagor. Den har inget överflöd utan är snarast en fördelning av lakuner, gränser, tomhål. Att analysera en diskursiv formation är på så vis att ”söka efter lagen för denna fattigdom, mäta den och bestämma dess specifika form. Detta visar hur vetandets arkeologi konsekvent avvisar logiska förbindelser och istället vill påvisa regelbundenhetssystem med avseende på ett specifikt område. Denna organisation särskiljer de diskursiva formationerna från varandra. Ibid.:132,135–137.
110. Ibid.:165.
111. Ibid.:166–67. Foucault menar explicit att exempelvis en ny upptäckt inte per automatik anger en ny fas eller epok, eftersom samma begrepps-bildning kan fortsätta. Men för arkeologin – som ”söker efter regler som är lika giltiga vid alla tidpunkter” – är den diskursiva formationens utsträckning, snarare än ”upptäckten” (det nya) av intresse. Dock skall ”upptäckten” skildras i sin anatomi. Ibid.:167,185.
112. Ibid.:185.
113. Ibid.:204.
114. Ibid.:194, 197.
115. Detta har diskuterats i Landzelius 2001 i termer av ”partial codes”.
116. Foucault 1972:167.
117. Ibid.:72.
118. Ibid.:166–176.
119. Ibid.:174.
120. Smith 2001.
121. Gren & Hallin 2003.
122. Duncan & Ley 1993:2.
123. Jfr Wetterberg 1990.
124. Jfr hur Anderson 1983 talar om nationen som en föreställd politisk gemenskap: föreställd eftersom medlemmarna av även den minsta nation aldrig kommer att känna, träffa eller ens höra talas om mer än en bråkdel av övriga medlemmar, men ändå kommer finns en föreställning av en nationell gemenskap i var och ens medvetande.
125. Gregory 1994:8.
126. Ibid. Med detta avses inte samma sak som det representationalistiska perspektiv som Thrift 1996:6ff har kritiserat för ensidigt fokus på ”internal or symbolic functions” hos representationen. Utifrån det som kallas non-representational theory överskrider den kroppsliga sinnliga erfarenheten av rummet representationerna: ”practices constitute our sense of the world”.
127. Smith 2001; Dovey 1999.
128. Soja 1996:5.
129. T.ex. Gregory 1994; Pred 1990; Barnes & Duncan 1992; Duncan & Ley 1993; Duncan & Gregory 1999; Gregory & Pred 2005.

130. En viktig utgångspunkt är t.ex. Roland Barthes som med sitt myt-begrepp har ringat in hur en skenbar genomskinlighet upprättas genom att tingen förefaller vara något alldeles av sig själva, se Thrift 1996; Crang & Thrift 2000; Dovey 1999. Henri Lefebvre urskiljde tidigt att rum inte var en homogen storhet att det istället finns *olika* rum, och att det därför också behövdes olika begrepp för rumslig produktion. Med sitt begrepp ”perceived space” – varseblivet rum – visade Lefebvre in att det endast är vissa delar av rummet som framträder för oss medan andra förblir dolda.
131. Baker 2003; Hylland Eriksen 1996.
132. Aronsson 2000:27 närmar sig denna fråga menar att: ”det mesta av den rumsligt bundna historiekulturen [...] är helt beroende av platsernas autenticitet” vilket jag tolkar som en underordning av rumslighetens del i tidsrumsligheters konstruktioner. Aronsson nämner emellertid kulturgeografen Anssi Paasis arbeten som exempel på hur rum har kopats ihop med historieförståelse.
133. Ofta används begreppet ”kollektivt minne” om det innehåll som ges det sociala minnet. För en översikt över teorier om socialt minne, se t.ex. Misztal 2003.
134. Sandercock 1989:1. Se också Gillis 1994:3: ”complex class, gender and power relations [...] determine what is remembered (or forgotten) by whom, and for what end”.
135. Gillis 1994:3.
136. Nekrich & Heller 1986:9.
137. Pettersson 2003 diskuterar detta i relation till kulturmiljövårdens verksamhetsfält.
138. Termen ”historiebruk” anger just detta. Se t.ex. Aronsson 2000, eller Aronsson, www.aronsson.st/nordkurs2002.htm (2003-01-13).
139. White 1978.
140. Koselleck 1985.
141. För en översiktlig presentation av kulturarvsforskning, se inledning till avsnitt ”Tidigare forskning”.
142. Tunbridge & Ashworth 1996; Graham, Ashworth & Tunbridge 2000; Phelps, Ashworth, Johansson 2002.
143. Landzelius 2003.
144. Se Landzelius 1992; 1995. Med ”konventionell” av ses här att den har sin grund i dels vissa fackdiscipliners förgivettagna paradigmatiska förhållningssätt, dels bestämda juridiska och politiska villkor där lagstiftningen efter politiska beslut skall lägga fast den värderingsgrund utifrån vilken arbetet skall bedrivas. Landzelius 1995:134. Denna diskurs utgör, genom dess offentliga institutionaliserade form, en väsentlig del av den *kulturarvs*diskurs som ovan behandlas.
145. Landzelius 1995.
146. Exemplen hämtade från Eva Löfgrens pågående avhandlingsarbete på Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, om tingshusen som sociorumsliga noder för en mängd olika praktiker, i kontrast till konventionaliserade och sociorumsligt reducerande förståelser, medan ”kristalliseringspunkt” som begrepp är hämtat från Landzelius.
147. Landzelius 1999:41f.
148. ”The impact of the past upon the present is through the ways in which built spaces enable and constrain present practices in particular ways due to how they have been solidified in terms of particular spatial structures of [dis]placement and [dis]location, forms of disruptions and connections across and between spatial scales, with regard to volumes and areas assigned to certain functions, and so on and so forth.” Landzelius 2001:214.
149. Samuels 1994:39 använder begreppet på ett sätt som i vissa avseenden påminner om det här föreslagna.
150. Adorno menar att: ”History does not merely touch on language, but takes place in it”, här citerad ur Pred 1990.
151. En undersökning av Hagabevarandet som en planeringspolitisk fråga återstår alltså att göra. Här skulle väsentliga frågor om medborgarinflytande, livsmiljö, ekonomisk-politiska allianser och skiften kunna lyftas fram för granskning.
152. Detta skall inte förväxlas med att texterna givetvis innehåller uppgifter om olika personers uttalanden.
153. Samuels 1994 har påpekat att ”det histo-

riska” borde studeras som fenomen i sådana genrer och praktiker som befinner sig utanför det akademiska historieskrivandet. Han nämner här explicit t.ex. TV-serier som utspelar sig i historiska miljöer, litteratur, utbudet av museirepliker av historiska objekt, samt även bevarandesträvanden kring den byggda miljön och hur det förflutna där artikuleras.

154. I den svenska översättningen av Foucaults *Vetandets arkeologi* förekommer begreppet ”område” vilket i den engelska översättningen heter just ”domain”.

NOTER TILL KAPITEL 2

1. Billow 1945. Jfr hur Linnés Göteborgsskildring från 1746, tillkommen som en kunskapsinsamling för att inventera de inhemska resurserna, är såväl mycket utförligare och exaktare, som mindre användbar med avseende på hur attraktionsgeografin kan ha tett sig. Rydberg (1828–1895) blev fast anställd av den liberala *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1855. För vidare biografiska uppgifter om Viktor Rydbergs Göteborgsverksamhet, se Lindberg 2003.
2. Reseskildringarna har definierats som en egen litterär genre just för att presentationerna följer vissa formala och innehållsliga mönster för hur en plats presenteras, samt för vad som presenteras, se Jacobsson 1989.
3. Said 1978; Gregory 1994.
4. Men jfr Landzelius 1999 relationella undersökning av var i Göteborgs geografi på 1920-talet som modernistiska byggnader ansågs lämpliga respektive olämpliga i förhållande till existerande bebyggelse. Här visas hur sådana raster är både konstitutiva och oundvikliga.
5. Jag använder här båda orden i deras vardagliga betydelse. Jag gör ingen åtskillnad mellan rubrikens ”monumental” och ”monument” även om det kan göras. *Nationalencyklopedins ordbok* förklarar ordet ”monument” på följande vis: ”större minnesmärke av mer eller mindre anspråksfull karaktär över person e. händelse.” Ordet monumental förklarar såsom: ”som har stora mått och anspråksfull karaktär, särsk. om konst- och byggnadsverk”. *Nationalencyklopedins ordbok* förklarar ”pittoresk” på följande vis: ”brokig och oordnad (och färgrik) på ett charmfullt sätt ofta om främmande, ibl. fattig, miljö: ett ~t fiskeläge i Syditalien; ~a rivningskåkar.” Ordet pittoresk började användas inom svenskan under senare delen av 1700-talet, jfr Johan Fischerströms (1735–96) *Utkast til beskrifning om Mälaren* från 1785 i traditionen *Voyage pittoresque* där det pittoreska emellertid i första hand betecknar ett avbildande som sådant. Begreppet har sitt ursprung i England och genomgick en innehållslig förvandling under perioden 1730-1830: från föremålsbundna egenskaper i form av ett mellanting mellan det sköna och det sublimala, till förmån för de associationer som föremålet väcker hos betraktaren. Allteftersom blev detta begreppet den svärmiska naturskildringens modus. Jonas C. Linnerhielm (1758–1829) betraktas såsom den förste att porträttera det svenska landskapet såsom pittoreskt, se Olausson 1993:263ff.
6. Weston 1997 behandlar Stockholms guideböcker och diskuterar översiktligt representationerna av stadslandskapet och dess delar i relation till stadsutbyggnaden och omvandlingen. Frågan om vad det är som presenteras samt vad det kan representera lämnas emellertid därhän.
7. Jfr Nilsson 1978 som behandlar vägvisare och reskartor fram till järnvägarnas tillkomst och STF:s genombrott i slutet av 1800-talet.
8. Weston 1997:137.
9. Billow 1945:287. Billow, som detta år var redaktör för tidskriften, beskriver etableringen av den tidigaste turismen i Norden. Exempel på kopplingen mellan presentationer av platser och turismpraktik hämtar han från Norge. Där hade publiceringen av *Reisehaandbog over Norge* främjat tillkomsten av den norska turistföreningen. När den svenska motsvarigheten STF hade sin första sammankomst 1888 riktade föreningens ordförande tillika riksantikvarie Hans Hildebrand särskild upp-

- märksamhet mot ”den celebre gästen” som var den norska resehandbokens författare. Presskritiken efter den ”Nordiske Utstilling” i Köpenhamn 1888 menade att den svenska turistföreningens avdelning var välordnad när det kom till förekomsten av resehandböcker, kartor, landskaps- och folkvyer. Billow 1945:286 nämner: A. G. Högboms jämtlandsskildring (1886), Vilh. Koersners *Dalarne*, Bonniers *Illustrerad Sverige i delar*, C. M. Rosenbergs *Ny resehandbok öfver Sverige*.
10. Billow 1945:299–300.
 11. Landzelius 2002:210–211 diskuterar framväxten av ett nytt slags urbant stadsrum i Vänersborg som ett försumligande av ett överflöd av tid vilket emanerade ur borgerskapets nya ekonomiska ställning: ”spatialising surplus time”. Jfr hur stadsparker etableras runt om i Europas städer och i Sverige under denna tid, se t.ex. Nolin 1999; Holmberg 1992. Jangö 1966:26ff anger just med avseende på järnvägshistoria hur det samtida källmaterialet kring anläggningstiden vittnar om att själva det sociala livet kring järnvägsdragningarna spelade en större roll än själva tåget och banan.
 12. Det behöver också understrykas att platsbeskrivningarna som sådana kan föras också till geografier på andra skalor och med andra politisk-ekonomiska anspråk. Såsom Benedict Andersen 1983 övertygande har visat är sådana beskrivningar fundamentala element i nationsbyggandet som en gemensam angelägenhet och praxis. Anderson menar att själva etableringen av ett gemensamt språk bildar grunden för nationskonstruktionen, vilken sedan bärs upp av olika diskursiva praktiker och att såväl beskrivningar av territoriet ifråga som av dess historia, utgör det kitt varmed denna praktiseras som en gemensam angelägenhet. Här etableras en gemensam geografi inom vars ram världen förstås och ordnas.
 13. Bland de knappa tio företag i Göteborg som tas upp, ges under rubriken ”Haga” en utförlig presentation av Haga kakelugnsfabrik med tillverkningsmetoder och produktion. Författaren beskriver besök i fabriker bl.a. i Mölnedal (före detta Lorentska fabriken), Katri-nedal, och gör bl.a. en genomgång av deras produktion och verksamhet.
 14. Detta kan emellertid bara utläsas av Abers-téns sammandrag: själv presenterar Abers-tén källtexterna i ett separat inledande kapitel. Det är alltså själva det faktum att författaren (1910) uppehåller sig vid förstadens betydelse i de texter som refereras, som är iögonfallande. För Abers-tén är dessa platser inte något som en resenär automatiskt lägger märke till.
 15. Carlén 1869:5. Att detta kan tolkas som att hon inte ännu själv besökt staden är här en sidoordnad aspekt.
 16. Det saknas för närvarande en sammanställning över Göteborgspresentationernas framväxt. Materialavgränsningen till 1859 grundas på egna materialsökningar, men också på Billows ovan refererade presentation. Då varken Göteborgsavdelningen på Göteborgs Stadsbibliotek eller egna efterforskningar över en aktuell översikt över Göteborgspresentationer för turister har givit resultat, hänvisas till Abers-téns *Bibliographia Gothoburgensis* som tar upp skrifter rörande Göteborg utkomna till och med 1920. Bibliografin i Thorbjörn Holmgren, 1983, *Anteckningar till en bibliografi över Göteborgs historia 1850-1950* behandlar under avdelningen ”Turist i Göteborg” inga arbeten utgivna före 1923. En jämförelse med t.ex. *Nordisk Familjebok* 1883, runeberg.org/nfaf/0208.html, visar en liknande geografi för Göteborg när det gäller urval av platser och företeelser.
 17. Weston 1997 behandlar turistlitteraturen om Stockholm och menar att 1838 års ”Reinreise von Mainz bis Köln” är den moderna guidebokens stilbildare. I relation till det här behandlade materialet behöver emellertid den ökade tillgängligheten i och med utbyggnad av järnvägen ses som en konstituerande faktor för genren och såväl Göteborgs- som Stockholmsguider. Järnvägsbanan invigdes i etapper och många stationshus är därför några år äldre: Göteborgs station invigdes 1858. De här aktuella Göteborgspresentationerna förekommer också från slutet av

- 1850-talet. Trots att Weston analyserar Octavia Carléns *Stockholm och dess omgivning* 1866 behandlar Weston emellertid varken kommunikationsetableringen eller eventuella tidigare guideböcker för huvudstaden.
18. Utgiven på tyska av *Göteborgs Morgonpost*.
 19. Dvs. från 1859 till 1956. Saneringsprogrammet tillkom efter motion 1958 med beslut 1959 (se vidare kapitel 4). Urvalet skall alltså spegla hur och huruvida Haga rymdes inom ramen för den presentationsgeografi som skapade en borgerskapets attraktionsgeografi med specifika geografiska hierarkier, en geografi vilken i grunden ifrågasattes genom protesterna mot saneringsprogrammet. Detta diskuterar vidare avhandlingen igenom.
 20. Se t.ex. Holmberg 1992 beträffande Nya Alléns betydelse för etableringen av den borgerliga promenaden i Göteborg. Jfr beträffande Hagapresentationen *Karta öfver Göteborg upptagande allmänna och monumentala byggnader, samt framstående handelslokaler och adresser*, 1886, där ett femtiotal namngivna och utritade byggnader i Göteborg förekommer – för Hagas del just Renströmska badanstalten och Hagakyrkan.
 21. Ett undantag är *Göteborg – ett bildverk* (Homlström m.fl. 1953) som visar bilder på Hagas inre. Denna publikation behandlas därför också i avsnittet ”Haga som presentationslitteraturens marginal”, nedan.
 22. Här skiljer sig det borgerliga samhällets turism från den *Grand Tour*, bildningsresan som hade kunskapsinnehållet i fokus. Istället finns här uppenbara likheter med målerikonstens *Voyage Pittoresque* som hade natur- och landskapsupplevelser som mål. Hit kan föras *Pittoreskt Sverige* från 1861, som nämns ovan.
 23. Jfr Weston 1997 som iakttar detta fenomen i den Stockholmska guideboken *Stockholm och dess omgivning*, 1893. Westons studie belyser framför allt skillnader över tid mellan guideböcker.
 24. *Ibid.*:46.
 25. *Göteborg i bilder* 1939.
 26. *Pittoreskt Sverige* 1861:45. Samma ordalydelse återfinns i Kjellins Göteborgspresentation 1964:72. Kjellin behandlas nedan i avsnitt ”Haga blev ett problembarn för Göteborg”.
 27. Göteborg drabbades av omfattande bränder i olika kvarter fram till 1813 och i princip kan man säga att av innerstadens bebyggelse stammar endast en liten från tiden dessförinnan. För en illustrativ karta över brändernas omfattning respektive år, se Schånberg 1975:20.
 28. *Göteborg* 1913:2–3.
 29. Jfr Weston 1997:146 som beträffande Stockholms guideböcker nämner att samtliga undersökta (fyra stycken från åren 1866–1986) hade utförliga inledande historiker, utom den senaste (som över huvud taget var mer knapphändig i sin information). För Göteborgs del skiljer sig guidebokshistorien från den Stockholmska publiceringen av en ny typ av vägvisare med turer, kåserier, kartor, artiklar, äventyr, tips, bilder, utflykter, visioner – ett helt nytt slag av guidebok: Hansson, Nilsson, Norming & Rundkvist, 1981, *Nya Göteborgsguiden: För såväl göteborgare som besökare*. För Hansson i Hagafrågan, se kapitel 5.
 30. Cederblad menar på 1880-talet att ”de skattade åt förgängelsen 1862–64 och saknas nu av ingen”, här ur Thulin 1948:48.
 31. *Göteborg: Sveriges port mot väster, en rapsodi i färg* (1956: onummerad). Jfr också med vad som nedan skrivs om Holmström m.fl. 1953, *Göteborg – ett bildverk*.
 32. Staden Göteborg får sina privilegier 1621. Beslut om anläggande av en förstad till Göteborgs tas vid två tillfällen runt 1650. Däremot är det inte helt klart när namnet Haga började användas (enbart) om denna bebyggelse. Se vidare avsnitt ”Mellan staden och Stigberget” nedan.
 33. Jfr avsnitt nedan om Kjellins Haga där uppgifter om bränderna i Haga behandlas.
 34. *Sveden, a guide for tourists*, 1938.
 35. Ramm 1923. Rubriken är ”Det nuvarande Göteborgs historia” och publikationen skrevs på uppdrag av Göteborgs turisttrafikförening.

- Ramm medverkade också flitigt i andra presentationer av Göteborg.
36. Holmström m.fl. 1953:bilddel. Textavsnittet där Hagas historia beskrivs diskuteras nedan i avsnittet "Haga som presentationslitteraturens marginal".
 37. Stig Roth behandlas i kapitel 3.
 38. Elfving 1996:80f; "Minnesord" *Göteborgs-Posten* september 2002.
 39. Jfr Landzelius 2003.
 40. Holmström m.fl. 1953: bilddel utan sidnumrering.
 41. Se vidare avsnitt "Mellan staden och Stigberget" nedan.
 42. Författaren bortser här från den konventionaliserade tolkning som placerar en sjöanknuten, löslig befolkning i det ursprungliga Haga. Jfr Kjellin nedan. I jämförelse med de primärmaterialbearbetningarna som gjordes i jubileumspublikationen (Almquist) är den här uppgivna tolkningen av Hagas ursprung och tidigaste tid en glidning. Detta är emellertid ett skede som framträder på många olika sätt: amanuens Thulins skildring av Göteborgs ursprung 1948 anger att det tidigaste Haga utgjordes av trädgårdar.
 43. Holmström m.fl. 1953:bilddel utan sidnumrering, min kursiv.
 44. I kapitel 4 skall Hagas plats i saneringsgeografin undersökas vidare.
 45. Rent skönlitterära skildringar lämnas utanför genomgången, men att Haga i liten utsträckning har bildat fond för skönlitterära gestaltningar framgår av Lindberg 2003, som ger en översikt över författare och verk som skildrar staden Göteborg. Jfr Holmgren 1983 där "Göteborg i litteraturen" utgör en särskild avdelning samt Oxelqvist 1984.
 46. Jfr titlar under rubriken "Topografi och kulturhistoria" i Holmgren 1983 där Haga inte alls finns med.
 47. En viss förvirring kring slutåret för texternas publicering utreds under avsnittet "Där hamnstadens vildfrön..".
 48. För en utförlig presentation av Fredberg, se *Vretblad* 1957.
 49. Exempel från mitt material på sådana refereranden av Fredbergs uppgifter utgörs av Garpenfeldt & Jacobsson 1970 som använder Fredberg som en kontrapunkt till senare beskrivningar och kommentarer, Lönnroth 1970 som använder Fredbergs utsagor som en slags referenspunkt i förhållande till det insamlade kamerala materialet (uppsats i etnologi om 1875 års Haga, se vidare nedan), samt Kjellin 1971 om den s.k. Kungsbackagumman men också om Fredbergs estetiska omdömen rörande t.ex. landshövdingehuset.
 50. Fredberg 1919:604.
 51. *Ibid.*:696.
 52. *Ibid.* Citeras också av Garellick 1998:43.
 53. Fredberg 1919:610.
 54. Holmberg 1992.
 55. Jfr Nolin 1999; Holmberg 1992.
 56. Fredberg 1919:605.
 57. *Skansberget, Vårdprogram, Koncept oktober 2000*.
 58. Fredberg 1919:607.
 59. *Ibid.*:606.
 60. *Ibid.*:647.
 61. *Ibid.*:969.
 62. *Ibid.*:647, jfr s. 697–698.
 63. *Ibid.*:684.
 64. *Ibid.*:605.
 65. *Ibid.*:641.
 66. *Ibid.*:696.
 67. *Ibid.*:610.
 68. *Ibid.*
 69. Intressant är att faksimilupplagan, under medverkan av A. Flygare, B. Nyberg & S. Schånberg (författare behandlade på andra ställen i denna avhandling) uppger att Kjellin 1971 har en mer korrekt beskrivning av Hagas interna gränser. Detta visar här framför allt vilket relativt förtroende Fredbergs tillmäts.
 70. Fredberg 1919:608.
 71. Kartan skiljer mellan stenhus och trähus där det senare också inkluderar landshövdingehuset.
 72. Fredberg 1919:608.
 73. *Ibid.*:646. Detta avser Haga i stort, inte endast den Västra delen.
 74. *Ibid.*:413.

75. En annan är Gula Brickans gård (alltså inte själva krogen).
76. Fredberg 1919:643.
77. Ibid.:646, min kursiv.
78. För arbetarrörelsens hemvist i Haga, se kapitel 5.
79. Karlsson 1993b:264–265. 1993a:199 nämner Linde i bostadspolitiska sammanhang som en i den innersta kretsen kring Uno Åhrén, och som stående politiskt till vänster om socialdemokratin. Hans namn nämns också ibland beträffande sociologiska samhällsundersökningar i Chicagoskolans spår.
80. *Svenska Dagbladet* 1966-20-8. Blå gatan var namnet på gatan i Bengt Bratt och Kent Anderssons pjäs med samma namn.
81. Jag har anledning att återkomma till den senare längre fram.
82. Agroth & Schånberg 1989.
83. Ibid.:38, min kursiv. Den här nämnda undersökningen behandlas i kapitel 4.
84. Agroth & Schånberg 1989:33.
85. Behandlas i kapitel 4.
86. Agroth & Schånberg 1989:10, min kursiv.
87. Schånberg 1983:42.
88. Ibid.:52.
89. Bl.a. Haga församling, frikyrkoförsamlingarna, arbetarrörelsen, Renströmska baden, och inte minst skolorna.
90. Schånberg 1983:102.
91. Ibid.:106.
92. Ibid.:107.
93. Holmgren 1983 tar under avdelningen ”Historia” inte upp mer än fem verk, alla utgivna efter 1923. Under rubriken ”Topografi och kulturhistoria” tas desto fler titlar upp.
94. Carlén 1869:7. Jfr också ovan om museichef Stig Roths och registrator Arvid Flygares medverkan i Holmström m.fl., *Göteborg: Ett bildverk* 1953.
95. Wadell 1996, www.hum.gu.se/~artwww/inshistoria.htm (2004-02-29).
96. Romdahls sägs ha undervisat med Kjellin på sin ena sida och en ung studentska på den andra – ibland också med sin vita spets Sixten. Ibid. Bild på Romdahl med hund finns på *Konsthallen i Göteborg*, www.konsthallen.goteborg.se/. (2004-02-29).
97. *Gamla Svenska Städer* 1909; ett häfte om tio-talet sidor med namnet, *Göteborgs historia i dess stadsbild:Handledning vid skolvandringar* 1911; kapitlet ”Den gamla stadsbilden” i *Göteborgs Stad* ur serien *Sveriges Städer*, 1921, under redaktion av Albin Roosval; samt kapitlet ”Göteborg som kulturstad” i *Göteborg* utgiven av Svenska Turistföreningen 1931 (*Sverigeböckerna* 2.). Författare till Göteborgsdelen övriga kapitel var stadsrevisor Axel Ramm, 1:e stadsingenjör Albert Lilienberg och nationalmuseiintendent Sixten Strömbom. Dessa återkommer som medförfattare till Romdahl.
98. Romdahl 1909:1.
99. Romdahl 1921:u.sidnr.
100. Romdahl 1911:2, Romdahl 1921.
101. Romdahl 1921.
102. Ibid..
103. Jfr nedan om Arvid Bäckströms avhandling.
104. Romdahl 1909:VIII.
105. Romdahl 1911:6.
106. Jfr Lönnroth 1999:59.
107. Romdahl 1911:6–7, min kursiv.
108. Detta är temat för hans kapitel också i t.ex. jubileumspublikationsseriens del XX, red. Wimarsson.
109. Kapitlet heter ”Göteborg skildrat i tolv kapitel”. Författarlistan främst i boken tar upp en namnkunnig och ytterst välrenommerad skara (framför allt) Göteborgare, och innehåller, menar STF, avses vara av ”riksbetydelse”.
110. Det kan här påpekas att på uppdrag av Beredningen för natur- och kulturskydd (tillsatt av stadsfullmäktige 1917) utfördes inventeringar av Majorna under Romdahls tid.
111. Bäckström 1923:3.
112. Ibid.:15.
113. Ibid.:33.
114. Hellquists etymologiska ordbok 1957 anger ”Haga: kasus till hage i bet. ’inhägnad’ o.d. bildat som Backa, Grinda, Gårda osv. I vissa fall, ss. t.ex. i Gbg, dialektform för best. f. Hagarne.” SAOB anger att hage betecknar inhägnad, gårdsgård, betesmark; motsvarar danskans have, inhägnad mark, trädgård.

115. Seriens fullständiga namn lyder: *Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté*. Utställningen var framflyttad från 1921. Se vidare Houltz 2003 där denna utställning och dess historierepresentation behandlas.
116. Elfving 1996:49. Delarna skrevs till största delen av *andra* än museimän, men museimännen Carl Skottsberg, Otto G. Nordenskiöld, Axel L. Jägerskiöld, Georg Sarauw, Carl R. af Ugglas nämns som författare och redaktörer för olika delar. De delar som här tas upp rörande stadshistoria har emellertid andra författare.
117. Innehållet i första bandets del 1, *Från grundläggningen till enväldet* (1619–1680), som utkom 1929 koncentrerades på staden Göteborg, medan innehållet i del 2, *Enväldet och det stora nordiska krigets skede* (1680–1718), som utkom 1935, behandlade Göteborgsförhållanden mot en mer uttalat rikshistorisk bakgrund. Stadsområdets historia behandlas emellertid också i seriens Band 20, *Göteborg: En översikt vid trehundraårsjubileet 1923 över stadens kommunala, kulturella och sociala förhållanden samt viktigaste näringsgrenar, utgiven av Nils Wimarson; med karta över Göteborg 1923 av A. Södergren*.
118. Detta gällde inte den kuperade terrängen på Otterhällan och Kvarnberget där det senare uppläts tomter, men vilka uppenbarligen inte var attraktiva vid denna tidpunkt, se Almquist 1929:799.
119. Almquist 1929:800–801.
120. Detta sammanhang av tomtbrist inom valarna och anläggandet av en förstad förklaras i noten med en hänvisning till Cederbourg: ”Allt sedan Cederbourg har man vant sig vid att i Hagas anläggning se en följd av Kungl. Maj:ts förordnande i brevet av 25 okt. 1647”, se Almquist 1929:801, not 1. Också Bäckström hänvisar till tomtbristen inom valarna.
121. Citatet ”förstad eller malm” är ur Kungl. Maj:t 25 okt. 1647, se Almquist 1929:800.
122. Almquist 1929:800.
123. Om förstäder i 1600-talets stadsgrundningar, se Ahlberg 2005.
124. Almquist 1929:800. Också Göransson 1923:11 formulerar sig på ett svävande sätt: ”Huruvida med ifrågavarande område avsågs nuvarande Masthugget eller Västra Haga kan emellertid vara tvivelaktigt”.
125. Almquist 1929:802.
126. Ibid.
127. Ibid.
128. Bäckström 1923:44.
129. Almquist 1929:189–190.
130. Detta är en av de allra tidigaste teckningarna över staden. Något beskuren i sina yttre delar finns den, med tillhörande förklaring (alltför liten text för att kunna tydas), publicerad i Almquist 1929:815. I Schånberg 1975 har beskrivningen lagts in i bilden, och där framgår namnen an angivelserna.
131. Vilket påpekas av Schånberg 1975:22.
132. Bäckström 1923:44. Kartorna namnges inte.
133. Enhörning 2003:36f.
134. Texten hämtad ur en renskrift av den synnerligen svårtydda beskrivningen till *Geometrisk karta öfver Giöthbeborgs Stads ägor 1696*, vilken ställts till förfogande av fil. lic. Gunilla Enhörning.
135. Däremot säger kartan ingenting om tidigare namnfördelning i området, dvs. hur uppdelningen i ”Masthugget” resp. ”Haga” har tillkommit.
136. Se Bäckström 1923:44. På denna 1696 års karta som jag återkommer till flera gånger framöver, syns vad som kan antas vara en påbörjad kaponjärgrav, men som ännu inte sträcker sig så långt söderut (från befästningsverken) att förstadsbebyggelsen nås. Om diket sträckning dras ut i sin längdriktning, så skulle det komma att passera precis mellan de två bebyggelseområdena, utan att dessa beröres. Almquist anger emellertid att hela 34 gårdar avröjdes på grund av kaponjärgravsdragningen och att dessa senare fick viss ersättning av staden, se Almquist 1935:498.
137. Göransson 1923:11.
138. Danskt anfall återkom två år senare 1678 med än större kraft, men det framgår inte

- av lydelsen om Hagahusen flyttades/ revs då också. I *Kronologiska anteckningar om viktigare händelser i Göteborg* Rundqvist 1982 anges att bebyggelsen avrevs 1676 och 1677. Däremot anger Almquist anmärkningsvärt nog inte någon ”rubbning” för detta år, utan tar endast upp 1680-talets ”rubbning” som orsakades av kaponjärgravsbygget.
139. Arbetena med Skansen Lejonet efter ritning av Erik Dahlberg påbörjades 1687. Redan 1639 hade Ryssåsen haft en skans, vilken emellertid hade förfallit.
140. Den översiktliga masthuggshistorik som skisseras i de Laval m.fl. 1965 gör ingen åtskillnad mellan Hagas och Masthuggets framväxt: Masthugget var underkastat rubbning, på samma vis som Haga.
141. Almquist nämner inte att Hagaborna fick flytta sina hus vid danskanfallet, endast att så skedde i samband med kaponjärgravsbygget i slutet av 1680-talet.
142. Detta återopas också av Thulin 1948:56–57 som dock betonar att Hagarna uppfördes till ”plaisir och tidsfördriv om sommaren”.
143. Almquist 1929:802.
144. Almquist 1935:368, min kursiv.
145. *Ibid.*:409, min kursiv.
146. *Ibid.*:757.
147. *Ibid.*:477, jfr Enhörning 2003:36.
148. Enhörning 2003:36.
149. Rydquist 1860:45. Också Göransson 1923:11 anger att ännu vid mitten av 1700-talet hela området beläget väster om Rosenlundsvägen, sedermera Masthugget, räknades till Haga. Donationsjorden sträckte sig fram till det område som hörde till Majorna, dvs. bebyggelse med anknytning till Älvsborgs slott och Älvsborgs kungsladugård som delvis kan spåras bakåt till före Göteborgs grundande. Jfr Kazemian 1991:33–34; Enhörning 2003.
150. Cederbourg 1986 [1739] ur Enhörning 2003:37.
151. Enhörning 2003:36f.
152. Se särskilt Almquist 1929:802 samt Kjellin.
153. Almquist 1929:802, min kursiv.
154. Jfr diskussion i Holmberg 2002 angående platsetikettering.
155. Kartbeskrivning, 1696 års karta.
156. Almquist 1929:187. Kartan från 1639 anger vare sig bebyggelse eller intagor vid Ryssåsen eller älven, och kan därför inte anses relevant för att vare sig bekräfta eller vederlägga detta resonemang.
157. Almquist 1929:763.
158. Almquist 1935:434.
159. En vidare fördjupning av denna frågeställning är här inte relevant. Det bör dock nämnas att Göransson också redogör för att Haga inte bara varit en plats utan att det så småningom verkar ha betraktats som olika områden: Östra Haga blev avskilt av ett dike (s.k. caponnière) mot Västra Haga. Kaponjären uppfördes 1687–92 och beslut om utfyllnad av den togs 1865. Från denna tid skiljdes inte längre delarna av ett dike utan förbands av en gata. Från 1811 tillkom också en ny del: Nya Haga. Det är anmärkningsvärt att den namnmässigt inte fogades till Östra Haga utan fick ett eget namn, men antyder denna grundläggande splittring i namnskicket, som följde med länge.
160. Detta diskuteras vidare bl.a. i avsnittet nedan om Kjellins Hagamonografi.
161. Efter hennes bok kom t.ex. Agroth & Schånberg 1989 som behandlas nedan.
162. Kjellin hade författat böcker t.ex. om Kvarteret Alströmer, Frimuraren och Kommerse-rådet, Wernerska villan, kvarter på Stampen, Odd Fellowbyggnaden, Göteborgs börs och Hagakyrkan. Göta Lejon behandlas i kap. 4.
163. Maj-Britt Wadell, professor i konstvetenskap, anger i historiken för Institutionen för Konst och bildvetenskap vid Göteborgs universitet om Kjellins licentiatavhandling att den ”har tyvärr inte kunnat återfinnas.” Wadell 1996.
164. Wadell 1996:14.
165. Kjellin 1964:78.
166. *Ibid.*:76.
167. *Ibid.*:78.
168. Kjellin 1971:69.
169. Benämningen ”Hagorna” användes *en passant* också av Fredberg 1919:608.
170. Hennes litteraturlista omfattar emellertid alla de verk som tydligt anger denna oklarhet, jfr

- avsnitt ”Mellan staden och Stigberget...”,
ovan.
171. Kjellin 1971:8.
172. Ibid.:18, min kursiv.
173. Almquist 1929:802f. Kontexten för detta uttalande är ännu inte ”Förstadens” (som anlades efter 1660) utan ”Hagornas” och, som jag argumenterat för tidigare, eventuellt snarare Hagaområdets. Jfr vad som sagts om Hagas roteindelning under denna tid.
174. Jfr Almquist 1929:802f.
175. Kjellin 1971:11.
176. Ibid.:18.
177. Enhörning 2003:36.
178. Detta gäller alltså bland de nämnda titlarna – Kjellin säger sig ha gjort ett urval i källmaterialet.
179. De ovan anförda uppgifterna från 1600-talets mitt kan diskuteras i relation till vad Paulsson m.fl. i *Svensk Stad* typologiserade som ”hantverkarkvarter” respektive ”ytterregioner för småfolk och ståndspersoner”. Haga uppvisar vid denna tid både den reguljära stadsmässighet som hantverkarkvarteren sägs kännetecknas av och hyste också de facto ett stort antal hantverkare (t.ex. flera linnevävare) som ofta hade inneboende. Utkantsbebyggelsen enligt den idealtypologi som *Svensk Stad* presenterar har en mer upplöst form än Haga hade, samtidigt nämner Paulsson särskilt hur en sådan region ofta hyser borgerskapets lantegendomar, vilket Hagas trädgårdar och landeri kan sägas utgöra. Man kan också jämföra Haga med ”malmen”, bebyggelse belägen utanför staden.
180. Jfr kapitel 4.
181. Kjellin 1971:69, benämningen ”problem-barn” om Haga förekommer redan i Kjellin 1964:76.
182. Kjellin 1971:60.
183. Ibid.:103.
184. Jfr Schånberg 1975:20 som illustrerar brändernas omfattning 1669–1813.
185. Kjellin 1971:94.
186. Ibid.:73.
187. De allra flesta av Kjellins böcker inom ämnet Göteborgs byggnadshistoria behandlar högreståndsarkitektur. Jfr hur Fredberg, som hon flitigt citerar, tillskriver just de södra delarna av Haga – kojorna – pittoreska kvaliteter.
188. Jfr hur Haga sägs sova en törnrosasömn i Agroth & Schånberg 1989 (behandlas nedan).
189. Kjellin tar emellertid anmärkningsvärt nog inte upp de senare stiftelsehusen.
190. En likhet finns här med Fredbergs behandling. Fredberg var dessutom mycket aktiv som teaterförfattare, se Vretblad 1957.
191. Kjellin 1971:153.
192. Ibid.:64.
193. Ibid.:126. Jfr Rydberg 1859 (behandlad ovan).
194. Ibid.:94.
195. Ibid.:114.
196. Ibid.:112.
197. Ibid.:120.
198. Ibid.:82–84.
199. Det står inget om familjen Asklungs ställning i Haga vid tiden fram till Kjellins samtid. Asklungs hus behandlas vidare längre fram i kapitel 5 och i samband med bevarandengeografi för Haga under 1970-talet.
200. Elfving 1996: 43, 45f. anger att det sägs att Carl Lagerberg fick sin museibefattning genom att hans företrädare och släkting, Magnus Lagerberg, sålde ombudsmannskapet till honom.
201. Ibid.:47.
202. Wetterberg 1992:54f.
203. Lagerberg uppehåller sig vid de mest konventionaliserade objekten och hans Haga också ansluter också till den borgerskapets attraktionsgeografi som redan har diskuterats. Haga framträder genom sina ytterkanter, dvs. av de borgerliga miljöer som jag redan tidigare nämnt. Lagerberg uppehåller sig vidare vid ”det nya” såsom stadens Folkbibliotek på Hagaplan (uppfört fem år före boken gavs ut), samt vid arkitektritade hus. Landshövdingehuset, varav många var samtida med det ovan nämnda Dicksonska folkbiblioteket, föll därmed vid sidan av intresset.
204. Beläget utanför det område som nu räknas till Haga.

205. Lagerberg nämner att namnet Haga härrör från de trädgårdar som tidigare ”omgäfvoboningshusen” (jfr alla senare utläggningar om detta); att planen – som till en början omfattade den del av förstaden som fått namnet Västra Haga – var efter generalkvartermästaren Johan Wärnschiöld. Vidare nämns att husen har måst rivas både 1676 och 1677 varefter Östra Haga bebyggdes; att nedrivning företogs då kaponjärerna framdrogs 1689; att Nya Haga tillkom 1811 och att förstaden nu sträcker sig från Linnégatan och Järntorget till Haga kyrkoplan och Hagatorget. Byggnader och platser som särskilt nämns i detta sammanhang är Hagakyrkan, Vasagatan, Stadsbiblioteket, samt en försvunnen park: ”Till höger å höjden närmare förgrunden se vi den numera rivna, herr G. T. Bolander tillhöriga, villan på den s.k. Bolanderska tomten, som länge var en vacker park innan den 1893–95 bebyggdes”. Lagerberg 1902:25.
206. Se vidare avsnitt ”Konstvetenskap” och ”Chalmers arkitektursektion” i kapitel 5.
207. Gällande 1600-talet nämns skansarna, Kronhuset, Rådhusets gård, Aschebergska gravkoret, Lennart Torstenssons palats (residenset); gällande 1700-talet nämns Dispensären (f.d. Fattighuset vid Stampen), Gatenhiemlska huset, Masthugget och Majorna, Södra Hamngatan, se Cornell 1963:41–55.
208. Cornell 1963:54 fortsätter sedan med senare tillägg i stadsbilden: Rådhuset och Börsen, Dicksonska folkbiblioteket, Stadsbiblioteket av Hedlund, Röhsska konstslöjdmuseet, Masthuggskyrkan, Karl Johansskolan, Konstmuseet, Landala egna hem, Asplunds rådhus-tillbygge, Uno Åhréns lameller i Johanneberg, Guldheden, Sahlgrenska, Chalmers, Ullevi. Han uttrycker sin oro för pågående ”regeneration av innerstaden” där ”det stora och vidlyftiga har fått ersätta kvaliteten”.
209. Cornell 1963:46.
210. Ibid.:47–48.
2. T.ex. gör både Alzén 1996:11, 13 och Ulväng 2004:36 en sådan koppling.
3. Houzl 2003:158 diskuterar detta med hänvisning till Jenny Beckmans idéhistoriska avhandling om Naturhistoriska Riksmuseets byggnadsfråga.
4. Denna tolkning framgår av Grandien 1991. Om Skansens tillblivelse, se Biörnstad 1991. En kort resumé ges i *Nationalencyklopedin*, nätupplaga uppslagsord ”Arthur Hazelius”: ”Med inspiration från talrika resor på landsbygden och från mötet med skandinavismen fick H. idén till att skapa ett etnografiskt museum. År 1872 grundade han i Stockholm Skandinavisk-etnografiska samlingen, som 1873 öppnades i lokaler vid Drottninggatan. Genom sina rekonstruerade interiörer från svenska allmogehem, vilka även utställdes på de stora världsutställningarna i Paris och Wien, vann H. ryktbarhet. Samlingarna ombildades 1880 till en stiftelse med namnet Nordiska museet som 1907 kunde inviga nya lokaler på Djurgården. Under 1890-talet förvärvade H. områden på Skansenberget på Djurgården och skapade där, som en avdelning av Nordiska museet, friluftsmuseet Skansen, invigt 1891. H:s livsverk kan ses som en viktig del av den kulturella patriotism som präglade slutet av 1800-talet. Hans skapelser har haft mycket stor betydelse såväl för den svenska folklivsforskningen som för det internationella museiväsendet. H. ligger begravd på Skansen, dit också hans födelsehem flyttats.”
5. Dockorna hade visats i Stockholm året dessförinnan och även där gjort succé, se Grandien 1991:10. Också Norge bidrog med dockor och en stabbur. Det framgår emellertid av andra sammanhang att dräktdockor hade ställts ut redan på Parisutställningen 1855.
6. 1846 års fabriks- och hantverksordning upphävde de svenska skråna och kvarstående begränsningar för att fritt utöva ett hantverk upphävdes 1864. Redan tidigare hade dock skråsystemet kritiserats. I Frankrike upphävdes skråna redan mot slutet av 1700-talet.
7. Ett sådant arbete gjorde Eilert Sundt för

NOTER TILL KAPITEL 3

1. Karlsson 1993:47a, jfr Karlsson 1998:13–15.

- Norges del vid ungefär samma tid, se Ulväng 2004:36.
8. Kosellek 1985. Jfr diskussionen nedan om industriutställningarna inom museiväsendet och avsnitt "Analytiska redskap" kapitel 1.
 9. Där inte annat anges, bygger redogörelsen för Hazelius och Skansen på framställningen i Grandien 1991.
 10. Ibid:11.
 11. Dockorna fanns dock kvar i vissa iscensättningar.
 12. Den framväxande vetenskapliga inriktningen på byggnadskultur hade i kontrast en klart evolutionistisk framställningsform där förändringen som sådan var i centrum, se Ulväng 2004:38.
 13. Jfr med hur Le Roy Laduries, 1997, skildring av centraleuropeiska kulturförhållanden under femtonhundratalet visar ett mycket ringa intresse för annat än antika lämningar.
 14. Lagercrantz 1991:82, 94. Houltz 2003:1:147ff ger en presentation av hur Hazelius inte bara togs till nåder utan hyllades och liknades vid Gustav Vasa i sin betydelse för den svenska nationen vid Nordiska museets 50-årsfirande samma år.
 15. Erixon har framför allt har uppmärksammat för sina stora bidrag till förståelsen av böndernas sociala och kulturella system utifrån socialantropologiska perspektiv, se Ulväng 2004:36; Palmqvist 1998.
 16. Ulväng 2004:35–36.
 17. Här finns förstås ytterligare längre tillbaka gående spår. Jokilehto 2002 nämner Ruskins influenser från William Wordsworths som i sin bok om Lake District 1835 betraktade det lantliga huset som ett uttryck för naturen och folket.
 18. Se t.ex. Bringéus 1972.
 19. Riehl adlades år 1883 till von Riel. För uppgifter om Riehl, se Fuchs, www.bautz.de/bbkl/r/riehl_w_h.shtml (2005-07-13).
 20. Grandien 1991:18 skriver om Riehls bok *Familjen*, utgiven 1855: "Här framhävdes att en bostad behövde utformas så, att den inte isolerade de boende utan samlade alla i en patriarkalisk struktur med husfadern och husmodern som styrande kraft. Det viktigaste i en bostad var familjerummet, gemensamt för man och hustru, barn och husfolk. Riehl kallade detta 'det hela huset', och hans ideal var det gamla sachsiska bondhuset."
 21. "Bygningsskikk paa landet i Norge", ur Grandien 1991:18, 29.
 22. Grandien 1991:29 nämner också Sundts kontakter med svenska kulturkretsar (t.ex. Carl Curman och Axel Key) där villor i norskinspirerad stil blev vanlig. Jfr hur Riehl gjorde liknande indelning av Tyskland.
 23. Klockstapeln uppställdes sedermera i form av kopia. Rökstugan köptes av den norske antikvarien Nicolay Nicolaysen till Oscar II:s byggnadshistoriska samlingar på Bygdøy utanför Kristiania. Det fanns en viss konkurrens om objekten.
 24. Om de olika byggnaderna, se Biörnstad 1991 "Arthur Hazelius och Skansen".
 25. Detta museum sägs ha utövat inflytande över Hazelius (påpekat av Böök enligt Grandien 1991).
 26. Ulväng 2004:37.
 27. Skansenskapelsen 1891 kom precis i rätt tid för den nationalromantik som var på modet inom konst och litteratur under 1890-talet, se Lagercrantz, 1991:86ff. Hazelius påstår själv att Skansen var det första exemplet på friluftsmuseum med fullskalemodeller över den skandinaviska kulturen, men *de facto* var de norska friluftsanläggningarna Bygdøy kungsgård med sina byggnadshistoriska samlingar utanför Oslo (Monarken Oscar II:s samlingar) och Frogneraeteren redan igång. Det fanns också tidigare planer på ett friluftsmuseum, Framnäs, med fullskaliga allmogehus i kopior på Djurgården innan Skansen grundades. Se vidare Grandien 1991.
 28. För en översikt över aktuella frågor beträffande industrin som kulturarv, se Alzén & Burell 2005.
 29. Aronsson 2004:167–170; Gårdstedt 2005.
 30. Gårdstedt *ibid*; *Berättelsen om vårt sambäls historia – Svenska industriminnen: Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska arvet 2011:5*.

31. Houlz 2003:1:165–66.
32. Ibid.
33. *Berättelsen om vårt samhälls historia – Svenska industriminnet: Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska arvet 2001:5:14.*
34. af Geijerstam 1997:8.
35. Houlz 2003b:164ff. Såväl nationellt som internationellt blev han en föregångsman och förespråkade bl.a. grundandet av ett nationellt tekniskt museum.
36. af Geijerstam 1997:8.
37. Samlingarna bildade senare utgångspunkt för Göteborgs industrimuseum som invigdes 1960. Houlz 2003b: 444. Se också Houlz 2003a där Göteborgsutställningens historierepresentation behandlas, samt Althin 1974 om turerna före och under Göteborgsutställningen liksom Tekniska museets tillkomst i anslutning till utställningen.
38. Grandien 1991:9, 14.
39. Houlz 2003a:54,158, 162f., 164.
40. Houlz 2003b: 450-452.
41. Tekniska museet började som en ideell förening och ombildades till en enskild stiftelse år 1948 med hjälp av näringslivspengar – Sveriges industriförbund (nuvarande Svenskt näringsliv), Ingenjörsvetenskapsakademien, (IVA), Svenska Teknolog-föreningen (nuvarande Civilingenjörsförbundet) och Svenska uppfinnareföreningen, se *Tekniska museet*, www.tekniskamuseet.se/templates (2003-11-10).
42. *Berättelsen om vårt samhälls historia – Svenska industriminnet: Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska arvet 2001:5.* Althin rekryterades från Göteborgsutställningen – där han hade haft en framträdande roll i skapandet av den industrihistoriska paviljongen – till Tekniska Museets som dess förste chef, se Houlz 2003a,b.
43. Nordstrand u.u; Houlz 2003a:157.
44. Sveriges och Norges förbund var givetvis en kontext till detta, men det var genom skandinavismens retorik som de skandinaviska nationernas folk bands samman också historiskt – därav t.ex. *Nordiska* museet (som till en början också innehöll norska samlingar).
45. Se Crang, 2000, som har undersökt hur Sveriges kartlades och föreställningar om nationen och nationalkaraktärer knöts till olika platser. I detta sammanhang framträder Dalarna som själva den svenska kulturens urform. Jfr Pred 1995:58.
46. Pred 1995:58.
47. Detta antyder den kontinuitet och tjänstestrukturer som var etablerad inom museet. På samma vis pryddes Harald Widéens dödsruna av några rader signerade Widéens förste chef Axel L. Romdahl.
48. Elfving 1996:70–72. Roths långa och trogna karriär inom Göteborgs museivärld fick bl. a. också en följd av anekdotiskt men belysande slag: en anställd vid konstmuseet ”var så förtjust i Stig Roth att han själv ville anta Roth som efternamn.” Detta gick inte enligt namnlagen, så det fick bli en namnbildning vari-roth ingick. Sedermera blev denne anställda anfader till museianställda i tre generationer med namnet Kennroth”. Elfving 1996:94–95.
49. Museichef Roth var, i egenskap av ledamot i stadsfullmäktiges Beredning för natur- och kulturskydd, också delaktig i räddningen av landeriet Kvibergsnäs, området kring Klippan och mangården till Kungsladugård. Roth lär ligga också bakom donationen av Lilla Änggården till Göteborgs stad. Själva beslutet om Klippans bevarande kom efter envisa förhandlingar med stadens planmyndigheter först efter att Stig Roth lämnat sitt uppdrag i Beredningen. Ledare för Klippanprojektet blev Allan T. Nilsson, Roths efterträdare. Roths engagemang inom museet var inriktat bl. a. mot Ostindiasamlingen, mot de militärhistoriska samlingarna som han iståndsatte i Skansen Kronan, samt mot högre ståndsdruäcker. Dessutom var han engagerad i Kronhusets ianspråktagande, Chalmerska husets och Gunnebos stilenliga återinredningar, samt i frågan om att återföra objekt ur kyrkosamlingarna till deras ursprungliga sammanhang – t.ex. kom Hanhals kyrka att motta sitt tak som deposition. Dessa exempel kan tolkas som ett intresse för att återbörda museiobjekt

- till sammanhang som föregick museikontexten. Elfving 1996:70ff. För en diskussion av ”miljöintresse”, se Wetterberg 1992.
50. Elfving 1996:72, 76. Amanuens Hesselgréen hade tidigare handhaft sådana uppgifter i Stockholm och Eskilstuna och hade under studenttiden skrivit om Lilienbergs stadsplan för Lorensberg. Fler uppgifter om detta register har dessvärre inte kunnat erhållas. Det bör dock ha tillkommit som en följd av saneringsprogrammet, men föregick alltså inventeringen (behandlad nedan).
 51. Detta faktum att Gröna gatan hade uppmärksamats tidigt, återopades också vid protesterna mot de planerade rivningarna under 1950-talet, se Kazemian 1991:86–87.
 52. Strömbom hade 1915 avlämnat inventering och rapport om bevarande på Södermalm i Stockholm på uppdrag av Samfundet S:t Erik, där han avrådde bevarade av enskilda utspridda byggnader och istället förordade inrättandet av ”asylområden”: bevarade miljöer dit man också kunde flytta enskilda hus, se Kazemian 1991:84–86.
 53. Nordberg 1961:77. Cornell skriver tidigt men ändå något senare om landshövdingehusens kvaliteter i Hjern 1964, se kapitel 2.
 54. Nordberg 1961:119. Detta står i kontrast till Cornells motstridiga utlåtande om att: ”Endast de som byggdes under mellanperioden kring 1900 är dåliga. De äldre kan alltså användas och duger mycket väl att bygga om till fullgoda moderna bostäder”. Jfr Cornell 1963:46.
 55. “[...] en blek avbild av de tidigare planerna”. Houltz:2:454. Jfr diskussionen kring Göteborgsutställningen ovan.
 56. Elfving 1996:68, 65–69.
 57. ”Program för Historiska museet 9/11 1964”, Museinämnadens handlingar (RSG).
 58. Ur Elfving 1996.
 59. Se Forser 1996 där detta tematiseras i flera kapitel.
 60. Kullenberg 1974:383ff.
 61. Nyström disputerade i historia år 1956 (alltså under sin tid som landshövding) med avhandlingen ”Stadsindustriens arbetare före 1800-talet”. I Forser 1996:370f. framstår avhandlingen som produkt av en polemik, och som samtidsanknuten: att använda historien för att belysa aktuella politiska frågor. Avhandlingen var en uppgörelse med Sten Heckschers uppfattning att merkantilismens manufakturpolitik skulle ha hämmat produktiviteten, dvs. att stat och näringsliv skulle ha varit skilda aktivitetsfärer, vilket Nyström uppfattade som en liberal ”ideologisk projicering av samhällsföreställningar från en samhällsform till en annan” och istället framhävde Nyström hur stadsstyrelsen och den interurbana handeln hade samma intressen i den förindustriella staden. Karlsson 1998:20 menar att den i sin behandling av 16- och 1700-talens manufakturarbetare anlägger marxistiska aspekter utan att använda en marxistisk språkdräkt.
 62. 1996:68, se ovan beträffande Roths kompetensområden.
 63. Forser 2003, se vidare Forser 1996 där det anges att Nyström var verksam som debattör på dagstidningarnas kultursidor, som föreläsare och som historiker.
 64. Skriven tillsammans med Lili Kaelas, chef för arkeologiska museet.
 65. Saneringsprogrammet var tillkommet genom en gemensam politisk-ekonomisk intention: både den kommunala politiska ledningen och stora delar av näringslivet stod bakom programmet, se vidare kapitel 4.
 66. *Årstryck* 1966. Detta sägs angående en period när tjänstemännen på museet bestod av museichef Stig Roth, registrator Arvid Flygare och amanuens Harald Widéen – en viss åderlåtning hade då skett pga. sjukledigheter och tjänstetjänningar på annan ort. Den ansträngda arbetsituationen var emellertid inte helt ny, redan årsberättelsen 1957–58:15 tar upp hur saneringen i stadens periferier (här nämns särskilt i Majorna och Gröna gatan) medförde en större arbetsbelastning: ”denna verksamhet tenderar att taga i anspråk en betydande del av den arbetskraft varöver museet förfogar”.
 67. Museinämnadens handlingar 1967-03-07 (RSG). Jag benämner här 1967 års inventering för ”Widéens inventering” utan att

- ta hänsyn till att den utfördes med hjälp av anställda som tog fram underlag och på så vis kunde påverka resultatet. Bl. a. har Gudrun Lönnroth (som senare genomförde 1972 års bebyggelsehistoriska utredning) nämnt att hon själv var delaktig i Widéens inventeringsresultat, se Lönnroth 2003, ”Hedersdoktorsföreläsning”.
68. Nilsson 2002:29.
 69. ”[V]ad han inte vet om Skara domkyrka är inte värt att veta”. Elfving 1996:76.
 70. *Ibid.*; Årstryck 1961.
 71. Årstryck 1966; Elfving 1996:61.
 72. *Göteborg: Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse del I*, 1999:11.
 73. ”Brefvörslag till Byggnadsnämnden av Harald Widéen”, Planarkivet (GSM).
 74. Årstryck 1967.
 75. Museinämnadens Handlingar 6/3 1967 (RSG).
 76. Se kapitel 4 om Göta Lejons fastighetsinköp.
 77. ”Brefvörslag till Byggnadsnämnden av Harald Widéen” ur Planarkivet (GSM).
 78. ”Inventeringsredogörelse för Haga och Hagas bebyggelse till stadens Byggnadsnämnd”:40, se Museinämnadens handlingar (RSG). I ett koncept, som föregick redogörelsen i citatet ovan, formulerade Widéen Hagaurvalet på ett något annorlunda sätt: ”Stadsdelen Haga har givetvis ett stort kulturhistoriskt intresse. Stadsplanen bygger i stort på drottning Kristinas stadsplan från 1677. De enskilda husen är dock av betydligt senare datum. Sammantagna som helhet bildar de en mycket intressant miljö”, se ”Brefvörslag till Byggnadsnämnden av Harald Widéen”, Planarkivet (GSM). Denna mer affirmativa formulering blev alltså inte den slutgiltiga: en mycket mer försiktig hållning kan skönjas i lydelsen ”Haga som helhet utgör en kulturhistoriskt intressant miljö” än i utkastets formulering ”Haga har givetvis ett stort kulturhistoriskt intresse”.
 79. Se t.ex. *Haga – Bebyggelsehistorisk utredning* 1972:4 (GSM). Uttalandet citeras emellertid redan tidigare, se t.ex. ”Förslag till skrivelse från museistyrelsen till byggnadsnämnden 11.5.70, Rune Jungen”.
 80. Var uppgiften har hämtats är oklart. Stadsplanen är (som redan påtalats i kap 2) förkommen, och Almquist anger att den sannolikt är från 1660, vilket alltså är en uppskattning.
 81. Holmström m.fl. 1953.
 82. Andra byggnader som nämns är Hasselblads och Meeths lokaler, vissa banklokaler, saluhallen vid Kungstorget och Fiskhallen, Tomtens fabriker, Tobaksmonopolet samt Klippan upp. Ett särskilt uppdrag år 1964 gav museet ansvar för att belysa näringslivet och dess utveckling inom stadens område. Se vidare nedan.
 83. ”Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse 1967”, Planarkivet (GSM); Garpenfeldt & Jakobsson 1970:55–58.
 84. Inventering 1967.
 85. Uppgifterna om själva byggnaderna hämtade ur *Haga – bebyggelsehistorisk utredning* 1972.
 86. Om inte annat anges används ordet ”sten” som samlande beteckning för konstruktionsmaterialen sten och tegel.
 87. Stenhusen hade oftare upphovsman och arkitekt än trähusen, och deras utformning anslöt både oftare och tydligare till rådande arkitekturideal hos de högre samhällsgrupperna. Omvänt gäller detta för materialet trä.
 88. Av de befintliga stenhusen kunde eventuellt fler ha ingått i urvalet. Ett exempel på industriell verksamhet var Ringnérs kakelugnsfabrik, en 3-vånings tegelbyggnad (Soldaten 14:7–8), ett exempel på 1860-talets bostadshus i sten med slätputsad fasad var ungarlshotellet Labor på Mellangatan 9 (Kadetten 11:3). Västra Hagaskolan, en 2-vånings tegelbyggnad, hade kunnat komplettera skolväsendets utveckling i Haga.
 89. Jfr Larsson 1979:58, 68.
 90. Garpenfeldt & Jacobsson 1970.
 91. Lönnroth 2003, ”Hedersdoktorsföreläsning”.
 92. Holmström m.fl. 1953:utan sidnr.
 93. Se Lindälv 1979 för en översikt över Beredningens insatser.
 94. SPF Göteborg, web.telia.com/~u31115706/spf_g/taube_Hen.html (2005-09-07).

95. Svensson 2003.
96. Bergendahl 1960a:106.
97. Ibid. Roth satt också med i den Beredning för natur- och kulturskydd som ovan nämns.
98. *Göteborg förr och nu* 1960:125–126.
99. Bergendahl 1960a:106.
100. Ibid.:107–123.
101. Ibid.:109.
102. Ibid.:123.
103. Utkom vartannat år 1960–72, sedan under några år så gott som årligen, för att återgå till regelbunden varannatårsutgivning från 1988.
104. En utförlig presentation av Campanello ges av Folkesdotter 1994:146f.
105. *Göteborg förr och nu*. Innehållsförteckning, 1960–2000, uå. (IMH).
106. Se kapitel 3 om Lilienbergs inventering.
107. Detta framgår t.ex. av följande artiklar: Lindälv 1960; Bergendahl 1960b; Bergendahl 1960a, alla i *Göteborg förr och nu* 1960.
108. Bergendahl 1960a.
109. Bergendahl 1960b.
110. I protokoll från första mötet sägs att ”I flertalet stadsdelar i Göteborg hade stadsdelsföreningar bildats. Haga som ändock har gamla anor, hade icke blivit representerat bland dessa.” Detta föranledde bildande av förening den 10/10 1946. *Föreningen Gamla Hagapojkar 35 år 10 oktober. 1946–1981*:13. Antalet medlemmar växte successivt, vilket kan ses i de julhälsningar från medlemmar som tidningen förmedlade. En presentation av en parallell stadsdelsförening, Gamla Vegapojkar, finns i Gustafsson 2004:143f.
111. Dessutom utdelades olika former av symboliska belöningar för långt och troget medlemskap.
112. *Föreningen Gamla Hagapojkar 1950: julen – 1951: julen*:17.
113. Ibid.:2, min kursiv.
114. Ibid.:8.
115. Här citerad ur Garrellick 2003:281.
116. Karlsson 1998:12.
117. Hazelius fick motta en del redan färdiga privata samlingar till sitt museum och på så vis utvidgades samlingarna till högreståndsmiljöer samt föremål med anknytning till de 1846 avskaffade hantverksskråna i städerna. Detta aktualiserade en utvidgning av museet och snart startades en byggnadsfond för nya Nordiska museet, en byggnad som Hazelius själv aldrig fick se, se Grandien 1991:27.
118. Fick senare namnet Victoria & Albert Museum, se Hanner Nordstrand u.u.: 9.
119. Året efter nämner *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning* att också Stockholm planerar en sådan utställning. Ibid.
120. Biörnstad 1998:53–64. Vissa uppgifter har lämnats muntligen av Arne Biörnstad, ansvarig för Skansens kulturhistoriska avdelning åren 1964–1989 (hösten 2003). För vidare uppgifter utifrån industrin och Skansen, se Biörnstad 2000a, 2000b.
121. Statarbostaden ackompanjerades av en uppsats av Ivar Lo-Johansson som reflekterade över om man skulle spara eländet – vilket han till sist tyckte, se Lo-Johansson, Janson & Liman 1968.
122. Bengtsson 1972.
123. Man kan här jämföra med Sörlins 2003:301 resonemang om hur kulturminnesvärden i detta skede lade fast kulturlandskapet i en samtidig forntidslighet och agrar form: ”förankringen [för riksantikvarie Curmans paradigm] var agrar, [det] industriella hade ingen plats i denna berättelse [...] det finns ingen etablerad och överenskommen form för hur industriminnets landskap skall ges plats i rummet”, jfr Sörlin & Nordlund 2002.
124. Johansson 1997:98; Hökerberg 2005:159. Detta diskuteras också beträffande Gathenhielmska reservatet och Gröna gatan i kap. 2.
125. Wetterberg 1992:187–193.
126. Selling 1989.
127. Schönbeck 1994: 314 Den beskrivs av Larsson 2002 som ett pionjärbete därför att den tog upp också hela miljöö.
128. Lundinventeringen använde en kulturhistorisk klassificering som skiljde mellan ”[b]yggnader som i sig själva har ett kulturhistoriskt värde (K)” och ”[b]yggnader vars kulturhistoriska värde främst beror på att de ingår i en för staden karakteristisk miljö (M)” och ”vilkas yttre arkitektur eller byggnadsvolymer bör

- med hänsyn till stadsbilden bevaras...”. K-gruppen indelas sedan i två underkategorier (K1: omistliga hus, K2: värdefulla hus), se Larsson 2002:85, 184f. I Stockholm användes på 1960-talet (med bakgrund i 1920-talets naturmiljöinventeringar) en annan tredelad skala (blå, röd, gul).
129. Kazemian 1991: 84.
130. Johansson 1997:30, jfr Grandien 1974:18. Johansson 1997:98 nämner också 1940-talets ansträngningar att rädda hela kyrkstäder i norra Sverige, ett exempel som här något faller utanför fokus.
131. Beskrivningarna till Strömboms bevarade ritningar är förkomna. Det är inte helt klart huruvida också beredningen var inblandad i Majornainventeringen. Denna inventering sägs ha lagt grunden för både stadsplanen och beredningens policy i Gröna gatansaneringen (Gröna gatan revs under 1950-talet).
132. Kazemian 1991:86 uppger att den största delen av Majornaområdet Gröna gatans hus var upptagna i ett slags bevarandeplaner. Detta betyder att de bedömdes som värdefulla kulturhistoriska exempel och lämpliga som ”asylområden” för ett kulturreservat.
133. GSH 1964:60; jfr GSH 1964:327. Motion av herr Danvik, som också motionerade om att hyresgästerna skulle informeras om saneringen, se GSH 1962:361.
134. Se Hallerdt & Söderström 1989.
135. Jag använder här och i fortsättningen ordet ”kulturminnesvård” om den offentliga verksamhet som sedan senare delen av 1980-talet kallas kulturmiljövård.
136. Se Johansson 1997:57ff.
137. Jag tar här upp de bestämmelser som är parallella med det i övrigt behandlade materialet. Beträffande senare förändringar kan nämnas att 1980 infördes återigen en skärpning på anpassning kring särskilt värdefulla objekt, samt att 1987 års Plan- och bygglag återupptog kravet på inordning, anpassning av nybyggnader till den befintliga miljön samt bevarande av värdefulla miljöer.
138. Schönbeck 1994:319.
139. 1931 och 1947 års byggnadsstadga, citerad ur Schönbeck 1994:319.
140. Ibid.:320.
141. 1931 och 1947 års byggnadsstadga, citerad ur Schönbeck 1994:320.
142. Ibid.:320. Detta faktum främjade, i frågan om Hagas bebyggelse, ett successivt framskridande förfall: fastighetsägarna var givetvis inte trakterade att bekosta underhåll och reparationer på fastigheter som var inskrivna i ett vakuum i väntan på sanering.
143. Folkesdotter 1974:9ff; 29–45.
144. Johansson 1997:57, jfr s. 59, exemplifierar med en skrivelse från landsantikvarien i Gävle till Riksantikvarieämbetet år 1941 som anger att landsantikvarien var nöjd ”eftersom den enda inom området belägna, verkligt intressanta och kulturhistoriskt värdefulla byggnaden” skulle komma att räddas, och försök skulle göras att anpassa den framtida bebyggelsen efter den gamla rutnätsplanen.
145. *Kulturminnesvård, Betänkande avgivet av 1965 års musei- och utställningssakkunniga*, SOU 1972:45:141–43.
146. Dessa frågor behandlades i *Kulturhistorisk bebyggelse – vård att värda*, SOU 1979:17.
147. *Kulturminnesvård, Betänkande avgivet av 1965 års musei- och utställningssakkunniga* SOU 1972:45:86. Man föreslog också en ”ny anordning” som skulle gå ut på att på en inventeringslista uppföra byggnader/ bebyggelsemiljöer som inte uppfyller byggnadsminneskraven, men som klart äger kulturhistoriskt värde. Byggnader upptagna på denna lista skulle inte få ändras, och om ansökan om ändring företogs av ägaren skulle myndigheten få viss tid på sig att antingen ta upp frågan om byggnadsminnesförklaring eller om expropriation. Ibid.:145.
148. Eklund 1989:20–23. Den kompletterande ekonomisk förstärkning av läns museerna som föreslogs skulle fungera som kunskapsbanker åt länsantikvarien.
149. Ibid.
150. Se ibid.:27f om förhandlingarna kring Byggnadsminneslagets formulering.
151. Eklund 1989:31 anger 8,2 % per år. Åren 1981/82–1983/84 utgör anmärkningsvärt

- undantag och speglar höga arbetslöshetstal vilka gav Riksantikvarieämbetet extra medel genom beredskapsarbeten. Ibid.:31–33.
152. Ibid.:32, fig 4; 34, fig 6.
153. Fram till 1988 (då den nya kulturminneslagen trädde i kraft) fanns det endast ca 900 byggnadsminnesobjekt registrerade i hela landet.
154. Jansson 1974:42–66, 255ff.
155. *Frågor till det industriella samhället* SOU 1999:18; Biörnstad, M. 2005.
156. Folkesdotter 1981:41–45, 45.
157. Althin 1932, här ur Alzén 1996:11.
158. Gotthard Johansson i *Vi* 1949, ur Alzén 1996:11. Min kursiv.
159. *Frågor till det industriella samhället* SOU 1999:18 tar upp ett tidigt exempel på intresse för industrisamhället som kulturarv: folkbildare Hjalmar Furuskogs (1887–1951) skrift *Det svenska kulturarvet*, 1941. I skriften lämnas monumenten vid sidan och frågan om kulturarv placeras explicit mitt i ett litet vanligt svenskt stationssamhälle – i industrisamhället.
160. Gotthard Johansson 1949, här ur Alzén 1996:11.
161. Alzén 1996, not 3. Tryckt i essäsamlingen *Det underbara skåpet*. Stockholm: Statens försöksverksamhet med Riksställningar 1967.
162. RAÄ. Rapport 2001:5.
163. Alzén 1996:15. Faktorerna som anges är i sin helhet: 1) industri och kultur uppfattade som varandras motsatser; 2) industrin sågs som en sinnebild för det moderna samhället; 3) industrins kvarlevor symboliserade armod, förnedring och elände; 4) industrin präglades av förändring medan kulturarvet kännetecknades av autenticitet och beständighet; 5) praktiska bevarandeproblem; 6.) ekonomiska problem.
164. Se också Aronsson 2004.
165. Alzén 1996; Isacson 2003:21f, 24; Aronsson 2004:167f.
166. Vissa uppmärksammade utställningar som producerades av Eva Persson för Riksställningar kan räknas dit, liksom delar av det som kom att kallas ”gräv-rörelsen”. Jfr också vad som skrivs om AKS i Jansson 1996:173f.
167. Rörelsen var uppkallad efter Sven Lindqvists och Gunnar Silléns bok *Gräv där du står: hur man utforskar ett jobb*, 1978.
168. Alzén 1996:26, 27. Den engelska rörelsen hade istället inriktat sig på monumentala byggnader till en början. RAÄ:s rapport *Berättelsen om vårt samhälls historia* 2002 menar dock att insatserna, trots detta omfång, inte verkar ha innefattat de sociala sammanhangen för industrierna och att de människor som har verkat i industrierna inte framträder. Denna observation gör också Olshammar i en analys av några industrihistoriesatsningar i RAÄ projektet *Bilden av industrin i kulturmiljövården* 2003.
169. Isacson 2003:25–28.
170. Ibid.:25.
171. Ibid. Etableringen av Arbetets museum i Norrköping har sin bakgrund i detta.
172. *Berättelsen om vårt samhälls historia* 2002. T.ex. startade arbetarrörelsens arkiv och bibliotek redan år 1902 som första arbetarrörelsearkiv i världen. Syfte var att dels åt eftervärlden rädda det som var rörelsens handlingar, och dels utgöra bildningsanstalt för arbetare. Grass, www.arbarkiv.nu/pdf_wrd/arabhist.pdf (050622). Se också Karlsson 1998:17–18.
173. Jansson 1996.
174. ATA 5893/69. Föredraget finns också tryckt som artikel i GHT 21 maj 1971 under rubriken ”Många hus i Haga väl värda att rusta upp”. Artikelns bemöttes av Oswald Larsson som menade att landshövdingehusen var fula och undrade om saneringskritikerna ”själva [var] intresserade av att bosätta sig i här nämnda områden”.
175. Jfr avsnitt ”Där det avvikande kan finna uttryck” om hur Lindälv polemiserar med Bäckström i frågan om Hagas arkitektoniska värden. Bäckströms artikel behandlas i kapitel 4.
176. Se Lindälv 1962, 1974a, b.
177. Karlsson 1993:264–265.
178. Ur Karlsson 1993:265.
179. *Årstryck* 1966, min kursiv. De följande uppgifterna om Nilsson är om inget annat anges

- hämtade ur *Årstryck* samt Nilsson 1992.
180. Nilsson 1992:30.
181. *Årstryck* 1966, min kursiv.
182. *Årstryck* 1966. Denna tjänst tillsattes med G.R. Rinsell.
183. Museibesöken ökade från ca 220000 1967, till ca 650000 1971 (ca en tredubbling på fyra år). År 1977 fördelade museet sina utgifter så att 41,3 % av driftsbudgeten gick till utåtriktad verksamhet. Man hade t.ex. 120 större eller mindre utställningar i egna lokaler, jämte 40-talet vandrande utställningar på sjukhem, bibliotek och arbetsplatser och ett tiotal utställningar som gick runt på skolor, samt 80-talet utställningar i montrar och skyltskåp runt om i staden, se "Göteborgs Museinämnd Årsberättelse" 1977:19 (IMH).
184. *Årstryck* 1969:41.
185. Se t.ex. *Årstryck* 1976:40-41.
186. Elfving 1996:74-76. Nilsson verkar ha haft vissa fortsatta kontakter med universitetet. Bl.a. var han fakultetsopponent år 1985 för Birgitta Skarins avhandling *Från yrkesfamilj till klassgemenskap: Om bagare i Göteborg 1800-1919*, se Nilsson 2002:60.
187. Nilsson 2002:37, 60. I avsnittet om arbetarområdesforskning behandlas tillkomsten av etnologiska institutionen vid Göteborg universitet.
188. Nilsson 1992:28. Tryckt i *Unda Maris* 1957, se Holmgren 1983.
189. Museinämndens handlingar I. Del 2/3, 14 mars 1967.
190. Lars Ågren, ledamot i museinämnden, menar att inventeringsresultatet åtföljdes av diskussion och kritik inom nämnden. Muntlig uppgift, Lars Ågren.
191. Det mest diskuterade sakfrågan och hindret för genomförande var givetvis de reella exploateringskostnaderna i relation till de förväntade.
- inrättas och stadsplaner upprättas, 1907 års stadsplanelag hade gett kommunerna rätt att själva anta stadsplaner – vilka emellertid i stort sett endast kunde reglera vilken mark som skulle användas till byggnadskvarter och vilken som skulle användas till gator och andra allmänna ytor.
3. Karlsson 1993a:36.
4. Sheiban 2002:263 ff.
5. Alf Johansson 1962:526-31.
6. Beslut om arbetarbostäder i Haga togs 3 dec. 1846, se Wallquist 1891:79; Liedgren 1961:10-11; Gärde 1923:2; Ramberg 2000:7, 20, 25-26. Först 1899 tillsatte Stockholms stadsfullmäktige en utredning som resulterade i uppförandet av några hus för stadens arbetare, se Biörnstad 1991:35.
7. Liedgren 1981:83.
8. Se kapitel 2, avsnitt "Haga blev ett problem-barn".
9. Jfr Larsson 1994:45.
10. Ett tidigt exempel utgörs av Robert Dicksons stiftelse som i början av 1870-talet uppförde bostäder i Annedal och Haga.
11. Göteborgs Sparbanks Arbetarebostäder 1869; Göteborgs Arbetarebostadsaktie-bolag 1873; Bostadsaktiebolaget i Göteborg 1874.
12. Gärde 1923; Liedgren 1961, jfr Larsson 1973:28-35; Karlsson 1993a:24; Schönbeck 1994:42; Westergren 1998:19-27.
13. Jfr ovan. Alf Johansson 1962:528; Larsson 1973:30-31.
14. Larsson 1973:29; Karlsson 1993: 36.
15. För en översikt över landshövdingehusets bakgrund, utbredning och teknik hänvisas till Larsson 1969; 1973; 1979.
16. Särskilt viktiga var skråväsendet upplöstes 1846 och att näringsfrihet infördes 1864.
17. Garellick 1998.
18. "Haga – bebyggelsehistorisk utredning" 1972:40, kartbilaga 6 (GSA).
19. Folkesdotter 1981:107; Lindahl 1969:45; *Saneringsfrågan: Betänkande om förnyelse av stadssambällenas bebyggelse*, SOU 1954:31.
20. Alf Johansson 1962:567; Schönbeck 1994:76. Socialdemokraterna var i regeringsställning 1932-1976 (i koalition 36-39 och 51-57).

NOTER TILL KAPITEL 4

1. Fritz 1996:331.
2. 1874 års byggnadsstadga för rikets städer hade stadgat att byggnadsnämnder skulle

21. Jfr Larsson 1973:60; *Praktiska och Hygieniska bostäder* 1921.
22. Alf Johansson 1962:568.
23. Ibid.:568–569.
24. Ibid.:570.
25. Ibid.:573–74.
26. Ibid.:572–73; Lindahl 1969:40.
27. Det har emellertid också påpekats att Myrdals inflytande över bostadsfrågan ofta har överskattats: Per Nyström (statssekreterare under Gustav Möllers Socialdepartement 1945–50) påpekar på flera ställen i Tomas Forsers intervjubok att makarna Myrdals idéer var akademiska och verklighetsfrämmande för det stora flertalet och antyder på så vis att deras inflytande över bostadsfrågan har överskattats, se Forser 1996. Myrdals relation till Uno Åhrén tas upp längre fram.
28. Schönbeck 1994:77, 80 ff. I linje med denna politik var också riksdagens beslut på 1930-talet om bostadsförbättringsverksamheten på landsbygden, om lån och bidrag till bostäder för barnrika familjer i hyreshus och egnahem, och om pensionärsbostäder, se Alf Johansson 1962:575.
29. Bengt O.H. Johansson 1997:79.
30. Alf Johansson 1962:591.
31. Ibid.:566.
32. Schönbeck 1994; Bengt O.H. Johansson 1997.
33. Bengt O.H. Johansson 1997:22.
34. Ibid.:17.
35. Lindahl 1969:46.
36. Ibid.:46–47.
37. *Sanering: Byggfackens industriutredning* 1961.
38. Lindahl 1969:51; *Sanering: Byggfackens industriutredning* 1961.
39. Hall 1979:188ff; Lindahl 1969:47.
40. Bengt O.H. Johansson 1997:18, 20–24.
41. Schönbeck 1994:216–18; Bengt O.H. Johansson 1997:23, jfr s. 155.
42. Staden förvärvade 50 000 kvadratmeter mark under ett år och beslutade redan följande år om de nya planerna, se Bengt O.H. Johansson 1997:23; Lindahl 1969:50.
43. Folkesdotter 1994. Ansvar för Södersaneringen var kommunens fastighetsdirektör Louis Campanello som fram till sitt Gävleuppdrag hade varit tillförordnad expert i *Saneringsfrågan: Betänkande om förnyelse av stadssamhällets bebyggelse*, SOU 1954:31 och därefter blev rekryterad som direktör för Göteborgs kommuns fastighetsbolag Göta Lejon.
44. Av dessa revolutioner nämns oftast den s.k. februarirevolutionen 1849 i Paris, men också Italien, Tyskland och Österrike omfattades under de kommande åren. En arbetarinternational bildades 1864.
45. Larsson 1994.
46. Ibid.:15.
47. Per Albin Hansson beskrev folkhemmet som ett nedbrytande ”av alla sociala och ekonomiska skrankor, som nu skiljer medborgarna i privilegierade och tillbakasatta, i härskande och beroende, i rika och fattiga, besuttna och utarmade, plundrade och utplundrade”, ur *Nationalencyklopedin*, sökord ”folkhem”.
48. Larsson 1994:14–15. Larsson menar att samhällsapparaten utformning inordnade medborgarna genom specifika tekniker: ”Rätten till existens baserades på en rationell övertygelse: tron på människan som en förnuftsstyrd varelse som med vetenskap och social teknik kunde organisera ett rättfärdigt samhälle för alla medborgare”.
49. Ambjörnsson 1988; jfr Larsson 1994:160f.
50. Jämför hur Karlsson 1993a:20 menar att den rumsliga organisationen av staden och bostaden skulle få central betydelse för frågan om massans moraliska och fysiska sundhet.
51. Franzén & Sandstedt 1981. Till största del kom dessa områden också att befolkas av arbetare (eller de nya mellanskikten).
52. Man måste dock föreställa sig ett folkligt praxismotstånd mot denna offentliga inmutning av familjelivet och bostaden. Karlsson 1993a:21ff anför både E.P. Thompson, Habermas, Negt och Kluge som exempel på detta.
53. Harnesk 1948:890.
54. ”Sundhetsnämnden: kommitté för undersökning / utredning av de sanitära förhållandena

- i Haga 1860” ur Gärde 1923:4.
55. Wetterberg & Axelsson 1995:29. Först genom tillkomsten av sanitära reformer (såsom sophämtning, offentligt organiserat från 1885) som minskade spridningen av kolerabakterier kunde Sundhetsnämndens inspektioner och fördomanden av undermåliga bostäder bli effektiva verktyg mot bostadsmisären – innan det minskade Sundhetsnämndens insatser snarare antalet bostäder.
 56. *Pauperismkommittén* 1864, se Gärde 1923:5–6. S.A. Hedlund var far till arkitekten Hans Hedlund som i slutet av 1800-talet ritade flera byggnader i Haga, se vidare kapitel 5.
 57. Gärde 1923:8.
 58. Wetterberg & Axelsson 1995:33–34, 125.
 59. Karlsson 1993a:43–48 ger en ingående översikt över Wallquists undersökningar och analyserar den med avseende på hur arbetarbostadshemmet stigmatiseras samt hur en alternativ framtida situation skisseras. Se också Wisselgren 2000 för en översikt över hur undersökningarna stod i relation till en ny syn på samhällets ansvar och framväxten av ett s.k. socialt kunskapsområde.
 60. ”af en egendomlig tjuvningskraft besjälade föredrag [vilket öppnade] för åhörarne ideligen nya synvidder utöfver ett fält, där ädel reformverksamhet redan frambragte de vackraste resultat”. Wallquist 1891:1.
 61. Ibid.
 62. I Stockholm hade bostadssituationen i motsats till Göteborg, under perioden utvecklats till sin värsta fas, se Alf Johansson 1962:528. Flera initiativ togs dock från 1837 och framöver, se Larsson 1973:30–31.
 63. Wallquist 1891:1, betoning borttagen.
 64. Ibid.:3–4. Detta gäller citaten fram till nästa sidangivelse.
 65. Wallquist 1891:9,6.
 66. Lätt desillusionerad utlägger Wallquist också Annedals moraliska status: ”I denna stadsdel visar sig likväl hur fåfängt och vanmäktigt allt menskligt sträfvande – det må för öfrigt vara hur ädelt och varmhjertadt som helst – är gentemot den naturliga, som säger, att ju lättare en befolknings lifsvillkor göras, i desto högre grad skall dess förökelsestendens göra sig gällande, om ej de nödvändiga betingelserna för folkets höjande i moral och intelligens samtidigt blifva beaktade. I ingen stadsdel torde nämligen de små barnens antal vara så stort som i Annedal [...]. Och få några generationer förgå, har befolkningen måhända återsjunit i sin förra slöhet, eller de förr så prydliga och inbjudande hemmen upptagits af lägre folklager, som fortsätta förstörelsearbetet.” Wallquist 1891:9–10, ursprunglig betoning.
 67. Wallquist 1891:8–9.
 68. Ibid.:9.
 69. Ibid.
 70. Exemplen kan fortsätta på detta vis. Låg höjd: särskilt förekommande i Majorna, Landala och Östra Haga.
 71. Wallquist 1891:32.
 72. Detta också antyds genom Wallquists redan nämnda formulering som rör Hagas ”blandning”.
 73. Wallquist 1891:55.
 74. Utläggningen står inte i direkt anslutning till undersökningen utan i ett annat sammanhang.
 75. Wallquist 1891:21.
 76. Ibid.:1, 79.
 77. Jfr Ramberg 2000:26, 32.
 78. Gärde innehade fastighetsdirektörsposten åren 1915–40.
 79. T.ex. *Bostadskomiteernas betänkande* 1932, (se nedan) samt även Hyresgästföreningens tidning *Hyresgästen*. Gärdes framställning var emellertid inte okontroversiell, och kritiserats t.ex. av Ture Blomquist, en av den tidiga HSB-rörelsens förgrundsgestalter.
 80. Gärde 1923:68. Jfr Sheiban 2002 angående bostadsfrågan i Stockholm som kommunalt ansvar.
 81. *Bostadskomiteernas betänkande*, s. 357–71. Undersökningen vidgar horisonten och visar resultat från studieresor i Tyskland, Danmark, Schweiz och Nederländerna men redovisar också projekt i Stockholm och Göteborg.
 82. *Bostadskomiteernas betänkande*, s. 357–71.

83. Sundbärg 1948:127 menar att byggandet här var grundat i lokala förhållanden: lokal tradition på engelsk grund, svåra grundläggningsförhållanden, brandrisken med trähus.
84. Ibid.
85. *Bostadssociala utredningen* 1947:26 s. 45 appendix, men jfr Rudberg 1981:142 som anger åren 1936–39.
86. Rudberg 1999:143.
87. Rudberg 1981:142, Folkesdotter 1981:12, 110.
88. Rudberg 1981:142.
89. *Bostadssociala utredningen*, SOU 1947:26, s. 55 appendix, där det anges att undersökningen är förkommen. Den finns dock citerad *Bostadssociala utredningen*, SOU 1947:26, s. 45–51 appendix.
90. *Social servicestruktur och boendegemenskap i Haga, Programförslag* 1980:3.
91. ”Sanering av Haga...” *Göteborgs-Posten* 1943-11-07.
92. Se kapitel 5, avsnitt ”Stadsintressets akademiska domäner”. För en utförlig och klagörande genomgång av *Bostadssociala utredningens* innehåll och idéer om det nödvändiga med förnyelse av bostadsbeståndet, se Folkesdotter 1981; Rudberg 1981:78–81, 142–147, 217–218.
93. *Socialdepartementets statsrådsprotokoll 6/10* 1933, ur Folkesdotter 1981:11 (avser SOU 1935:49, 1937:43, 1945:63, 1947:26).
94. *Saneringsfrågan: Betänkande om förnyelse av stadssambällets bebyggelse*, SOU 1954:31, s. 23; Folkesdotter 1981:17.
95. Eftersom stadsförnyelse vid denna tidpunkt fortfarande var en kommunal angelägenhet, var dessa attityder ännu inte verksamma. Debatten försiggick framför allt på kommunal nivå, och i den mån som riksdag och regering var inblandade så gällde det åtgärder för att reglera marknadens växlingar eller byggekonomin. Undantaget var 1953 års Lex Norrmalm. Huvuduppgiften fram till mitten av 1970-talet var att se till så att kommunal stadsförnyelse inte ersatte bostadsinvesteringarna, se Bengt O.H. Johansson 1997:78–80.
96. Folkesdotter 1981:7. *Bostadssociala utredningens* hållning kan betraktas som en konventionaliserad och naturaliserad position som upprätthölls av kraftfulla aktörer såsom Hyresgästernas Riksförbund, LO, HSB och Samverkande byggnadsfackens Centralråd, samtliga lierade med arbetarrörelsen, se Folkesdotter 1981:18.
97. Se vidare nedan angående Branzells kritik.
98. *Bostadssociala utredningen*, s. 19; jfr Folkesdotter 1981:17; *Saneringsfrågan: Betänkande om förnyelse av stadssambällets bebyggelse*, SOU 1954:31 s. 9.
99. Bengt O.H. Johansson 1997:85; jfr Schönbeck 1994:116. Lindahl 1969 nämner också själva definitionen av ”trångboddhet”, tillsammans med en sammanblandning av ”bostadsstandard” och ”stadsplanestandard”.
100. *Bostadssociala utredningen*, s. 37.
101. Ibid.: s. 26.
102. Jfr Rudberg 1981:142, Folkesdotter 1981.
103. *Bostadssociala utredningen*, s. 94.
104. Ibid.:45, appendix.
105. Ibid.
106. Ibid., egna kursiver.
107. Ibid., egna kursiver.
108. Ibid.:50, appendix.
109. Se *Bostadssociala utredningen*, appendix.
110. Avsnittsrubriken är hämtad ur frågeformuläret (bilaga).
111. Wallquist 1891:76. Jfr Karlsson 1993a:45.
112. Jfr Karlsson 1993a:18–21.
113. Karsten-Wiberg 1949:50.
114. Dessutom inhämtades uppgifter såsom inkomstnivå, yrke och förvärvsgrad, fritids- och konsumtionsvanor, hushållens sammanställning och storlek, semestervanor och vistelser på landet.
115. Vilket ger 14,3 % av antalet bostadslägenheter.
116. Karsten-Wiberg 1949:3.
117. 15 kv Matrosen, 19 kv. Artilleristen, 20 kv. Grenadjären, 24 kv. Infanteristen, 25 kv. Landsknekten, 31 kv. Kruthornet.
118. Jfr vad som tidigare sagts om generalisering och homogenisering med avseende på Haga och Hagabor.
119. Motsvarande siffra för hela Haga i 1939 års bostadsräkning var 46 %.

120. Karsten-Wiberg 1949:37.
121. *Bostadssociala utredningens* presentation av Haga byggde i sin helhet på en 1938 redovisad studie av Haga som utfördes av stadsplanekontoret i Göteborg, se ovan. Det föreligger alltså en tradering i åtminstone tre led att använda Östra Haga som representation för hela Haga.
122. I *Bostadssociala utredningen*, s. 45 appendix, kommenteras utredningens urval på följande vis: ”för den nu aktuella utredningen endast dess östra del undersökts, eller ungefär halva området. Bebyggelsens kvalitet är i genomsnitt något sämre för denna del än för den västra. Husens medeltal något högre etc. Men i stort sett är förhållandena i genomsnitt desamma för Haga i dess helhet och den här aktuella delen därav.”
123. Jfr *Bostadssociala utredningen*, appendix.
124. Men Karsten-Wiberg är också förvånad över att tvåfamiljshus liksom radhus är dåligt efterfrågade och noterar noggrant att bara 4,3 % önskar detta slags boende, se Karsten-Wiberg 1949:16–18.
125. Efter Karlsson 1993a:191ff.
126. En sammanställning av dessa svar i grupperingar kring olika slags behov ger utslag inom framför allt tre områden. Totalt ca 25 % angav önskemål om åtgärder som skulle kunna förbättra säkerheten: polisbevakning, belysning. Nästan 30 % angav önskemål om förändringar som skulle ge större tillgång till och utbyte av ett offentligt stadsrum: nya planeringar, lekplatser, eller iordningställande av Skansberget.
127. Karsten-Wiberg 1949:34–35.
128. Ibid.:25, bilaga.
129. Karsten-Wiberg 1949:51, min kursiv.
130. Wallquist 1891:21.
131. Emellertid gör Karsten-Wiberg också några reflexioner kring detta som visar hennes omsorg om den framtida planeringen, se vidare nedan.
132. Den svenska hyresgäströrelsen framstår genom sin anslutningsgrad, organisatorisk stabilitet och inflytande på bostadsförslöjningen som unik. År 1923 bildades riksförbundet med sammanlagt ca 8000 medlemmar. Under de följande decennierna skedde en stadig tillväxt, särskilt kraftig var medlemsökningen under 1960-talet, med en toppnotering 1972 på 650 000. *Nationalencyklopedin*, uppslagsord ”hyresgäströrelsen”.
133. Folkesdotter 1981:18.
134. Schönbeck 1994:322.
135. Ibid.:323–326.
136. Ibid.:322.
137. Ur Schönbeck 1994:321.
138. Andréasson 1985.
139. Schånberg 1983:41–42; Hansson 1998:10f.
140. *Haga-Annedal Hyresgästförening: Minneskrift 1925–1935*, ur Schönbeck 1994:322.
141. *Nationalencyklopedin* sökord ”hyresgäströrelsen”; Schönbeck 1994:328.
142. Schönbeck 1994:323.
143. Folkesdotter 1981:18.
144. Hall 1991:197. 1907 års stadsplanelag gav kommunerna rätt att själva anta stadsplaner, vilka dock skulle fastställas av Kungl. Maj:t. Dessa planer kunde i stort sett endast reglera vilken mark som skulle ingå i byggnadskvarter och vilken som skulle användas till gator och andra allmänna platser. 1931 års lag gav kommunerna möjligheter att precisera hur marken skulle få användas. Ett stort steg mot ytterligare kommunalt inflytande togs i riksdagen 1947 i samband med att formerna för en social bostadspolitik fastlades. En ny byggnadslag och en byggnadsstadga gav kommunerna möjligheter att avgöra var, hur och i viss mån när bebyggelse skulle få tillkomma i tätare form. Avsikten var bl.a. att säkerställa möjligheterna att bygga nya bostäder på de mest lämpade platserna, se *Nationalencyklopedin* uppslagsord ”bygglagstiftning”.
145. Harnesk 1948:896.
146. Ett exempel är hur arkitekt Sundbärg 1948:119 menar att Haga är ett hinder som ”spärrar vägen” för Vasagatans förlängning mot Första Långgatan, alltså en trafikfråga.
147. *Generalplan 1959*, ur Blank u.u.
148. *GKH 1974*: 356A.
149. Projektet möjliggjordes juridiskt sett av den nya Lex Norrmalm från 1954 som medgav

- kommunal expropriering av hela zoner då offentliga behov fanns.
150. Campanello 1968:74. Detta visar hur de kommunala intressena genom fastighetsbolaget Göta Lejon var sammantvinnade med och beroende av det privata näringslivets stöd och ekonomiska intressen.
151. Det betraktades som enklare (dvs. både frångångsbrikare och mer förtroendeingivande hos göteborgarna) att hantera de komplicerade fastighetsaffärerna i denna halvkommersiella form, se GSH 1958:544 s. 25, ur Schönbeck 1994:219. På så vis blev de politiska besluten fattade i konsensus och uppfyllda genom storskaliga halvt offentliga och halvt privata fastighetsinköp i nedgångna bostadsområden, se Schönbeck 1994:219–220. Samtidigt har också betydelsen av några få politiskt starka män framhållits. Arkitekt Torsten Hansson 1998:12, yrkesmässigt aktiv i Göteborg på 1960-talet, menar: ”Visst gjordes det ”utredningar”, och visst gjorde man avvägningar mellan resurser och behov. Men sedan när de avvägningarna väl var gjorda och klubbade, lyfte Torsten på telefonen till fastighetsdirektören Frans Persson och sa till om hur många tusen lägenheter som skulle byggas om två år”. Personliga relationer var uppenbarligen minst lika viktiga som de demokratiska vägarna. Till det kommer exempel på hur viktiga personer bytte ansvarspositioner: exempelvis blev Erik Johannesson, en av initiativtagarna till Göta Lejon, rekryterad till det kooperativa bostadsföretaget Riksbbyggen och därmed personligen involverad i saneringen av hela Stigberget, den första och största av saneringsetapperna, se Hansson 1999:42. För flygbild över området och rundvandring med hjälp av foton i det senare totalsanerade Stigbergsområdet, se *Gamla Masthugget*, hem.passagen.se/rogern/masth/.
152. Schönbeck 1994:219–220.
153. Ett exempel är VPK:aren Ingemar Svenssons reservationer, se *GKH* 1974:356A s.133.
154. Linn ”Gävle: Stadsbild”, i *Nationalencyklopendin*, nätupplaga.
155. *GKH* 1974:356A s. 9; jfr Schönbeck 1994: 219–220; Campanello 1968; Pehrson et al. 1971:24–35.
156. *GKH* 1974:356A s: 57.
157. Schulz 1988; *GKH* 1974:356A s. 49–63.
158. Pehrson et al. 1971:45.
159. *Ibid.*:32.
160. Bergman 1974:309.
161. Lindahl 1969:50f; Bengt O.H. Johansson 1997:23.
162. Pehrson et al 1971:35.
163. Schönbeck 1994:217; *GKH* 1974:356A s. 187. Det är ingen överdrift att hävda att de flesta av dessa fanns i träbebyggelse.
164. Pehrson et al 1971:24–35.
165. ”Sammanfattande synpunkter från diskussion i saneringsfrågor den 2 april 1970” (RSG).
166. Campanello 1968:82.
167. Fog & Westerlind 1979:198; ”Haga – Bebyggelsehistorisk utredning” 1972:4 (GSM).
168. Tengné 1977a.
169. Schönbeck 1994:219; jfr. Holmberg 1992:64.
170. Tengné 1977a.
171. Butler 1993:3.
172. Campanello 1968:73.
173. *Ibid.*:91.
174. *Saneringsundersökning: Hyresklientelet i saneringsmogna bostadsområden i Göteborg* 1965:8.
175. *Ibid.*: min kursiv.
176. *Ibid.*
177. Lindholmen, Gårda, Olskroken har tillkommit; Rambergsstaden, Nordstaden, Krokslätt, Kommendantsängen saknas.
178. Intervjun gjordes 1985 då alltså bevarandefrågan var avgjord. Tholin var chef för HSB Göteborg 1959–63, direktör för HSB Göteborg åren 1964–76, se Fahlberg & Forsell 1985:169.
179. Ofta har det tilltagande intresset för det förflutna i det senare stadsrenässansens skede och inom ramen för gentrifieringsprocesser, benämnts som ett uttryck för nostalgi. Jfr Wright 1985; Hewinson 1987; men jfr Ley 1996:312 som istället kontrasterar det industriella skedets nostalgi, med postindustrialismens ”historic preservation”.
180. Se Allan, Atkinson & Montgomery 1995

- undersöker nostalgins sammanlänkande av
förfluten tid med vissa specifika rum.
181. Bryan S. Turner 1987 ”A note on Nostalgia”
i *Theory, Culture and Society* 4, här ur Allan,
Atkinson & Montgomery 1995.
182. *Bostadssociala utredningen*, s. 94, min kursiv.
183. *Ibid.*:94.
184. *Ibid.*:34. I denna passus preciseras tidsperioden till åren 1870–1920.
185. *Ibid.*:17.
186. *Ibid.*:130.
187. *Ibid.*
188. *Ibid.*:131.
189. *Ibid.*:46.
190. *Ibid.*:47, appendix.
191. *Ibid.*:131.
192. Ågren 1965.
193. Campanello 1968:77, 89.
194. Karlsson 1993a.
195. Campanello, ur *Folkesdotter* 1994:146, not 7.
196. Lindälv 1979:84.
197. Campanello 1968: 88, min kursiv.
198. Schönbeck 1994:330.
199. *Folkesdotter* 1981:15–16.
200. *Ibid.*:110, 135f.
201. Slöjdföreningen utgav endast några år senare boken *Svensk Stad: Liv och stil i svenska städer under 1800-talet*, se vidare kapitel 5.
202. *Folkesdotter* 1981:12,18.
203. *Ibid.*:41, min kursiv.
204. *Saneringsfrågan: Betänkande om stadssamhällets bebyggelse* SOU 1954:31, s. 22–23.
205. Rönmark 1966:5.
206. Sten Branzell, *GSH* 1947:448, ur *Folkesdotter* 1981:18–19.
207. *Ibid.*:19.
208. *Ibid.*:23.
209. *Ibid.*
210. Underlaget till *Bostadssociala utredningens Hagaförslag* utarbetades under 1930-talet, se ovan. För en diskussion av hur 1940-talets stadsplanering stod i kontrast till 1930-talets genom att betona grannskapet som ett element i demokratins tjänst, se Franzén & Sandstedt 1981:54–63, 60–61.
211. Sten Branzell, *GSH* 1947:448, ur *Folkesdotter* 1981:49.
212. Detta skall ses i relation till 1930-talets diskussion om storgårdskvarter och lamellhus som typ, se exempelvis *Bostadskommittéernas betänkande* s. 63; Bjur 1984; Paulsson 1994 [1959].
213. Sten Branzell, *GSH* 1947:448, ur *Folkesdotter* 1981:105.
214. Schönbeck 1994:330.
215. Karsten-Wiberg 1949:51.
216. *Ibid.*:1949:20, min kursiv.
217. Ovan, i det avsnitt som behandlar Karsten-Wibergs undersökning, visas emellertid också hur intervjuaren lägger önskemål i munnen på de boende genom att övertolka vissa av deras svar samt att ange att de önskar ”en snar sanering”. Detta är Karsten-Wibergs enda personliga kommentarer till (den väntade) saneringen.
218. *Svensk arkitekturkritik under 100 år*, 1993:136.
219. Se Bäckström 1967:51–54.
220. *Ibid.*:51.
221. *Ibid.*:52.
222. *Ibid.*:53.
223. *Ibid.*:54.
224. *Ibid.*:57.
225. *Ibid.*:56–57.
226. *Ibid.*:57.
227. *Ibid.*
228. *Ibid.*
229. *Ibid.*
230. *Ibid.*
231. *Ibid.*:57, min kursiv.
232. *Ibid.*:58.
233. Lindälv 14/10 1969 (ATA).
234. Samma polemik framförs av Lindälv också i en debattartikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1971-05-21. Jfr även Garellik 1997 som citerar Bäckström på samma vis.
235. Bäckström 1973.

NOTER TILL KAPITEL 5

1. Se Holmberg u.u.
2. Franzén 1992:43–44.

3. Ibland (såsom beträffande Hyltén-Cavallius landskapsmuseum och vården av Dackefejdsminnet) till och med som en tänkt motsats till centralmakten.
4. Under uppslagsord "arbetare" anger *Nationalencyklopedins ordbok* följande: "arbetare är benämning på en person som utför ett arbete, även om alla som arbetar inte betecknas som arbetare [...] men vi räknar ändå inte alla arbetande som arbetare. Varken bönder eller hantverkare i skilda tider eller moderna småföretagare är arbetare, trots att de deltar i produktionen. De äger eller kontrollerar själva sina produktionsmedel, vilket arbetaren inte gör. Men vi kallar inte heller alla som ställer sin arbetskraft till förfogande på arbetsmarknaden för arbetare. [...] Arbetaren eller proletären, dvs. den som inte äger någon egendom, uppkom med det kapitalistiska produktionsättets framväxt. Förvisso fanns det arbetare på de romerska latifundierna under antiken och lönearbetare i städerna under medeltiden, men en större klass av egendomslösa uppstod först genom proletariseringprocessen i samband med den agrara revolutionen. [...] I Sverige ägde den första proletariseringen av bondeklassen rum under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. [...] Det var ur denna klass som arbetarna i såväl det kapitalistiska jordbruket som det framväxande fabrikkssystemet rekryterades."
5. Vad beträffar arbetarhistoria hänvisas till översikten i Karlsson 1998:16–21.
6. *Nationalencyklopedin* nätupplaga, 2006-01-17.
7. Brunnström 1976.
8. Jfr Stahre 1999:2; Dunér 2000:126.
9. Se vidare Mats Franzéns förord till den svenska översättningen 2005.
10. Detta argument fördes också fram av den tidiga gentrifieringsforskningen som en tänkbar förklaring till varför innerstadsområdenas ofta socialt och fysiskt nedgångna områden blev attraktiva för en ny köpstark befolkningsgrupp, se vidare nedan.
11. Själva utställningen producerades av Arkitekturmuseet 1969 under Bengt O.H. Johansson, och visades på Stockholms stadsmuseum.
12. Lefebvre presenterades både genom publikation av en artikel och av en intervju. Boken *Le Droit a la Ville* (1968/1972) översattes 1982 till svenska med titeln *Staden som rättighet* och med efterord av Sten Gromark från Arkitektursektionen på Chalmers tekniska högskola i Göteborg.
13. Bergman & Mannheimer 1974:331.
14. Wetterberg 1992:10; Schönbeck 1994. För en översikt, se också Åman 2000.
15. Intresset för gamla hus och en kulturhistorisk dimension framträder i detta skede också i andra universitetssammanhang och utanför dessa discipliner. Se t.ex. *De lärde i Lund. Några synpunkter på byggande och boende. En bok utgiven av SIAB med anledning av företagets 25-årsjubileum*, 1970, med bidrag bl.a. om "Gamla hus och nya" (Gerhard Bendz) samt om "Funktionell effektivitet contra historisk pietet" (Jörgen Weibull) – som utmynnar i en rekommendation av kombinationsalternativet.
16. Åman 2000:204–207f; jfr Wadell 1996:12. Avsnittet bygger på Åman 2000 där inget annat anges.
17. Ulväng 2004:37.
18. Men jfr hur Nordstrand 2000:323f. i sin avhandling diskuterar 1800-talskonsten som ett visserligen stort, "expanderande", kunskapsfält, men samtidigt ändå förvånansvärt lite beforskat.
19. Åman 2000:210f.
20. Ulväng 2004:40.
21. Kurslärare var bl.a. arkitekt Börje Blomé. Muntliga uppgifter Schulz.
22. Schönbecks bok *Stad i förvandling: uppbyggnadsepoker och rivningar i svenska städer från industrialismens början till idag* 1994 utgör en fortsättning av detta arbete.
23. Stahre 1999:225; Hammarström & Hall 1981:5. Man kan också jämföra med hur Gotthard Johansson kommenterar bristen på intresse för industrisamhället år 1949, där han pekar på brister i kunskapsbildning och perspektiv.
24. Hammarström & Hall 1981.

25. Åman 2000:212.
26. En annan studie på detta tema utförd av Rut Liedgren för Nordiska Museet och Svenska Riksbyggen – publicerad som *Så bodde vi* – skall behandlas nedan, avsnitt ”Arbetsarbetsbyggelse och träbebyggelse som särskilt forskningsobjekt”.
27. Se Nilsson 1994:18.
28. Åman 2000:213.
29. Se t.ex. Nilsson 1994.
30. Åman 1963.
31. Arvastson 1979, jfr Ulväng 2004:40.
32. Ibland anges Gösta Arvastsons avhandling 1977 *Skånska prästgårdar: En etnologisk studie av byggnadsskicket förändring 1680-1824* som en av de allra sista etnologiska studierna av detta slag. Det kan emellertid också hävdas att det etnologiska kunskapsfält om bebyggelse och bebyggelsehistoria snarast fick något annorlunda fortsättning genom den Bebyggelseantikvariska avdelning som etablerades vid Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet. Avdelningen blev senare en egen institution, Institutionen för kulturvård, under Humanistisk fakultet med nationellt utbildningsansvar för bebyggelseantikvarier och konservatorer. Hit knöts vid starten, förutom etnologer med bebyggelseintresse, också konstvetare med arkitekturhistoriskt intresse liksom byggnadsvårdande kompetens. Idag 2006 sorterar Kulturvård under Naturvetenskapliga fakulteten vid Göteborgs universitet och bedriver fyra utbildningsprogram (bebyggelseantikvariskt program, konservatorsprogram, bygghantverksprogram liksom programmet trädgårdens hantverk och design).
33. ”... göteborgsinstitutionen är unik i Norden och kanske i Europa genom sin uttalade delinriktning mot arbetarkulturforskning”, se *Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet*, hum.gu.se/institutioner/etnologi/forskning/ (2005-05-23).
34. *Nationalencyklopedin* nätupplaga, 2005-06-20.
35. Disciplinen etablerades vid Göteborgs universitet 1969 och Sven B. Ek innehade den första professuren (inrättad 1980). Ek, u.å. För etnologiämnets forskningsinriktningar under 1970-talet, se Gustavsson 1982.
36. Engelbrektssons skrift *Landala: stadsdel och livsform som försvann*, bygger på en egen trebetygsuppsats i nordisk och jämförande folklivsforskning vid Lunds universitet, fyra uppsatser med olika författare i etnologi vid Göteborgs universitet, samt en uppsats i sociologi vid Göteborgs universitet. Engelbrektsson undersöker livsmönster i Landalas landshövdingehus och diskuterar hur befintlig bebyggelse hade kvaliteter som borde tillvaratas och inte saneras bort. Detta är ett exempel på hur akademiska arbeten kom att användas som argument mot rådande planering.
37. Tack till prof. Christer Ahlberger som gjorde mig uppmärksam på vissa formuleringar i denna rapport.
38. de Laval, Egerö, Lindsskoug & Sjöstrand 1965:8.
39. Ibid., min kursiv.
40. Ek 1983:4f. Studien upplägget var brett socialhistoriskt och behandlade bl.a. ”bebyggelsens uppkomst, arbetarrörelsens och kapitalismens stridande intressen ifråga om stadsdelens exploatering, migrationen och den demografiska strukturen inklusive familjestrukturen, de hygieniska förhållandena men också glimtar om andra levnadsvillkor i Nöden och uttalanden om områdets positiva kvaliteter.” Ek beskriver också hur arbetet med utredningen och den följande boken fick en ej tidigare skådad uppmärksamhet i press och bland lundaborna och anger att den offentliggjorda undersökningen om stadsdelen helt förändrade inställningen till stadsdelen som tidigare varit att den var stadens värsta område.
41. Kultur som här främst avser *boende och näringsfång* tenderar att presenteras som *homogen* inom ramen för ett genom namnet avgränsat rumsligt utsnitt. En liknande diskussion fast med avseende på särskilt arkeologin under 1970-talet förs av Petterson 2004.
42. Därefter, men utanför det här studerade skedet: Fredric Bedoire (1991-).
43. Petterson 2000:162ff.
44. Hidemark ledde arbetet på Konsthögskolan

- med att inrätta en särskild utbildningslinje för restaureringskonst. Edman 1999:141ff, 210ff.
45. Lindahl 1986.
 46. Lindahl 1968.
 47. För en översikt över Lindahls rika och mångfacetterade produktion, se Kristensson 2000.
 48. Åman 2000:212 menar att Konsthögskolan fortsatte det perspektiv som hade etablerats av professor Gregor Paulsson i Uppsala. Jfr Lindahl 1986:274.
 49. Grandien 1974:20.
 50. *Arkitektur* 1973:5.
 51. Lindahl 1968.
 52. Projektets syfte var att granska konsekvenser av föreslagna förändringar i städerna sedan 1947 års byggnadslag och generalplaneinstitutet infördes.
 53. Andersson 1982:75–76.
 54. Citatet följs av en presentation av ombyggnads- och renoveringsprojekt av Lindholmens gamla bebyggelse.
 55. Se t.ex. Blomé 1978.
 56. Schönbeck 1994:347.
 57. *Hagabladet* 1/1973.
 58. Ågren 1975:9.
 59. Muntlig uppgift Ågren.
 60. Karlsson 1993a: 284.
 61. Werne 1982:6.
 62. För en utredning av Cornells politiska ståndpunkter i relation till hans stadsbyggnadsidéologi, se Blank u.å.
 63. Jfr Cornell 1984:158ff.
 64. Se kapitel 2.
 65. Cornell 1963:46.
 66. Tärbys avhandling granskar bl.a. aktuella rivningsfall, motivbilder, beslutsunderlag och de i vidaste mening stadsbyggnadspolitiska frågor som påverkade bevarande eller rivning under sista hälften av 1970-talet.
 67. Tärby 1980, del I:16.
 68. Hofrén & Jönsson 1999:26.
 69. Muntlig uppgift Schulz 2005.
 70. Utgiven 1951–1983.
 71. Muntlig uppgift Schulz 2005.
 72. *Meddelande* 1–1977, Svenska föreningen för byggnadsvård.
 73. Franzén & Sandstedt 1981.
 74. Ek u.å.
 75. Enmark 1986, *Mamma,pappa, barn: Om en arbetarbefolkning i Göteborg*. Ett annat projekt var ”Arbetarstaden Göteborg” (HSFR 1984) med delområdet ”Klass och medvetande”, se Skarin Frykman 1990.
 76. Studiet av just landshövdingehus bedrevs också i t.ex. konstvetenskap, såsom Ohlander 1970, se vidare nedan.
 77. Se Larsson & Schulz 1972:128; Ett annat exempel är Birgitta Anderssons avhandling från 1975 *Idealbostad eller nödbostad? Det moderna flerfamiljshusets arkitekturutveckling, studerad i Göteborg* där flerfamiljshusbebyggelsens organisation och utförande knyts till bostadsbyggande och klassfrågor.
 78. Cornell 1984:158f.
 79. Rentzhog 1967:11.
 80. Ibid.:8.
 81. Ibid.:11.
 82. Åman 2000:212.
 83. Ibid.:212, 220.
 84. Almquist, Lisinski & Simonsson 1972:3.
 85. Ibid.:3.
 86. Ibid., min kursiv.
 87. Schulz 1989. För begreppet ”varsam ombyggnad”, se Blomberg & Eisenhauer 1976.
 88. Muntlig uppgift Schulz.
 89. Lundgren 1975. Projektet sammanföll tidsmässigt med kommunens utredning inför ett särskilt Hagaprogram (utanför saneringsprogrammet) och riktade in sig på att bemöta dess huvudargument (att bebyggelsen var för dyr att rusta upp).
 90. Schönbeck 1994:47.
 91. Ibid.:47, 343.
 92. Einar Hansson menar att det var en förskjutning i tyngdpunkt ”från det alternativa Haga – till bygherrarnas Haga”. Muntlig uppgift.
 93. Avsnittet är en utökad version av Holmberg 2002.
 94. Muntlig uppgift Lars Ågren.
 95. Schulz 1989:37.
 96. Någon intern kritik kan ha förekommit, med finns inte belagd i mitt material (frågan faller också utanför fokus).

97. Schulz 1989:56, 1988:97.
 98. Schulz 1988:97.
 99. Av Schulz här definierade som ”det riktigt gamla, det konstnärliga och det unika”.
100. Här hämtad ur Schulz 1989. Widéen försvinner härmed egentligen ur sikte i mitt material.
101. ”Haga – bebyggelsehistorisk utredning” 1972:4.
 102. *Ibid.*:5.
 103. *Ibid.*:karta 2, bilagor. Framställningen bygger på ”Haga – bebyggelsehistorisk utredning” 1972: 4–7, jfr kapitel 4. Rivningen av huset hörnet Frigångsgatan / Mellangatan 1960 var den första av rivningarna i Haga, se Garellick 2003:281.
104. *Årstryck* 1967.
 105. Engelbrektsson 1982.
 106. *Göteborgs-Posten* skrev bl.a. följande efter Lönnroths hederspromovering: ”Genom sina rika kunskaper om Göteborgs bebyggelsehistoria, sitt stora engagemang för bevarande av kulturarvet och sin oförtröttliga utåtriktade bildningsverksamhet, har hennes engagemang kunnat omsättas i praktiken och flera av Göteborgs gamla stadsdelar har kunnat bevaras.”
107. Handskrivet original författat av L. Rundberg som använts i Lönnroths uppsats i folklivsforskning, se Lönnroth 1970:107.
108. ”Haga – bebyggelsehistorisk utredning” 1972:8 (GSM).
109. Däremot refereras inte till Kjellins bok om Haga från 1971. I kapitel 2 har jag belyst Kjellins framställningsform, bl.a. att fastighetshistoriken inte ges någon illustration i kartor – vilket naturligtvis kan ha påverkat valet av referensmaterial. När det gäller den tidigaste historiken i den bebyggelsehistoriska utredningen uppmärksammas inte heller här de problem som jag diskuterat i kapitel 2: 1) Själva namnets mångtydiga relation till landskapet; 2) De många parallella namnen (MastHaga, Masthugget, Hagorna, Förstaden); 3) Själva bebyggelseomflyttningens svår-tolkade förlopp; samt 4) De förekommande uppgifterna – i såväl i primär- som i sekundärförmedlad form – om förstadens sociala karaktär där andra uppgifter än de som rör Hagabornas anknytning till sjön konsekvent marginaliseras, samtidigt som namnet inte enkelt kan avgränsas till enbart förstaden.
110. ”Haga – bebyggelsehistorisk utredning” 1972:karta 7 (GSM).
 111. *Ibid.*:35ff.
 112. ”Haga – bebyggelsehistorisk utredning” 1972:34 (GSM).
 113. *Ibid.*:33, min kursiv.
 114. *Ibid.*:11, min kursiv.
 115. *Ibid.*:13.
 116. *Ibid.*:24. Just arbetarrörelsens förflutna i Haga artikuleras visserligen här, men själva arbetarrörelsen utgör fortsättningsvis ingen nod i historiseringen.
117. ”Haga – bebyggelsehistorisk utredning” 1972:27 (GSM).
 118. Nilsson 1975, ”Att bevara Haga – ett förslag”, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1975-01-17 (KÅ).
 119. ”Varför inte bygga nästa Haga efter gamla ritningar?”, sign. Sten B., i *GT* 1973-05-12.
 120. Tengné 1977b.
 121. *Hagabladet* 1/ 1973, sid. 12.
 122. ”Förslag till bevarande av vissa delar av Haga” (IMH).
 123. ”Haga koncept” (IMH).
 124. ”Svar på Stadsbyggnadskontorets program för Hagas sanering från Hagagruppen och Haga kommunalförening 23 oktober 1974” (IMH).
 125. ”Stadsbyggnadskontoret promemoria 1974-11-19: Sammanfattning av remissyttranden på stadsbyggnadskontorets programkoncept maj 1974”, bilaga D i ”Förslag till riktlinjer och åtgärder för saneringen av Haga: SBK nov 1975” (KME).
 126. *GKH* 1974:365A s. 11.
 127. ”Förslag till riktlinjer och åtgärder för saneringen av Haga: SBK nov 1975” (KME).
 128. *GKH* 1974:365C s. 13.
 129. *GKH* 1975: 291.
 130. ”PM angående inledande och förberedande saneringsåtgärder i Haga” 1977:5; ”Saneringen i Haga, gruppkorsband februari 1978”

- (IMH).
131. 1978-04-21, ur Promemoria 1979-01-04/08 (KME).
132. *Byggnadsminnen 1978-1988*.
133. Jfr Arkitekturmuseets text som behandlas i kapitel 1.
134. Grandien 1980, "Sista striden om Haga", *Dagens Nyheter* 1980-12-14.
135. Andersson 1985.
136. Byggnadsminneslagen 1960/1976. Byggnadsminneslagen erbjuder sedan 1960 (SFS 1960:690) det starkaste skyddet för enskilda byggnader och miljöer. I 1920 års kungörelse med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet (SFS 1920:744) hade byggnadsminneslagen en föregångare som gav möjlighet att förklara statliga byggnader som byggnadsminnesmärken, se Hofrén & Jönsson 1999.
137. "Utredning angående byggnadsminnen i Haga" 1978:karta 6, kategori A såväl som B (KME).
138. "Förslag beträffande byggnadsminnesförklaringar i stadsdelen Haga", Promemoria 1979-01-04/08 (KME).
139. "[E]ndast om mycket starka kulturhistoriska skäl talar för en omprövning har därför en fastighet som ingår i rivnings- och evakueringsplanen [...] tagits med i urvalet". Detta gällde också byggnader i mycket dålig kondition. Ibid.
140. "Handlingsprogram för byggnadsminnesförklaringar i Haga" (KME).
141. Se Persson 1977:109, fig 24.
142. Statliga räntefria tilläggs lån till 100% vid ombyggnad av hus med så högt kulturhistoriskt värde att de skulle kunna byggnadsminnesförklaras, samt Boverkets beslut om bidrag för anpassning av nybyggnad till befintliga bebyggelsestrukturer.
143. Möjligen är detta ett tidigt exempel på vad som senare skulle kallas "förhandlingsplanering" mellan kulturmiljöintressen och fastighetsägare – att "lirka" med händelseförloppet, istället för att se stadsplanering som en demokratifråga, se Johansson 1988:99-100.
144. Hagas hade tidigare c:a 300 fastigheter. I Haga: Göteborgs första förstad och arbetarrestadsdel 1990 anges att ett 70-tal hus och ett 20-tal gårdsmiljöer har bevarats.
145. KME arbetsarkiv "Haga".
146. I detta skede hade användningen av kvartersnamn egentligen upphört, och det är endast kvarterens nummer som anges. Se *Byggnadsminnen 1978-1988*: 247f.
147. Andersson 1973 "Haga ett stycke social historia" *Göteborgs-Posten* 1973-12-05 (SS); Dymling 1977; Schånberg 1983:40f; Nyström 1994:115ff; Beckholmen 1984.
148. "Krav i SSU Byggnads: Riv Haga och Olskroken", *Arbetet* 1973-04-19 (SS).
149. "S-förslag för upprustat Haga", *AT* 1973:28/29.
150. "Haga – bebyggelsehistorisk utredning" 1972: bilaga 2 (GSM).
151. Grandien 1973 "Haga är vårt – inte Göta Lejons" *Dagens Nyheter* 1973-03-07 (KÅ).
152. "Haga – Bebyggelsehistorisk utredning" 1972:49 (GSM).
153. Lönnroth 1975 "Historiska museet: vägande skäl bakom bevarandet" *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 31/1 1975; Lönnroth & Andersson 1974 "Varför skall vi bevara? (motiv för bevarande av historiska skäl)", *Arbetet* 1/8 1974.
154. Lönnroth & Andersson 1974.
155. Jfr Löfgren u.a.
156. Jfr kap 2.
157. Wallquist 1891:9, min kursiv.
158. Hansson 1978:3.
159. Larsson 1979:36, 114, min kursiv.
160. Lönnroth 1970:2, min kursiv.
161. Jag har valt att här utgå från denna uppsats, men också i andra av författarens texter framträder samma ordning: en artikel i *AT* 1975 heter t.ex. "Haga – arbetarstadsdel äldsta förstaden".
162. Dubblingen under åren 1850-75 gällde 25 000-50 000 invånare, dvs. en ökning med ca 1 000 personer per år.
163. Lönnroth 1970:23.
164. Ibid.:15.
165. Ibid.: tabell 3.
166. Det förekommer emellertid också en del mot-

- stridiga uppgifter om var i Haga som det var sämst, vilket beror på att olika uppgiftslämnare citeras. Detta problem diskuteras inte vidare trots att uppsatsens resultat redovisas i en karta som med social skiktning, se *ibid.*: bilaga.
167. *Ibid.*:23.
168. Denna guidebok utgavs 1970 och i ny och delvis omarbetad upplaga år 1990. Vissa av uppgifterna är hämtade från den senare.
169. ”Haga – Bebyggelsehistorisk utredning” 1972:35 (GSM).
170. Lönnroth 1970:2.
171. ”Utredning angående byggnadsminnen i Haga” 1978:4 (KME).
172. *Haga: Göteborgs första förstad och arbetarrestadsdel* 1979:21, min kursiv.
173. Karsten-Wiberg 1949:3.
174. Lönnroth & Andersson 1974, ”Varför skall vi bevara?” i *Arbetet* 1974-08-01 (KÅ).
175. Se kapitel 2 i sin helhet.
176. Nordberg 1961; Liedgren 1981 [1961]; Larsson & Lönnroth 1972.
177. Nordberg 1961:98.
178. Larsson & Lönnroth 1972.
179. ”Haga – Bebyggelsehistorisk utredning” 1972 (GSM).
180. *GSH* 1967:127.
181. Schulz 1989:56.
182. Lindälv 1969 ”Hur vill vi ha det nya Haga?” (ATA).
183. Även i Rut Liedgrens bok *Arbetarbostaden* beskrivs de, men där endast som en typ bland andra.
184. Nordberg 1961:77.
185. Wallqvist 1891:8-9.
186. Hedlund 1908:31.
187. Harald 1943:52.
188. Kjellin 1971:105.
189. Frendberg, Lyshag & Rosell 1967.
190. Nämnd i kapitel 4, ordförande i Göteborgs Arbetarekommun, ordförande i Drätselkammarens andra avdelning med mera.
191. Harry Hjärne (1893-1969) var tidningsman (ansvarig utgivare och chefredaktör för *Göteborgs-Posten*) samt folkpartistisk politiker (bl.a. vice ordförande i stadsfullmäktige), *Nationalencyklopedin* nätupplaga.
192. Frendberg 1967:54-55.
193. *Ibid.*:55.
194. *Ibid.*:77.
195. Frendberg 1968-12-20.
196. Cornell 1963:45-46. Men jfr Bester 1982.
197. Cornell 1963:46.
198. *Ibid.*: 48.
199. Uppsatsens undersökning rör konsthistoriska stilfrågor och särskilt frågan om datering i relation till reduntanta och distinktiva fasaddetaljer.
200. Ordet ”klassisk” kan visserligen åsyfta rätt och slätt den ”klassicerande” stil som var vanlig under perioden ifråga, men författaren anger också att landshövdingehusen kännetecknas av eklekticism vilket antyder begreppets svår användbarhet i detta sammanhang.
201. Larsson 1969:3.
202. *Ibid.*
203. Larsson & Lönnroth 1972:4.
204. Förutom en genomgång av trähusbyggnadens förutsättningar i Göteborg, behandlar författarna sju områden särskilt utförligt: Olskroken, Bagaregården, Kungsladugård, Källtorp, Annedal, samtliga alltså landshövdingehusområden, tillsammans med Haga och Lindholmen som hade en mer varierad bebyggelse. En anmärkningsvärt stor andel av illustrationerna visar Hagabebyggelse, Hagas historia behandlas också mycket utförligt ändå från 1600-talet, medan endast perioden mellan 1875 och 1940 behandlas beträffande stadsdelarna Majorna och Masthugget – trots att också de nämns som gamla förstadsetableringar.
205. Larsson 1973:33.
206. *Ibid.*:57.
207. *Ibid.*:79. Jfr hur Harald 1943 istället betraktar denna period såsom dekadent (han prisar dock de sena landshövdingehuskvarteren längst upp i Masthugget på grund av deras terränganpassade plan och därmed mer pittoreska former) eller hur Ohlander 1970 benämner hela perioden fram till 1910 som ”klassisk”.
208. Larsson 1973:46.

209. Widéen 1967, i "Inventeringsredogörelse för Haga och Hagas bebyggelse till stadens Byggnadsnämnd" s. 40, Museinämnadens handlingar (RSG).
210. Nordberg 1961:108.
211. Ibid.:118.
212. Karlsson 1993a, se också kapitel 1.
213. Se t.ex. Cederlöf 1971.
214. Ibid.:83.
215. Ibid.:88.
216. Larnefeldt 1980 recenserar Cornells "Bygge av stad och land" (1977) i *Historisk Tidskrift* och menar där att "[Cornells]" beskrivning av funktionalismen är [...] mycket negativ för att inte säga ohistorisk".
217. Jfr ovan om Hans Hedlunds syn på landshövdingehus som klassmarkörer.
218. "Haga – Bebyggelsehistorisk utredning" 1972: 61.
219. Wallqvist 1891:9.
220. *Bostadssociala utredningen* 1947:45, appendix.
221. Jonasson 1948:173. När Hagas framtid behandlades under 1970-talet fanns tidigt ett förslag om att Haga Nygata skulle bli den huvudsakliga affärgatan. I andra sammanhang men ungefär vid samma tid anger också Lönnroth att Haga Nygata (tillsammans med bl.a. Husargatan) var en av de tidigare handelsgatorna i Haga.
222. Det gällde 6 kvarteret Löjtnanten 1, 7 kvarteret Fänriken 1, 12 kvarteret Furiren 2, 13 kvarteret Korpralen 1, se "Fråga om byggnadsminnesförklaring av byggnader inom stadsdelen Haga, Göteborg" 1975-08-25 (KME); jfr Lönnroth 1985:10.
223. Promemoria 1976-06-03 (ATA); *Kvarteret Korpralen i Haga – ombyggnad och nybyggnad i kulturhistorisk miljö* 1984:2.
224. Se vidare kapitel 4 angående stiftelsens byggprojekt.
225. Jfr Landzelius 1999.
226. Hedlund 1908:31.
227. Ibid.
228. Bevekelsegrunderna i S.A. Hedlunds och Viktor Rydbergs, Göteborgsliberalismens, ideologi diskuteras av Hillebrecht 2000:88, 102–105 som betonar att den sociala och ekonomiska reformviljan i Göteborgsliberalismens tappning skiljde sig från huvudstadens liberalism: "Ebenso charakteristisch – und programmatisch für Göteborg – sind Hedlunds Ansichten in Wirtschaftspolitischer Hinsicht. [...] [Er hofft] auf eine Optimierung und Revision der Lebensumstände der unteren Schichten durch Gewerbefreiheit, Freihandel und durch eine Konsens zwischen Arbeitern und den Arbeitgebern [...]." Ideologin urskiljs som en i första hand en pangermansk göticism och inte, såsom i resten av landet, en skandinavistisk. Minns att Viktor Rydberg publicerade en av de allra första presentationerna av Göteborg, se kapitel 2.
229. Rinman 1914:29.
230. Härmed menar jag medan den fortfarande var aktuell, utvecklingsbar och inte ansågs passerad. Detta gäller alltså Dicksonhusen som samlad företeelse, och häri görs ingen åtskillnad mellan de olika husen i Haga.
231. Se Westergren 1998.
232. I sin helhet: "Planen för Haga är en kompromiss. Hela miljön bevaras inte. 3/4 av miljön har trots allt rivits, men man kan ändå säga att många av de för stadsdelen karaktäristiska egenskaperna kommer att finnas kvar efter förnyelsen". Lönnroth 1985:111.
233. "Haga – Bebyggelsehistorisk utredning" 1972:68–69.
234. Länsstyrelsebeslut 1985-04-22; 1986-12-09. Tillkommer tidigare byggnadsminnesförklaringar, se ovan, vilka tillför något äldre byggnadsdelar, men inga senare.
235. Tengnérs engagemang i Hagabevarandet genom Hagagruppen behandlas nedan.
236. Lönnroth & Tengné 1985:27.
237. Ibid.:28.
238. Ibid.
239. Ibid.
240. Ibid.
241. Ibid.:30, min kursiv.
242. Ibid.:30.
243. "Haga – Bebyggelsehistorisk utredning" 1972:33 (GSM).
244. I urvalet av hus som sedan, utifrån utred-

- ningen, föreslås bevarade ingick bostadshus uppförda före 1915 vilket betyder att gränsen i praktiken har satts vid hus med nationalromantisk stil. Något olika uppgifter förekommer emellertid om tidsgräns. ”Haga – Bebyggelsehistorisk utredning” 1972: 69 anger år 1920, medan sammanfattningen i kartform (no 7.) anger år 1915.
245. ”Haga – Bebyggelsehistorisk utredning” 1972:37 (GSM).
246. *Kvarteret Korpralen i Haga – ombyggnad och nybyggnad i en kulturhistorisk miljö*, 1984.
247. Garpenfeldt & Jakobsson 1970:107.
248. Detta är ett av Lönnroths resultat i undersökningen av Hagaboende, se ovan.
249. Att Haga hade få riktiga hyreskaserner angavs redan i Lönnroth 1970, se ovan.
250. *Kvarteret Korpralen i Haga – ombyggnad och nybyggnad i kulturhistorisk miljö*, 1984:7.
251. Schånberg 1983:97. Asklund var född 1888.
252. Muntlig uppgift Hansson.
253. Minnesskrifterna ”Olof Asklunds ångbageri aktiebolag, Göteborg. Festskrift utgiven med anledning av firmans 50-åriga tillvaro den 1 april 1924”, samt ”Göteborgs Bageriödkärförening 1888–1943. En minnesskrift”, 1944, med David Asklund som författare.
254. Se t.ex. Carlsson 1997.
255. Kjellin 1971:82–84.
256. ”Haga – Bebyggelsehistorisk utredning” 1972:25–26 (GSM).
257. *Kvarteret Korpralen i Haga – ombyggnad och nybyggnad i kulturhistorisk miljö*. 1984:3.
258. Se t.ex. *Kvarteret Korpralen i Haga – ombyggnad och nybyggnad i kulturhistorisk miljö*. 1984:6.
259. Muntlig uppgift Hansson.
260. ”Haga – Bebyggelsehistorisk utredning” 1972:51 (GSM).
261. ”Haga – bebyggelsehistorisk utredning” 1972:22 (GSM).
262. Att byggnadsminnesansökningarna användes som motmakt, desperata försök att hejda rivningar av Hagahus, talar inte emot detta, tvärtom antyder det att prioriteringsordningen inte var överenskommen.
263. En komplett lista på byggnadsminnesansökta hus 1980 vilka *inte* ingår i byggnadsminnesprogrammets uralval (kategori A + B) är följande: *Fanjunkaren* 8:1 (3-vånings tegelbyggnad 12 lägenheter, 14 lokaler), *Fanjunkaren* 8:4 (landshövdingehus 12 lägenheter, 14 lokaler); *Styckjunkaren* 9:2 (3-vånings stenhus); *Kadetten* 11:1 (2-vånings stenhus), *Kadetten* 11:11 (landshövdingehus); *Matrosen* 15:3 (6-vånings tegelhus 18 lägenheter); *Hornblåsaren* 17:5 (6-vånings tegelhus); *Dragonen* 23:21 (”Sprängkullen”: f.d. bryggeri och fabrikslokaler, tegelhus samt bl.a. industrilokaler i funktionalistiskt utförande); *Infanteristen* 24:14 (3-vånings skolbyggnad i tegel); *Kanonan* 26:3 (2-vånings trähus); *Geväret* 27:8 (landshövdingehus); *Sabeln* 28:7 (4-vånings tegelhus); *Bajonetten* 29:1 (landshövdingehus), *Bajonetten* 29:7 (landshövdingehus), *Bajonetten* 29:8 (landshövdingehus); *Laddstaken* 30:5 (landshövdingehus), *Laddstaken* 30:8 (4-vånings tegelhus); *Kruthornet* 31:1 (4-vånings tegelhus), *Kruthornet* 31:6 (landshövdingehus). Uppgifterna om byggnadsminnesansökningar är excerperade ur ”Meddelande till Inskrivningsmyndigheten vid Göteborgs tingsrätt” 1980-04-21, Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, nr 11.392-1107-77; 11.392-516-77; 11.392-4929-78 (KME); handlingar om enskilda byggnadsminnesärenden (ATA); ”Handlingsprogram för byggnadsminnesförklaringar i Haga” Beslut 1979-12-20 (KME).
264. Detsamma gällde också för ett tiotal andra stenhus som uppfördes i Haga kring sekelskiftet, se ”Haga – Bebyggelsehistorisk utredning” 1972:22 (GSM).
265. ”Besök i kvarteret Hornblåsaren, stadsdelen Haga, Göteborgs kommun”, PM 1979-11-19 (KME).
266. T.ex. Sundbärg 1948 menar att Göteborgsterängens kupering orsakade ett splittrat bebyggelsemönster – och kan i bästa fall tolkas som pittoreskt.
267. I Holmström, Roth & Svensson 1953, bildtext, se kap. 2.
268. Lönnroth & Tengnér 1985:28.
269. Muntlig uppgift Hansson.

270. Lönnroth & Tengné 1985:29.
271. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län: Beslut 1986-06-09. 11.392-1614-86 (ATA).
272. Intervju med fastighetsnämndens ordförande samt ledamöter med anledning av en lägesrapport om Hagasaneringen från fastighetsnämnden. Fastighetsnämndens ordförande menade att Haga kunde bli ett barnvänligt centralt område om bara butiker och lokaler – som alstrar bilar och trafik – minskades och hölls på låg nivå, se Teghammar 1981, i *Göteborgs Posten* 1981-11-24 (IHM).
273. *Haga: Göteborgs första förstad och arbetarrestadsdel* 1990:28.
274. *Haga: Göteborgs första förstad och arbetarrestadsdel* 1979, 1990.
275. Uppgifterna hämtade ur byggnadsminnesansökningar (ATA).
276. Lönnroth 1970:12, min kursiv.
277. Se t.ex. ”Haga: Ett urval litteratur kring utställningen, September 1973, Stadsbiblioteket Göteborg” (GS). Här framgår att också en Hagautställning ägde rum på Göteborgs stadsbibliotek år 1973.
278. Andersson & Sandberg 1977.
279. *Ibid.*
280. *Ibid.*
281. *Ibid.* År 1972 hade också Hagahuset – f.d. Dicksonska folkbiblioteket – ockuperats, banderollerna löd ”Kamp för våra demokratiska rättigheter. Öppna Hagahuset på våra villkor”. Genom sådana motståndshandlingar skapades också rumsliga situationella relationer mellan Haga och andra platser. Ett särskilt intressant exempel utgörs av den samtida ockupationen av Hammarkullens fritidsgård: en gammal marginaliserad innerstadsplats länkades till en nybyggd marginaliserad förort genom händelsens likhet – ockupation av offentlig byggnad. Ockupationer av Hagahus fortsatte långt in på 1980-talet.
282. Andersson & Sandberg 1977.
283. *Hagabladet* 3/1973, s.4.
284. ”Utredning angående byggnadsminnen i Haga” 1978:karta 6.
285. De från allmänheten byggnadsminnesansökta husen anges ovan i not 263.
286. Garellick 2003:290.
287. Wiechel 1973, ”Hyresgäster målade Hagahus i protest”, *Göteborgs-Posten* 1973-08-27.
288. Sandberg 1975, ”Göteborgarna tittade in i Haga”, *Dagens Nyheter* 1975-12-5; *AT* 1975:17.
289. Jfr t.ex. *Hagabladet* nr 1/1973, 3/1973, 1/1974, 6/1978, 1/1980. Bladet utgavs med ojäma intervaller.
290. Se t.ex. *Hagabladet* 1/1980.
291. Redan tidigare hade Haga varit ämne för diskussion i akademiska sammanhang, se ovan om Garpenfeldt & Jacobsson 1970, eller Lönnroth 1970.
292. Uppgiften hämtad ur skrivelse upprättad av Haga Kommunalförening 1980, Arbetsarkiv ”Haga” (KME); jfr Schånberg 1983:96-97.
293. *Byggspecialen* 23/4 1975 (KÅ).
294. Tengné 1975 ”Frågeundersökningen i Haga till de boende, delresultat 1 maj 1975” (SS).
295. *Byggspecialen* 23/4 1975 (KÅ).
296. Av allt att döma har ingen egentlig rapport från projektet publicerats, däremot finns enkätresultat redovisat i en artikel i *AT*, se Tegné 1975.
297. Men den visade också att det fanns några enstaka röster mot ett bevarande av Haga. T.ex. besvarades frågan ”tycker du om att bo i Haga?” med ett JA av 338 personer, med ett NEJ av 5 personer och av ett VET EJ av 10 personer. Frågan ”Tycker du om bebyggelsen i Haga?” gav 322 JA-svar, och 28 NEJ-svar.
298. Hansson, Nilsson, Norming & Rundkvist 1981.
299. Hansson 1978: 4.
300. *Ibid.*:3, jfr 2, 6.
301. *Hagabladet* 1/73.
302. Muntlig uppgift Hansson.
303. Bl.a. påpekas det, med hänvisning till Tengnérs frågeundersökning av de boendes önskemål, att vissa sanitära standardhöjningar är önskvärda men inte nödvändiga i sig för att Haga skall fungera, se Hansson 1978:4, jfr pärmminnersida.
304. En jämförelse med just denna utredning är tidsmässigt mest relevant.
305. Jfr Jean Barjacs bok *Haga i närbild: en berättelse*

- telse om människor i en rivningshotad stadsdel från 1982.*
306. Också i museets guidebok från 1979 nämns ungarshotellet. Hotellet var i drift till 1978, dvs. framtill utgivningsåret för *Vägvisare över Haga*.
307. Hartelius och Mongs 1985:7. Kvarterförening för kvarteret Furiren (beläget mellan Västra Skansgatan, Haga Nygata, Mellangatan och Frigångsgatan).
308. Frendberg 1968, "När kämpade arbetarrörelsen för rätten att bo i ett rum och kök på gården? Landshövdingehuset i riva-bevara-debatt", *Aftonbladet* 1968-12-20.
309. Jfr ovan avsnitt "Vändningar och skärpta positioneringar 1973-1977" om hur politiker anklagade Hagagruppen för att vilja bevara just utedassen.
310. Jfr *Kvarteret Korpralen – ombyggnad och nybyggnad i en kulturhistorisk miljö* 1984.
311. Hartelius och Mongs 1985.
312. För bilder på kvarteret Furirens utsidor längs Haga Nygata och Mellangatan, se *Gamla Masthugget*, hem.passagen.se/rogern/masth/ (2006-02-03). I Furiren fanns också ett av Hagas husnalle-lokus.
313. *Vägvisare över Haga* anger följande rapporter som stöd: Garpenfeldt och Jacobsson "Upprustning av Haga – ett saneringsalternativ" från 1970; Dahlström-Larsson *Sambälls-ekonomiska bedömningar av stadsplaner: Exempel Haga* från 1979; Tengné "Frågeundersökning bland de boende" från 1975; *Tre kvarter i Haga* från 1975; *Haga – ombyggnad av 12 kv. Furiren* från 1976; Assmundson *Haga som helhet* från 1977.
314. "Kan vi överta Haga? Diskussionsmaterial från en arbetsgrupp i Hagagruppen" 1974 (KÅ).
315. Andersson & Sandberg 1977 "Barrikader mot grävskoporna", i *Dagens Nyheter* 1977-12-15.
316. Se t.ex. Nils Svensson i *Göteborgs-Posten* 1987-12-15 "Utmanar HSB om Hagahus – för ombyggnad med inbyggd gemenskap".
317. Karin Eckerstein skrev 1982 en uppmärksam uppsats i psykologi på Göteborgs universitet där frågor om livskvalitet relaterades till bostadsstandard – inte hög utan låg sådan. Att låg standard kunde vara en tillgång genom bl.a. ökade grannkontakter och långsammare tempo i vardagen diskuterades uti från Hagaboendet. Kakelugnen blev här en symbol för Hagaboendet, se Eckerstein 1982; Grandien 1981; Berglund 1983. Jfr Hartelius och Mongs 1985.
318. *Föreningen Gamla Hagapojkar 35 år 10 oktober. 1946-1981*: s. 14.
319. "den äldsta, nu nästan helt försvunna bebyggelsen med småhus längs Bergsgatan och finare hus med förträdgårdar längs Landsvägsgatan" var också ett viktigt undersökningsresultat i Lönnroth 1970.
320. *Föreningen Gamla Hagapojkar 35 år 10 oktober. 1946-1981*: s. 14-15; Lönnroth & Andersson 1974; Lönnroth 1975.
321. *Föreningen Gamla Hagapojkar 40 år, 1946-1986*: 11.
322. Ibid., t.ex. sidorna 17-18, 28ff.
323. Ibid.: 33.

NOTER TILL KAPITEL 6

1. Foucaults objekt befinner sig i skärningspunkten av flera olika och konkurrerande diskurser, och ges skiftande och även motstridiga betydelser.
2. Kvarteret Artilleristens nya gestaltning byggde på estetisk betecknande och återkommande drag i den befintliga äldre bebyggelsen (särskilt de enskilda husens framträdande i husraderna genom varierande höjder, och en enhetlig fönsterform som väggmönster), och i planhänseende på storgårdsprincipen (med öppna gårdar och gårdsflyglar som avdelar mindre enheter om c:a 20 hushåll). För en presentation av kvarteret Artilleristen, se Walinder 1980.
3. Teeland 1984.
4. Klarquist & Miller 1984, jfr Olsson 1998 för en diskussion av det offentliga livet i det gamla Haga.
5. Caldenby 1985.
6. Muntlig uppgift Barbro Hellman 2003.

Käll- och litteraturförteckning

OTRYCKTA KÄLLOR

ARKIV

Stockholm

ANTIKVARISK-TOPOGRAFISKA ARKIVET (ATA)

Fr: Göteborg: ”Haga”

- Promemoria 1976-06-03, Byggnadssektionen, Kulturminnesbyrån, Riksantikvarieämbetet
- Lindälv (1969) ”Hur vill vi ha det nya Haga?”, föredrag vid Göteborgs hembygdsförbunds möte på Göteborgs stadsbibliotek 14/10 1969 av rektor och styrelseledamot Elof Lindälv, #5893/69
- Byggnadsminnesansökningar: handlingar om enskilda byggnadsminnesärenden
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län: Beslut 1986-06-09 (II.392-1614-86)

Göteborg

LÄNSSTYRELSEN I VÄSTRA GÖTALANDS LÄN, DÅV.

GBG:S OCH BOHUS LÄN, KULTURMILJÖENHETEN

(KME)

Diarium

- ”Utredning angående byggnadsminnen i Haga” 1978
- ”Förslag beträffande byggnadsminnesförklaringar i stadsdelen Haga, Göteborgs kommun” (#II.392-1107-77, #II.392-5516-77, #II.392-4929-78), *Promemoria* 1979-01-04/08
- ”Handlingsprogram för byggnadsminnesförklaringar i Haga, Göteborgs kommun” (#II.392-1107-77, #II.392-5516-77, #II.392-4929-78), *Beslut* 1979-12-20
- ”Besök i kvarteret Hornblåsaren, stadsdelen Haga, Göteborgs kommun”, *Promemoria* 1979-11-19
- Meddelande till Inskrivningsmyndigheten vid Göteborgs tingsrätt 1980-04-21 (#II.392-1107-77, #II.392-5516-77, #II.392-4929-78)
- ”Handlingsprogram för behandling av byggnadsminnesärenden mm i Haga, Göteborgs kom-

mun.” *Beslut* 1984-11-30

- Länsstyrelsebeslut 1985-04-22 om byggnadsminnesförklaring av Haga 13:15 (f.d. kvartret Korpralen)
- Länsstyrelsebeslut 1986-12-09 om byggnadsminnesförklaring av Haga 20:20 (f.d. kvartret Grenadieren) och Haga 25:18 (f.d. kvarteret Landsknekten)

Arbetsarkiv

Mapp ”Haga”:

- diverse handlingar
- Skrivelse upprättad av Haga Kommunalförening 1980
- Protestlista mot bytet av ett hus på Bergsgatan mot ett hus på Frigångsgatan 1986
- ”Förslag till riktlinjer och åtgärder för saneringen av Haga: SBK nov 1975” #Göteborg U 11.8
- ”Stadsbyggnadskontoret promemoria 1974-11-19: Sammanfattning av remissyttranden på stadsbyggnadskontorets programkoncept maj 1974” (bilaga D i ”Förslag till riktlinjer och åtgärder för saneringen av Haga: SBK nov 1975”)

GÖTEBORGS STADSMUSEUM: NATUR- OCH KULTURMILJÖAVDELNINGEN (GMS)

Planarkiv ”Haga”

Mapp Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse 1967:

- ”Brevförslag till Byggnadsnämnden av Harald Widéen”
- Mapp Haga bevaringsförslag #195:71
- ”Haga – Bebyggelsehistorisk utredning, Göteborgs historiska museum 1972, Gudrun Lönnroth”
- ”Fråga om byggnadsminnesförklaring av byggnader inom stadsdelen Haga, Göteborg” 1975-08-25, #60:75

Arbetsarkiv

Mapp Haga:

- diverse handlingar

Faktarummet

”Haga”:

- diverse handlingar

REGION- OCH STADSARKIVET GÖTEBORG (RSG)

Museinämndens handlingar

- Program för Historiska museet 1964-11-9
- Museinämndens handlingar 1967-03-06

- ”Inventeringsredogörelse för Haga och Hagas bebyggelse till stadens Byggnadsnämnd”
- ”Förslag till skrivelse från museistyrelsen till byggnadsnämnden 11.5.70, Rune Jungen”

Göta Lejon:

E3:1:

- ”Sammanfattande synpunkter från diskussion i saneringsfrågor den 2 april 1970”
- Diverse handlingar

GÖTEBORGS STADSBIBLIOTEK (GS)

Klippsamling

”Haga”:

- Diverse pressklipp och utställningsreklam, bl.a. ”Haga: Ett urval litteratur kring utställningen, September 1973, Stadsbiblioteket Göteborg”

GUNILLA ENHÖRNING, CHALMERS TEKNISKA HÖGSKOLA, ARKITEKTUR (GE)

Projektarkiv:

- Geometrisk karta öfver Giötheborgs Stads ägor 1696: Beskrivning

INGRID M. HOLMBERG, INSTITUTIONEN FÖR KULTURVÅRD, GU (IMH)

Projektarkiv:

- Utställningstext om Haga, Arkitekturmuseet Stockholm (ur Arkitekturmuseets första basutställning, tema Stadskampen på 1970-talet); Katalogkort ur Sveriges Radios programarkiv ”Haga”
- ”Kan vi överta Haga? Diskussionsmaterial från en arbetsgrupp i Hagagruppen” 10 oktober 1974, stencil
- Saneringen i Haga: Information till fastighetsägare, hushåll och företagare i Haga, gruppkursband februari 1978, Göteborgs Kommun: Fastighetskontoret, Stadsbyggnadskontoret
- ”PM angående inledande och förberedande saneringsåtgärder i Haga 1977-08-16, Stadsbyggnadskontoret, Karl Winell (II 35/1936;151/1977)
- *”Göteborg förr och nu: Innehållsförteckning, 1960–2000, Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie redigerad av Anders Bothen, Göteborg”, u.å.*
- ”Svar på Stadsbyggnadskontorets program för Hagas sanering från Hagagruppen och Haga

kommunalförening 23 oktober 1974”

- ”Meddelande 1” (1977), Stockholm: Svenska föreningen för byggnadsvård; ”Göteborgs Museinämnd Årsberättelse” 1977
- ”Förslag till bevarande av vissa delar av Haga”, Fastighetskontoret, Historiska Museet, Stadsbyggnadskontoret 1974-03-05
- ”Haga koncept”, Stadsbyggnadskontoret & Fastighetskontoret, maj 1974

SOLVEIG SCHULTZ, CHALMERS TEKNISKA HÖGSKOLA, ARKITEKTUR (SS)

Projektarkiv:

- Göteborgs kommunfullmäktiges handlingar i saneringsfrågan
- ”Frågeundersökningen i Haga till de boende, delresultat 1 maj 1975”. diverse handlingar och pressklipp

GAKO-arkiv:

- Diverse handlingar och pressklipp

KENT ÅBERG, INSTITUTIONEN FÖR KULTURVÅRD, GU (KÅ)

Klippsamling ”Haga”:

- Diverse handlingar och pressklipp; ”Kan vi överta Haga? Diskussionsmaterial från en arbetsgrupp i Hagagruppen”, stencil daterad 10 oktober 1974; *Byggspecialen* 23/4 1975

Övrigt

Intervjuer

- Tekn. lic. Einar Hansson: 2000-05-15, samt hösten 2003 och 2004
- Professor Solveig Schulz: 2002-12-17; 2005-02-15
- Prof. em. Lars Ågren: 2000-03-11

Muntliga uppgifter, seminarier med mera

- Arne Biörnstad, ansvarig för Skansens kulturhistoriska avdelning 1964–1989, muntliga uppgifter hösten 2003
- Barbro Hellman, Göteborg, uppgifter om konstnär Mona Johansson hösten 2002
- Professor Bengt O.H. Johansson, seminarieanteckningar LTH 2000-04-27
- Gudrun Lönnroth, ”Hedersdoktorsföreläsning” Chalmers tekniska högskola 2003-05-08

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Aberstén, Simon (1911) *Göteborg i utlandets litteratur*, Göteborg
- Aberstén, Simon (1922) *Bibliographia Gothoburgensis: Systematisk förteckning över skrifter rörande Göteborg utkomna t.o.m. år 1920 jämte alfabetiskt register, på uppdrag av jubileumsutställningen utarbetad av S. Aberstén*, Göteborg
- Agroth, Nils & Sven Schånberg (1989) *Vid Skansbergets fot: Hagastudier i bild och ord*, Alingsås: Hammar
- Ahlberg, Nils (2005) *Stadsgrundningar och planförändringar: Svensk stadsplanering 1521–1721*, diss., Acta Universitatis Agriculturae Sueciae, Agraria 2005:94, Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences
- Allan, Stuart, Karen Atkinson & Martin Montgomery (1995) "Time and the politics of nostalgia: An analysis of the conservative party election broadcast 'the Journey'", i *Time & Society* Vol. 4
- Almquist, Helge (1929) *Göteborgs historia: Grundläggningen och de första hundra åren, Del 1, Från grundläggningen till enväldet (1619–1680)*, Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté, 1, Göteborg
- Almquist, Helge (1935) *Göteborgs historia: Grundläggningen och de första hundra åren, Del 2, Enväldet och det stora nordiska krigets skede (1680 – 1718)*, Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté, 1, Göteborg
- Almquist, Torbjörn, Jan Lisinski & Lena Simonsson (1972) *Förfall och återanvändning: Om sekelskiftets arbetarbostäder av plankonstruktion*, Den Nordiska Trästaden, 13, Stockholm
- Althin, Torsten (1974) "Ett tekniskt museum", i *Daedalus* 1974, Tekniska museets årsbok, Stockholm
- Alzén, Annika & Birgitta Burell, red., (2005) *Otydligt, otympligt, otaligt: Det industriella kulturarvets utmaningar*, Stockholm: Carlsson
- Alzén, Annika & Johan Hedrén, red., (1998) *Kulturarvets natur*, Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion
- Alzén, Annika (1996) *Fabriken som kulturarv: Frågan om industrilandskapets bevarande i Norrköping 1950–1985*, Linköping Studies in arts and science, Stockholm/Ste-hag: Brutus Östlings bokförlag Symposion
- Ambjörnsson, Ronny (1988) *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverks-sambälle 1880–1930*, Stockholm: Carlsson
- Anderson, Benedict (1983) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso
- Andersson, Birgitta (1975) *Idealbostad eller nödbostad? Det moderna flerfamiljshusets arkitektur-utveckling, studerad i Göteborg*, diss., Doktorsavhandlingar vid Chalmers tekniska högskola, Göteborg
- Andersson, Birgitta (1982) "Utan historia är vi ingenting", i F. Werne, red., *Människan står i tur: Sjutton uppsatser, en dikt och en bibliografi tillägnade Elias Cornell*
- Andersson, Dan (1973) "Haga ett stycke social historia", i *Göteborgs-Posten* 1973-12-05
- Andersson, Hans (1985) "Haga", i *Kulturminnesvård* 1985:6
- Andersson, Hans (1998) "Kulturarvet – upplevelse och kunskap", i *Tidevarv* 1998:3
- Andersson, Ingvar & Peter Sandberg (1977) "Barrikader mot grävskoporna", i *Dagens Nyheter* 1977-12-15
- Andréasson, Per-Åke (1985) "HSB i Haga", i *Kulturminnesvård* 1985:6
- Anshelm, Jonas, red., (1993) *Modernisering och kulturarv: Essäer och uppsatser*, Stockholm/Ste-hag: Brutus Östlings bokförlag Symposion
- Appelbom Karsten, Ingrid (1978) "Haga – gammal bydel väkner till nytt liv", i *Aftenposten* 1978-08-18
- Appleyard, Donald, red., (1975) *The Conservation of European Cities, Based on a conference held at the American Academy in Rome, June 1975*,

- Cambridge, Mass: MIT Press
- Arkitektur 1973:5
- Arkitektur 1977:8, temanummer "Haga"
- Aronsson, Peter (2000) "Historiekultur i förändring", i Aronsson, red., *Makten över minnet: Historiekultur i förändring*
- Aronsson, Peter (2004) *Historiebruk: Att använda det förflutna*, Lund: Studentlitteratur
- Aronsson, Peter, www.aronsson.st/nordkurs2002.htm (2003-01-13)
- Aronsson, Peter, red., (2000) *Makten över minnet: Historiekultur i förändring*, Lund: Studentlitteratur
- Arrhenius, Thordis (2003a) *The Fragile Monument: On Conservation and Modernity*, diss., Stockholm: Kungliga Tekniska högskolan, Arkitekturskolan
- Arrhenius, Thordis (2003b) "The fragile monument: On Alois Riegl's modern cult of monuments", i *Nordisk Arkitekturforskning* Vol 16. 2003:4
- Arrhenius, Thordis (2005) "John Ruskin's daguerotypes of Venice", Nationellt samlande konferens för kulturstudier av ACSIS, 13-15 juni 2005, www.isak.liu.se/content/1/c6/03/03/13/050526_program_slutver.pdf (2005-01-27)
- Arvastson, Gösta (1977) *Skånska prästgårdar: En etnologisk studie av byggnadsskickets förändring 1680-1824*, Lund: Liber
- Arvastson, Gösta (1979) "Kommentar", i N.-A. Bringéus & G. Rosander, red., *Kulturell kommunikation: Föreläsningar och diskussionsinlägg vid 21:a Nordiska etnologkonferensen i Hemse, Gotland 12-15 juni 1978*, Lund: Bokförlaget Signum
- Ashworth, Gregory, J. & John E. Tunbridge (1996) *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Chichester: Wiley
- Asklund, David (1924) *Olof Asklunds ångbageri aktiebolag*, Göteborg. *Festskrift utgiven med anledning av firmans 50-åriga tillvaro den 1 april 1924*. Göteborg
- Asklund, David (1944) *Göteborgs Bageriökareförening 1888-1943: en minneskrift*, Göteborg
- Assmundson, Lennart (1977) *Haga som helhet, planering för en bevarad stadsdel*, examensarbete, Göteborg: Chalmers tekniska högskola
- Avango, Dag & Brita Lundström (2003) *Industrins avtryck: perspektiv på ett forskningsfält, Festskrift till Marie Nisser*, Stockholm papers in the history and philosophy of technology, Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion
- Axelsson, Maximilian (1862) *Vandringar i Göteborg och dess omnejd 1861-1862*, Göteborg
- Axelsson, Maximilian (1861-1862) *Vandringar i Göteborg och dess omnejd*, Göteborg
- Bäckström, Arvid (1923) *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814: Ett bidrag till svensk byggnadshistoria*, Svensk byggnadskultur II, Stockholm: Nordiska Museet
- Bäckström, Tord (1967) *Om hus*, Göteborg: Handelstidningens Förlag
- Bäckström, Tord (1973) "Recension i Arkitektur av projektet Den nordiska trästaden", i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1973-06-05
- Baker, Allan R.H. (2003) *Geography and History: Bridging the Divide*, Cambridge Studies in Historical Geography, 36. Cambridge, U.K./New York: Cambridge University Press
- Barjac, Jean (1982) *Haga i närbild: En berättelse om människor i en rivningshotad stadsdel*, Göteborg: Wezäta
- Barnes, Trevor J. & James S. Duncan (1992) *Writing Worlds: Discourse, Text and Metaphor in the Representation of Landscape*, London: Routledge
- Beckholmen, Kuno (1984) "Mäster Palm och Mäster Heurlin: arbetarrörelsens tidiga historia i Göteborg", i *För hundra år sedan: Skildringar från Göteborgs 1880-tal, Årsbok 1982-1984*, Göteborg: Göteborgs historiska museum
- Bengtsson, Bengt (1972) "Skansens stads kvarter som levande miljö", i *Fataburen* 1972, Nordiska museets och Skansens Årsbok
- Bergendahl, Erik (1960a) "Göteborgs hembygdsförbund under tio år", i *Göteborg förr och nu: Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie*, 1, Göteborg: Göteborgs hembygdsförbund
- Bergendahl, Erik (1960b) "Hur skall det gå för

- gamla Majorna?”, i *Göteborg förr och nu: Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie*, 1, Göteborg: Göteborgs hembygdsförbund
- Berglund, Karin (1983) ”Än lever det gamla Haga: Låg standard ingen nackdel”, i *Dagens Nyheter* 1983-03-20
- Bergman, Bo & Otto Mannheimer (1974) ”Det samhälleliga rummet: Ett samtal med Henri Lefebvre”, i *Ord & Bild* 1974:6
- Bergman, Bo (1974) ”Göteborg – tio år av starstadsdrömmar”, i *Ord & Bild* 1974:6
- Bergman, Bosse (2003) *Handelsplats, shopping och stadsliv: En historia om butikformer, säljritualer och det moderna stadslivets trivialisering*, Stockholm/Ste-hag: Brutus Östlings bokförlag Symposion
- Berättelsen om vårt samhälles historia – Svenska industriminnen: Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska arvet* (2002), Rapport från Riksantikvarieämbetet 2001:5, Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag
- Bester, Henryka (1982) ”Elias Cornells skrifter 1933–1981”, i F. Werne, red., *Människan står i tur: Sjutton uppsatser, en dikt och en bibliografi tillägnade Elias Cornell*
- Billow, Anders (1945) ”Notiser från turistväsendets barndom”, i *Svenska Turistföreningens Årsskrift* 1945
- Biörnstad, Arne (1991) ”Arthur Hazelius och Skansen”, i A. Biörnstad, red., *Skansen under hundra år*
- Biörnstad, Arne (1998) *Sjutton skansensus berättar*, Bokförlaget Rabén Prisma: Stockholm
- Biörnstad, Arne (2000a) ”Arbetarbostaden i stads-kvarteren”, i K. Bosdotter & M. Jansson red., *Järnarbetarna och deras verkstäder*
- Biörnstad, Arne (2000b) ”Varför och hur industrin kom till Skansen”, i K. Bosdotter & M. Jansson, red., *Järnarbetarna och deras verkstäder*
- Biörnstad, Arne, red., (1991) *Skansen under hundra år*, Höganäs: Förlags AB Wiken
- Biörnstad, Margareta (2005) ”Minnesord Sverker Janson”, i *Dagens Nyheter* 2005-11-18
- Bjur, Hans (1984) *Stadsplanering kring 1900: med exempel från Göteborg och Albert Lilienbergs verksamhet*, diss. Doktorsavhandlingar vid Chalmers tekniska högskola, Göteborg
- Blank, Ylva (u.u.) ”Bostadsbyggandet i Göteborg 1955–75”, i *Storstadens arkitektur- och kulturmiljö*, Länsstyrelsen Västra Götaland, KME Göteborg
- Blank, Ylva (u.å) ”Urban och politisk ideologi hos Cornell och Lindahl”, opublicerat manus
- Blomberg, Ingela & Eva Eisenhauer (1976) *Var-sam ombyggnad: Värdering av arkitektoniska och kulturhistoriska kvaliteter i äldre bostadshus (1860–1920)*, Rapport/ Byggnadsforskningen 1976:7, Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning
- Blomberg, Ingela & Nino Monastra (1987) *Bolog-nas historiska stadskärna: Ett förhållningssätt att erinra om*, Rapport/ Byggnadsforskningsrådet 1987:116, Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning
- Blomé, Börje (1978) ”Svar”, i *Arkitektur* 1978:5
- Borgström, Hans, red., (1965) *Hus: 27 arkitekters val ur svensk byggnadskonst*, Stockholm: Bonnier
- Bosdotter, Kjersti & Mats Jansson, red., (2000) *Järnarbetarna och deras verkstäder: Mekaniska verkstaden på Skansen*, Stockholm: Bäckström/ Svenska metallindustriarbetarförbundet
- Bostadskommittéernas betänkande; I Göteborg 1930–32, angivet av de av Drätselkammaren i Göteborg 1930 tillsatta kommittéerna för under-sökning angående möjligheten av att genom så kallad rationalisering av byggnadsmetoderna ned-bringa byggnadskostnaderna* (1932) Göteborg
- Bostadssociala utredningen*, SOU 1947:26, se *Slutbetänkande*
- Bringéus, Nils-Arvid (1972) ”Artur Hazelius och Nordiska museet” i *Fataburen* 1972, Nordiska museets och Skansens Årsbok. Stockholm
- Brunnström, Lars, red., (1976) *Ombyggnad och restaurering av äldre byggnader och miljöer: En bok om ombyggnad och restaurering av äldre byggnader och miljöer med utgångspunkt från en konferens med samma namn hållen i Umeå 7–9 februari 1974*. Uppsala: Studieförlaget

- Butler, Judith (1993) *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*, New York: Routledge
- Byggfackens Industriutredning, Del 6, Sanering (1961) Stockholm: Tiden
- Byggnadsminnen 1978–1988. Förteckning över nya byggnadsminnen 1 juli 1978 – 31 december 1988 enligt lagen den 9 december 1960, nr 690 (1989) Riksantikvarieämbetet
- Caldenby, Claes (1985) "Fallet Haga", i *Arkitektur* 1985:9
- Caldenby, Claes (2004) "Halva kungariket: Om den svenska arkitekturens historiografi", i *Nordisk Arkitekturforskning* 2004:3
- Campanello, Louis (1968) "Riva för att bygga", i *Göteborg förr och nu: Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie*, 5, Göteborg: Göteborgs hembygdsförbund
- Carlén, Octavia (1869) *Göteborg: Beskrifning öfver staden och dess närmaste omgifningar: Ny handbok för resande / utarbetad efter tillförlitligaste källor af Octavia Carlén*, Stockholm: Oscar L. Lamms förlag
- Carlsson, Gösta (1997) *Brödupploppet i Göteborg 1917*, Göteborg: Olo Förlag
- Caulfield, Jon (1989) "Gentrification and desire", i *Canadian Review of Sociology and Anthropology* 26 (4)
- Cederbourg, Eric (1986) [1739] *En kort beskrifning öfver den wid Wästra hafvet belägna, wäl bekanta och mycket berömliga siö- handel- och stapulstaden Götheborg utur åtskillige trowärdige historieböcker, gamla bref, minnesmärken och andre tillförlätelige bewis, både med nöye och flit sammanletad / af Eric Cederbourg*, Ny uppl., redigering och formgivning av Per Rhedin, Göteborg: Wettergrens bokhandel
- Cederlöf, Bo (1971) "Upprustade landshövdingehus", i *Arkitektur* 1971:11
- Clark, Eric & Anders Gullberg (1997) "Power struggles in the makings and takings of rent gaps: The transformation of Stockholm City", i O. Källtorp, I. Elander, O. Ericsson & M. Franzén, red., *Cities in Transformation – Transformation in Cities: Social and symbolic change of Urban Space*, Aldershot: Avebury
- Clark, Eric (1987) *The Rent Gap and Urban Change: Case Studies in Malmö 1850–1985*, diss., Lund: Lund Univ. Press; Bromley: Chartwell-Bratt
- Clark, Eric (2003) "Grounding Metaphors of the Multicultural City: Taking out the 'Trash' in Copenhagen", i B. Peterson & E. Clark, red., *Identity Dynamics and the Construction of Boundaries*, Lund: Nordic Academic Press
- Clark, Eric (2005) "Social implications of upgraded heritage", *Life in the Urban Landscape, International Conference for integrating Urban knowledge & Practice*, Göteborg 29/5–3/6 2005, www.urbanlife2005.com/proceedings/A/I_Erik_Clark.pdf (2005-10-15)
- Connerton, Paul (1989) *How societies remember, Themes in the social sciences*, Cambridge: Cambridge Univ. Press
- Cornell, Elias (1963) "Arkitekturpromenad" i K. Hjern, red., *En bok om Göteborg*, sammanställd av Kjell Hjern. Stockholm: Gebers Förlag
- Cornell, Elias (1984) *Rivningsraseriets rötter*, Stockholm: P. A. Nordstedts & Söners Förlag
- Crang, Mike & Nigel Thrift (2000) *Thinking space*, Critical geographies, London: Routledge
- Crang, Mike (2000) "Between academy and popular geographies: Cartographic imaginations and the cultural landscape of Sweden", i I. Cook, D. Crouch, S. Naylor & J. R. Ryan, red., *Cultural Turns / Geographical Turns: Perspectives on Cultural Geography*, New York: Prentice Hall
- Dahlquist, Matilda (2002) "Omodern" eller "gammal och charmig": En studie av hur den äldre bebyggelsens värden verbaliseras i Göteborgs-Postens bostadsannonsering åren 1970–1985, Examensuppsats 2002:12, Göteborg: Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Göteborgs Universitet
- Dangschat, Jens (1991) "Gentrification in Hamburg", i J. van Weesep & S. Musterd, red., *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*
- de Laval, Gustaf, Bertil Egerö, Karin Lindskoug & Per Sjöstrand (1965) *En stadsdel försvinner:*

- Saneringen av Stigberget i sociologisk belysning*, Stockholm: Svenska Riksbyggen/Wilhelmsson
- De lärde i Lund: Några synpunkter på byggande och boende. En bok utgiven av SIAB med anledning av företagets 25-årsjubileum* (1970) Stockholm: SIAB
- Dovey, Kim (1999) *Framing Places: Mediating Power in Built Form*, The architext series, London: Routledge
- Duncan, James & Derek Gregory (1999) *Writes of Passage: Reading Travel Writing*, London: Routledge
- Duncan, James S. & David Ley, red., (1993) *Place/culture/representation*, London/New York: Routledge
- Dunér, Márten (2000) *När man bevarade Lund: Bevarande och modernitet i 1970-talets stadsbyggnadsdebatt*, Asplundbiblioteket R 3: 2000. Lund: Lunds tekniska högskola, Inst. för arkitektur
- Dymling, Stig (1977) *Då Folkets bus låg vid Skanstorget: hur Göteborgs arbetarrörelse växte fram i Haga*, Göteborg: Hagagruppen
- Eckerstein, Karin (1982) *Liv i kvarteren: En psykologisk analys av en stadsdel*. Stockholm: Natur och Kultur
- Edman, Victor (1999) *En svensk restaureringstradition. Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*, Stockholm: Byggförlaget
- Ek, Sven B. (1971) *Nöden i Lund: En etnologisk stadsstudie*, Skrifter från Folklivsarkivet i Lund, Lund
- Ek, Sven B. (1983) "Samhällsplaneringen – människan och krafterna" i *Meddelanden Etnologiska institutionen Göteborgs universitet*, 1983:4, Göteborg: Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet
- Ek, Sven B. (u.å) "The Department of Ethnology Göteborgs Universitet" (opubl.)
- Ek, Sven B., Magnus Bergquist & Kerstin Lökken, red., (2002) *Stadens Janusansikten: Göteborgare tycker om Göteborg*, Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige 37, Göteborg: Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet
- Eklund, Lars F. (1989) *Statlig kulturminnesvårdspolitik 1975–85: En utvärderande studie*. Examensarbete, Göteborg: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet
- Elfving, Folke (1996) *Kring Göteborgs museum: Händelser, människor, minnen*, Göteborg: Tre Böcker
- Engelbrektsson, Nanne & Jan Rosvall (2003) "Integrated Conservation and Environmental Challenge: Reflections on the Swedish Case of Habitat", i L. Fusco Girard, B. Forte, M. Cerreta, red., *The Human Sustainable City: Challenges and Perspectives from the Habitat Agenda*, Burlington: Ashgate
- Engelbrektsson, Nanne (1982) *Landala: Stadsdel och livsform som försvann*, Lokalhistorisk identitet 4, Göteborg: Etnologiska föreningen för Västsverige
- Enhörning, Gunilla (2003) *Landerierna i Göteborg*, Licentiatavhandling, Tema stadsbyggnad, Göteborg, Chalmers tekniska högskola
- Enmark, Romulo (1986) *Mamma, pappa, barn: Om en arbetarbefolkning i Göteborg*, diss., Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige, Göteborg: Etnologiska institutionen
- Ennen, Elke (1999) *Heritage in fragments: The Meaning of Pasts for City Centre Residents*, NGS 260, diss., Groningen: Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen
- Ericsson, Urban, Irene Molina & Per-Markku Ristilampi (2002) *Miljonprogram och media: Föreställningar om människor och förorter*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet; Norrköping: Integrationsverket
- Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet*, hum.gu.se/institutioner/etnologi/forskning/ (2005-05-23)
- Evans, Jessica & David Boswell (1999) *Representing the Nation: Histories, Heritage and Museums*, London: Routledge
- Fahlberg, Bo & Monica Forsell (1985) *Så gick det till: HSB Göteborg 60 år*, Göteborg: HSB
- Fischerström, Johan (1785) *Utkast til beskrifning om Mälaren af Joh. Fischerström*, Faksimil av

- utg. 1785, Suecica rediviva, Stockholm: Rediviva
- Fog, Hans & Ann Mari Westerlind (1979) *Göteborg: Stadskärna – region, framväxt – framtid*, Rapport/ Byggnadsforskningsrådet 1979:13, Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning
- Folkedotter, Gärd (1974) *Stadskärnans behandling under 20 år*, Rapport/ Byggnadsforskningen 1974:54, Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning
- Folkedotter, Gärd (1981) *Störtsas skall det gamla snart i gruset: Bostadssociala utredningens syn på äldre bebyggelse*, Meddelande 81:12, Gävle: Statens Institut för Byggnadsforskning
- Folkedotter, Gärd (1987) *Nyttans tjänare och skönhetsens riddare: Hur arkitekter som författare till översiktliga planer 1947–74 förhållit sig till professionens överordnade värden*, diss., Nordiska institutet för samhällsplanering, Avhandling nr 6, Statens Institut för Byggnadsforskning
- Folkedotter, Gärd (1994) "Södersaneringen i Gävle – som lokalt initiativ och nationellt föredöme", i *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 1994:28
- Forser, Tomas (1996) *Jag har speglat århundradet: En bok om och med Per Nyström, historikern, publicisten, ämbetsmannen*, Stockholm: Rabén Prisma
- Forser, Tomas (2003) "Kunskapsglädje och berättarlust", i *Göteborgs-Posten* 2003-11-10
- Foucault, Michel (1972) *Vetandets arkeologi*, [*L'archéologie du savoir*, 1969], Staffanstorps: Cavefors
- Franzén, Mats & Eva Sandstedt (1981) *Grannskap och stadsplanering: Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*, diss., Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala: Uppsala universitet
- Franzén, Mats (1992) *Den folkliga staden: Söderkvarter i Stockholm mellan kriget*, Lund: Arkiv; Lund: Studentlitteratur
- Franzén, Mats (2005) "Inledning av Mats Franzén", i Jane Jacobs, *Den amerikanska storstadens liv och förfall*, [*The Death and Life of Great American Cities*, 1962], Göteborg: Daidalos
- Franzén, Mats, www.ibf.uu.se/PERSON/MatsF/Forskning/WorkCIQ.html (2003-02-26)
- Fredberg, Carl Rudolf A:son (1919) *Det gamla Göteborg: lokalhistoriska skildringar, personalia och kulturdrag Göteborg*, 3 vol., 1. uppl., Göteborg: Wettergren & Kerber 1919–1924, samt faksimil 1977 Lund: Ekstrand
- Freundberg Torsten, Ingemar Lyshag & Gunnar Rosell (1967) *Från oket till lyftkranen: Så byggde vi Göteborg*, Göteborg: Svenska byggnadsarbetareförbundet
- Freundberg, Torsten (1967) "Landshövdingehuset", i T. Freundberg, I. Lyshag & G. Rosell *Från oket till lyftkranen: Så byggde vi Göteborg*
- Freundberg, Torsten (1968) "När kämpade arbetarrörelsen för rätten att bo i ett rum och kök på gården? Landshövdingehuset i riva-bevara-debatt", i *Aftonbladet* 1968-12-20
- Fritz, Martin (1996) *Göteborgs historia: Näringsliv och samhällsutveckling, Del II, Från handelsstad till industristad 1820–1920*, Stockholm: Nerenius & Santérus Förlag
- Fuchs, Konrad, "Riehl", i *Biografisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, <www.bautz.de/bbkl/riehl_w_h.shtml> (2005-07-13)
- Föreningen Gamla Hagapojkar 1950: julen – 1951: julen, Göteborg: Föreningen Gamla Haga-pojkar, [ca 1951]
- Föreningen Gamla Hagapojkar 35 år 10 okt. 1946–1981, Göteborg: Föreningen Gamla Haga-pojkar, [ca 1981]
- Föreningen Gamla Hagapojkar 40 år, 1946–1986. Göteborg: Föreningen Gamla Haga-pojkar, [ca 1986]
- Företagarna i Haga, www.hagashopping.se (2004-07-02)
- Gamla Masthugget, Roger Nilsfelt, hem.passagen.se/rogern/masth (2006-02-03)
- Garellick, Robert (1997) *Göteborg före grävskoporna: Ett bildverk*, Stockholm: R. Garellick
- Garellick, Robert (2003) *Bilden av Göteborg: Färgfotografier 1910–1970*, Stockholm: R. Garellick
- Garpenfeldt, Britt & Helena Jacobsson (1970) *Upprustning av Haga: Ett saneringsalternativ*, Examensarbete, Göteborg: Chalmers tekniska högskola, Institutionen för stadsbyggnad
- Geijerstam, Jan af (1997) *Arbetets historia: Guide*

- till museer och miljöer i Sverige, Stockholm: Carlsson
- Gejvall-Seger, Birgit (1954) *1800-talets Stockholmsbostad: En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*, diss., Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning, Stockholm: Stockholms högskola
- Gentrification Web*, Tom Slater, red., members.lycos.co.uk/gentrification/ (2005-10-12)
- Gillis, John R. (1994) *Commemorations: The politics of National Identity*, Princeton, N.J: Princeton University Press
- Glass, Ruth (1964) "Aspects of Change", i *London: Aspects of Change*, Centre for Urban Studies, London: MacGibbon & Kee
- Graham, Brian, Gregory J. Ashwort & John E. Tunbridge (2000) *A Geography of Heritage: Power, Culture & Economy*, London: Arnold
- Grandien, Bo (1973) "Haga är vårt – inte Göta Lejons", i *Dagens Nyheter* 1973-03-07
- Grandien, Bo (1974) "Svensk monumentvård under 100 år: Några anteckningar", *Fataburen* 1974, Nordiska museets och Skansens Årsbok
- Grandien, Bo (1977) "Nu hissar Haga frihetens flaggor", i *Dagens Nyheter* 1977-06-19
- Grandien, Bo (1981) "Trivseln i Haga nu vetenskapligt belagd", i *Dagens Nyheter* 1981-01-24
- Grandien, Bo (1991) "Grogrunden – tiden före 1891", i A. Björnstad, red, *Skansen under hundra år*
- Grass, Martin, "Historia som uppdrag: Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek 1902-2002", i samarbete med Hans Larsson, www.arbarkiv.nu/pdf_wrd/arabhist.pdf (05-06-22)
- Gregory, Derek & Alan Pred, red., (2005) *Spaces of terror*, London: Routledge
- Gregory, Derek (1994) *Geographical Imaginations*, Cambridge, Mass.: Blackwell
- Gren, Martin & Per-Olof Hallin (2003) *Kulturgeografi: En ämnesteoritisk introduktion*, Malmö: Liber
- Gren, Martin, Per-Olof Hallin & Irene Molina (2000) "Kulturens plats / Maktens rum – en introduktion" i M. Gren, P.-O. Hallin & I. Molina, red., *Kulturens plats / Maktens rum*, Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion
- Gunnemark, Kerstin (2006) "Historiesyn i Kungsladugård", i K. Gunnemark & M. Mörck, red., *Vardagslivets fronter*, Göteborg: Arkipelag
- Gustafsson, Monica (2004) "Industrisamhällets kulturarv i Göteborg", i M. Sjölin, red., *De många kulturernas betydelse*, Göteborg: Lindelöws bokförlag
- Gustavsson, Anders (1982) *Några forskningstrender inom nordisk etnologi och folkloristik under 1970-talet*, Lund: Signum
- Gårdstedt, Hanna (u.u.) *Ingen "riktig" industri: En genusanalys av livsmedelsindustrin i industriminnesvärden*. Magisteruppsats, Avdelningen för Kulturvård, Göteborgs universitet
- Gärde, Alfred Levin (1923) *Bostadsfrågan i Göteborg: Några anteckningar och reflexioner*. Göteborg
- Göransson, Werner (1923) "Göteborgs stads uppkomst, område och indelning samt utveckling i demografiskt hänseende" i N. Wimarson, red., *Göteborg: en översikt vid trehundraårsjubileet 1923 över stadens kommunala, kulturella och sociala förhållanden samt viktigaste näringsgrenar, utgiven av stadsfullmäktiges jubileumsberedning genom Nils Wimarson; med karta över Göteborg 1923 av A. Södergren*
- Göteborg förr och nu: Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie*, I, Göteborg: Göteborgs hembygdsförbund
- Göteborg: Herausgegeben von der Göteborgs Morgonpost* (1913) Göteborg: Göteborgs Morgonpost
- Göteborg i bilder* (1939), Stockholm: Albert Bonniers förlag
- Göteborg med omgivningarna i hundra bilder* (1903), Göteborg
- Göteborg: Sveriges port mot väster, en rapsodi i färg* (1956), Stockholm
- Göteborgs Kommunfullmäktiges Handlingar* (GKH) 1974:356A, Betänkande över kommunfullmäktiges saneringsberedning med förslag till riktlinjer och program för sanering av bostäder och

- bostadsområden inom Göteborg 1975—1987
- Göteborgs Kommunfullmäktiges Handlingar (GKH) 1974:356C, Sammanfattning av kommunfullmäktiges saneringsberednings betänkande (GKH 1974/365A)
- ”Göteborg skildrat i tolv kapitel”, i Göteborg: Svenska Turistföreningens årsbok 1931 (1931), Sverigeböckerna 2, Stockholm: Svenska Turistföreningen
- Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar (GSH) 1962:361, Motion av herr Danvik och herr Adolffson om möjligheterna att informera befolkningen i saneringsstadsdelar rörande aktuella stadsplanefrågor
- Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar (GSH) 1964:327, Yttrande av stadskollegiet över motion av herr Danvik om utredning av möjligheterna att överföra rivningshotade fastigheter med kulturhistoriskt värde till reservat inom respektive stadsdel eller Slottsskogen (1964 nr 60)
- Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar (GSH) 1964:60, Motion av herr Danvik om utredning av möjligheterna att överföra rivningshotade fastigheter med kulturhistoriskt värde till reservat inom respektive stadsdel eller Slottsskogen
- Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar (GSH) 1967:127, Yttrande av stadskollegiet över förslag av byggnadsnämnden till ändring av stadsplanen för delar av stadsdelarna Haga och Kommandantsängen (1 kv. Ryssäsen m.m.)
- Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar (GSH) 1975: 291, Yttrande av kommunstyrelsen över saneringsberedningens betänkande ”Sanering i Göteborg” (1974 nr 356 A, B och C)
- Göteborgsbladet sept. 2004, Stadskansliets statistik, Göteborg: Göteborgs stad
- Haga – Göteborgs första förstad och arbetarestadsdel (1979) [rev. Uppl. 1990], Göteborg: Göteborgs museer
- Haga – ombyggnad av 12 kv. Furiren, (1976), Göteborg: Centrum för byggnadskultur vid Chalmers arkitektursektion & Göteborgs universitet
- Hagabladet nr 1/1973, 3/1973, 1/1974, 6/1978, 1/1980, Göteborg: Hagagruppen
- Hagahistorik, Rosemarie Nilsson, www.bonetweb.com/hagahistorik> (2006-02-03)
- Hall, Thomas & Ingrid Hammarström, red., (1979) *Growth and Transformation of the Modern City: the Stockholm Conference, September 1978, University of Stockholm*, Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning
- Hall, Thomas (1979) ”The central business district: planning in Stockholm 1928–1978”, i T. Hall & I. Hammarström, red., *Growth and Transformation of the Modern City: the Stockholm Conference, September 1978, University of Stockholm*
- Hall, Thomas (1991) ”Urban Planning in Sweden”, i T. Hall, red., *Planning and Urban Growth in the Nordic Countries*, Studies in history, planning and the environment, London: E & FN Spon
- Hammarström Ingrid & Thomas Hall (1981) *Perspektiv på svensk Stad: Staden som forskningsobjekt 1950-1980, En skrift från projektet Svensk stadsmiljö, byggande och boende under de senaste hundra åren*, Stockholm: Akademilitteratur
- Hansson, Einar (1978) *Vägvisare över Haga: En rundtur i Göteborgs äldsta trähusstadsdel – en levande miljö som nu hotas av rivning*, Göteborg: Korpen
- Hansson, Einar, Gert Nilsson, Jan Norming & Peter Rundkvist (1981) *Nya Göteborgsguiden: För såväl göteborgare som besökare*, Göteborg: Korpen
- Hansson, Torsten (1998) *Vi byggde Göteborg*, Stockholm: Hjalmarson & Högberg Bokförlag AB
- Harald, Björn (1943) *Strövtåg i Göteborgs gamla kvarter*, Göteborg
- Harnesk, Paul, red., (1948) *Svenska stadsmonografier: Göteborg*, Göteborg: lokalredaktör Otto Thulin; Uppsala: Religion och kultur
- Hartelius, Margareta & Lars Mongs (1985) *Så vill vi ha det i kvarteret Furiren: Kvarterföreningen Åtta gårdar*, Göteborg
- Hayden, Dolores (1997) *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History*, Cambridge, Massachusetts; London, England: MIT Press
- Hedberg, Fr. (1861) *Pittoreskt Sverige: Kanalfärden*

- mellan Stockholm och Göteborg Tjugo lithograferade utsigter efter originalteckningar: med kort text av Fr. Hedberg*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag
- Hedlund, Hans (1908) *Återblick öfver byggnadsverksamheten i Göteborg och omgifningar under åren 1882–1907*, Göteborg
- Hellquist, Elof (1957) *Svensk etymologisk ordbok*, tredje upplagan, band I, Lund: Gleerups förlag
- Herklint, Ewamari (2000) *Bevarandets etiska funktioner: relationer mellan människor, platser och hus*, diss., Göteborg: Chalmers tekniska högskola
- Herzfeld, Michael (1991) *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Princeton studies in culture/power/history, Princeton, N.J.: Princeton University Press
- Hewison, Robry (1987) *The Heritage Industry: Britain in a Climate of Decline*, London: Methuen
- Hillebrecht, Frauke (2000) *Göteborg in der nordischen Kulturideologie*, Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter
- Hineline, Mark L., "Sense of place", helix.ucsd.edu/~hineline/IDENTITY/sense.html (2005-06-27)
- Frågor till det industriella samhället: Slutbetänkande av Utredningen om en statlig satsning på det industrihistoriska kulturarvet*, SOU 1999:18, Stockholm: Fakta info direkt
- Holmberg, Ingrid (1991) *Stadsförändring och kulturvård eller stadsvård och kulturförändring: Om gentrifiering som begrepp och fenomen*, Examensuppsats, Göteborg: Institutionen för kulturvård, Göteborgs Universitet
- Holmberg, Ingrid (1992) "Städernas förvandling: Om gentrifieringens teori och praktik", i *Tvärnsnitt* 1992:2
- Holmberg, Ingrid (1992) *Kulturbistorisk dokumentation inför byggnadsminnesförklaring: Trädgårdsföreningens park i Göteborg*, Göteborg: Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län
- Holmberg, Ingrid (1997) "Uppfinningsrika möten med det förflutna: Om historiens värde speglat i bostadsrättsannonsen" i *Nordisk Arkitekturforskning* 1997:4
- Holmberg, Ingrid (2002) "'Where the Past is still Alive': Variation over the Identity of Haga in Göteborg", i A. Phelps, B.O.H. Johansson & G. J. Ashworth, red., *The Construction of Built Heritage: A North European Perspective on Policies, Practices and Outcomes*, Aldershot: Ashgate
- Holmberg, Ingrid Martins (u.u.) "Arbetarens nya kläder: Om Haga, imaginära geografier och historisering", i O. Sernhede & T. Johansson, red., *Urbanitetens omvandlingar II – Postindustriella utvecklingsmönster och globalisering*, Göteborg/Malmö: Daidalos Förlag
- Holmdahl, Birgitta (1988) *Att förnya på Lindholmens villkor: Ett experiment med självbyggeri vid ombyggnad*, Projektredovisning, Avdelningen för bostadsplanering, Arkitektursektionen 1988:4, Göteborg: Chalmers tekniska högskola
- Holmgren, Thorbjörn (1983) *Anteckningar till en bibliografi över Göteborgs historia 1850–1950*, Rapporter från Göteborgsprojektet vid Göteborgs Universitet 2, Göteborg: Göteborgs universitet
- Holmström, Richard, Stig Roth & Arthur S. Svensson, red., (1953) *Göteborg: Ett bildverk*, Malmö: Allhem
- Houltz, Anders (2003a) *Teknikens tempel: modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*, Göteborgs Stadsmusei skriftserie, Hedemora: Gidlund, Göteborg: Göteborgs stadsmuseum
- Houltz, Anders (2003b) "Plats för historia i ingenjörsutbildningen" i D. Avango & B. Lundström, red., *Industrins avtryck: Perspektiv på ett forskningsfält*, Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion
- Hurtig, Eva (1981) *En vill bo där en é känd: Varsam ombyggnad efter gamla människors behov*, medarbetare Jan Paulsson & Solveig Schulz, Rapport/ Byggnadsrådet 1981:33, Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning
- Hylland Eriksen, Thomas (1996) *Historia, myt, och identitet*, Stockholm: Bonnier Alba
- Hökerberg, Håkan (2005) *Att fånga det karaktäristiska i stadens bebyggelse: SAVE metoden*

- som underlag för bevarandeplanering, diss., Acta Univeritatis Gothoburgensis, Göteborg studies in conservation, Göteborg: Inst. för Kulturvård, Göteborgs universitet
- Hörnqvist, Magnus, Anders Lund Hansen, Hanna Pettersson, Olav Unsgaard & Magnus Wennerhag (2005) "Inledning", i *Fronesis* 18:2005, tema: staden
- Isacson, Maths (2003) "Industrisamhällets faser och industriminnesforskningens uppgifter", i D. Avango & B. Lundström, red., *Industrins avtryck: Perspektiv på ett forskningsfält*, Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion
- Jacobsson, Roger (1989) "Utblick – reseskildringen som litterär genre", i *Kulturtidskriften Horisont* 1989:1
- Jager, Michel (1986) "Class definition and the aesthetics of gentrification: Victoriana in Melbourne", i N. Smith & P. Williams, red., *Gentrification of the City*
- Jangö, Jan (1966) *Tåg: En bildrapsodi om svenska lok och järnvägar*. Stockholm: Stahlander
- Janson, Sverker (1974) *Kulturvård och samhällsbildning*, Nordiska museets handlingar, Stockholm: Nordiska museet
- Jansson, Bertil (1996) "Arbetarrörelsen och museerna", i *Museet som makt och motstånd: Festschrift till Erik Hofrén 10 april 1996*, Norrköping: Arbetets museums vänner
- Jencks, Charles A. (1977) *The Language of Post-Modern Architecture*, London
- Johansson, Alf (1962) "Bostadspolitiken", i S.U. Palme, red., *Hundra år under kommunalförordningarna 1862–1962: En minnesskrift utgiven av Svenska landskommunernas förbund*, Svenska landstingsförbundet & Svenska stadsförbundet, Stockholm: Seelig
- Johansson, Bengt O.H (1988) "1980-talet", i *Stad i förvandling: Stockholms utveckling från 1930-tal till 1990-tal*, Sankt Eriks Årsbok, Stockholm: Samfundet S:t Erik
- Johansson, Bengt O.H. (1965) "Carl Bergsten och svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium", Konsthistoriska institutionen Uppsala universitet, licentiatsavhandl., tryckt som "Svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium" i U.G. Johansson, red., (1970) *Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria*, Ars Suetica, Acta universitatis upsaliensis, Uppsala: Uppsala universitet
- Johansson, Bengt O.H. (1989) "Vad gör vi när vi 'bevarar'?", i B. Hallerdt & G. Söderström, red., *Borgarhus och kåkar: AB Stadsholmen – "sanering" och byggnadsvård i Stockholm 1936–1986*, Monografier utgivna av Stockholms stad, Stockholm: Stockholms stad: Kommittén för Stockholmsforskning
- Johansson, Bengt O.H. (1997) *Den stora stadsomvandlingen: Erfarenheter från ett kulturmord*, Arbetsgruppen för arkitektur och formgivning, Regeringskansliet, Stockholm: Fritze
- Johansson, Bengt O.H., Fredrik von Platen & Sören Thurell (1970) *Staden i retur: Om stenstadens förfall och återanvändning*, Stockholm: Geber
- Jokilehto, Jukka (2002) *A History of Architectural Conservation*, andra upplagan, Oxford: Butterworth-Heinemann
- Jonasson, Olof (1948) "Handel och industri", i P. Harnesk, red, *Svenska stadsmonografier: Göteborg*
- Kaelas, Lili & Per Nyström (1982) *Göteborg växer fram*, Göteborg: Warne
- Karlsson, Sten O. (1993a) *Arbetarfamiljen och Det Nya Hemmet: Om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg*, diss., Symposium Graduale, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion
- Karlsson, Sten O. (1993b) "Det oönskade kulturarvet: Om bostadsmodernism och rätten till historisk identitet", i J. Anshelm, red, *Modernisering och kulturarv: Essäer och uppsatser*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion
- Karlsson, Sten O. (1998) *När industriarbetaren blev historia. Studier i svensk arbetarhistoria 1965–1995*, Lund: Studentlitteratur
- Karsten-Wiberg, Eva (1949) *Sociologisk undersökning i Haga våren 1949: Redogörelse utarbetad å Göteborgs stads statistiska byrå*. Göteborg

- Karta öfver Göteborg upptagande allmänna och monumentala byggnader, samt framstående handelslokaler och adresser (1886)
- Kasiniz, Philip (1988) "The gentrification of 'Boerum Hill': Neighborhood change and Conflicts over Definition", i *Qualitative Sociology* 11/3
- Kazemian, A. Reza (1991) *Urban Renewal Planning versus Local Values: A study of Modern Urban Policy and Renewal Processes and of their Impact on a Local Community, with Reference to the Case of Gröna Gatan in Göteborg*, diss., Göteborg: Dept. of Design Methodology, School of Architecture, Chalmers Univ. of Technology
- Kirkeby, Inge Mette (1998) *Mødet mellem nyt og gammelt: bygningsbevaring i vor tid*, diss., København: Ejlers
- Kjellin, Maja (1950) *Göteborg genom tre sekler*, Stockholm
- Kjellin, Maja (1964) "Göteborg förr och nu", i *Välkommen till Göteborg: En bok till den nyblivne göteborgaren*, Stockholm: Godvil
- Kjellin, Maja (1971) *Haga i Göteborg*, Göteborg: Fastighetsaktiebolaget Göta Lejon
- Klarqvist, Björn & John Miller (1984) "Stadsförnyelse utan rumslig teori", *Arkitektur* 1984:10
- Konsthallen i Göteborg*, www.konsthallen.goteborg.se (2004-02-29)
- Koselleck, Reinhart (1985) *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Studies in contemporary German social thought, Cambridge, Mass.: MIT Press
- "Krav i SSU Byggnads: Riv Haga och Olskroken", i *Arbetet* 1973-04-19
- Kristensson, Hjärdis, red., (2000) *Bibliografi Göran Lindahl: Böcker, tidskrifter och dagspress 1947-2000 samt fotografier*, Byggförlaget: Stockholm
- Kullenberg, Annette (1974) [2004] *Överklassen i Sverige*, Stockholm: Bokförlaget Lind & Co
- Kulturbeskrivning bebyggelse – värd att vårda: Betänkande av Byggnadsvårdsutredningen*, SOU 1979:17, Stockholm: Liber/ Allmänna förlaget
- Kulturminnesvård, Betänkande avgivet av 1965 års musei- och utställningssakkunniga*, SOU 1972:45, Stockholm: Liber
- Kvarteret Korpralen i Haga: Ombyggnad och nybyggnad i en kulturhistorisk miljö* (1984), Göteborg: Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Göteborgs historiska museum, AB Göteborgshem
- Lagerberg, Carl (1902) *Göteborg i äldre och nyare tid, bilder samlade och beskrifna af Carl Lagerberg*, Göteborg
- Lagercrantz, Bo (1991) "Nordiska museet, Skansen och Hembygdsrörelsen" i A. Biörnstad, red., *Skansen under hundra år*
- Landzelius [Sjöberg], Michael (1992) *Till dekonstruktionen av kultur[miljö]vårdens värdemetafysik*, examensarbete 1992:11, Göteborg: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet
- Landzelius, Michael (1999) *Dis[re]membering Spaces: Swedish Modernism in Law Courts Controversy*, diss., Göteborg: Kulturvård, Göteborgs Universitet
- Landzelius, Michael (2001) "Contested representations: Signification in the built environment", i *American Journal of Semiotics* 17:2
- Landzelius, Michael (1995) "Dekonstruktion och kulturarv: Intervention i kulturmiljövårdens diskurs", opubl. manus
- Landzelius, Michael (2002) "Layers of Meaning, Layers of Space: City Strolling and the Museum Gaze", i A. Phelps, G.J. Ashworth, & B.O.H. Johansson, red., *The Construction of Built Heritage: a North European perspective on policies, practices and outcomes*
- Landzelius, Michael (2003) "Commemorative Dis[re]membering: Erasing Heritage, Spatializing Disinheritance", i *Environment and Planning D: Society and Space* 2003, volume 21
- Lane, Erik (1948) "Önskemål på skilda områden", i P. Harnesk, red., *Svenska Stadsmonografier: Göteborg*
- Lantz, Maria (2003) "Arkitektur är fotografi", i *Arkitekturmuseets tidning* Nr 2, Arkitekturmuseet, Stockholm
- Larnefeldt, Birgitta (1980) "Recension av Cornell Bygge av stad och land, 1977", i *Historisk Tid*

- skrift 1–2 1980
- Larsson, Bo, red., (2002) *Relationer mellan natur och kultur i Lunds stadsplanering 1950–2000. Del 1. Tidens ideal och historiens spår*, Lund: Institutionen för arkitektur, Lunds universitet
- Larsson, Jan (1994) *Hemmet vi ärvde: Om folkhemmet, identiteten och den gemensamma framtiden*. Stockholm: Bokförlaget Arena & Institutet för Framtidsstudier
- Larsson, Ursula & Gudrun Lönnroth (1972) *Landshövdingehuset och trähus i Göteborg*, Den nordiska trästaden 28, Stockholm
- Larsson, Ursula & Solveig Schultz (1972) "Befolkningen vänjer sig snabbt vid nya lägenheter", i *Ord & Bild* 1972
- Larsson, Ursula (1969) "Landshövdingehuset – en historik", i *Tofsen* 1969:3, Göteborg: Chalmers studentkår
- Larsson, Ursula (1973) *Landshövdingehuset i Göteborg: En studie i klassbosättning*, diss., Doktorsavhandlingar vid Chalmers Tekniska Högskola, Göteborg
- Larsson, Ursula (1979) *Landshövdingehusens Göteborg*, Stockholm: Liber Förlag
- Le Roy Ladurie, Emmanuel (1997) *Familjen Platters sekel: 1499–1628*, Stockholm: Atlantis
- Ley, David (1996) *The New Middle Class and the Remaking of the Central City*, Oxford: Oxford University Press
- Liedgren, Rut (1981) *Så bodde vi*, Stockholm: Nordiska museet, andra upplagan, [1961]
- Lind, Jan-Erik och Sven Bergenstråhle (2004) *Boendets betydelse och boendes värderingar*, Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet
- Lindahl Göran (1986) "Konstakademiens byggnadsskola", i R. Söderberg & R. Söderberg, red., *De sköna konsternas akademi; Konstakademin 250 år*, Monografier utgivna av Stockholms stad, Stockholm: Allmänna förlaget
- Lindahl, Göran (1968) "Svar till Börje Blomé", i *Arkitektur* 1968:5
- Lindahl, Göran (1968) "Saneringsfrågan – en kritisk översikt", i *Stadsvård: Föredrag hållna vid Svenska kommunal-tekniska föreningens kurs i Stockholm den 8–9 oktober 1968*, Stockholm
- Lindberg, Elisabeth (2003) *Författarnas Göteborg*, med bidrag av Eva Bjärlund, Göteborg: Kultur; Göteborgs stad: Göteborgs stadsmuseum
- Lindälv, Elof (1960) "När kvarteret Gathenhielm var i farozonen", i *Göteborg förr och nu*
- Lindälv, Elof (1962) "Fattigfriskolan i Majorna 1793–1809: Vad arkivalierna berättar om skolans första tid och om Joh. Bäck vid varvet Kusten", i *Göteborg förr och nu*
- Lindälv, Elof (1971) "Många hus i Haga väl värda att rusta upp", i *Göteborgs handels- och sjöfartstidning*, 1971-05-21
- Lindälv, Elof (1972) *Kulturminnen i Majorna: En vägvisare till några sevärdbeter*, Göteborg: Majornas Rotaryklubb
- Lindälv, Elof (1974a) "Göteborgs skolmuseum", i *Göteborg förr och nu: Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie*, 9, Göteborg: Göteborgs hembygdsförbund
- Lindälv, Elof (1974b) *Göteborgs skolmuseum: En kort historik jämte orientering rörande samlingarna och Carl Larsson-freskerna i Engelbrektskolan*, Göteborg: Göteborgs hembygdsförbund
- Lindälv, Elof (1977) *Klippans kulturreservat och andra byggnadsminnen i Majorna*, Göteborg förr och nu: Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie, 12, Göteborg: Göteborgs hembygdsförbund
- Lindälv, Elof (1979) "A future for our past: 'Cultural Reservation' and 'Preservation Areas' in Göteborg" i *Stadsbyggnad, Svenska kommunal-tekniska föreningen* 1979:4–5
- Linn, Björn: "Gävle Stadsbild", i *Nationencyklopedin* nätupplaga (2005-12-19)
- Lo-Johansson, Ivar, Mats Janson & Ingemar Liman (1968) *Statarlängan från Berga*, Skrifter från Skansen, 5, Stockholm
- Lowenthal, David (1985) *The Past is a Foreign Country*, Cambridge: Cambridge Univ. Press
- Lowenthal, David (1998) *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge: Cambridge Univ. Press
- Lund Hansen, Anders (2003) *The Global-local*

- Nexus of Space Wars in Copenhagen: Uneven Development in the Age of Vagabond Capitalism*, Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner, Licentiatavhandlingar, Lund
- Lundgren, M. (1975) "Tre Hagakvarter i AMS-bekostad undersökning: Hur vill ni bo i Haga?", i *Arbetet* 1975-02-10
- Lunds stadsbild: byggnader, gatunät, miljöer, forminnen: Kommittén för inventering av Lunds äldre byggnadsverk: Betänkande och inventeringslista* (1952), Lund: Gleerupska universitetsbokhandeln
- Löfgren, Eva (u.a.) "Rätten och rummet", diss., Göteborg: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet
- Lönnroth, Gudrun & Hans Andersson (1974) "Varför skall vi bevara? (motiv för bevarande av historiska skäl)", i *Arbetet* 1974-08-01
- Lönnroth, Gudrun & Lena Tengné (1985) "Antikvariska problem", i *Kulturminnesvård* 6:85
- Lönnroth, Gudrun (1970) "Bebyggelse, invånare och liv i Haga år 1875: Ett försök till rekonstruktion" (dupl.), Uppsats i Folklivsforskning, Göteborgs universitet
- Lönnroth, Gudrun (1975) "Haga – arbetarstadsdel äldsta förstaden", i *AT* 1975:17
- Lönnroth, Gudrun (1975) "Historiska museet: vägande skäl bakom bevarandet", i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1975-01-31
- Lönnroth, Gudrun (1985) "Förändrat och bevarat", i *Kulturminnesvård* 6:85
- Lönnroth, Gudrun, red., (1999) *Kulturbistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg: ett program för bevarande, del I*, Göteborg: Stadsbyggnadskontoret
- Mankell, O.A. (1884) *Göteborg: Aquarelle lithografier af O.A. Mankell*, Stockholm
- "Minnesord Arvid Flygare", i *Göteborgs-Posten* september 2002
- Misztal, B.A. (2003) *Theories of Social Remembering*, Open University Press, Philadelphia
- Molina, Irene (1997) *Stadens rasifiering: Etnisk boendesegregation i folkhemmet*, diss., Geografiska regionstudier, Uppsala: Kulturgeografiska institutionen, Uppsala Universitet
- Mörck, Magnus (1991) *Storstadens livsstilar och boendekarriärer: en etnologisk intervjuundersökning från 80-talets Göteborg*, diss., Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige, Göteborg: Etnologiska institutionen, Göteborgs Universitet
- Nekrich, Aleksandr & Mikhail Heller (1986) *Utopia in power: the history of the Soviet Union from 1917 to the present*, New York: Summit Books
- Nilsson, Allan T. (1957) "Vid kajen: Några etnologiska studier i Göteborgs hamn", i *Unda Maris* 1957
- Nilsson, Allan T. (2002) *Ett minnessvep: 50 år på museibanan*, Göteborg: Göteborgs stadsmuseum
- Nilsson, Bo G. (1978) "Vägvisare och reskartor" i *Fataburen* 1978, Nordiska museets och Skansens Årsbok
- Nilsson, Lars, red., (1994) *Swedish Bibliography of Urban History: A Selection of Books and Articles Published up to 1992*, Studier i Stads- och kommunhistoria 110. Stads- och kommunhistoriska Institutet
- Nilsson, Leif H. (1975) "Att bevara Haga – ett förslag", i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 1975-01-17
- Nolin, Catharina (1999) *Till stadsbornas nytta och förlustande: den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*, diss., Stockholm: Byggförlaget
- Nordberg, Bernt (1961) "Landshövdingehuset: Ett stycke Göteborgsk byggnadshistoria", i *Årstryck*, Göteborgs historiska museums årsbok, årgång 1961, Göteborg: Göteborgs historiska museum
- Nordfeldt, Marie (1992) "Städernas nya ansikten: gentrifikationsprocessens orsaker och effekter", i J. Öhman, red., *Urbana samhällen och processer*, Uppsala: Nordisk samhällsgeografisk tidskrift
- Nordisk Familjebok* (1883) runeberg.org/nfaf/0208.html
- Nordstrand, Charlotta Hanner (2000) *Konstliv i Göteborg: konstföreningen, museisamlingen och mecenaten Bengt Erland Dahlgren*, Gothenburg studies in art and architecture, 7, Göteborgs Stadsmusei skriftserie, Göteborg
- Nordstrand, Charlotta Hanner (u.u.) *Ett storar-*

- tat museum i Göteborg: Museet som ville agera i sambället, Göteborgs museum 1861 till 1911*, Göteborg: Göteborgs Stadsmuseum förlag
- Nyström, Hans (1994) *Hungerupproret 1917*, Ludvika: Bokförlaget Zelos
- Ohlander, Marianne (1970) "Landshövdingehusen i Landala med speciell hänsyn till fasadutsmykning och dateringsproblematik" (dupl.), Uppsats för 3-betygsseminariet vid Konstvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet
- Olausson, Magnus (1993) *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*, diss., Uppsala Universitet, Stockholm: Piper Press
- Olshammar, Gabriella (2002) *Det permanentade provisoriet: Ett återanvänt industriområde i väntan på rivning eller erkännande*, diss., Doktoravhandlingar vid Chalmers tekniska högskola, Göteborg: Chalmers tekniska högskola
- Olshammar, Gabriella (2004) "Bildens av industrin i kulturmiljövården", www.raa.se/forskning/projekt2003.asp (2006-02-20)
- Olsson, Sören (1998) *Det offentliga stadslivets förändringar*, Göteborg: Centrum för byggnadskultur i västra Sverige
- Ord & Bild 1974:6, temanummer "Staden"
- Oxelqvist, Runa (1984) *Göteborg i dikten: En antologi*, Stockholm: Natur och Kultur
- Page, Max & Randall Mason, red., (2004) *Giving Preservation a History: Histories of Historic Preservation in the United States*, London/ New York: Routledge
- Palen, John J. & Chava F. Nachmias (1984) "Revitalization in a working-class neighbourhood", i Palen, J. & B. London, red., *Gentrification, Displacement and Neighbourhood Revitalization*, State University of New York Press, Albany
- Palmqvist, Lena (1998) "Sigurd Erixon: Inte bara typologisk byggnadsforskning", i L. Palmqvist, red., *Kulturarv eller fasadarv: Om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövården*, Stockholm: Nordiska Museets förlag/ SAMDOK
- Paulsson, Gregor (1950) *Svensk Stad: Liv och stil i svenska städer under 1800-talet, del 1*. Stockholm: Bonnier
- Paulsson, Thomas (1994) [1959] *Den glömda staden: Om stadsbyggandet i Stockholm under 1900-talets första decennier. Idéhistoria, teori och praktik*, andra upplagan, första som diss., Monografier utgivna av Stockholms stad, Stockholm: Stockholmia
- Pehrson, Gun, Carl Ranch & Alf Sabel (1971) *En analys av Göta Lejons betydelse för saneringsverksamheten 1960-1970*, Business administration studies 43, Företagsekonomiska institutonen Göteborgs universitet
- Persson, Kajsa (1975) "Haga - ett testfall för bostadspolitiken", i *Att bo, HSB:s tidskrift för bostadspolitik och samhällsdebatt*, 1975:4
- Persson, Kent (1977) *Sysselsättningen i centrum: Sysselsättningsförändringar i stadscentrum deras orsaker och verkan - med exempel från Göteborg*, Meddelanden från Göteborgs universitets geografiska institutioner, serie B nr 60, Göteborg
- Peterson, Bo & Eric Clark, red., (2003) *Identity dynamics and the Construction of Boundaries*, Lund: Nordic Academic Press
- Pettersson, Richard (2003) *Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder: En idéhistorisk bakgrund och analys*. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena. 7. Umeå universitet
- Pettersson, Richard (2004) *Blick för kultur: Idéhistoriska aspekter på etnologisk och arkeologisk kulturforskning i Sverige under 1900-talet*, Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgränser i norr 51. Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som arena 9. Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk, Umeå universitet
- Phelps, Angela, Gregory J. Ashworth, & Bengt O.H. Johansson, red., (2002) *The Construction of Built Heritage: a North European perspective on policies, practices and outcomes*, Aldershot: Ashgate
- Praktiska och Hygieniska bostäder: Betänkande och förslag* (1921) Stockholm
- Pred, Alan (1990) *Lost words, lost worlds: Language and everyday life in nineteenth-century Stockholm*. Cambridge: Cambridge University Press

- Pred, Alan (1995) *Recognizing European Modernities: A Montage of the Present*, London: Routledge
- Ramberg, Klas (2000) *Allmännyttan: Vålfärdsbygge 1850–2000*, Stockholm: Byggförlaget i samarbete med Sveriges allmännyttiga bostadsföretag (SABO)
- Ramm Axel, A. (1924) *Göteborg: Utställningsom-maren 1923. Handbok för turister. På uppdrag av Göteborgs turisttrafikförening utarbetad*, Göteborg
- Rentzhog, Sten (1967) *Stad i trä: Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria*, diss., Nordiska museets handlingar, Stockholm: Nordiska museet
- Rinman, Thorsten (1914) *Robert Dicksons Stiftel-ses Arbetarbostäder*, Göteborg: Rinman
- Romdahl, Axel W. (1909) "Göteborg", i *Gamla Svenska Städer: Gator och gränder, hus och går-dar*, andra häftet, Stockholm: Generalstabens litografiska anstalt, Teknologföreningens avdelning för husbyggnadskonst
- Romdahl, Axel W. (1911) *Göteborgs historia i dess stadsbild: Handledning vid skolvandringar I*, Göteborg
- Romdahl, Axel W. (1921) "Den gamla stadsbilden", i *Sveriges Städer nu och fordom: Skildringar i ord och bilder, del 4, Göteborgs och Bohus, Älvsborgs och Skaraborgs län*. Stockholm: Norstedt
- Romdahl, Axel W. (1931) "Göteborg som kultur-stad" i C.-J. Anrick, A. Lindhagen & M. Stenber-ger, red., *En bok om Göteborg*, Svenska Turist-föreningen, Sverigeböckerna 2, Stockholm
- Rudberg, Eva (1981) *Uno Åhrén, en föregångsman inom 1900-talets arkitektur och samhällsplane-ring*, Byggforskningsrådet T/1981:11, Stockholm: Statens råd för byggforskning
- Rudberg, Eva (1999) *Stockholmsutställningen 1930: Modernismens genombrott i svensk arki-tektur*, Monografier utgivna av Stockholms stad, Stockholm: Stockholmia
- Rundqvist, Agne (1982) *Kronologiska anteckningar om viktigare händelser i Göteborg 1619–1982*, Göteborg förr och nu, 17, Göteborg: Göteborgs hembygdsförbund
- Rydberg, Viktor (1859) *Göteborg med dess omgif-ningar framställt i taflor* (parallell text på svenska, tyska och engelska), Göteborg
- Rydquist, Carl Magnus (1860) *Historisk-statistisk beskrifning öfver Göteborg: Från dess anläggning till närvarande tid*, Göteborg
- Rådberg, Johan (2000) *Attraktiva kvarterstyper: En undersökning av bebyggelse, befolkning och attraktivitet i Stockholm Söderort*, Forskningsrapport, Stockholm: Avdelningen för Bebyggelseana-lysis, Kungliga tekniska högskolan
- Rönmark, Lennart (1966) "Förord", i *Stadsför-nyelse: En bok om städers och byggnaders för-vandling, utgiven av Sveriges representantskap för Nordisk byggdag med anledning av Nordisk byggdag IX i Göteborg 1965*, Stockholm: Svensk byggtjänst
- Said, Edward W. (1978) *Orientalism*, London: Routledge & Kegan Paul
- Saltzman, Katarina & Birgitta Svensson (1997) *Moderna landskap: identifikation och tradition i vardagen*, Stockholm: Natur och Kultur
- Saltzman, Katarina (2001) *Inget landskap är en ö: dialektik och praktik i öländska landskap*, diss., Lunds Universitet, Lund: Nordic Academic Press
- Samuels, Raphael (1994) *Theatres of Memory Vol. 1. Past and Present in Contemporary Culture*. London: Verso
- Samuelsson, Johan (2004) *Staden gör historia: kul-turarv, museum och berättelse i Eskilstuna 1959–2000*, Licentiatavhandling, Uppsala: Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet
- Sandberg, Peter (1975) "Göteborgarna tittade in i Haga", i *Dagens Nyheter* 1975-12-05
- Sandercock, Leonie (1998) *Making the invisible visible*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- "Sanering av Haga får börja vid vackraste torget i Nordeuropa?", sign. GUS, *Göteborgs-Posten* 1943-11-07
- Saneringsfrågan: Betänkande om förnyelse av stads-samhällets bebyggelse, av Byggnadsstyrelsen och bostadsstyrelsen*, SOU 1954:31, Stockholm

- Saneringsundersökning: Hyresklientelet i saneringsmogna bostadsområden i Göteborg, Del 1 Resultat och analys (1965), Göteborg: Göteborgs Stads Statistiska Kontor
- Schultz, Solveig (1988) ”Argument i den Göteborgska stadsförnyelsedebatten”, i *Arkitekturmuseets Årsbok 1988*, Stockholm: Arkitekturmuseet
- Schultz, Solveig (1989) *Med hänsyn till bostädernas värden: Ett arkitekturideal utvecklas och prövas vid ombyggnad, Göteborg 1968–1984*, diss., Doktorsavhandlingar vid Chalmers tekniska högskola CTH-A, Avdelningen för bostadsplanering, Arkitektursektionen, Göteborg: Chalmers tekniska högskola
- Schånberg, Sven (1956) *Renströmska baden 1876–1956*, Göteborg: Renströmska badanstalterna
- Schånberg, Sven (1966) ”Blå Gatan Göteborgs Soho”, i *Svenska Dagbladet* 1966-20-08
- Schånberg, Sven (1975) *Där! sa unge kungen: En återblick genom seklen vid Göteborgs byggnadsnämnds 100-årsjubileum år 1975*, Göteborg: Byggnadsnämnden
- Schånberg, Sven (1983) *Hundra år i Haga: En församlings krönika i en 1600-talsstadsdel*, Hisings Kärra: Tre Böcker
- Schönbeck, Boris (1994) *Stad i förvandling: Uppbyggnadsepoker och rivningar i svenska städer från industrialismens början till idag*, Byggnadsnämndens rådet T/1994:16, Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning
- Selling, Gösta (1989) ”Stadsholmen” i G. Söderström, B. Jordell & M. Andersson, red., *Borgarhus och kåkar: AB Stadsholmen – ”sanering” och byggnadsvård i Stockholm 1936–1986*, Monografier utgivna av Stockholms stad, Stockholm: Stockholms stad
- ”S-förslag för upprustad Haga”, i *AT* (Arkitekttidningen) 1973:28/29
- Shaw, Wendy (2005) ”Heritage and gentrification: Remembering the ‘Good Old Days’ in postcolonial Sydney”, i R. Atkinson & G. Bridge, red., *Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism*, Routledge: London, New York
- Sheiban, Hossein (2002) *Den ekonomiska staden. Stadsplanering i Stockholm under senare hälften av 1800-talet*, diss. Stockholms universitet, Arkiv Avhandlingsserie 56, Lund: Arkiv
- Sjöström, Ingrid (2002) ”Byggnadsdokumentation och bebyggelsehistorisk forskning – en översikt”, sektorskonferens RAÄ Byggnadens berättelser 2002-08-29–30, www.raa.se/forskning/pdf/sjostrom.pdf (2005-12-20)
- Skansberget: Vårdprogram koncept oktober 2000* (2000) Göteborg: Statens Fastighetsverk
- Skarin Frykman, Birgitta (1990) *Arbetarkultur: Göteborg 1890*, Skrifter från Etnologiska Föreningen i Västsverige 8, Göteborg: Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet/ Etnologiska Föreningen i Västsverige
- Slutbetänkande: Del 2, Saneringen av stadssambällets bebyggelse: Organisationen av låne- och bidragsverksamheten för bostadsändamål*, SOU 1947:26, Stockholm
- Smith, Michael Peter (2001) *Transnational Urbanism: Locating Globalization*, Malden: Blackwell Publishers
- Smith, Neil & Peter Williams, red., (1986) *Gentrification of the City*, Boston: Allen & Unwin
- Social servicestruktur och boendegemenskap i Haga*, Programförslag 1980:3 utarbetat på Göteborgs fastighetskontor i samarbete med Arkitektlaget AB, Göteborg
- Soja, Edward W. (1996) *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Cambridge, Mass.: Blackwell
- SPF Göteborg, web.telia.com/~u31115706/spf_g/taube_Hen.html (2005-09-07)
- Stahre, Ulf (1999) *Den alternativa staden: Stockholms stadsomvandling och byalagsrörelsen*, diss., Monografier utgivna av Stockholms stad, 147, Stockholm: Stockholmia
- Stout, Frederic (2000) [1999] ”Visions of a new reality: the city and the emergence of modern visual culture”, i R.T. LeGates & F. Stout, red., *The City Reader*, London, New York: Routledge
- Sundbärg, Gunnar (1948) ”Bebyggelse och stadsplanering”, i P. Harnesk, red., *Svenska stadsmo-*

- nografier: Göteborg*
- Sweden: *A Guide for Tourists. Gothenburg and Malmö* (1938), Stockholm
- Svensk arkitekturkritik under 100 år: Sammanställd och kommenterad av Peter Sundborg* (1993), Stockholm: Arkitekternas forum för forskning och utveckling
- Svensson, Gunilla (2003) *Rivningarna i Göteborgs arbetarstadsdelar: I backspeglarna efter tre decennier – intervjuer med politiker, stadsplanerare och opponenter*, examensuppsats 2003:6, Göteborg: Avdelningen för kulturvård, Göteborgs universitet
- Svensson, Nils (1987) "Utmanar HSB om Hagahus – för ombyggnad med inbyggd gemenskap", i *Göteborgs-Posten* 1987-12-15
- Sörlin, Sverker & Christer Nordlund (2002) "Modernising the cultural landscape", i *Nordisk museologi* 2001:1
- Sörlin, Sverker (2003) "Den stora skalan: industriminnenas politiska landskap", i D. Avango & B. Lundström, red., *Industrins avtryck*
- Teeland, Lawrence (1984) *Hagas första nybyggda kvarter: de boende och deras uppfattningar om Kv. Artilleristen i Göteborg*. Forskningsrapport 80, Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet
- Teeland, Lawrence (1988) *Components of gentrification in Sweden*, Forskningsrapport 95, Göteborg: Sociologiska Institutionen, Göteborgs universitet
- Teghammar, K-E (1981) "Ny plan för Haga: Butiksytor bantas", i *Göteborgs Posten* 1981-11-24
- Tekniska museet*, www.tekniskamuseet.se/templates (2003-11-10)
- Tengné, Lena (1975) "Vad vill hagaborna?", *AT* (Arkitekttidningen) 1975: 17
- Tengné, Lena (1977a) "Haga fotoreportage", i *Arkitektur* 1977:8
- Tengné, Lena (1977b) "En lång historia" i *Arkitektur* 1977:8
- Thrift, Nigel (1996) *Spatial formations: Theory, Culture and Society*, London: Sage Publications
- Thulin, Otto (1948) "Göteborg: Grundläggning och äldsta bebyggelse" i P. Harnesk, red., *Svenska stadsmonografier: Göteborg*
- Thunström, Olof & Ingrid Johansson (1955) *Ombyggnad: Utredning av hyreshus, egnahem och bruksbostäder 1880-1935*, Stockholm
- Tonell, Lennart (u.å.) "Gentrification in a mixed economy: the Stockholm Example" (opubl.)
- Tre kvarter i Haga: Ett projekt utfört vid Sektionen för arkitektur* (1975) Göteborg: Chalmers tekniska högskola, Göteborg: Chalmers tekniska högskola, Sektionen för arkitektur
- Tärby, Gunnar (1980) *Bevara eller riva*, diss., Arkitektens teori och historia, Chalmers Tekniska Högskola
- Ulväng, Göran (2004) *Hus och gård i förändring: Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*, diss., Uppsala universitet, Hedemora: Gidlund
- Undersökning rörande behovet av en utvidgning av bostadsstatistiken: jämte vissa därmed förbundna bostadspolitiska frågor*, SOU 1933:14, Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag
- "Varför inte bygga nästa Haga efter gamla ritningar?", sign. Sten B., i *GT* 1973-05-12
- Wadell, Maj-Britt (1996) "Det konstvetenskapliga ämnets bakgrund vid Göteborgs universitet fram till 1996", Konst- och bildvetenskap, Göteborgs universitet, www.hum.gu.se/~artwww/insthistoria.htm (2004-02-29)
- Wallin, J. (1859) *Göteborg (med dess omgivning) framställt i taflor (1:sta häftet, innehållande Jernvägsstationshuset, Nya kyrkan i Haga, Synagogan, Wilhelmsberg), Rit af Damm, Beskrifvande text af Magister J. Wallin*. Göteborg: C. Petersens Lith. Inr. och Boktryckeri
- Wallinder, Jan (1980) "Stadsförnyelse i Haga i Göteborg", i M. Edström, red., *Bevara, förnya, förbättra staden*, Lund: Arkitektföreningen för Södra Sverige, SAR
- Wallquist, Ernst Hjalmar Gotfrid (1891) *Bostadsförhållanden för de mindre bemedlade i Göteborg, Studie sommaren 1889*, Skrifter utgivna af Lorénska stiftelsen, Stockholm
- van Weesep, Jan & Sako Musterd, red., (1991) *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification*

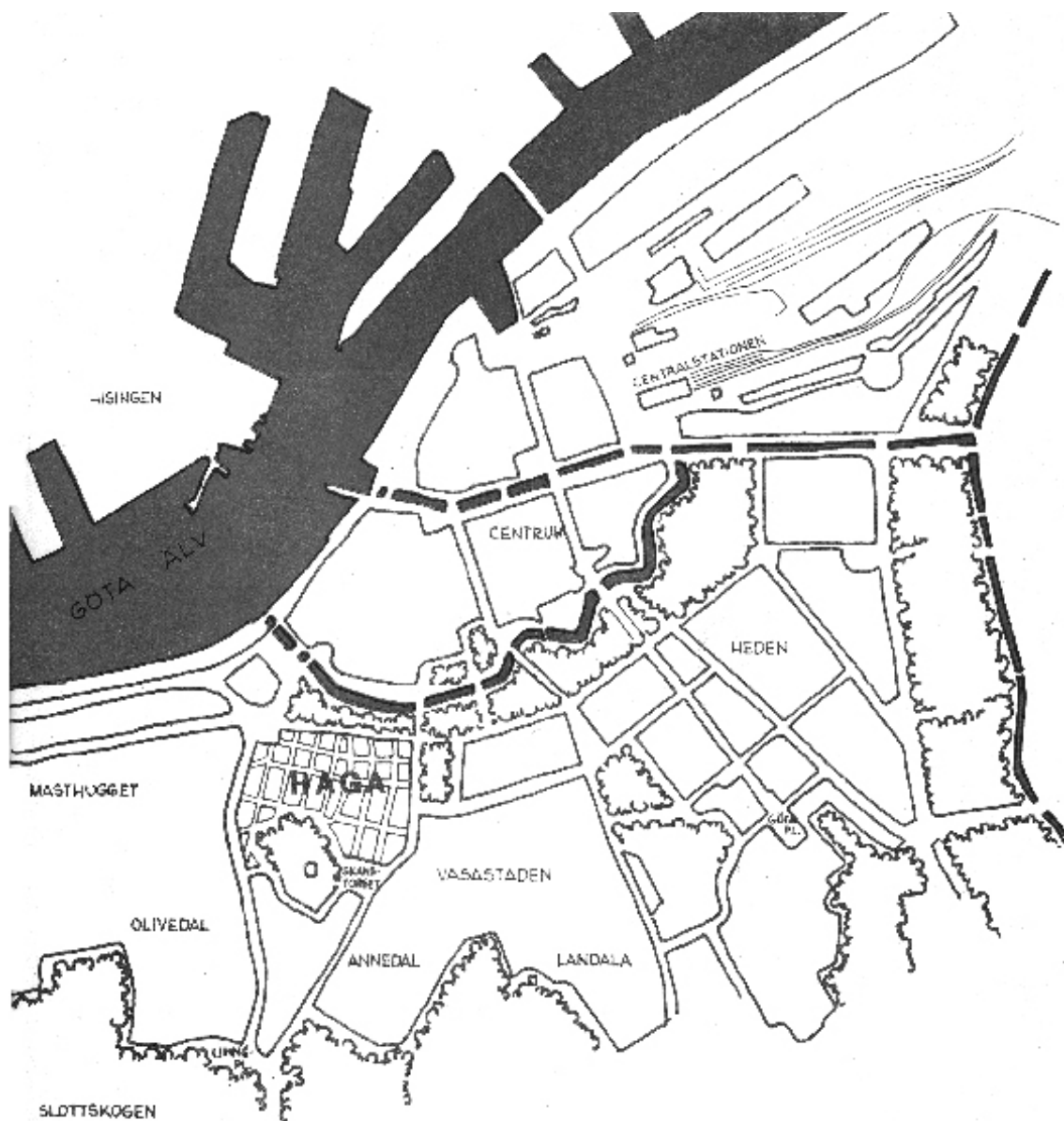
- in Europe*, Utrecht: Stedelijke Netwerken
- Werne, Finn, red., (1982) *Människan står i tur: Sjutton uppsatser, en dikt och en bibliografi tillägnade Elias Cornell*, Göteborg: Sektionen för arkitektur, Chalmers tekniska högskola
- Westergren, Jan (1998) *Robert Dicksons Stiftelse: Dess byggnadshistoria 1856–1998*, Göteborg: Robert Dicksons Stiftelse
- Weston, Anders (1997) ”Sakta vi gå genom stan – om turism och guideböcker över Stockholm”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1997:34
- Wetterberg, Ola (1990) ”Kulturmiljövård utan återvändo”, i *Kulturmiljövård* 4/1990
- Wetterberg, Ola (1992) *Monument och miljö: Perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnadsvård i Sverige*, diss., Göteborg, Institutionen för arkitekturhistoria, Chalmers tekniska högskola
- Wetterberg, Ola (1995) *Smutsguld och dödligt hot*, i samarbete med Gunilla Axelsson, Göteborg: Göteborgs renhållningsverk, Chalmers tekniska högskola
- White, Hayden V. (1978) *Tropics of discourse: essays in cultural criticism*, Johns Hopkins U.P.
- Wiechel, Elisabeth (1973) ”Hyresgäster målade Hagahus i protest”, i *Göteborgs-Posten* 1973-08-27
- Wimarson, Nils, red., (1923) *Göteborg: en översikt vid trehundraårsjubileet 1923 över stadens kommunala, kulturella och sociala förhållanden samt viktigaste näringsgrenar, utgiven av stadsfullmäktiges jubileumsberedning genom Nils Wimarson; med karta över Göteborg 1923 av A. Södergren*, Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté, 20, Göteborg
- Winter Jørgensen, Marianne & Louise Phillips (1999) *Diskursanalys som teori och metod*, Lund: Studentlitteratur
- Wisselgren, Per (2000) *Samhällets kartläggare: Lorénska Stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920*, diss. Umeå universitet, Eslöv/Stehag: B. Östlings bokförlag Symposion
- Vretblad, Johannes (1957) *Fredbergiana: En krönika om en krönikör*, Göteborg: Publicistklubben västra krets
- Wright, Patrick (1985) *On Living in an Old Country: The National Past in Contemporary Britain*, London: Verso
- Zintchenko, Lennart (1997) ”Hammarkullen som offentlig bild”, i K-O. Arnstberg & I. Ramberg, red., *I stadens utkant: Perspektiv på förorter*, Tumba: Mångkulturellt centrum
- Zintchenko, Lennart (2003) *Stadens tidsbilder: Om minnen, erfarenheter och förväntningar utifrån stadens omvandlingar i Sverige 1880–1990*, diss., Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige och Göteborgs Stadsmusei skriftserie, Göteborg: Etnologiska institutionen, Göteborgs Universitet
- Zivas, Dionysis A. (1978) *”Plaka” the old town of Athens: a study on its present state and its future survival*, National Technical Museum, Athens
- Ågren, Lars (1965) ”Erik Dahlbergsgatans landshövdingehus”, i H. Borgström, red., *Hus: 27 arkitekters val ur svensk byggnadskonst*, Stockholm: Bonnier
- Ågren, Lars (1975) ”Vad gäller frågan”, i *Tre kvarter i Haga: Ett projekt utfört vid Sektionen för arkitektur*
- Åhrén, Uno & Fredrik Lindström (1944) ”Utredning om hustyper i Göteborg”, särtryck ur *Byggmästaren*, häfte 18, 1938
- Åman, Anders (1963) ”Den skymda utsikten”, i *Svenska Dagbladet* 1963-02-21
- Åman, Anders (2000) ”Före och efter 1970 – från konsthistoria till konstvetenskap”, i *8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige*, Stockholm: Raster
- Årstryck, Göteborgs historiska museums årsbok, Göteborg, årgångarna 1957–58; 1961; 1965; 1966; 1967; 1969; 1976, Göteborg: Göteborgs historiska museum
- Östberg, Kjell (2002) *1968 när allting var i rörelse: sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna*, Samtidshistoriska perspektiv, Stockholm: Prisma i samarbete med Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola

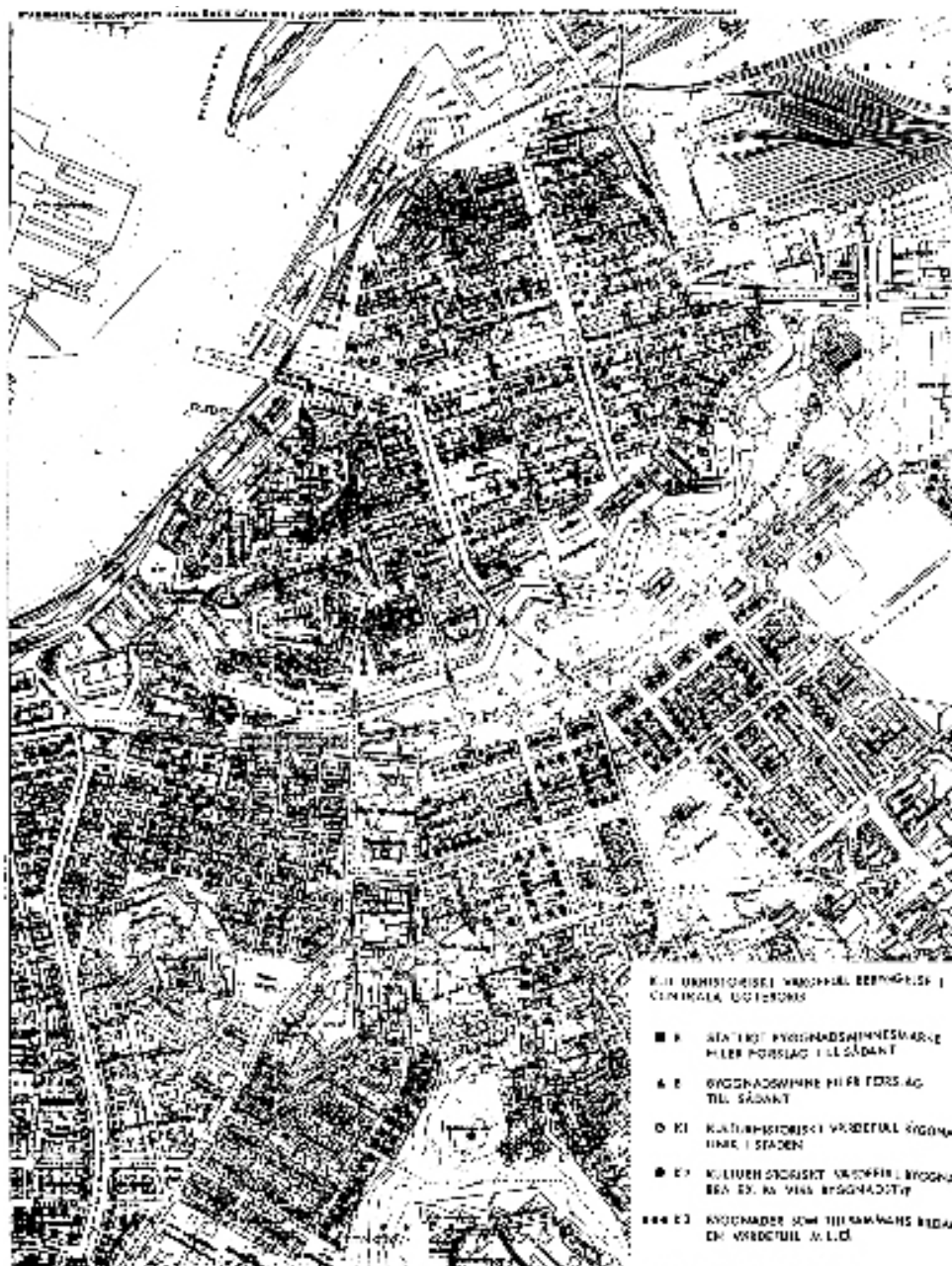
Bildförteckning

- Omslagets framsida*: Foto © Kjell Nilsson, ca 1970, använd med fotografens tillstånd. (Gamla Masthugget/http://hem.passagen.se/rogern/masth/).
- Pärmens insida, fram*: Karta "Göteborg", kvartersnamn tillagda. © Tre Tryckare 1956. Använd med tillstånd av Gunnar Stenmar. (IHM).
- 58: Vykort, Kaponjergatan 1910-talet, GMA:7449: 678 (GSM).
- 66: Hagakyrkan, ur Kjellin/Schånberg 1971.
- 73: Foto: Erik Liljeröth, ur *Göteborg: Ett bildverk*. © Allhems förlag/ Nordiska museet. Använd med tillstånd av upphovsrättshavaren.
- 79: Vinjett till kapitlet om Haga i Fredbergs bok *Det gamla Göteborg* 1919.
- 89: Ur skriften och hemsidan för Göteborgs konsthall. Använd med tillstånd av Göteborgs konsthall, Andreas Hagström.
- 104: Ritning ur Kjellin 1971.
- 105: Ritning ur Kjellin 1971.
- 106: Ritning ur Kjellin 1971.
- 110: Ritning ur Kjellin 1971.
- 114: Eckersteinska huset ur Kjellin 1971.
- 117: Ur Carl Lagerbergs Göteborgsbok 1902, eg. en litografi från Kungliga biblioteket. Upphovsrätten har ej kunnat spåras.
- 122: Foto GMA:fotou.nro:2602 (GSM)
- 136: Foto © Richard Ahlander, *Fotou.nro:2620* (GSM). Fotografen har ej kunnat spåras.
- 149: Ur *Gamla Hagapojkars tidning Julen 1950*.
- 168: Foto © Lars Mongs, använd med fotografens tillstånd. (www.arxfoto.se)
- 171: Ur Schånberg 1983.
- 189: Ur *Bostadssociala utredningen, slutbetänkande del 3*, SOU 1947:26, bilaga.
- 191: Ur *Bostadssociala utredningen, slutbetänkande del 3*, SOU 1947:26, bilaga.
- 198: *Haga-Annedal Minnesskrift 1925-1935*, återgiven i Schönbeck 1996:321.
- 202: Ur *Göteborg förr och nu* 1968.
- 204: Ur *Göteborg förr och nu* 1968.
- 224: Foto © Lars Mongs, använd med fotografens tillstånd, (www.arxfoto.se).
- 263: Bergsgatan 19 i Haga, GMA: GhmD:25498 (GSM)
- 277: Foto © Staffan Westergren, använd med fotografens tillstånd. Ur Larsson & Lönnroth 1972.
- 278: Dicksonska stiftelsens hus i Haga, bild använd med erforderligt tillstånd, Riksantikvarieämbetet, kulturmiljöbild (http://www.raa.se/kmb/normal.asp)
- 288ö: Asklundska fastigheterna, ur Kjellin 1971.
- 288u: Asklundska fastigheterna. Foto © Ingrid Martins Holmberg 2006.
- 289ö: Stenhus, Mellangatan. Foto © Ove Gustavsson, använd med tillstånd.
- 289u: Stenhus, Mellangatan, Foto © Roger Nilselfelt använd med tillstånd.
- 295: Omslagssida Hagagruppens diskussionsmaterial "Kan vi överta Haga..." 1974 (IMH).
- 298: Foto © Lars Mongs, använd med fotografens och den fotograferades tillstånd. (www.arxfoto.se)
- 301: Ur Hartelius och Mongs 1985. Foto © Margareta Hartelius/ Lars Mongs, använd med fotografernas och de fotograferades tillstånd (IMH).
- 303: Foto © Lars Mongs, använd med fotografens tillstånd. (www.arxfoto.se)
- 306: Bild © Mona Johansson 1976, använd med konstnärens tillstånd.
- Omslagets baksida*: Foto © Lars Mongs, använd med fotografens tillstånd. (www.arxfoto.se)

Bilageförteckning

1. Karta över relationen mellan Göteborg och Haga, ur *Tre Kvarter i Haga* 1975, använd med tillstånd av Korpens förlag, Gert Nilson.
2. "Grundkarta" från 1960-tal, använd med tillstånd av Göteborgs stad, stadsbyggnadskontoret, Susanne Norrby.
3. Karta 1967: Göteborgs historiska museums inventering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, Museinämndens handlingar 1967-03-06 (RSG).
4. Karta 1972: "Enskilda byggnader av särskilt kulturhistoriskt värde", Göteborgs historiska museum, "Haga – bebyggelsehistorisk utredning", karta 7, (GSM).
5. Karta 1984: länsstyrelsens förslag till byggnadsminnen, "Handlingsprogram för behandling av byggnadsminnesärenden mm i Haga" 1984-11-30 (KME).
6. Karta 1977 av Lena Tengnér, "En lång historia" i *Arkitektur* 1977:8.
7. Uppställning över avhandlingens resultat.

BILAGA 7. UPPSTÄLLNING ÖVER AVHANDLINGENS RESULTAT

KUNSKAPS- OCH BILDNINGSGRÄNS	Det monumentala/ Det pittoreska	Det förindustriella / det pågana	Folkhem / Nostalgi	Arbetsstad
DOMÄN	Attraktionsdomän Konsthistoria 1700-tal Göteborg/ Nationen	Folkkulturdomän Folklivsforskning Konsthistoria Förindustriell tid Nationen	Bostadspolitikens domän Stadsplanering Göteborg/Nationen	Stadsintressets domän Konsthistoria/ Konstvetenskap Folklivsforskning Bruksvärde Plats / miljö
GEOGRAFI	Attraktions-geografi	Minnes-geografi	Sanerings-geografi	Bevarande-geografi
GAMLA HUS (GENERELLT)	Marginaliserade	Vissa bra	Dåliga	Viktiga, de flesta bra
GAMLA HUS (FINA)	Perifer: Pittoresk Förindustriell Yngsta landshövdingehuset	Perifer: Pittoresk Förindustriell Yngsta landshövdingehuset	Perifer: Pittoresk Förindustriell Yngsta landshövdingehuset	Central: Industrialismens folkliga stadsbebyggelse Äldsta landshövdingehuset
HAGA (GENERELLT) (-) = DÅLIG (+) = BRA	Marginaliserat Historik fram till 1850 (+) Partiell historisering Haga=industrialismen (-)	Vissa hus bra Partiell historisering	Abjekt Historisering Haga=industrialismen (-)	Allt bra Historisering Haga=industrialismen (+)
DELAR AV BEFINTLIGT HAGA (-) = DÅLIG (+) = BRA	Kapönjären (+) Yttre Haga (+) Västra Haga (+)	Kapönjären (+) Yttre Haga (+) Dicksonska (+) Västra Skansg.(+) Gatumönster (+)	Inre (-) Östra (-) Trä (-) Blandning (-)	Inre (+) Dicksonska (+) Västra Skansg. (+) Gatumönster (+) Trä (+) Blandning (+) Bostäder (+)
VARIATION	Skymt av... Kanske något...	Skolor Sena landshövdingehuset	"Det sociala"	"Det sociala" Fint/välhålllet Östra Haga Gårdarna